Daniel DAVID

PSIHOLOGIA POPORULUI ROMÂN

Profilul psihologic al românilor
într-o monografie cognitiv-experimentală

POLIROM

Daniel DAVID

PSIHOLOGIA POPORULUI ROMÂN

Profilul psihologic al românilor
într-o monografie cognitiv-experimentală

POLIROM
2015

© 2015 by Editura POLIROM

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

ISBN ePub: 978-973-46-5582-3
ISBN PDF: 978-973-46-5583-0
ISBN print: 978-973-46-5478-9

Coperta: Radu Răileanu

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

DANIEL DAVID este profesor de ştiinţe cognitive clinice la Universitatea „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca, profesor asociat (*adjunct professor*) la Icahn School of Medicine at Mount Sinai, New York, şi director fondator al International Institute for the Advanced Studies of Psychotherapy and Applied Mental Health (integrat în reţeaua internaţională MERIL a unităţilor de cercetare de interes european). De asemenea, este directorul pentru cercetare (şi *diplomate*) al Albert Ellis Institute, New York, şi supervizor la Academy of Cognitive Therapy (SUA). Este editor fondator, coeditor sau membru în boardul editorial al mai multor reviste indexate *Web of Science* din ţară şi din străinătate. Este psihologul din România cu cel mai mare indice scientometric Hirsch (şi cu cele mai multe citări în domeniu), fiind reprezentant naţional în European Science Foundation. A reprezentat în ţară proiecte majore de cercetare internaţională (de exemplu, DREAM în FP7), a publicat în revistele internaţionale de top în domeniu şi la edituri de prestigiu (printre care Oxford University Press). A primit un număr mare de premii naţionale şi internaţionale, precum Premiul „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române (2012) şi Henry Guze Award (2003). În 2008 a fost decorat cu Ordinul Naţional pentru Merit în Grad de Cavaler. La Editura Polirom a mai publicat: *Psihologie clinică şi psihoterapie. Fundamente* (ed. I, 2006; ed. a II-a, 2013), *Metodologia cercetării clinice. Fundamente* (2006), *Tratat de psihoterapii cognitive şi comportamentale* (ed. I, 2006; ed. a II-a revăzută şi adăugită, 2012), *Fundamente de psihologie evoluţionistă şi consiliere genetică. Integrări ale psihologiei şi biologiei* (în colab., 2007), *Dezvoltare personală şi socială. Eseuri şi convorbiri despre viaţă cu psihologul Daniel David* (2014) şi *Psihologie şi tehnologie. Fundamente de roboterapie şi psihoterapie prin realitate virtuală* (în colab., 2015).

Sapere aude

Dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă, pe de o parte, să lăudăm neamul din care ne-am născut, iar pe de alta, dragostea de adevăr ne împiedică, în aceeaşi măsură, să lăudăm ceea ce ar fi, după dreptate, de osândit. Le va fi lor mai folositor dacă le vom arăta limpede în faţă cususurile care-i sluţesc decât dacă i-am înşela cu linguşiri blajine şi cu dezvinovăţiri dibace… (Dimitrie Cantemir)

Întăi lumina minţii şi pe urmă focul aprins al patriotismului…Peste 50 de ani, nu mai târziu, cele publicate sau crezute de mine şi de oamenii din timpul meu vor deştepta din nou interesul publicului românesc… (Constantin Rădulescu-Motru, 1946)
Pentru Oana, soţia mea, şi Ilinca, fiica mea, care s-a născut odată cu această carte. De asemenea, lucrarea este un tribut adus academicianului Constantin Rădulescu-Motru (autorul unor lucrări anterioare de psihologie a poporului român) şi mentorului acestuia, fondatorul psihologiei experimentale, Wilhelm Wundt.

Mulţumiri

Am început să gândesc lucrarea şi să adun date din anul 2005 şi am scris-o pe parcursul anilor 2014-2015. Lucrarea s-a bazat pe o consultanţă largă, naţională şi internaţională. Toată responsabilitatea pentru textul final integrat îmi revine mie ca autor, căci nu am preluat mereu toate sugestiile consultanţilor exact aşa cum au fost ele formulate de aceştia. Într-adevăr, deşi am avut un nucleu larg de consultanţi de top, am asumat monografia ca demers individual, deoarece într-o temă atât de complexă este greu să satisfaci toate nuanţele, adesea contradictorii, cerute din partea specialiştilor din domenii diferite (uneori chiar din acelaşi domeniu), nuanţe care, deşi importante, ne împiedică uneori să ajungem la esenţe, schimbând logica constructivă care ne spune că nuanţele vin după esenţe, pentru a le problematiza şi face mai riguroase, nu înainte de acestea! Aşadar, iniţial am făcut analizele/studiile şi am scris textul, iar apoi l-am discutat şi nuanţat pe alocuri cu specialişti de top din domenii relevante pentru monografie.

Pentru partea de psihologie:

- Prof. univ. dr. Dragoş Iliescu (Universitatea din Bucureşti) şi conf. univ. dr. Anca Dobrean (Universitatea „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca) au avut un rol important. Dragoş Iliescu este preşedintele International Test Commission şi a avut un rol decisiv în adaptarea unui număr mare de teste în România prin TestCentral. Anca Dobrean este expert internaţional în psihodiagnostic şi a avut un rol decisiv în adaptarea unui număr mare de teste în România prin RTS Cluj. Amândoi mi-au pus la dispoziţie testele adaptate, de interes pentru această lucrare, şi bazele de date necesare pentru analize primare şi secundare şi m-au asistat în calitate de consultanţi la interpretarea unor rezultate.
- Mulţumiri speciale trebuie să le adresez colegilor cu care m-am consultat pe partea de metodologie: prof. univ. dr. Florin Alin Sava, Universitatea de Vest din Timişoara; prof. univ. dr. Dragoş Iliescu, Universitatea din Bucureşti; conf. univ. dr. Mircea Comşa, Universitatea „Babeş-Bolyai”; lector univ. dr. Silviu Matu, Universitatea „Babeş-Bolyai”; şi lector univ. dr. Róbert Balázsi, Universitatea „Babeş-Bolyai”.

- Le mulţumesc colegilor de la Departamentul de Psihologie Clinică şi Psihoterapie şi doctoranzilor de la Şcoala Doctorală de Psihodiagnostic şi Intervenţii Psihologice Validate Ştiinţific din cadrul Universităţii „Babeş-Bolyai” pentru ajutorul dat la identificarea literaturii de specialitate (de exemplu, având rolul de al doilea evaluator în analiza rezultatelor din bazele de date internaţionale), la culegerea unor date noi şi/sau prelucrarea primară şi secundară a unor date (cu rol de dublă verificare). Îi menţionez pe: prof. univ. dr. Aurora Szentágotai, conf. univ. dr. Oana David, lector univ. dr. Amfiana Gherman, lector univ. dr. Silviu Matu, lector univ. dr. Cristina Mogoaşe, lector univ. dr. Simona Ştefan, cercetător Cristina Costescu, bursierii postodoctorali Ioana Cocia, Raluca Igna şi doctoranzii: Aurelian Bizo, Roxana Cardoş, Diana Căzănescu, Diana Cândea, Alina Cîmpean, Carmen Coteţ, Raluca Georgescu, Alexandra Neguţ, Horea Oltean, Costina Păsărelu, Alice Prefit, Radu Şoflău şi Sergiu Vălenaş.
- Le mulţumesc colegilor de la linia maghiară din Universitatea „Babeş-Bolyai” care s-au implicat în calitate de consultanţi, pentru ajutorul dat la culegerea şi analiza unor date şi la clarificarea unor concluzii.
- Le mulţumesc altor colegi psihologi din ţară pentru comentarii şi sugestii: prof. univ. dr. Simona Trip (Universitatea din Oradea) şi prof. univ. dr. Ticu Constantin (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi).
- De asemenea, le mulţumesc unor colegi psihologi din diaspora ştiinţifică românească (dr. Vlad Glăveanu, Aalborg Universitet, Danemarca/London School of Economics, Marea Britanie, dr. Alina Agiurgioaei Boie, Albert Ellis Institute, SUA etc.) pentru datele oferite şi comentariile utile. Adrian Stanciu (Bremen International Graduate School of Social Sciences) şi Corina Tarniţă (Princeton University) mi-au facilitat accesul la date primare, unele încă nepublicate, care au făcut obiectul analizei secundare în monografie.
- Antonio Terracciano (Florida State University) şi David Rand (Yale University) mi-au facilitat accesul la datele primare din studiile lor, care au făcut obiectul analizei secundare în monografie. Dr. Terracciano este şi coautor al celui de-al treilea studiu (trimis deja spre publicare la o revistă internaţională).

Pentru părţile multi-, inter- şi/sau transdisciplinare le mulţumesc următorilor:

- Prof univ. dr. Mircea Dumitru (Universitatea din Bucureşti) şi prof.

univ. dr. Mircea Flonta (Universitatea din Bucureşti), membri corespondenţi ai Academiei Române (consultanţi pentru capitolele 1 şi 3 şi, în general, pentru părţile/analizele culturale din lucrare). Prof. univ. dr. Ioana Both (Universitatea „Babeş-Bolyai") mi-a oferit de asemenea consultanţă pentru partea culturală (cu accent pe secţiunea legată de limba română).

- Prof. univ. dr. Octavian Popescu, membru al Academiei Române, prof. univ. dr. Andrei Miu (Universitatea „Babeş-Bolyai") şi dr. Beatrice Kelemen (Universitatea „Babeş-Bolyai") (consultanţi pentru părţile de biologie/genetică din lucrare).
- Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta (Universitatea „Babeş-Bolyai") şi prof. univ. dr. Călin Felezeu (Universitatea „Babeş-Bolyai") (consultanţi pentru părţile de istorie din lucrare).
- Prof. univ. dr. Ioan Chirilă (Universitatea „Babeş-Bolyai") (consultant pentru părţi culturale la interfaţa cu religia).
- Prof. univ. dr. Vasile Dâncu (Universitatea din Bucureşti) şi conf. univ. dr. Mircea Comşa (Universitatea „Babeş-Bolyai") mi-au fost consultanţi pentru discuţii metodologice clarificatoare. Vasile Dâncu, prin IRES, a contribuit la elaborarea unor studii recente riguroase cu referire la auto- şi heterostereotipurile românilor, iar Mircea Comşa este membru al echipei care a coordonat culegerea datelor din România incluse în *World Values Survey* (date utilizate şi în această lucrare – 2010-2014).

Alte mulţumiri:

- Le mulţumesc tuturor celor care au participat la conferinţele în avanpremiera lucrării de la Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca, Universitatea din Bucureşti, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi şi Universitatea de Vest din Timişoara şi care, prin intervenţiile avute, m-au ajutat la finisarea concluziilor monografiei.
- Le mulţumesc tuturor specialiştilor psihologi care de-a lungul timpului au adaptat instrumente psihologice riguroase în România. De asemenea, mulţumesc echipelor din România şi din celelalte ţări care au contribuit de-a lungul timpului la culegerea datelor din *World Values Survey*. Multe dintre aceste informaţii au făcut obiectul analizelor secundare incluse de mine în această lucrare.
- Le mulţumesc profesorilor Septimiu Chelcea (Universitatea din Bucureşti), Luminiţa Iacob, Maria Nicoleta Turliuc, Ion Dafinoiu (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi) şi Alin Gavreliuc (Universitatea de Vest din Timişoara) pentru indicarea unor referinţe

relevante pentru această monografie şi/sau discuţiile clarificatoare.
- Le mulţumesc jurnaliştilor Ruxandra Hurezeanu (*Sinteza*), Remus Florescu (*Adevărul*) şi Raluca Pantazi (HotNews.ro) pentru publicarea în reviste de cultură şi/sau în mass-media a unor avanpremiere ale lucrării; curiozitatea lor a fost şi un imbold pentru încheierea lucrării la timp. De asemenea, mulţumesc Asociaţiei Cluburilor Lions din România şi Camerei de Comerţ Româno-Germane din Bucureşti, care au organizat conferinţe de prezentare a lucrării, în avanpremieră. Avanpremierele au constituit oportunităţi de derulare a unui cvasiexperiment (vezi postfaţa lucrării) şi clarificări importante.
- Mulţumesc *Foreign Policy România* pentru premiul de cercetare/ inovare în 2015, care s-a bazat şi pe această lucrare (şi pentru diseminarea unor concluzii în avanpremieră).

Notă: părţi din această lucrare au fost publicate în reviste de cultură şi gândire critică – (1) *Sinteza*: (a) „Radiografia psihologică a poporului român după eliberare. Avanpremieră a lucrării *Psihologia poporului român*" (noiembrie 2014 – *Zidul care cade, ziduri care cresc* – părţi din capitolul 4, secţiunea personalitate – David, 2014b); (b) „Despre psihologia românilor" (martie 2015 – *Obsesia imaginii* –, părţi din capitolul 5 – David, 2015b) şi (c) „Ce s-a schimbat în psihologia poporului român după 100 de ani" (aprilie 2015 – *Generaţia înfrântă* –, părţi din capitolul 5 – David, 2015c); (2) în revista de cultură *Tomisul Cultural*: „Psihologia poporului român, de la clasici în prezent. O microanaliză comparativă" (iunie 2015 – părţi din capitolul 5 – David, 2015e) şi (3) în *Revista de Politica Ştiinţei şi Scientometrie*: „Cum s-a născut monografia *Psihologia poporului român. Profilul psihologic al românilor*. Provocarea peste timp a lui Constantin Rădulescu-Motru" (iunie 2015 – părţi din introducere şi capitolul 1 – David, 2015d). Părţi din monografie şi baze de date primare pentru analize independente vor fi postate pe blogul personal la https://danieldavidubb.wordpress.com/2015/04/17/intrebari-si-raspunsuri-cu-referire-la-lucrarea-psihologia-romanilor/, unde vor avea loc şi discuţii asupra lucrării. Unele segmente din monografie vor fi publicate în reviste de specialitate din ţară şi din străinătate (toate cele trei studii originale sunt deja trimise spre publicare la reviste internaţionale de profil).

Introducere

De ce această lucrare?

Ca psiholog cognitivist, sunt interesat de modul în care prelucrările informaţionale influenţează manifestările noastre subiectiv-emoţionale, cognitive, comportamentale şi psihobiologice, iar în cadrul lor mă interesează mai ales discrepanţa dintre „cum este" un fenomen psihologic *versus* „cum credem" noi că este un fenomen psihologic, deoarece această discrepanţă are consecinţe psihologice majore, mai ales asupra funcţionării, adaptării şi sănătăţii noastre psihice. Spre exemplu, studiul cogniţiilor iraţionale – ca discrepanţă dintre „ceea ce este" şi „ceea ce credem" – a reprezentat şi reprezintă un program de cercetare fundamental în cariera mea academică, sintetizat recent printr-o lucrare monografică la Oxford University Press (vezi David *et al.*, 2010), cu implicaţii aplicative importante (de exemplu, în psihodiagnostic şi psihologie clinică/psihoterapie). Lucrării i s-a acordat în 2012 Premiul „Constantin Rădulescu-Motru" al Academiei Române. Ca psiholog format în şcoala clujeană de psihologie – fondată de Florian Ştefănescu-Goangă –, am orientarea experimentală/empirică (*evidence-based/empirically supported*), care este şi fundamentul abordării cognitive în psihologie. Folosesc aici termenul *empiric* cu sensul de „validat ştiinţific"/„bazat pe dovezi", el având multe sensuri şi semnificaţii în limbajul comun sau în diverse discipline ştiinţifice. De asemenea, termenul *experimental* este utilizat în sensul său mai

larg, legat de demersul empiric.

Proiectul de faţă a fost gândit în anul 2005, când Terracciano şi colaboratorii săi au publicat în prestigioasa revistă *Science* un studiu major în care analizau, în 49 de ţări/culturi ale lumii, discrepanţa dintre „cum suntem" sub aspectul trăsăturilor de personalitate şi „cum credem" că suntem. Publicarea articolului în revista *Science* arată interesul major al comunităţii ştiinţifice pentru această temă. Într-adevăr, într-o lume globalizată, în care ţările/culturile vin tot mai des în interacţiune, indiferent de distanţa geografică, şi într-o Uniune Europeană ce încearcă să-şi integreze cât mai bine membrii extrem de diverşi, înţelegerea acestui aspect este fundamentală pentru promovarea colaborării şi a păcii şi pentru evitarea conflictelor. Spre exemplu, dacă o ţară/cultură are o anumită imagine despre sine, foarte discrepantă faţă de cum este aceasta în fapt, iar altă ţară/cultură o tratează aşa cum este, nu aşa cum crede aceasta că este, pot să apară frustrări, tensiuni şi situaţii internaţionale dificile.

Aşadar, deşi problema pusă în articolul din *Science* se încadra, la nivel de ţară/cultură, perfect în preocupările mele la nivel de individ, nu l-am putut utiliza în cel mai înalt grad deoarece România lipsea din această analiză! Ţinând cont de interesul propriu de cercetare şi de tradiţia pe care o aveam în studiul psihologiei românilor (de exemplu, prin Constantin Rădulescu-Motru), am decis să corectez această lipsă. Am beneficiat aici şi de faptul că, de-a lungul timpului, ca autor, editor sau consultant, am contribuit la adaptarea în ţară a unei serii de teste psihologice majore (peste 20), ceea ce îmi dădea avantajul de a înţelege o componentă a discrepanţei, şi anume „cum suntem". Odată început acest proiect, am hotărât să-l fac mai complex, incluzând în analiză cât mai multe dintre studiile deja publicate în literatura de profil în care românii sunt comparaţi cu alte ţări/culturi, la care am adăugat trei studii noi, derulate ca parte a acestui proiect. Aşadar, sintetic spus, astfel s-a născut acest proiect: „cum sunt" *versus* „cum se cred" românii prin prisma unor atribute psihologice. Extinderea interesului de la analiza unor teorii

cognitive aplicate la nivel individual la analiza lor la nivel de ţară/cultură corespunde dinamicii internaţionale a domeniului psihologiei/psihoterapiei cognitive, unul dintre mentorii mei principali în ştiinţă, profesorul american Aaron T. Beck, fondatorul psihoterapiei cognitive, iniţiind-o prin lucrarea sa de pionierat din 2000, *Prisoners of Hate: The Cognitive Basis of Anger, Hostility, and Violence.*

Care este cadrul ştiinţific general al lucrării?

Un domeniu în plină expansiune astăzi în psihologie este cel al psihologiei interculturale, unde analiza atributelor psihologice se face la nivel de ţară/cultură, comparativ cu alte ţări/culturi, nu la nivel de individ sau la nivel de grupuri mai mici sau mai mari din aceeaşi cultură. Psihologia interculturală apare în două forme în ştiinţa psihologică modernă: ca specialitate sau ca metodologie de cercetare. În această monografie, psihologia interculturală este folosită mai mult ca metodologie de cercetare în demersul experimental/empiric, deoarece tematica principală – discrepanţa dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" – este legată de ştiinţele cognitive, iar conţinutul său de atribute psihologice măsurate psihometric (psihodiagnostic) şi clinic. Mai precis, monografia de faţă abordează într-un cadru dominant etic (cu elemente emice), dintr-o perspectivă cognitivă (cu un conţinut psihometric şi uneori clinic), discrepanţa dintre „cum sunt" şi „cum se cred" românii prin prisma unor atribute psihologice, pe un fond experimental/empiric (cu metodologia psihologiei interculturale), într-un cadru al teoriei complexităţii şi analizei multinivelare. Acest demers este complementar altor abordări anterioare ale psihologiei românilor gândite din perspectiva altor specialităţi psihologice (de exemplu, etnopsihologie, psihologie

socială, psihologie interculturală şi culturală), adesea într-un demers dominant emic (cu elemente etice). Termenii *etic* şi *emic* au nuanţe diferite la autori diferiţi (vezi şi Gavreliuc, 2011; Iliescu, 2015; Iluţ, 2000). În contextul prezentei monografii, dacă abordarea emică se referă la înţelegerea şi studierea fenomenului din interiorul culturii analizate, abordarea etică presupune înţelegerea fenomenului cu o metodologie internaţională care ne raportează sistematic şi la alte ţări/culturi. Pentru componenta clinică din acest demers, poate mai puţin cunoscută în acest context, vezi ca exemplu Lucio şi colaboratorii săi (2001), în *Journal of Clinical Psychology*, care compară trăsăturile de personalitate la americani şi mexicani.

Prin această abordare asupra unui fenomen atât de complicat – psihologia românilor –, monografia de faţă se încadrează perfect în ştiinţa contemporană, care promovează studiul fenomenelor complexe, prin abordări multi-, inter- şi transdisciplinare. Spre exemplu, în 2011 am participat ca membru în proiectul European Science Foundation/ESF cu referire la analiza multinivelară a minţii umane: *Human Brain: From Cell to Society*, proiect strategic care arată că ştiinţa contemporană trebuie să abordeze fenomene complexe relevante ştiinţific şi social, nu doar fenomene disciplinare.

De ce a durat atât (2005-2015)?

În primul rând, am vrut ca această analiză să fie riguroasă şi complexă. Din păcate, la data respectivă (2005) nu existau adaptate în România principalele teste/instrumente psihologice care să ne permită astfel de analize valide (de exemplu, „cum suntem” *vs*. „cum credem că suntem”). Spre exemplu, Constantin Rădulescu-Motru a tras concluzii bazate pe metodologia de vârf existentă la

vremea sa. Dar, cum nu existau atunci multe date disponibile prin prisma metodologiei de astăzi, majoritatea concluziilor sale au de fapt o valoare epistemică mai apropiată de nişte ipoteze interesante decât de nişte cunoştinţe validate ştiinţific. În plus, în lucrările anterioare nu s-a urmărit programatic distincţia dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" sub aspectul unor atribute psihologice, amestecându-se aşadar cele două în concluziile formulate. Ştiam în 2005 că există un program complex de adaptare a mai multor teste psihologice majore în România, aşa că am preferat să aştept apariţia lor (în adaptarea unora m-am implicat personal) pentru a aborda tema la nivelul de vârf al metodologiei vremurilor noastre (care probabil va fi la rândul ei depăşită în viitor). Durata, deşi poate să pară mare, este similară aplicaţiilor practice majore din alte domenii de vârf ale ştiinţelor vieţii; spre exemplu, în farmacoterapie, distanţa de la cercetarea fundamentală la medicament poate dura chiar mai mult şi la fel stau lucrurile şi în domeniul psihologiei clinice/psihoterapiei.

De ce acest titlu?

Am vrut să pornesc de la lucrarea academicianului, filosofului şi psihologului Constantin Rădulescu-Motru – *Psihologia poporului român* – (vezi Rădulescu-Motru, 1999), pe care să o dezvolt însă într-o paradigmă modernă a psihologiei contemporane. Aşadar, demersul este atât unul ştiinţific, cât şi un tribut adus academicianului Constantin Rădulescu-Motru şi fondatorului psihologiei experimentale Wilhelm Wundt. Într-adevăr, Constantin Rădulescu-Motru face parte, alături de Eduard Gruber şi Florian Ştefănescu-Goangă, din prima generaţie de doctori români în psihologie de la Wilhelm Wundt (Wundt-Motru); pe linia lui Florian Ştefănescu-Goangă, eu fac parte din a cincea generaţie

(Wundt-Goangă-Roşca-Radu-David). Am inclus însă un subtitlu – *Profilul psihologic al românilor într-o monografie cognitiv-experimentală* – pentru a arăta că nu mă voi rezuma la o simplă listare/analiză a unor aspecte psihologice, ci că aceste aspecte psihologice vor fi incluse într-un profil psihologic comprehensiv, care poate avea apoi utilizări diverse (vezi mai jos). Aşadar, am lăsat ca titlu *Psihologia poporului român* pentru a arăta conexiunea – ca preocupare, nu drept cadru teoretico-metodologic – cu lucrarea anterioară a lui Constantin Rădulescu-Motru; sintagma fiind mai veche nu se regăseşte şi în volum decât atunci când se referă la lucrări din trecut care au utilizat-o. Am adăugat însă în subtitlu *profilul psihologic al românilor* pentru a ne diferenţia (sintagmă utilizată şi în lucrare). În literatura psihologică de profil se utilizează frecvent ca sinonimi termeni precum *ţară*, *cultură*, *naţiune*, *societate*, *populaţie* etc.; şi eu am utilizat aceşti termeni în carte adesea în forma *ţară/cultură*. La fel de bine se regăsesc în titluri ale lucrărilor sau în texte ştiinţifice (sau guvernamentale) sintagme precum *psihologia americanilor* (*psychology of Americans*), *psihologia italienilor* (*psychology of Italians*) etc. sau, cu referire la atributele psihologice ale unei populaţii, se folosesc pentru aceasta termeni precum *americanii* (*Americans*), *germanii* (*Germans*) etc. (vezi şi Lucio *et al*., 2001). În fine, Schmitt şi colaboratorii săi (2007) utilizează sintagme precum *profilul naţional de personalitate* (*national personality profile*), *profilul naţiunilor* (*profiles of individual nations*) etc. Chiar în revista *Science* (Terracciano *et al.*, 2005), se vorbeşte simplu şi fără complexe şi ocolişuri despre *canadieni*, *australieni* etc., prin prisma unor atribute psihologice ca *extraversiunea* sau *agreabilitatea*, comparabile între astfel de populaţii, şi despre *caracterul naţional* (*national character*). Aşadar, pentru cei mai puţin familiarizaţi cu literatura de profil, trebuie să spun clar că utilizarea noţiunilor de *români*, *psihologia românilor* şi *profilul psihologic al românilor* într-o lucrare monografică de acest tip se înscrie perfect în paradigma domeniului (vezi şi discuţiile din secţiunea 2.2). Alte lucrări din ţară au avut abordări similare în utilizarea acestor

sintagme ştiinţifice, atât în psihologie – psihologia românilor (Iacob, 2003; Liiceanu, 1998, 2015) –, cât şi în ştiinţe mai apropiate, precum sociologia – valorile românilor (Voicu şi Voicu, 2007).

Aşa cum am spus mai sus, în ţară, Constantin Rădulescu-Motru a avut mai multe lucrări dedicate psihologiei poporului român (vezi Rădulescu-Motru, 1999). După redactarea acestor lucrări, Constantin Rădulescu-Motru a spus: „…peste 50 de ani, nu mai târziu, cele publicate sau crezute de mine şi de oamenii din timpul meu vor deştepta din nou interesul publicului românesc…" (3 februarie 1946 – vezi Rădulescu-Motru, 1999).

Aşadar, eu am reluat acest proiect după aproape 70 de ani, deci cu o oarecare întârziere faţă de predicţia făcută de academicianul Constantin Rădulescu-Motru – întârziere justificată de regimul de care a avut parte cercetarea psihologică, până la desfiinţarea psihologiei în perioada comunistă –, cu o metodologie ştiinţifică nouă şi mai riguroasă.

De ce am reluat acest proiect?

Evident, nu doar dintr-un motiv academic, şi anume pentru a fi o continuare a lucrării academicianului Constantin Rădulescu-Motru şi pentru a-i împlini peste ani profeţia (deşi mărturisesc sincer că şi acesta a fost unul dintre factorii motivaţionali). Sunt însă alte motive mai pragmatice şi mai presante. Odată ieşită din regimul comunist şi intrată în Uniunea Europeană şi în NATO, societatea românească este în faza unei clarificări a valorilor sale. România are nevoie de un proiect de ţară care să-i definească poziţia în acest context internaţional şi care, odată ce a aderat la spaţiul occidental, s-o ajute să se integreze cât mai bine, pentru a beneficia de această aderare. Într-adevăr, un sondaj IRES din 15 ianuarie 2015 efectuat pentru revista *Sinteza* (IRES, 2015) arată că 91%

dintre români cred că România are nevoie de un nou proiect de ţară, iar 90% cred că această perioadă este un moment bun pentru a-l începe. Spre exemplu, eu cred că neacceptarea noastră în spaţiul Schengen nu are la bază doar motive administrativ-politice, ci şi motive mai profunde, cum ar fi fundamentele psihoculturale pe care apar aceste incompatibilităţi politico-administrative. Este însă greu de conceput un proiect de ţară care să aibă succes, dar care să nu fie bazat pe înţelegerea profilului psihologic al oamenilor acelei ţări. Dacă un astfel de proiect nu se pliază pe psihologia românilor, va fi respins de aceştia. În acelaşi timp, un astfel de proiect nu trebuie doar să se plieze pe o psihologie existentă a românilor, ci şi să o dezvolte la nivelul permis de potenţialul acesteia. Un astfel de echilibru este însă greu de atins, fără a înţelege cu rigoare psihologia românilor.

Lucrările clasice asupra psihologiei românilor au apărut la momente de cotitură pentru istoria noastră (de exemplu, pregătirea, formarea şi consolidarea statului naţional românesc). Într-adevăr, cercetarea psihologiei românilor a fost din start asociată cu identitatea naţională, ceea ce face ca această temă să fie încărcată de emoţie şi chiar de o suspiciune protectivă (de înţeles psihologic, având în vedere istoria românilor). Prin comparaţie, publicarea unor cercetări asupra atributelor psihologice la americani sau la alte popoare (vezi, de exemplu, profilul de personalitate al americanilor în Terracciano *et al.*, 2005) este luată ca orice alt demers ştiinţific, fără a genera o emoţionalitate mai mare decât este cazul. Cred însă că psihologia românească a ajuns să aibă forţa şi maturitatea ştiinţifică de a aborda această temă, într-o logică dominant etică (dar cu elemente emice), după modele internaţionale, direct, constructiv şi fără complexe. Şi mai cred că miza integrării noastre în Uniunea Europeană, cu bătaie lungă din punct de vedere istoric, este pentru români un astfel de moment de cotitură în prezent, care cere o astfel de monografie (păstrând proporţiile, aşa cum au intervenit decisiv la vremea lor – pentru modernizarea ţării şi emanciparea românilor – Şcoala Ardeleană, Generaţia Paşoptistă, Junimea

Română etc.).

Aşa cum am spus, construind şi/sau adaptând în România, de-a lungul timpului, multe teste psihologice, am ajuns, inevitabil, să am o înţelegere integrată a acestui profil psihologic, rămânând în acelaşi timp mereu frapat de distorsiunile promovate în spaţiul public despre psihologia românilor. Aşadar, acest demers urmăreşte să reducă prejudecăţile pe care le avem despre noi şi despre alţii. Astfel, sper că şi alţii vor avea o părere corectă despre noi, mai ales că unele rezultate din această lucrare vor fi publicate şi în limbi de circulaţie internaţională. Prea mulţi oameni şi prea multe instituţii îşi dau cu părerea despre cum sunt românii, adesea pornind de la simple impresii, într-o manieră mai puţin fundamentată de dovezi, nefăcând astfel decât să susţină stereotipuri nereprezentative (clişee), fie ele (prea) pozitive sau (prea) negative. Într-adevăr, multe analize/comentarii asupra identităţii românilor au alunecat în exagerarea pozitivului sau a negativului, amândouă cu efecte dezastruoase asupra statutului, respectului şi credibilităţii noastre internaţionale şi asupra progresului bazat pe (auto)cunoaştere. Aşadar, este o datorie de onoare patriotică să nu laşi clişeele să greveze imaginea unui popor, iar eu voi încerca să fac asta cel puţin sub aspectul atributelor psihologice, reliefând clar aspectele pozitive şi prezentând constructiv aspectele care trebuie îmbunătăţite. Nu pretind că voi da imaginea corectă – căci suntem limitaţi oarecum de datele existente –, dar pretind că, în baza datelor existente, este demersul care ne apropie cel mai mult de imaginea corectă dintre toate câte au fost până acum.

Când vorbesc de români, mă refer la cetăţenii români. Conform *Dicţionarului explicativ al limbii române* (DEX, 1996), termenul *popor* are mai multe sensuri şi semnificaţii, dintre care cele mai importante sunt: (1) „o formă istorică de comunitate umană… ai cărei membri locuiesc pe acelaşi teritoriu, vorbesc aceeaşi limbă şi au aceeaşi tradiţie culturală” (p. 824) şi (2) „totalitatea locuitorilor unei ţări, populaţia unei ţări; cetăţenii unui stat” (p. 824). Dacă prima opţiune este mai frecventă în domeniul istoriei, a doua este

mai frecventă în ştiinţele sociale. Psihologia asumă, în lucrări diferite şi în tradiţii de cercetare diferite, ambele opţiuni. Opţiunea asumată aici, într-un cadru cognitiv şi experimental, este a doua. Pentru un exemplu al primei opţiuni asumate în psihologie, într-un cadru de etnopsihologie, vezi Iacob (2003) şi Iacob şi Iacob (2005). Analizele noastre şi ale altor colegi (vezi în capitolele lucrării) au arătat că, în general, nu există diferenţe semnificative din punct de vedere practic/ecologic între aspectele psihologice majore ale diverselor etnii din România (cu unele excepţii notabile, care vor fi discutate pe parcursul lucrării). Sigur că, dacă se modifică nivelurile de analiză, se pot găsi multe atribute diferenţiatoare, dar elementele comune în atributele şi valorile fundamentale sunt foarte puternice, pe fondul lor putându-se construi un proiect comun care să valorifice şi eventualele diferenţe specifice. Într-adevăr, evoluţia istorică în acelaşi context geografic/istoric, ecologic şi cultural a condus la similarităţi psihologice majore între cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii români de alte etnii importante de pe teritoriul ţării (de exemplu, maghiari). Aşadar, când vorbesc de români în această lucrare, mă refer la cetăţenii români vorbitori de limba română, nu doar la cetăţenii români de etnie română (care au limba română ca limbă maternă). În text voi utiliza termeni diferiţi, dar sinonimi, în funcţie de context şi de modul cum au fost prezentate datele în lucrările analizate: *populaţia românească/populaţia din România*, *România, românii, eşantionul românesc/eşantionul din România* etc.

Cred că o astfel de analiză ar merita să fie publicată periodic. Dacă considerăm că o generaţie se întinde pe aproximativ 20 de ani, probabil că, pentru a înţelege cum se schimbă profilul psihologic al românilor în funcţie de evoluţia generaţională, ar merita publicată o astfel de lucrare la fiecare 20 de ani. Dacă vrem să surprindem mai bine schimbările în profilul de suprafaţă – vezi capitolul 2 pentru distincţia dintre profilul psihologic de adâncime şi profilul psihologic de suprafaţă –, probabil că analiza ar merita făcută la fiecare zece ani. Am în plan un astfel de proiect, cel puţin

în următorii 30-40 de ani de viaţă academică activă, iar apoi am speranţa că alţii îl vor continua.

Ce urmăresc cu această monografie despre psihologia românilor?

Pe scurt, prin elaborarea acestei lucrări mă interesează mai multe lucruri: (1) să realizez o primă sinteză modernă a atributelor psihologice ale românilor, reunindu-le pe cele deja publicate dispersat în literatura de specialitate, la care adaug analize secundare de date şi cercetări noi, cu implicaţii pentru cercetări viitoare şi aplicaţii (de exemplu, cum să ne dezvoltăm ca societate), (2) să ofer o oportunitate de autocunoaştere românilor, bazată pe cunoştinţe ştiinţifice (*evidence-based*) şi (3) să apară o monografie ştiinţifică despre atributele psihologice ale românilor care să contribuie la cultura română. Altfel spus, lucrarea oferă o bază de date şi o sinteză a literaturii de specialitate la zi, din care fiecare poate selecta doar partea ce îl interesează (de exemplu, inteligenţa şi performanţa şcolară), în scopuri practice (de exemplu, îmbunătăţirea procesului educaţional) şi/sau de cercetare (de exemplu, dezvoltarea prin noi cercetări a unor concluzii prezentate aici). Autocunoaşterea ne poate face mai realişti, mai toleranţi şi mai înţelepţi ca popor. Şi pentru mine există o componentă de autocunoaştere în acest proces, ca o călătorie interioară personală. Mereu m-am întrebat de ce orice comportament normal şi apreciat în mediul academic din SUA este văzut diferit la noi în ţară, adesea trebuind să duc o luptă la baionetă pentru orice normalitate academică americană pe care o voiam şi pe care o exprimam şi în mediul academic românesc. Într-adevăr, toate realizările Şcolii clujene de psihologie clinică şi

psihoterapie (vezi David, 2013) s-au făcut, în cea mai mare parte, în pofida mediului academic existent, nu cu susţinerea acestuia; sper ca la sfârşitul lucrării să găsesc un răspuns şi la acest lucru. Dacă primele două obiective sunt mai clare, al treilea trebuie explicat mai detaliat.

Aceasta este o carte monografică mai deosebită. Deşi se bazează pe studii publicate în reviste şi la edituri de prestigiu din străinătate şi pe teste psihologice internaţionale, este o carte de psihologie în limba română, care se adresează nu doar ştiinţei psihologice din ţară, ci şi românilor ca public larg, oamenilor de ştiinţă din alte domenii şi culturii româneşti. Într-adevăr, analiza şi sinteza într-un cadru unitar ale acestor studii de psihologie, acum dispersate, sunt importante atât pentru a înţelege psihologia românilor, cât şi pentru a îmbogăţi cultura românească. Cultura românească este definită mai ales într-o paradigmă literar-artistică şi fenomenologico-hermeneutică (de exemplu, prin valori estetice şi axiologice), adesea ştiinţa empirică având un rol mult mai mic decât în alte culturi mari ale lumii (mai ales de tip anglo-saxon şi germanic). Constantin Noica, unul dintre pilonii principali ai culturii româneşti actuale, spunea că „adevărul" şi „exactitatea" sunt diferite! Şi eu cred că exactitatea nu presupune neapărat adevăr, că adevărul nu se reduce complet la exactitate, dar că într-o lume modernă exactitatea contribuie foarte mult la adevăr! Într-adevăr, nu avem o cultură cu un puternic filon analitic, fundamentată de cunoştinţe validate ştiinţific prin dovezi (*evidence-based*). Aşadar, nu avem încă o cultură bazată pe cunoaştere validată ştiinţific (*knowledge-based* şi *evidence-based culture*). Asta probabil şi pentru că, uitându-mă la clasamentele academice internaţionale (vezi clasamentul ARWU pe www.shanghairanking.com), nu am excelat în ştiinţă în general; probabil de aceea nu avem nici oameni de ştiinţă ca gânditori culturali, precum Richard Dawkins, Daniel Dennett, Stephen Hawking, Steven Pinker etc. Eu cred ferm că o cultură modernă fără un filon ştiinţific puternic nu este competitivă internaţional, într-o lume bazată pe cunoaştere (*knowldege-based society*).

Aşa cum am spus, ca psiholog din Şcoala clujeană de psihologie iniţiată de Florian Ştefănescu-Goangă, abordez psihologia într-un cadru experimental/empiric. Dar această lucrare nu este doar una de psihologie ştiinţifică, ci sper să pătrundă în cultura românească, aducând o componentă complementară de tipul cunoştinţelor validate ştiinţific. Insist aici: „complementară", nu „alternativă"! Prin asimilarea unui filon empiric de tipul cunoştinţelor validate ştiinţific, cultura românească poate deveni mai complexă şi mai puternică. Într-adevăr, precum ştiinţele umaniste, psihologia ar trebui să contribuie masiv la cultura naţională. Rezultatele cercetărilor psihologice sunt însă de interes internaţional, în psihologie neexistând teorii locale, specific naţionale; mintea umană, asemenea biologiei umane, nu este definită naţional! Şi atunci când se abordează teme de interes local şi naţional, această abordare are la bază un aparat conceptual şi metodologic internaţional (de aici practica integrării abordării etice şi emice în psihologie). Aşadar, publicaţiile româneşti de psihologie, importante ştiinţific şi cultural, trebuie să reflecte cunoştinţe care au trecut testul comunităţii psihologice internaţionale, nu doar produse locale, adesea fără valoare epistemică sau culturală. Astfel, temele iniţial locale devin de interes mai general, contribuind la internaţionalizarea ştiinţei şi culturii româneşti.

În România, psihologia a fost introdusă de studenţii lui Wilhelm Wundt, fondatorul psihologiei experimentale la nivel internaţional (Laboratorul din Leipzig): Florian Ştefănescu-Goangă (la Cluj-Napoca), Eduard Gruber (la Iaşi) şi Constantin Rădulescu-Motru (la Bucureşti). Aşadar, de la începuturi, psihologia românească a fost perfect ancorată internaţional, cu cărţi şi articole de referinţă, citite şi citate în toată lumea. Aceste cărţi/articole de referinţă la nivel internaţional au fost prezentate şi în limba română, psihologia contribuind astfel la o cultură românească ancorată în modernitatea internaţională. Totul s-a degradat odată cu perioada comunistă. Iniţial, psihologiei i s-a cerut să devină o ştiinţă ideologică, să contribuie la formarea omului nou – omul comunist. În consecinţă, ancorarea internaţională s-a pierdut, psihologia

devenind o ştiinţă locală, cu standarde şi personalităţi validate de partid, nu de comunitatea internaţională. În această formă, dacă şi când a reuşit să pătrundă în cultura românească, a făcut-o într-o manieră mai eseistică şi i s-a permis un rol periferic. Apoi, deoarece nu s-a aliniat ideologic la nivelul aşteptărilor regimului comunist, psihologia a fost acuzată de impostură, de promovarea unor idei fasciste şi caracter subversiv, fiind interzisă ca instituţie de sine stătătoare: în 1977 s-au desfiinţat catedrele de specialitate din universităţi, iar din 1982 institutul de specialitate de la Academia Română. Atât catedrele, cât şi institutul au fost reînfiinţate după revoluţia anticomunistă din 1989. Dar mentalitatea localizaţionistă din perioada comunistă a mai persistat mult după aceea, în cea mai mare parte a ştiinţei psihologice româneşti (în toate centrele universitare – vezi Dobrean şi Matu, 2015, pentru o analiză recentă). Eu cred că psihologia românească a devenit însă astăzi o ştiinţă matură, integrabilă internaţional, cu dorinţa de a-şi redobândi rolul de odinioară, contribuind la îmbogăţirea culturii româneşti cu un filon analitic bazat pe cunoştinţe validate ştiinţific, adică filonul care descrie astăzi psihologia modernă.

Care sunt fundamentele demersului monografic?

Atunci când elaborezi profilul psihologic al unei populaţii definite ca „popor”, evident că începi un demers extrem de complex, cu implicaţii majore. Fără nicio motivaţie raţională, un astfel de demers polarizează membrii populaţiei analizate, prin mijloace emoţionale şi iraţionale. Într-adevăr, academicianul Constantin Rădulescu-Motru a afirmat că nu a apucat să-şi finalizeze lucrările,

că deja era idealizat de unii şi damnat de alţii. Într-adevăr, oamenii simpli au deja propria viziune asupra poporului din care fac parte. Aşadar, dacă le confirmi viziunea, unii te pot aprecia, alţii pot spune însă: „Mare lucru, ştiam deja!”; cunoscând psihologia românilor, probabil cei din categoria a doua sunt mai mulţi. Dacă nu le confirmi viziunea, cel mai probabil vei fi criticat. Distorsiunea aceasta poate să existe şi în cazul unor specialişti, dacă ei gândesc asupra temei nu ca profesionişti, ci prin grila simţului comun. Aşadar, în cazul unui astfel de demers, probabilitatea atitudinii pozitive pare să fie mai mică decât probabilitatea unei atitudini negative; dar asta nu trebuie să sperie oamenii de ştiinţă mânaţi de interes epistemic şi patriotic. Eu sper chiar să schimb însă această situaţie prin faptul că (1) introduc distincţia între un demers empiric („cum suntem” ca popor şi „de ce/cum am ajuns aşa”) şi unul fenomenologico-hermeneutic (de exemplu, „cum credem” că suntem ca popor” şi „de ce credem asta” etc.), (2) folosesc o metodologie ştiinţifică modernă, explicită şi replicabilă independent de mine şi (3) majoritatea covârşitoare a rezultatelor analizate şi integrate în monografie au trecut deja testul ştiinţific, acestea fiind publicate în reviste internaţionale de prestigiu şi/sau în manuale ale unor teste de referinţă în domeniu, adaptate în România la rigori internaţionale (de exemplu, conform standardelor autorilor şi editurilor internaţionale care au publicat testele în străinătate). Aşadar, fiind o lucrare ce trezeşte sensibilităţi şi poate stimula interpretări false – din motivaţii idiosincrazice, din neînţelegerea metodologiei ştiinţifice etc. –, am fost foarte atent la ce spun şi cum spun, încercând mereu să fac distincţii clare între descrierile rezultatelor (reliefând şi limitele ştiinţifice inerente lor), interpretarea lor (argumentând interpretarea aleasă) şi evaluarea lor (argumentând evaluarea angajată), punând accent pe descrieri; pe alocuri, pentru a ajunge la publicul larg, în formularea unor interpretări şi evaluări, mai ales în integrarea lor în profilul psihologic al românilor, am folosit pe lângă formularea lor directă şi analogii sau metafore. Vreau astfel să mă delimitez clar de atitudini şi limbaje exagerate, fie

acestea pozitive sau negative, scopul monografiei fiind constructiv şi progresist, de a reliefa punctele tari şi de a corecta constructiv punctele slabe din psihologia românilor, cu impact asupra emancipării acestora.

De asemenea, în psihologia interculturală este bine cunoscut faptul că, atunci când elaborezi profilul psihologic al unei populaţii, faci anumite generalizări statistice care surprind doar tendinţele generale, tipologice şi nomotetice, nu toate aspectele idiografice ale fiecărui membru al populaţiei respective. Aşadar, unii români s-ar putea să nu se regăsească în acest profil statistic şi chiar să-l considere inadecvat. Sigur, la un nivel de analiză mai detaliat am putea vorbi despre „psihologiile românilor", dar, dacă gândim astfel, în ultimă instanţă vom ajunge să vorbim despre psihologia fiecărui român, nu despre cea a românilor, neînvăţând nimic din proverbul „Nu vezi pădurea din cauza copacilor!". Aşadar, care ar fi nivelul la care să ne oprim în acest demers pentru a-i maximiza valoarea teoretică şi aplicativă? Folosind o analogie, uneori o analiză de la înălţime a unei zone împădurite îţi permite să înţelegi mai bine nevoile zonei decât analiza individuală a fiecărui copac sau a unei parcele luate la pas (fără ca aceste două abordări să fie incompatibile, ci complementare)! Într-adevăr, un astfel de profil psihologic, generat din perspectiva psihologiei interculturale, este foarte informativ dacă doreşti să concepi politici publice şi proiecte de ţară. Pe scurt, profilul psihologic al unei astfel de populaţii este definit statistic prin combinarea datelor de la mai mulţi indivizi din cadrul populaţiei. Acesta este un profil tipologic, iar prin generalizarea statistică pe care o presupune nu se referă la fiecare individ; cu referire la individ, profilul poate cel mult să sugereze unele dintre cauzele complexe care determină comportamentul individual (vezi capitolul 1 pentru detalii).

Accentul lucrării de faţă nu cade asupra opiniilor psihologice, adesea fluctuante pe perioade scurte, ci asupra atributelor psihologice care fundamentează astfel de opinii. Opiniile vor fi menţionate doar pentru a mă ajuta să exemplific, să nuanţez sau

să înţeleg profilul psihologic, nu atât pentru valoarea lor în sine (voi reveni asupra acestei distincţii în secţiunea despre metodologie – 2.2).

Lucrarea va fi redactată cu rigoare ştiinţifică, dar în părţile de introducere şi concluzii ale fiecărui capitol voi utiliza un limbaj mai de interfaţă, accesibil şi publicului larg. În acest sens voi formula definiţiile de lucru pentru diferite constructe fără să insist asupra nuanţelor din ştiinţa de specialitate. Voi indica însă referinţe bibliografice pentru cei care doresc să aprofundeze detaliat substratul lor ştiinţific. Aşa cum am spus, ca stil de redactare, am încercat să rămân la nivel descriptiv şi aici, unde s-a putut, cu susţinerea datelor cantitative şi calitative, iar concluziile inferenţiale să derive logic din descrierile empirice. Când am făcut evaluări, am încercat să le argumentez şi să le prezint flexibil (de exemplu, în termeni ca *presupun*, *posibil*, *probabil* etc.). Aşadar, dacă descrierile şi inferenţele prezentate în lucrare sunt mai greu de criticat, primele pentru că se bazează pe date cantitative şi calitative (având aşadar doar limita datelor existente), iar celelalte pentru că se bazează pe principii logice de derivare a inferenţelor, evaluările sunt mai supuse subiectivismului. Dar pentru a reduce subiectivismul, în loc să caut exemple pentru evaluările pe care le-am făcut – deşi mi-a fost foarte greu, având mereu în minte exemple pentru concluziile pe care eram tentat să le formulez –, am încercat să redactez lucrarea în logica unui raţionalism critic (al falsificabilităţii; vezi Popper, 1959), căutând contraexemple relevante la evaluările pe care le-am făcut. În cazul în care contraexemplele nu au reuşit să invalideze evaluările, atunci am păstrat aceste evaluări. Aşa cum am menţionat, limita de start a demersului – descrieri-inferenţe-evaluări – este dată mai ales de limita datelor disponibile şi/sau culese de noi. Însă, chiar şi atunci când datele nu erau culese prin mijloace suficient de riguroase, am reuşit, prin integrarea lor teoretică şi prin coroborarea mai multor seturi de date, să obţinem un nivel mai riguros al validităţii concluziilor formulate pe baza lor. În unele locuri, pentru a facilita lectura publicului larg, în formularea unor interpretări şi evaluări,

mai ales în integrarea lor în profilul psihologic al românilor, voi utiliza şi analogii sau metafore pe lângă formularea lor directă.

Ţinând cont de volumul informaţiilor, unele segmente scurte din text se vor relua în diverse secţiuni ale monografiei. Sunt conştient de aceste repetiţii, dar ele sunt absolut necesare pentru coerenţa argumentării, într-un text atât de voluminos, în care cititorii pot aborda doar anumite segmente din text, nu tot textul.

Atunci când voi cita testele adaptate în limba română, referinţele vor fi scrise astfel: X *et al.*/Y *et al.*, 2010, unde X *et al.* se referă la autorii testului, iar Y *et al.* se referă la autorii care au adaptat şi au publicat testul în România, în anul 2010 (asupra rezultatelor lor am efectuat unele analize secundare de date din monografie). De asemenea, deoarece unii termeni vor fi introduşi în premieră în limba română sau voi oferi termeni noi, mai adecvaţi în opinia mea decât cei care au fost utilizaţi anterior (dacă aceştia nu au devenit deja consacraţi), voi prezenta şi termenul din limba engleză. În acest fel, cititorii pot găsi constructul în literatura de specialitate şi pot afla mai multe despre acesta. Unele nume ale unor baze de date internaţionale vor fi păstrate în limba engleză pentru a-i facilita cititorului accesul online la acestea. Tabelele şi figurile sunt numerotate prin referinţă la capitol.

Cartea are o arhitectură generală de acest tip: (1) după o scurtă incursiune istorică în temă şi (2) o prezentare a metodologiei studiului, (3) voi formula profilul psihologic al românilor, derivat dintr-o abordare empirică („cum suntem” şi „de ce/cum am ajuns să fim aşa”), dintr-o abordare fenomenologico-hermeneutică („cum credem că suntem” şi de ce „credem că suntem aşa”) şi din analiza comparativă a celor două, (4) pe fondul factorilor geografici/istorici, biologici/genetici, ecologici şi culturali, în final (5) discutând concluziile generale, limitele demersului şi implicaţiile pentru ţară şi pentru noi cercetări.

În capitolul 1 voi prezenta un scurt istoric – de la *Völkerpsychologie* prin psihologia popoarelor/naţională/etnică la psihologia socială, culturală şi interculturală, axându-mă pe cazul

psihologiei poporului român –, pentru a înţelege contextul istoric şi actual în care se desfăşoară acest demers, asemănările şi deosebirile dintre demersul de faţă şi alte demersuri din trecut sau din prezent. În capitolul 2 voi prezenta cadrul teoretico-metodologic care stă la baza analizei psihologiei românilor, reliefând punctele tari şi limitele acestui cadru ştiinţific. În capitolul 3 voi oferi informaţii generale despre români şi România, cu accent pe: (1) factori geografici/istorici (la nivel de cultură generală), (2) factori biologici/genetici (la nivel mai detaliat), (3) factori ecologici (mai punctual) şi (4) factori culturali (la nivel mai detaliat). Acest capitol este fundamental pentru înţelegerea capitolului 4, deoarece factorii psihologici sunt influenţaţi, în apariţia şi acţiunea lor, de factorii discutaţi în capitolul 3 şi, la rândul lor, influenţează aceşti factori. Capitolul 4 va prezenta detaliat rezultatele acestei analize: (1) empirice („cum suntem"), (2) fenomenologico-hermeneutice (de exemplu, „cum credem că suntem", „cum cred alţii că suntem" şi „cum credem că sunt alţii") şi (3) cu referire la discrepanţa dintre rezultatele analizei empirice şi cele ale analizei fenomenologico-hermeneutice. Capitolul 5 va integra toate rezultatele într-un profil psihologic al românilor, generând astfel o sinteză integrativă a: (1) rezultatelor empirice („cum suntem" şi „de ce/cum am ajuns" aşa), (2) rezultatelor fenomenologico-hermeneutice (de exemplu, „cum credem că suntem", „cum cred alţii că suntem", „cum credem că sunt alţii" şi „de ce se crede" aşa) şi (3) analizelor comparative a aspectelor descrise la punctele 1 şi 2. Lucrarea se va încheia cu o secţiune de concluzii şi discuţii generale, unde voi sumariza întregul demers, voi discuta implicaţiile (de exemplu, ce trebuie să facem pentru a evolua) şi limitele sale şi dezvoltările pentru viitor. Postfaţa lucrării prezintă concluzii derivate dintr-un cvasiexperiment. Astfel, înainte de publicarea lucrării am fost interesat să-mi testez concluziile formulate în aceasta. În consecinţă, am prezentat în avanpremieră o serie de concluzii din lucrare (în articole de sinteză/conferinţe), înregistrând şi analizând apoi reacţiile la acestea, prin prisma predicţiilor derivate din psihologia românilor

descrisă în lucrare.

Integrarea demersului empiric cu cel fenomenologico-hermeneutic în acelaşi demers comparativ este un lucru rar, din cauza complexităţii sale (dar vezi Terracciano *et al.*, 2005, pentru o abordare similară la o scară mai redusă). Cu referire la psihologia românilor, un astfel de demers este, după cunoştinţele mele, nemaiîntâlnit la acest nivel de complexitate. Acestea fiind spuse, menţionez însă că, în principal, lucrarea se focalizează pe demersul empiric („cum suntem" şi „de ce/cum am ajuns aşa"), demersul fenomenologico-hermeneutic având rolul de a întregi înţelegerea comprehensivă a psihologiei românilor, în contextul analizei comparative şi al potenţialei discrepanţe dintre demersuri.

Aşa cum am spus mai sus, demersul lucrării este extrem de complex. Într-un joc de puzzle standard avem desenul şi piesele pe care trebuie să le îmbinăm pentru a se potrivi cu desenul. Ei bine, în acest demers lipseşte desenul, pe care practic trebuie să-l generăm prin îmbinarea pieselor, iar desenul cel mai bun va fi cel ce îmbină perfect toate sau cât mai multe piese relevante. Cel mult avem un desen aproximativ, generat de lucrările anterioare, care adesea nu ne spune însă cum sunt românii, ci cum credem noi că sunt, astfel încât, în îmbinarea pieselor, ne poate duce în direcţii diferite. Piesele, la rândul lor, sunt (1) prea numeroase, unele nefăcând parte din puzzle (informaţii secundare sau opinii fluctuante, nerelevante pentru profilul psihologic pe care îl vizăm), (2) defecte (de exemplu, datele disponibile nu au fost culese prin mijloace riguroase) şi/sau (3) lipsesc (de exemplu, nu există date culese/disponibile pentru aspectul pe care doresc să-l includ în profilul psihologic al românilor). Într-un astfel de demers se simte rolul major al utilizării unor teorii riguroase şi integrative, prin care (1) anticipezi arhitectura desenului (a profilului psihologic), chiar dacă nu îl poţi descrie în detaliu, (2) ghidezi selecţia, corectarea, utilizarea şi integrarea datelor disponibile şi (3) anticipezi zonele în care trebuie culese date noi. Punctul tare al acestui demers, în raport cu cele care au fost sau mai sunt, se

referă la teoriile integrative utilizate şi la analiza riguroasă – cantitativă şi calitativă – a datelor existente şi a celor culese în acest demers. În fine, pot spune că în ciuda acestui start dificil, de care m-am temut, piesele s-au îmbinat aproape perfect, adesea anticipându-se şi cerându-se una pe alta, astfel încât, în final, a rezultat un desen neforţat (vezi capitolul 5), care integrează comprehensiv, într-un cadru teoretic riguros, majoritatea datelor existente despre aspectele psihologice ale poporul român (din capitolul 4). Practic, lucrând la acest volum, mi-a venit adesea în minte imaginea din filmul *Terminator 2*: *Ziua Judecăţii* (1991), când moleculele care au constituit corpul destructurat al robotului l-au reconstruit, găsindu-se şi chemându-se reciproc. Am avut acelaşi sentiment şi cu datele pe care le-am analizat!

Nu este „periculos" un astfel de demers (cunoaşterea rezultată putând servi unor scopuri ascunse)?

Această modalitate defensivă de a pune problema în ştiinţa secolului XXI este greu de înţeles şi cred că ea generează temeri şi teme false (deşi este congruentă cu profilul psihocultural al românilor – vezi capitolul 3). Multe dintre datele comparative referitoare la români *versus* alte ţări/culturi există de mult în literatura internaţională (de exemplu, în sute de studii majore de psihologie interculturală) şi nu ne-au făcut rău, dimpotrivă! În general, cunoaşterea ştiinţifică – aici în forma psihologiei cognitive (cu un conţinut psihometric şi uneori clinic), pe un fond experimental/empiric (cu o metodologie interculturală), în cadrul teroriei complexităţii – nu poate să fie mai periculoasă decât ignoranţa. Un popor care se autocunoaşte psihologic este mai

emancipativ şi mai greu de manipulat. În plus, în timp ce cunoaşterea conţine în sine germenii autocontrolului, ignoranţa permite controlarea celor mai ignoranţi de către cei mai puţin ignoranţi. Aşadar, un astfel de demers de tip *Sapere aude* nu poate decât să ne ajute pe toţi!

Aşa cum am arătat în monografie, am fost surprins să fiu felicitat că am avut „curajul" să scriu această monografie, ca şi cum subiectul ar fi fost ceva interzis şi păzit de un grup de oameni „obscuri" şi „retrograzi", care vor să pună lacăt cunoaşterii! Pentru mine, în acest caz, nu este vorba despre curaj, deşi acesta este una dintre valorile personale. Este, în primul rând, dragoste faţă de acest popor, care, printr-un astfel de demers ponderat şi constructiv de tip *Sapere aude*, poate beneficia în procesul său emancipativ. În al doilea rând, este şi un interes profesional: dacă ceva corespunde ca tematică domeniului meu academic şi se înscrie în preocupările şi metodologiile moderne de cercetare din domeniu la nivel internaţional (de exemplu, publicate în prestigioasa revistă *Science*), este pur şi simplu vorba despre interes şi datorie academică, despre normalitate, nu despre curaj!

Iar oamenii nu sunt „obscuri"/„retrograzi", ci pot fi cel mult surprinşi de apariţia unui demers etic, nu emic, cum erau obişnuiţi, legat de o temă sensibilă şi/sau de vocea culturală, dincolo de domeniul propriu, al psihologiei româneşti moderne, mai ales într-o cultură evitativă ca a noastră, unde schimbarea şi noul/inovaţia iniţial sperie!

De ce eu?

La finalul acestei secţiuni aş încerca să ofer un răspuns la întrebarea: de ce mi-am asumat eu acest proiect şi cum se înscrie acesta în expertiza mea profesională? Această întrebare a apărut

destul de des ca reacţie la avanpremierele lucrării (articolele de sinteză/conferinţe), mai ales din partea unor oameni mai puţin familiarizaţi cu cercetarea ştiinţifică în general sau cu cea din psihologie în particular. În mod normal nu aş considera o astfel de întrebare legitimă în ştiinţă, deoarece aceasta duce cu gândul la argumentul *ad hominem*, care este una dintre erorile clasice în logică: valoarea sau slăbiciunea unei opere nu depind neapărat de valoarea sau slăbiciunile autorului acesteia. Într-adevăr, rezultatele ştiinţifice trebuie analizate doar prin prisma rigorii teoretico-metodologice a demersului care le-a generat. Conştient fiind însă de sensibilitatea temei şi de faptul că lucrarea va fi probabil citită şi de publicul larg (oameni care nu fac ştiinţă/ cercetare, în psihologie sau în general, şi care nu mă cunosc), voi încerca să schiţez, direct şi simplu, modul în care expertiza mea profesională se potriveşte cu tematica acestei monografii. Aşadar, evident, această lucrare, deşi are ca nucleu psihologia, este puternic multi-, inter- şi, pe alocuri, transdisciplinară. Activitatea mea ca profesor de ştiinţe cognitive clinice implică însă, inevitabil, o formare complexă de acest tip, ştiinţele cognitive reunind, ca nucleu central, psihologia cognitivă, filosofia minţii, inteligenţa artificială şi neuroştiinţele. De-a lungul timpului, am participat ca expert la astfel de proiecte multi-, inter- şi transdisciplinare majore, aşa cum este, spre exemplu, proiectul *The Human Brain: From Cells to Society*, al European Science Foundation/ESF (2011), unde am făcut parte chiar din comitetul de iniţiere. Programul postdoctoral în medicină biocomportamentală şi integrativă la Icahn School of Medicine at Mount Sinai, New York (2000-2002), m-a ajutat să înţeleg interacţiunile complexe dintre biologic/genetic şi psihologic, aspecte foarte importante, deoarece ambele componente sunt prinse în analiză în această monografie. Nu în ultimul rând, fiind probabil primul care a introdus în ţară cursurile şi lucrările de psihologie evoluţionistă şi de consiliere psihologică genetică, cred că îndeplinesc condiţiile necesare pentru a înţelege aceste integrări complexe în cazul românilor, adesea spectaculos opuse cunoştinţelor de simţ comun şi chiar

unor teorii disciplinare (de exemplu, din psihologie) foarte cunoscute. În ceea ce priveşte aspectele culturale – de psihologie interculturală –, am participat de-a lungul timpului la cercetări internaţionale în domeniu (de exemplu, Sorokowski *et al.*, 2011) şi am asimilat aceste aspecte în psihologia clinică/psihoterapia informată cultural (de exemplu, cursuri academice/cercetare/publicaţii; vezi, ca exemplu, David *et al.*, 2003). În ceea ce priveşte specific testarea psihologică, am construit sau am adaptat în România teste psihologice majore (vezi colaborările cu RTS Cluj şi TestCentral), astfel încât am predat majoritatea testelor (şi/sau temelor) angajate în această lucrare studenţilor la nivel de licenţă, master şi doctorat la Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca. Mai mult, am folosit şi/sau folosesc aceste teste în activitatea mea curentă de psiholog. De fapt, demersul de a compara profilul psihologic al românilor cu al altor ţări/culturi mi-a fost clarificat pe parcursul creării/adaptării/predării acestor teste psihologice. Toate acestea asigură condiţiile riguroase ca interpretările şi integrările lor într-un profil psihologic să fie bine documentate teoretico-metodologic şi practic. Într-adevăr, expertiza psihologică nu se referă la obţinerea rezultatelor unor teste (acest lucru îl poate face şi un psiholog psihometrician începător), ci la modul de interpretare a lor şi mai ales la modul de integrare a rezultatelor obţinute la teste/scale diferite, uneori aparent contradictorii, într-un profil psihologic unitar, comprehensiv şi coerent; altfel spus, ceea ce pare incomplet sau chiar contradictoriu pentru un nespecialist în psihodiagnostic poate face sens pentru un expert în psihodiagnostic. Predau metodologia cercetării ştiinţifice atât în ţară (la Universitatea „Babeş-Bolyai", la nivel doctoral), cât şi în SUA (de exemplu, am susţinut cursuri de acest tip la Albert Ellis Institute, New York), ceea ce fundamentează rigoarea ştiinţifică a demersului. În fine, faptul că am trăit mult timp în SUA (New York) şi încă desfăşor activităţi academice acolo – ca profesor asociat la Icahn School of Medicine at Mount Sinai şi director pentru cercetare la Albert Ellis Institute – îmi favorizează nu doar o înţelegere emică a temei (ca român, din interiorul ţării/culturii), ci

şi una etică (din exteriorul ţării/culturii), combinaţia acestor perspective oferind o înţelegere mai comprehensivă a fenomenului; deşi ca metodologie domină abordarea etică (dar cu elemente emice – vezi studiul 2), în lucrare voi folosi limbajul etic şi cel emic într-o manieră mixtă, în concluzii dominând pe alocuri cel emic, pentru a-mi asuma şi ca român concluziile, iar în secţiunea de rezultate dominând cel etic, pentru a mă distanţa pe cât posibil, în spiritul unei analize obiective.

În încheiere reamintesc că lucrarea se adresează nu doar specialiştilor psihologi, ci şi specialiştilor din alte domenii ale ştiinţei, oamenilor de cultură, publicului larg şi celor care fac politici naţionale. Anumite capitole şi părţi metodologice/de analiză a datelor sunt formulate la nivel de specialitate (având astfel un interes mai scăzut pentru publicul larg), dar toate concluziile majore cu privire la psihologia românilor, fundamentate de aceste analize, sunt formulate într-un limbaj accesibil tuturor. Voi preciza la începutul fiecărui capitol cui se adresează acesta în primul rând, fie în întregime, fie pe secţiunile sale.

Înainte de a încheia introducerea, trebuie să spun că mi-a plăcut foarte mult să scriu această monografie. Paradoxal, eram şi eu curios ce voi scrie după ce voi analiza un nou set de date, ajungând să aştept cu nerăbdare ziua următoare – asta dacă nu stăteam să scriu toată noaptea – pentru a vedea dacă noul set infirmă sau susţine ipotezele pe care le-am formulat. Nu ţin minte să mai fi avut un sentiment atât de puternic în legătură cu alte lucrări pe care le-am publicat. Am simţit aici cum ştiinţa psihologică avansată se particularizează la o temă relevantă pentru mine şi poporul din care fac parte, internaţionalizând-o, dându-i astfel forţă, rigoare şi vizibilitate în contextul ştiinţei şi culturilor internaţionale moderne. Eu cred că un astfel de demers se înscrie într-un patriotism modern, înţeles ca ţintind emanciparea poporului din care faci parte şi sincronizarea acestuia cu spaţiul internaţional progresist, evitând atât exagerările pozitive (dar punctând lucrurile pozitive), cât şi

exagerările negative, chiar defăimătoare (gândind constructiv lucrurile care trebuie îmbunătăţite), care ne-au făcut atât de necredibili în spaţiul internaţional (de exemplu, în discursul identitar). Cred că este necesară o astfel de schimbare de paradigmă, deoarece patriotismul modern este tot mai important într-o lume globalizată, pentru a păstra diversitatea prin identităţi naţionale progresiste şi raţionale. Aşadar, aşa cum afirmă şi Constantin Rădulescu-Motru: „Întâi lumina minţii şi pe urmă focul aprins al patriotismului” (Rădulescu-Motru, 1999, p. 35)!

Capitolul 1

Scurt istoric: de la *Völkerpsychologie* la psihologia interculturală. Cazul psihologiei poporului român

În acest capitol voi prezenta originea şi apariţia conceptului de *psihologia popoarelor* (*Völkerpsychologie*), evoluţia de la apariţie până în prezent, de la concept/sintagmă la domeniu de studiu, şi utilizarea sa în analiza psihologiei poporului român. De asemenea, voi arăta limitele acestui demers, astăzi vetust, şi modul în care psihologia modernă, în formele ei socială, culturală şi interculturală, a depăşit *Völkerpsychologie*.

Secţiunile 1.1 şi 1.2 din acest capitol sunt mai importante pentru specialiştii din domenii conexe decât pentru specialiştii psihologi (care cunosc aceste lucruri foarte bine) sau pentru publicul larg (mai puţin interesat de istoria unui domeniu). Celelalte secţiuni – 1.3, 1.4 şi 1.5 – sunt de interes general.

1.1. De la *Völkerpsychologie* la psihologia socială, culturală şi interculturală

În sensul cel mai general, cultura se defineşte ca orice creaţie a omului care se adaugă la mediul fizic existent (vezi Herskovits, 1948). Analizând diversele produse culturale, putem avansa

anumite ipoteze despre atributele psihologice ale unor populaţii/ grupuri umane, încă de la apariţia omului (de exemplu, din paleolitic). Dar acestea rămân ipoteze, deoarece acelaşi produs cultural poate fi generat de atribute psihologice diferite, iar aceleaşi atribute psihologice pot genera produse culturale diferite. Despre atributele psihologice ale diverselor populaţii găsim informaţii scrise începând din Antichitate. Valoarea epistemică a acestora este însă redusă de: (1) limitele date de experienţa autorului textului (de exemplu, lipsa accesului la un eşantion cât mai reprezentativ din populaţia pe care o descrie) şi (2) limitele date de interesul autorului textului (de exemplu, de a-şi portretiza inamicii prin atribute negative şi/sau de a-şi portretiza aliaţii sau propria populaţie prin atribute pozitive). Apoi, există încercări de caracterizare psihologică a diverselor populaţii mai ales de sorginte literară/artistică-filosofică. Şi acestea pot avea: (1) limite date de experienţa autorului textului (de exemplu, lipsa accesului la un eşantion cât mai reprezentativ din populaţia pe care o descrie), (2) limite date de interesul autorului textului (de exemplu, interesul de a-şi susţine o părere/teorie proprie) şi (3) distorsiuni ale valorilor de adevăr şi sacrificarea obiectivităţii cercetării de dragul unor valori estetice (mai ales în opere artistice).

O abordare considerată atunci ştiinţifică, structurată şi programatică a atributelor psihologice ale diverselor populaţii a apărut în secolul al XIX-lea, în Germania, sub forma *Völkerpsychologie*.

Termenul *Völkerpsychologie* – tradus aproximativ prin „psihologia popoarelor” (*folk/people psychology*)/„naţiunilor” (*nation psychology*)/„etnică” (*ethnic psychology*) – a fost introdus de Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal (Lazarus, 1851, Lazarus şi Steinthal, 1859, *apud* Klautke, 2010). Ei argumentau că, aşa cum un grup de oameni nu se reduce la suma unor indivizi, nicio naţiune nu se reduce la suma membrilor componenţi, ci are un *Volksgeist* (ethos/minte/spirit) propriu. Într-adevăr, un grup generează, spre exemplu, o serie de răspunsuri/produse culturale (de pildă, o baladă populară), care nu se pot reduce la suma răspunsurilor/

produselor indivizilor acelui grup. Dacă răspunsurile/produsele unui individ sunt generate de mintea sa, conform *Völkerpsychologie* răspunsurile/produsele unei naţiuni trebuie să fie generate de ethosul său, care coagulează comportamentele individuale într-un comportament sociocultural şi istoric al naţiunii. Aşa cum mintea unui individ depinde de biologicul/ geneticul său şi de mediul cultural, ethosul unei naţiuni este generat de factori geografici/biologici/genetici şi de evoluţia culturală în context istoric. Focalizarea lui Moritz Lazarus şi a lui Heymann Steinthal pe naţiune, şi nu pe alt tip de grup (*Völkerpsychologie* ca psihologie a naţiunilor) este de înţeles pentru acele vremuri, deoarece activitatea lor a avut loc în perioada în care se năşteau statele-naţiuni. Dar, înţelegând opţiunea lor în contextul sociopolitic de atunci, rămân totuşi neclare, din punct de vedere ştiinţific, criteriile şi demarcaţia de la care un grup poate avea ethos: cât de mare trebuie să fie grupul şi ce caracteristici trebuie să aibă? De ce doar un grup la nivel de naţiune are acest ethos?

Întregul demers al lui Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal se naşte într-un context cultural german influenţat de ideile lui Georg Wilhelm Friedrich Hegel (vezi Hegel, 1807/1967; Hersch, 1994). Pentru Hegel, tot ceea ce este „real" e „raţional" şi tot ceea ce este „raţional" e „real". Prin raţional Hegel înţelegea că poate fi cunoscut, mai ales printr-un demers dialectic, numit astăzi de „logică hegeliană". În logica hegeliană, orice teză are o antiteză, iar din ciocnirea celor două rezultă sinteza, care devine apoi o nouă teză, cu antiteza ei, generând o nouă sinteză etc., în final sinteza supremă fiind cunoaşterea absolută a spiritului universal absolut. Aşadar, într-o logică hegeliană, în *Völkerpsychologie*, ethosul unei naţiuni este o antiteză a minţii indivizilor care formează această naţiune, numai împreună ele generând o sinteză comprehensivă a unei naţiuni, expresie a unui spirit absolut. Pe scurt, obiectivul *Völkerpsychologie* este de a studia acest ethos care se exprimă mai ales în limbaj (de exemplu, structură gramaticală/ vocabular, proverbe/zicători) şi practici culturale (de exemplu,

religioase, juridice etc.). Aşadar, după *Völkerpsychologie*, analizând limbajul şi practicile culturale, într-un cadru geografic/biologic/genetic şi cultural, în context istoric, putem ajunge la înţelegerea acestui ethos: cum este, cum s-a format şi cum funcţionează.

Modelul de *Völkerpsychologie* propus de Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal a fost criticat serios (vezi, pentru detalii, Klautke, 2010), argumentându-se că ideea de ethos este doar o construcţie/etichetă lingvistică care nu desemnează o realitate clar identificabilă. Nu există un ethos care să cauzeze/să genereze ceva (de exemplu, un comportament istoric al naţiunilor, un produs cultural de grup etc.), deoarece doar indivizii pot cauza ceva. Aşadar, ethosul este el însuşi produs de indivizi şi, ulterior, în forma culturii, poate influenţa doar comportamentul individual. Adevărul este că definiţiile ethosului nu au fost clare, fiind schimbate de-a lungul timpului. Este acest ethos definit realist (de exemplu, are o realitate ontologică/o substanţă a sa, în sens metafizic hegelian) şi, dacă da, cum este el instanţiat fizic, în comparaţie cu spiritul individual, despre care ştim că este instanţiat în creier? Sau este acest ethos definit doar nominalist, şi anume este doar o etichetă lingvistică pentru o serie de fenomene incluse în categoria pe care o defineşte? Deşi Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal se apără, înclinând spre o abordare nominalistă (pe linia lui Johann Gottfried von Herder; vezi von Herder, 1803**)**, ethosul nu a fost definit tranşant, lăsându-se mereu deschisă posibilitatea unei definiţii în sens realist (în sens substanţial/metafizic hegelian), fapt care a subminat caracterul ştiinţific al demersului lor. Într-adevăr, Klautke (2010) arată că Moritz Lazarus a afirmat, la începuturile activităţii sale, că urmăreşte să reconcilieze poziţia mai nominalistă a lui Herder şi pe cea mai realistă a lui Hegel cu referire la ethos, iar focalizarea pe practici culturale îl forţează să întâlnească inevitabil concepţia lui Hegel prin constructul „spiritului obiectiv” propus de acesta din urmă, construct care include tocmai astfel de practici (vezi, pentru detalii, Klautke, 2010).

Dar, şi dacă am accepta să considerăm componenta mai

nominalistă în *Völkerpsychologie*, aceasta rămâne problematică din punct de vedere ştiinţific, aşa cum a fost ea conceptualizată de Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal, deoarece s-a alunecat adesea de la statutul de etichetă al ethosului la cel de explicaţie a comportamentului naţiunilor. Ethosul, ca termen care sintetizează esenţa unei naţiuni, atributele sale fundamentale, nu explică răspunsurile şi produsele naţiunii, ci le descrie. Aşadar, între ethos şi produsele naţiunii nu există un mecanism cauzal, cum afirma *Völkerpsychologie*, ci cel mult unul semiotic. A-l proiecta ca mecanism cauzal înseamnă a-l reifica, iar aceasta, din punctul de vedere al argumentaţiei logice, este o eroare (tautologie). Să luăm un exemplu, pentru a înţelege această eroare fundamentală a *Völkerpsychologie*.

Exemplu (vezi şi David, 2006; David, 2012)

Dacă vedem o persoană care în faţa unui public „tremură", „roşeşte", „se bâlbâie" etc., vom spune că este „anxioasă". La nivel ştiinţific, noi ştim că anxietatea nu explică aceste manifestări, ci le descrie. La nivelul simţului comun, se face însă greşeala de a considera că anxietatea explică aceste manifestări. Aşadar, dacă acceptăm perspectiva simţului comun, întregul demers devine tautologic: „De unde ştii că este anxios?". „Păi, văd că tremură, roşeşte, se bâlbâie etc." „De ce tremură, roşeşte şi se bâlbâie?" „Deoarece este anxios." Altfel spus, anxietatea descrie, nu cauzează/produce aceste manifestări, care au alte cauze psihobiologice. Aceasta este o greşeală tipică a gândirii comune cu referire la fenomenele psihologice, care nu survine în cazul fenomenelor naturale. Spre exemplu, dacă vedem un „scaun" (echivalent logic cu „tremură"), o „masă" (echivalent logic cu „roşeşte") şi un „dulap" (echivalent logic cu „se bâlbâie"), le includem în categoria „mobilă" (echivalent logic cu „anxietate"). Dar nu vom spune că acestea sunt „generate" de o realitate care se cheamă „mobilă" (poate doar naiv, în sensul împrumutat distorsionat din concepţii filosofice platoniciene legate de ideile înnăscute); am considera asta ceva absurd. De ce facem atunci atât de uşor această greşeală cu referire la fenomenele

psihologice? Deoarece, în comparaţie cu ştiinţele naturii, în psihologie întregul sistem de constrângeri logico-empirice este mai ambiguu; în plus, avem nevoie de predictabilitate, pe care o satisfacem uneori şi prin sensuri/semnificaţii date de tautologii: într-adevăr, uneori ceva nu trebuie să fie adevărat ca să fie util din punct de vedere psihologic!

Revenind la *Völkerpsychologie*, similar argumentării de mai sus, răspunsurile/produsele culturale ale unei naţiuni nu sunt generate de un ethos naţional – care, invocat astfel, nu ar fi decât o simplă reificare/tautologie –, ci de interacţiunile dintre membrii naţiunii, interacţiuni care vor fi însă studiate doar ulterior, în formele moderne ale psihologiei sociale, culturale şi/sau interculturale. Mai simplu, *Völkerpsychologie* a făcut, la nivel de grup, greşeala psihologiei de simţ comun care explica comportamentul individului prin reificarea unor etichete/termeni (de exemplu, am reacţii anxioase, fiindcă sunt anxios) sau facultăţi mintale (de exemplu, gândim pentru că avem facultatea mintală a gândirii). Aşadar, *Völkerpsychologie* şi critica conceptului de *ethos* pregătesc apariţia psihologiei sociale, culturale şi interculturale.

Wilhelm Wundt (vezi Wundt, 1886, *apud* Klautke, 2010) preia termenul *Völkerpsychologie*, dar îi oferă semnificaţii noi, evitând iniţial cu abilitate conceptul problematic de *ethos*, aşa cum l-au definit Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal (vezi Klautke, 2010). El îl reconceptualizează, arătând că psihologia experimentală ne poate ajuta să cunoaştem procesele psihologice de bază, dar, în ceea ce priveşte procesele psihologice superioare (limbaj, gândire), avem nevoie de alt demers, complementar celui experimental. Acesta este reprezentat de *Völkerpsychologie* (cu accent la Wundt pe sintagma *psihologia popoarelor*), care, cercetând comparativ limbajul şi practicile culturale la mai multe popoare, adesea într-un design cvasiexperimental, cu o metodologie empirică şi/sau fenomenologico-hermeneutică, ne poate ajuta să înţelegem aceste procese psihologice superioare în cazul indivizilor. Wundt nu vede o problemă în a utiliza termenul *ethos* cu referire la un grup. Aşa cum vorbim de o minte (spirit) individuală în sens psihologic, la fel

putem vorbi de un ethos psihologic în cazul grupului, fără ca aceasta să implice o realitate metafizică substanţială a ethosului, ci doar una psihologică.

Şi această abordare a fost criticată, nereuşind să se impună ca demers ştiinţific serios, în ciuda efortului lui Wundt, care a scris o serie de zece volume de *Völkerpsychologie*; într-adevăr, *Völkerpsychologie* nu a rămas un demers major în psihologie, Wundt înscriindu-se în istoria psihologiei ca fondatorul psihologiei experimentale. Aşadar, se poate observa că (vezi Klautke, 2010): (1) aceleaşi practici culturale pot exprima atribute psihologice diferite, (2) acelaşi atribut psihologic se poate exprima în practici culturale diferite, (3) între timp s-au elaborat instrumente psihologice riguroase care pot evalua direct procesele psihologice (simple sau complexe), astfel că această metodă indirectă nu mai putea să fie instrument principal în cunoaşterea factorilor psihologici, ci cel mult un demers complementar, (4) de cele mai multe ori, concluziile cercetării nu arătau cum este un popor, ci cum credem noi că este, identificând astfel mai degrabă stereotipuri şi confirmând ori infirmând clişee de simţ comun (de exemplu, britanicii sunt analitici; francezii sunt boemi; germanii sunt riguroşi; spaniolii sunt petrecăreţi etc.), (5) faptul că spunem că ethosul unui grup nu are o realitate substanţială/metafizică, ci doar una psihologică nu rezolvă problema unei definiţii clare, rămânând o tensiune între abordarea realistă şi cea nominalistă a fenomenului (deşi Wundt înclină spre o abordare nominalistă, fără a o face însă total şi decisiv) şi (6) problema reificării constructului de *Volksgeist* – discutată cu referire la Moritz Lazarus şi Heymann Steinthal – persistă şi la Wundt; prin focalizarea pe ethos ca mecanism cauzal (nu doar descriptiv), al comportamentului unei naţiuni, nu doar al indivizilor, fie el şi psihologic, se ignoră în continuare rolul cauzal al interacţiunii indivizilor în comportamentele şi produsele de grup.

La origine, *Völkerpsychologie* urmărea idealul fraţilor Wilhelm şi Alexander von Humboldt de a înţelege atributele comune umanităţii (vezi Klautke, 2010). Astfel, demersul, prin metode

comparative, urmărea să găsească elementele comune umanităţii. Un astfel de demers reliefează însă, inevitabil şi imediat, şi diferenţe care, din cauza celor două războaie mondiale, au fost accentuate, trădându-se astfel demersul original al comunalităţii. Dincolo de limitele ştiinţifice inerente ale *Völkerpsychologie* discutate mai sus, interesul academic faţă de domeniu/termen s-a redus drastic, până la dispariţie, şi din cauza faptului că, în timpul celor două războaie mondiale, propaganda de război a făcut uz de clişeul superiorităţii unor popoare/naţiuni în raport cu altele (de exemplu, germanii fiind portretizaţi de germani ca superiori altor popoare etc.). Cole (1998) arată că Wundt a refuzat această propagandă rasistă, încercând să menţină *Völkerpsychologie* în cadrul ştiinţei, nu al ideologiei.

În ciuda declinului *Völkerpsychologie*, multe teme puse în discuţie s-au păstrat, fiind însă abordate astăzi cu metodologii moderne, în cadrul unor discipline psihologice interrelaţionate, cu nume noi.

Astfel, în limba engleză au supravieţuit unele sintagme, cum ar fi *national psychology* (psihologia naţiunilor), *folk/people psychology* (psihologia popoarelor) şi *ethnic psychology* (psihologie etnică). Într-o perioadă în care naţiunea nu mai este punctul central – numeroase popoare sunt formate din mai multe grupuri naţionale, iar unele naţiuni se reunesc în structuri globale, ca Uniunea Europeană –, sintagma *psihologie naţională* este tot mai rar folosită. Mulţi analişti (vezi spre exemplu O'Hearn şi Wilson, 2011) observă că, într-o lume globalizată, naţiunea începe să-şi piardă rolul de context geografico-istorico-economico-cultural de forţă care dă sens unui individ. Într-adevăr, multe corporaţii multinaţionale au venituri anuale mai mari decât produsul intern brut al multor ţări/naţiuni, iar numeroase ţări/naţiuni au o mare parte din teritoriu în proprietatea privată a unor indivizi, care uneori nici măcar nu locuiesc în ţară, ci în străinătate. Sintagma *psihologia popoarelor* este, la rândul său, mai rar utilizată, deşi aceasta rezistă mai bine criticilor aduse noţiunii de *psihologia naţiunilor* prin faptul că surprinde bine în definiţii (vezi, pentru

nuanţe ale definiţiilor, DEX, 1996) ca „totalitatea locuitorilor unei ţări, populaţia unei ţări; cetăţenii unui stat” (p. 824) existenţa mai multor etnii în cadrul unui popor, iar prin definiţia „o formă istorică de comunitate umană… ai cărei membri locuiesc pe acelaşi teritoriu, vorbesc aceeaşi limbă şi au aceeaşi tradiţie culturală” (p. 824), permite în analiză ca un popor să fie distribuit în ţări diferite. Aşadar, sintagma *psihologia popoarelor* este mai puţin utilizată în psihologie, nu din cauza unor probleme intrinsece termenului (de exemplu, domeniul istorie utilizează termenul *popor*), ci din cauză că alţi termeni au fost promovaţi mai puternic. Spre exemplu, sintagma *psihologie etnică* este mai bine reprezentată, deoarece ţări importante în ştiinţa psihologică, precum SUA, au multe comunităţi etnice pe care astfel le promovează social şi în cercetarea ştiinţifică.

Dar, dincolo de termenii utilizaţi, multe discipline noi au preluat tematica iniţiată de *Völkerpsychologie*, cu o metodologie şi o înţelegere ştiinţifică moderne (vezi şi Cole, 1998). Astfel, psihologia socială studiază modul în care răspunsurile noastre psihocomportamentale sunt influenţate de relaţiile dintre indivizi/grupuri şi/sau cum efectele de grup apar nu ca urmare a unui ethos propriu grupului, ci ca urmare a interacţiunilor dintre membrii grupului (lucru fundamental, ignorat de *Völkerpsychologie*). Psihologia culturală studiază modul în care cultura (normele/valorile/instituţiile sociale) influenţează răspunsurile noastre psihocomportamentale. Psihologia interculturală investighează stabilitatea sau diferenţierea răspunsurilor noastre psihocomportamentale în funcţie de diverse ţări/culturi. Probabil cel mai aproape ca tematică de termenul original, *Völkerpsychologie*, dar complet diferită teoretico-metodologic este astăzi Divizia 45 a Asociaţiei Americane de Psihologie (American Psychological Association), care se numeşte Societatea pentru Studiul Psihologic al Culturii, Etnicităţii şi Rasei (Society for the Psychological Study of Culture, Ethnicity and Race), urmând apoi Divizia 8: Societatea pentru Psihologia Socială şi a Personalităţii (Society for Personality and Social Psychology).

Divizia 45 publică revista *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* şi seria de cărţi *Cultural, Racial, and Ethnic Psychology*. De asemenea, din anul 1972 există Asociaţia Internaţională de Psihologie Interculturală (International Association for Cross-Cultural Psychology), care publică prestigioasa revistă *Journal of Cross-Cultural Psychology*.

1.2. Arhitectura generală a metodologiei utilizate în psihologia socială, culturală şi interculturală

Arhitectura generală a metodologiei utilizate în psihologia modernă este adesea tacită, ca şi în cazul altor ştiinţe (vezi Kuhn, 1996). Analizate explicit, observăm însă că în cazul oricărui fenomen psihologic – deci inclusiv cel al psihologiei românilor – există trei mari abordări, derivate probabil mai mult sau mai puţin implicit din distincţia kantiană dintre lumea numenelor (ceea ce există, dar nu poate fi cunoscut direct) şi lumea fenomenelor (proiecţia mintală, sub formă de fenomene, a numenelor) (vezi, pentru detalii, David, 2006; Hersch, 1994). Să le analizăm succint şi sintetic în cele ce urmează, pentru a înţelege cadrul tacit şi paradigmatic al unor demersuri ştiinţifice specifice (pentru detalii, vezi David, 2006; Hergenhahn, 1986; Laverty, 2003).

(1) Abordarea empirică (vezi Hergenhahn, 1986) răspunde la întrebarea: în ce constă fenomenul din punct de vedere ontologic? (Care este psihologia românilor?) Această abordare, dominantă astăzi în ştiinţă, îşi are rădăcinile paradigmatice în empirism (definit în sens larg), cu accent pe abordările (neo)pozitiviste (Comte/Carnap/Russell/Wittgenstein), pragmatice (Peirce), ale raţionalismului critic (Popper) şi ale empirismului pragmatic

(Quine). Aşadar, fenomenele sunt investigate şi testate empiric, prin verificabilitate (de exemplu, operaţionalizate, reduse la/definite prin propoziţii de observaţie) şi/sau falsificabilitate (se confruntă cu contraexemple) (vezi David, 2006, şi Hersch, 1994, pentru detalii). Termenul *empiric* are utilizări multiple în limbaj (vezi DEX, 1996) sau în diferite lucrări de specialitate; în această monografie îl voi utiliza cu un sens precis, pentru a mă referi la întrebarea: „Care este psihologia românilor?", în contrapondere cu întrebarea fenomenologico-hermeneutică (vezi mai jos) „Care cred românii sau alte popoare că este psihologia românilor?".

(2) Abordarea hermeneutică (vezi Laverty, 2003) răspunde la întrebarea: în ce credem că constă fenomenul? (Care cred românii sau alte popoare că este psihologia românilor?) Această abordare îşi are fundamentele paradigmatice în hermeneutica fenomenologică a lui Heidegger (înţelegerea sensului şi semnificaţiilor aduse de fenomenele mintale, mai ales pentru existenţa noastră) şi în hermeneutica filosofică a lui Gadamer (înţelegerea limitelor/prealabilului fiecărei metode, astfel încât înţelegerea sensului şi semnificaţiilor aduse de fenomenele mintale să ţină cont de aceste limite) (vezi, pentru detalii, David, 2006; Hersch, 1994; Laverty, 2003).

(3) Abordarea fenomenologică (vezi Laverty, 2003) răspunde la întrebarea: cum am ajuns să credem unele lucruri despre un fenomen şi care este esenţa acestuia? (Cum au ajuns românii sau alte popoare să creadă unele lucruri despre psihologia românilor şi care este esenţa percepută a acestei psihologii?) Această abordare îşi are fundamentele paradigmatice în fenomenologia lui Husserl (prin Brentano), care tratează fenomenul ca pe un obiect al conştiinţei; la Brentano, conştiinţa este intenţională, prin faptul că se referă la un obiect, în acest caz la fenomen. Ca exemplu (vezi şi Hergenhahn, 1986), prin reducţia fenomenologică [Subiect (Eu) – Actul mintal (Văd) – Obiect/Fenomen (Portocala] şi variaţia actelor mintale (de exemplu, văd, miros, gust etc.) se încearcă să se înţeleagă esenţa fenomenelor mintale (portocala). Deşi iniţial Heidegger aplică metoda reducţiei fenomenologice şi la

înţelegerea existenţei („fiinţa fiindului”), ulterior acesta refuză distincţiile aduse de reducţia fenomenologică [Subiect – Actul mintal – Obiect/Fenomen], considerând că acestea apar doar împreună pentru a genera sensuri/semnificaţii care servesc nevoii de înţelegere a omului (de exemplu, locul său în lume) (vezi, pentru detalii, David, 2006; Hersch, 1994; Laverty, 2003).

Toate cele trei abordări descrise anterior sunt justificate şi interesante din punct de vedere ştiinţific. Ele nu duc cu necesitate la concluzii diferite, dar nici nu garantează aceleaşi concluzii. De aceea este foarte important să nu facem confuzie între ele. Dacă dorim să aflăm „cum sunt” românii şi „de ce/cum au ajuns aşa”, atunci trebuie să avem un demers empiric fundamentat de testabilitate, în care datele culese să se bazeze pe metode cantitative riguroase, iar analiza lor să includă metode statistice care să permită generalizarea rezultatelor. Aşadar, abordarea empirică se bazează pe investigaţii ştiinţifice, care, prin utilizarea unor metode cantitative de culegere şi analiză a datelor, ne permit generalizări statistice de la eşantion la populaţia pe care o reprezintă acesta pentru a înţelege statutul ontologic al fenomenului investigat; abordarea empirică nu exclude, complementar, analizele calitative, dar nucleul central nu este reprezentat de acestea.

Dacă dorim să aflăm „cum cred românii că sunt”, „care este esenţa” acestei perspective şi „cum au ajuns să creadă asta”, atunci este nevoie de un demers fenomenologico-hermeneutic interpretativ, în care datele culese se bazează pe metode calitative (de exemplu, interviuri, focus grupuri) sau cantitative, iar analiza datelor urmează, la rândul său, metodele calitative (de exemplu, analiză de conţinut, analiză tematică etc. – pentru sinteză) şi/sau cantitative (pentru generalizare). În general, abordarea fenomenologico-hermeneutică utilizează – pentru a surprinde cât mai bine înţelegerea fenomenului (de exemplu, „cum cred românii că sunt” şi „cum au ajuns să creadă asta”) – mai ales metode calitative în culegerea şi analiza datelor şi deci generalizarea rezultatelor la populaţia generală este mai problematică. Într-

adevăr, în acest caz concluziile se referă la eşantionul investigat, nu la populaţia din care s-a extras eşantionul. Într-un astfel de demers fenomenologico-hermeneutic generalizarea la populaţie se poate obţine, dacă se doreşte acest lucru, mai ales prin repetabilitatea demersurilor la alte eşantioane cât mai reprezentative, prin analiza cantitativă/statistică a datelor culese calitativ (unde este posibil acest lucru) şi/sau prin angajarea unui demers cantitativ în baza unor rezultate preliminare obţinute calitativ.

Acestea fiind spuse, aplicând reducţia fenomenologică la acest demers, trebuie totuşi să înţelegem că, în principiu, o întrebare iniţial hermeneutică (de exemplu, „Cum cred românii că sunt?") în raport cu fenomenul-ţintă (de exemplu, „Cum sunt românii?") poate să devină fenomen pentru o analiză empirică, urmând astfel ca întrebarea hermeneutică să devină alta: „Cum cred românii că cred că sunt?". Aşadar, prin prisma definiţiilor utilizate aici, clasificarea unui demers ca fiind empiric sau fenomenologico-hermeneutic se face prin raportarea relativă a celor două demersuri, nu doar prin metodologia de cercetare utilizată (dominant cantitativă *vs.* dominant calitativă).

Probabil cele mai serioase demersuri de „psihologia popoarelor" de inspiraţie fenomenologico-hermeneutică (de exemplu, „cum credem că suntem") cu o metodologie cantitativă au fost iniţiate de o serie de grupuri de cercetare şi de către UNESCO, imediat după al doilea război mondial, când, utilizându-se interviurile sau diferenţiatorul semantic, s-au evalut o serie de autostereotipuri şi heterostereotipuri naţionale (vezi, spre exemplu, seria de articole din *International Social Science Bulletin*, publicat de UNESCO în toamna anului 1951; pentru textul complet al articolelor, vezi http://unesdoc.unesco.org/images/0005/000593/059379eo.pdf). Astfel de demersuri au fost reluate şi mai recent (vezi şi Hunyady, 2003; Peabody, 1985), în condiţiile în care înţelegerea lor este fundamentală pentru existenţa Uniunii Europene (UE). Spre exemplu, în aceeaşi logică, Pew Research Center (2012, 2013) din Marea Britanie (MB) a

prezentat recent analiza următoare (vezi figura 1.1).

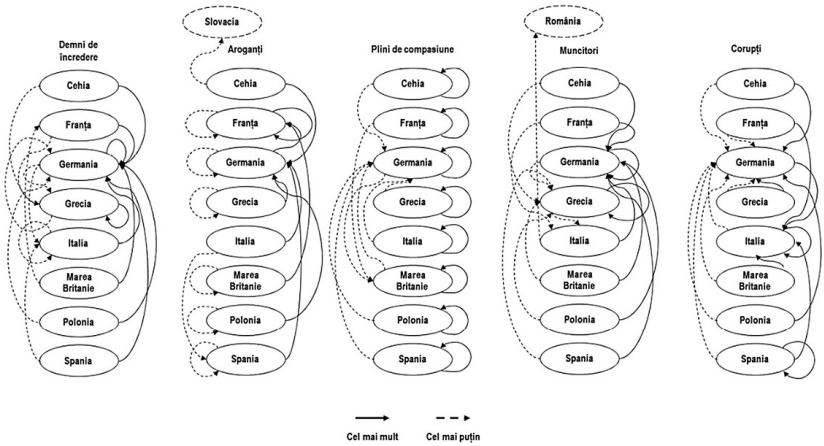

Figura 1.1. Stereotipurile europenilor (Pew Research Center, 2013 – încredere, aroganţă, compasiune, şi Pew Research Center, 2012 – muncă şi corupţie; elaborată cu permisiune)

1.3. Cazul psihologiei poporului român

Fac diferenţa în această analiză între (1) lucrări clasice, care au constituit modele şi repere în domeniu, construind paradigme în care apoi s-au desfăşurat cercetări punctuale, şi (2) cercetări punctuale riguroase, directe sau indirecte, asupra psihologiei românilor (vezi şi Iacob, 2003, pentru o distincţie similară; vezi şi David, 2015d, 2015e).

Lucrările clasice/paradigmatice. În România, probabil cele mai complexe analize ale psihologiei românilor – numite în titlu ca atare – au fost iniţiate de academicianul Constantin Rădulescu-Motru şi de profesorul Dumitru Drăghicescu. Aceste analize se înscriu în paradigma *Völkerpsychologie*, pe linia mai atenuată a lui Wundt, cu unele elemente de originalitate la Constantin

Rădulescu-Motru (1999), în contextul teoriei sale legate de personalismul energetic. Constantin Rădulescu-Motru şi-a obţinut doctoratul în Germania (Leipzig), iar Dumitru Drăghicescu în Franţa (Sorbona), având astfel experienţa necesară pentru a combina abordarea emică (din interior) şi cea etică (din exterior), într-un demers comparativ (psihologia românilor *versus* psihologia altor popoare, mai ales cele occidentale), pentru o înţelegere comprehensivă la acea dată a psihologiei poporului român.

Alte lucrări importante şi nu mai puţin clasice (vezi şi Iacob, 2003) sunt cele ale lui Ralea (1927), Vulcănescu (1943/1991) şi Buricescu (1944). Poate că acestea trei sunt mai puţin cunoscute decât cele două menţionate mai sus deoarece (1) Ralea şi Vulcănescu abordează psihologia românilor în cadrul unor preocupări mai largi, legate de identitatea naţională a românilor, iar (2) Buricescu are mai mult o abordare integrativ-critică a publicaţiilor anterioare, fără să-şi asume clar o contribuţie originală, aşa cum a făcut Constantin Rădulescu-Motru.

Aşa cum am mai arătat, aceste lucrări clasice au apărut în contextul pregătirii, formării şi consolidării statului naţional român modern, astfel că, deşi ele au fost sincrone cu paradigmele ştiinţifice europene/internaţionale de la acea vreme (de exemplu, *Völkerpsychologie*), la noi au căpătat o încărcătură emoţională şi publică deosebită, dincolo de contextul ştiinţific. Într-adevăr, cercetarea psihologiei românilor a fost din start asociată cu identitatea naţională, ceea ce face ca această temă să fie încărcată de emoţie şi chiar de suspiciuni protective (de înţeles din punct de vedere psihologic, ţinând cont de complexitatea istoriei naţionale). Prin comparaţie, publicarea unor studii privind atributele psihologice la americani sau la alte popoare (de exemplu, vezi profilul de personalitate al americanilor în Terracciano *et al.*, 2005) e considerată un demers ştiinţific, fără a genera o emoţionalitate exagerată. Din acest motiv, multe studii ale psihologilor din România vizând psihologia românilor au avut tematica reformulată şi/sau au beneficiat de protecţia oferită de încadrarea

lor în anumite demersuri mai generale. Totuşi, cred că psihologia a ajuns acum să dispună de forţa şi maturitatea ştiinţifică necesare pentru a aborda această temă, precum la nivel internaţional, direct, constructiv şi fără complexe.

Cercetări/Analize psihologice directe asupra psihologiei românilor. Trebuie spus clar că nu există o perioadă de tăcere de la apariţia acestor lucrări monografice clasice până la apariţia, după aproape 100 de ani, a lucrării monografice de faţă. Spaţiul nu îmi permite însă inventarierea şi menţionarea detaliată a tuturor abordărilor psihologice ale diverselor aspecte ale psihologiei românilor între aceste două momente, deoarece, ţinând cont de volumul lor, ar transforma lucrarea aceasta în una de istorie a psihologiei poporului român. Recomand însă pentru o astfel de analiză lucrarea profesorului Iacob (2003). Voi puncta însă succint, menţionând că preocupări majore legate de diversele aspecte ale psihologiei românilor (uneori sub alt titlu sau încadrate în demersuri mai generale) au existat şi/sau există la (vezi, pentru detalii, Iacob, 2003):

- Bucureşti, prin preocupările mai vechi ale profesorilor Gheorghe Zapan, Paul Popescu-Neveanu şi Mielu Zlate, în prezent prin grupul condus de profesorul Septimiu Chelcea şi colaboratorii săi, dintr-o perspectivă a psihologiei sociale, prin profesorul Constantin Schifirneţ, dintr-o perspectivă etnopsihologică etc.;
- Cluj-Napoca, prin profesorii Ioan Radu şi Petru Iluţ, dintr-o perspectivă a psihologiei sociale, prin preocupările mai vechi ale profesorilor Nicolae Mărgineanu, Anatolie Chircev şi Mariana Roşca etc.;
- Iaşi, prin preocupările profesorilor Vasile Pavelcu şi Adrian Neculau, prin grupul condus de profesorul Luminiţa Iacob şi colaboratorii săi, dintr-o perspectivă a psihologiei sociale şi a etnopsihologiei etc.;
- Timişoara, prin grupul condus de profesorul Alin Gavreliuc, dintr-o perspectivă a psihologiei sociale şi interculturale etc.;

- Academia Română, unde Aurora Liiceanu (2015) abordează de asemenea „psihologiile românilor”, dintr-o perspectivă mai calitativă/eseistică;
- de asemenea, există şi alte demersuri psihologice mai punctuale, mai ales de factură eseistică sau incluse ca subcapitole în teme mai generale de psihologie/antropologie/ filosofie/istorie/cultură.

Spre deosebire de lucrările clasice, multe din aceste cercetări au fost realizate dintr-o perspectivă dominant emică (din interiorul populaţiei analizate), cu unele elemente etice (din afara culturii analizate, mai ales când abordarea a fost interculturală).

Cercetări/Analize indirecte asupra psihologiei românilor. Toate aceste demersuri psihologice complementare coroborează perfect preocupările altor domenii legate de identitatea naţională a românilor. Practic, fiecare domeniu al ştiinţei a generat şi preocupări etnice, unele cu interferenţe psihologice (vezi, pentru detalii, Iacob, 2003): drept (de exemplu, Hasdeu), filosofie (de exemplu, Blaga, Cioran, Eliade, Noica etc.), istorie (de exemplu, Iorga, Pârvan, Xenopol), literatură (de exemplu, Călinescu, Lovinescu, Vianu), ştiinţele naturii (de exemplu, Antipa), teologie (de exemplu, Stăniloae) etc. Mai menţionez aici activităţi mai recente (pentru detalii, vezi Iacob, 2003), precum cele din ştiinţele umaniste în general (cu contribuţiile monumentale ale umaniştilor români din marile centre universitare ale ţării), antropologie (de exemplu, prin grupul condus de profesorul Vintilă Mihăilescu, în Bucureşti), sociologie (de exemplu, prin profesorii Ilie Bădescu, Dumitru Sandu, Lazăr Vlăsceanu, Cătălin Zamfir etc. în Bucureşti), politologie (de exemplu, prin profesorul Alina Mungiu-Pipiddi, în Bucureşti), din alte demersuri culturale (de exemplu, Gabriel Liiceanu, Horia-Roman Patapievici, Andrei Pleşu) etc. O simplă căutare pe net a numelor unor astfel de profesionişti sau domenii de specializare va releva un număr extrem de mare de lucrări valoroase asupra diverselor aspecte ale psihologiei românilor şi/

sau asupra identităţii noastre naţionale.

Monografia de faţă. Lucrarea se înscrie în acest trecut şi prezent. Prin titlu/tematică, dominanţa abordării etice şi anvergură se revendică de la lucrările clasice, abordând însă diferit psihologia românilor, aşa cum am spus, dintr-o perspectivă cognitivă (cu un conţinut psihometric şi uneori clinic) – discrepanţa dintre „cum sunt" şi „cum se cred" românii prin prisma unor atribute psihologice –, pe un fond experimental/ empiric (cu metodologia psihologiei interculturale), într-un demers monografic fundamentat de teoria complexităţii şi abordarea multinivelară. Această abordare este complementară celorlalte cercetări psihologice directe asupra psihologiei românilor, menţionate mai sus. Dacă ar fi să caut o filiaţie mai directă pentru demersul de faţă, dincolo de legătura fermă prin titlu/tematică şi anvergură cu lucrările clasice, aş menţiona următoarele demersuri anterioare:

(1) lucrarea lui Constantin Rădulescu-Motru *Cercetări experimentale asupra inteligenţei la români* (Rădulescu-Motru şi Nestor, 1948), care este un exemplu de focalizare empirică directă pe „cum suntem", în încercarea de a măsura direct inteligenţa la români;
(2) lucrarea lui Gheorghe Zapan *Sistematizări în teoria temperamentelor* (1940), care este alt exemplu de focalizare empirică pe „cum suntem", în încercarea de a măsura direct temperamentul românilor;
(3) Studiul lui Anatolie Chircev *Psihologia atitudinilor sociale cu privire specială la români* (cu contribuţii ale lui Nicolae Mărgineanu – vezi şi Mărgineanu, 1969), care este oarecum tot un exemplu de focalizare pe „cum suntem", prin demersul empiric asumat.

Sigur, aceste lucrări nu au analizat sistematic discrepanţa dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" şi nu au beneficiat de testele psihologice avansate pe care le avem astăzi.

Aşadar, deşi de vârf la vremea lor, aceste lucrări nu au complexitatea demersului asumat în această monografie, autorii lor constituind însă, ca să folosesc o metaforă cunoscută, precursori de referinţă pe umerii cărora construim acest demers monografic.

Din această analiză cred că rezultă mai clar legătura asumată a prezentei monografii cu preocupările lui Constantin Rădulescu-Motru. Într-adevăr, în comparaţie cu ceilalţi autori clasici, ne apropie de lucrările lui Constantin Rădulescu-Motru nu doar titlul/ tematica (Rădulescu-Motru, 1937), ci şi componenta experimentală/empirică (Rădulescu-Motru şi Nestor, 1948), iar în comparaţie cu celelalte cercetări psihologice directe, ne apropie de lucrările lui Constantin Rădulescu-Motru (1910, 1937; Rădulescu-Motru şi Nestor, 1948) anvergura monografiei şi abordarea dominant etică. Într-adevăr, demersul lui Rădulescu-Motru şi Nestor (1948) a implicat un număr mare de persoane testate direct: 59.817 participanţi, cu vârsta între 10 şi 44 de ani. Concluziile monografiei de faţă se bazează pe analiza datelor, culese de noi (analize primare – 3 studii noi) sau de alţi cercetători (analize secundare –majoritatea), din studii care au implicat în total peste 50.000 de participanţi, cu vârsta între 18 luni şi peste 90 de ani; trebui spus însă că efortul lui Rădulescu-Motru a fost mai mare, în condiţiile în care toate datele au fost culese în demersul său experimental, nebeneficiind de posibilitatea unor analize secundare de date, ca în acest demers.

Acestea fiind spuse, să revenim însă la analiza lucrărilor clasice asupra psihologiei românilor.

1.3.1. Constantin Rădulescu-Motru şi psihologia poporului român

Constantin Rădulescu-Motru a fost doctorandul lui Wilhelm Wundt în Germania, astfel că abordarea sa este tributară metodologiei

maestrului său: o formă mai ştiinţifică, după standardele de atunci, de *Völkerpsychologie*. Mai precis, Constantin Rădulescu-Motru considera că atributele psihologice ale românilor, care formează ethosul naţiunii (*Volksgeist*), sunt determinate de zestrea biologică, factorii geografici şi factorii culturali în evoluţia lor istorică. Pentru a înţelege atributele psihologice ale poporului român trebuie analizate, într-un demers comparativ, limbajul şi practicile culturale ale poporului român, din care pot fi apoi inferate aceste atribute psihologice. Constantin Rădulescu-Motru a ales ca referinţă în demersul comparativ popoarele occidentale. Ca şi maestrul său, Wundt, el înclina să înţeleagă mai nominalist conceptul de *ethos*, fără a anula însă rolul său cauzal şi a închide explicit posibilitatea substanţializării acestuia în sensul hegelian.

După Constantin Rădulescu-Motru, însuşirile principale ale românilor, derivate de acesta din autoreflecţie, analizele făcute de alţii şi/sau analiza unor produse culturale (de exemplu, limba, obiceiurile, faptele exemplare, personalităţile exemplare) sunt (vezi Rădulescu-Motru, 1910, 1937, 1999):

(1) individualismul egocentric, focalizat pe proprietatea şi interesul lui; Constantin Rădulescu-Motru consideră că acest gen de individualism se deosebeşte de cel apusean, creator de valori şi instituţii sociale, fiind mai anarhic şi asociat cu gregarismul, nu cu structuri comunitare puternice;
(2) neperseverenţa în lucrul început. Constantin Rădulescu-Motru consideră că aceasta este o caracteristică mai recentă, apărută în secolul al XIX-lea, ca urmare a dezvoltării fără precedent a slujbelor la stat; selecţia aici se făcea într-un mod neserios, astfel încât slujbaşii trebuiau să improvizeze. Aşadar, dacă fondul ereditar îl determină pe român să fie perseverent, răbdător, conservator şi chiar tradiţionalist, mediul social din secolul al XIX-lea a generat o neperseverenţă puternică, deoarece instituţiile statului l-au obligat la improvizaţii. Constantin Rădulescu-Motru aduce în spijinul ideii sale de neperseverenţă la români faptul că doar între 5 şi 10% din numărul celor înscrişi în diverse cicluri de studii (de exemplu,

primare, secundare, universitare) absolvă ciclurile respective;

(3) Constantin Rădulescu-Motru ne spune că comportamentele românului sunt adesea ghidate de „gura lumii”. El se comportă (de exemplu, se îmbracă, mănâncă etc.) „ca lumea”, având astfel mai mult o conştiinţă socială, gregară, nu una individuală. Caracterul la români nu înseamnă a fi consecvent cu tine însuţi, ci cu „gura lumii”, indiferent cât de inconsecventă este aceasta. După Constantin Rădulescu-Motru, civilizaţia apuseană ajunge la conştiinţa socială prin solidaritatea conştiinţelor individuale în comunităţi. Românii ajung la conştiinţa socială prin gregarism, fără a avea o conştiinţă individuală puternică, creatoare de valori şi instituţii sociale. De aceea, ne spune Constantin Rădulescu-Motru, lăsat singur (de exemplu, la muncă, la război), românul nu performează; pus în grup, alături de „tovarăşii” săi, românul este capabil de performanţe şi fapte de vitejie. Constantin Rădulescu-Motru notează că gregarismul ne-a ajutat în decursul istoriei, ca armă de luptă; în vreme de pericol, colectivităţile gregare se mutau ca un individ, iar moartea unor membri, oricât de dureroasă pentru familia acestora, lăsa intacte comunitatea şi conştiinţa de grup a acesteia;

(4) atributele psihologice favorabile acceptate de Constantin Rădulescu-Motru sunt: primitor, tolerant, iubitor de dreptate şi religios;

(5) alte atribute psihologice ale românilor pe care le menţionează Constantin Rădulescu-Motru sunt:

a. indisciplina şi munca dezordonată, în salturi, cu pauze lungi între ele, faţă de munca metodică a apuseanului;

b. lipsa spiritului comercial. Constantin Rădulescu-Motru ne spune că românii nu ştiu să preţuiască timpul (de exemplu, stau şi se tocmesc ore în şir pentru lucruri de nimic; petrec timp îndelungat, adesea petrecerea devenind „chinuitoare” etc.) şi lucrurile (de exemplu, vând aproape pe nimic ceea ce au în cantitate mare şi cumpără scump lucrurile de care au absolută nevoie).

1.3.2. Dumitru Drăghicescu şi psihologia poporului român

Dumitru Drăghicescu (1907) îşi propune:

(1) cunoaşterea factorilor psihologici generali ai românilor. Această cunoaştere se bazează pe autoreflecţie, analizele făcute de alţii sau analiza produselor culturale (de exemplu, limba, obiceiurile, faptele exemplare, personalităţile exemplare etc.);
(2) cunoaşterea modului în care s-au format atributele psihologice ale românilor. Modul în care au apărut acestea este explicat de autor mai ales prin trei categorii de cauze, cu accent pe ultima: rasa, cauze geografice (incluzând clima) şi socioistorice;
(3) conceptualizarea sufletului naţional într-o abordare nominalistă, refuzând clar substanţialitatea acestuia. Tributar mediului cultural francez – şi-a obţinut doctoratul la Sorbona –, Dumitru Drăghicescu nu avea de protejat o potenţială substanţialitate a ethosului (*Volksgeist*) în sensul culturii germane hegeliene, printr-o atitudine aparent nominalistă, dar nedecisivă, ca a lui Constantin Rădulescu-Motru, care şi-a obţinut doctoratul în Germania, cu Wundt. Totuşi, şi aici, ethosul este conceptualizat ca având rol cauzal pentru un comportament al naţiunii, nu doar descriptiv, ceea ce menţine eroarea logică în argumentare (tautologie/reificare).

Drăghicescu (1907) porneşte de la analize istorice (de exemplu, descrieri istorice ale aspectelor psihologice şi/sau culturale şi fapte exemplare) din care derivă o serie de atribute psihologice ale populaţiilor care au contribuit la formarea poporului român. Sumarizez în continuare aceste atribute psihologice, după Drăghicescu (1907).

Astfel, despre daci Drăghicescu ne spune că erau un popor cu voinţă puternică şi minte ageră, viteaz şi crud, cu o credinţă puternică în nemurirea sufletului – de aici dispreţul faţă de moarte şi nevoia de a-şi face duşmanii să sufere, nu doar să moară,

deoarece moartea era în concepţia lor o eliberare/un bine – , cu un caracter cumpătat, dar de o viclenie renumită. Romanii aveau un spirit de disciplină şi o religiozitate dominată de formalism, nu de înţelegere metafizică (de aici lipsa fanatismului religios şi înclinaţia spre superstiţie). Romanii aveau o fire violentă, dar dominată de o voinţă puternică, organizată, cu un caracter egoist şi aspru. Inteligenţa romanilor era practică, generatoare de satiră. Slavii sunt descrişi ca fiind extrem de adaptabili (copiind cu uşurinţă practici utile ale altor neamuri), greu de organizat (până la anarhie), cu o voinţă impulsivă, inteligenţi şi superstiţioşi (chiar creduli); sunt emoţionali, sociabili, se entuziasmează uşor, dar la fel de uşor renunţă la lucrul început. După Drăghicescu, dacă dacii au contribuit mai ales la caracterul românilor, romanii au dat mai ales aspectele cognitive, toate fiind colorate [amplificate (de exemplu, viclenia) sau atenuate (de exemplu, voinţa puternică)] şi/ sau completate (de exemplu, sociabilitatea, dezordinea/anarhia) de un fond slav şi activate sau inhibate de evoluţiile istorice (de exemplu, năvălirile barbare, dominaţiile imperiilor etc.).

Profilul psihologic pe care îl formulează Drăghicescu pentru românii din secolele IX-X arată astfel (1907):

(1) inteligenţă vie, generalizatoare, exprimată, de asemenea, şi în satiră/umor;
(2) voinţă puternică, până la încăpăţânare, dar impulsivă şi schimbătoare, ce le permitea să fie îndrăzneţi;
(3) caracterul le poate fi descris astfel: cruzi şi violenţi, dar capabili şi de ospitalitate şi bunăvoinţă. Perfizi şi duplicitari, dominaţi de un formalism fără esenţă, organizaţi şi anarhici, după împrejurări.

Cu timpul, năvălirile barbare au amplificat mai ales viclenia dacică şi egoismul roman, atenuând celelalte trăsături. Drăghicescu (1907) arată că Kekaumenos, un scriitor grec din secolul al XI-lea, îi descrie pe români astfel „...Al vlachilor neam este necredincios la culme... silindu-se a-i amăgi pe toţi... ei sunt pururea gata a jura prietenilor cele mai grozave jurăminte şi a le

încălca apoi cu uşurinţă… niciodată nu au fost ei cuiva de credinţă, nici chiar vechilor împăraţi ai romanilor…" (p. 208).

Pentru a înţelege cum s-a ajuns la anumite atribute psihologice care îi caracterizează astăzi pe români, analiza lui Drăghicescu (1907) formulează următoarea metaforă istorică: orfanul daco-roman (orfan prin căderea Daciei şi a Imperiului Roman) a fost confruntat de la începuturi cu năvălirile barbare (care i-au accentuat trăsături ca viclenia, dar i-au menţinut activate voinţa/firea războinică şi inteligenţa). Unii dintre aceştia (slavii) l-au adoptat, accentuând (de exemplu, viclenia), atenuând (de exemplu, voinţa) sau adăugând (de exemplu, sociabilitatea, dezordinea/anarhia) unele atribute psihologice. El a fost apoi revendicat de maghiari şi tătari (care i-au menţinut activate firea războinică şi inteligenţa) şi, în final, a intrat la adolescenţă ucenic la turci (care i-au îmblânzit în mod semnificativ firea războinică şi au încurajat fatalismul/nepăsarea/trândăvia/lenea, făcându-l să se simtă inferior şi pasiv-agresiv). Turcii l-au pus ulterior sub directa influenţă a fanarioţilor (care i-au accentuat aspectele negative de caracter ca duplicitatea/viclenia). Rudele sale din Apus (francezii) şi-au amintit de el într-un târziu, astfel că l-au smuls de sub influenţa turcească şi rusă, în pragul maturităţii. Aici aş adăuga la metafora lui Drăghicescu faptul că, în cazul Transilvaniei, românii au ajuns ucenici nu doar la turci, ci multă vreme şi la germani/austrieci, care, în spiritul teoriei lui Drăghicescu, le-ar fi putut activa parţial vechea rigoare romană. La maturitatea tânără au trăit exaltarea statului naţional, care a încercat să reactiveze aspectele psihologice pozitive, adesea însă într-un mod exagerat, care nu mai corespundeau cu realitatea, iar la maturitatea adultă, au trecut prin perioada comunistă, care a retrezit trăsături negative, ca viclenia, fiind astăzi, în perioada postcomunistă, în căutarea identităţii adulte. De asemenea, observ că Drăghicescu nu a inclus în analiză popoare considerate astăzi importante în evoluţia poporului român (de exemplu, cumanii/pecenegii), dar mai puţin cunoscute atunci, iar interpretările istorice pe care le propune sunt uneori (prea) speculative.

1.3.3. Alte abordări clasice ale psihologiei poporului român

Mihai Ralea scrie în 1927 „Fenomenul românesc”. Având ca model *Völkerpsychologie*, el porneşte în înţelegerea psihologiei românilor de la analiza literaturii şi o înscrie în demersul lui Friedrich Nietzsche, prin încercarea de a găsi unităţile cardinale ale identităţii naţionale a românilor. Ralea (1927) a identificat mai multe atribute psihologice cardinale ale românilor. Să le analizăm în continuare după Ralea (1927):

(1) adaptabilitatea este văzută de Ralea ca un atribut cardinal al românilor, aflându-se între extremele individualismului occidental (transformator şi creator) şi pasivitatea orientală (care duce adesea la resemnare şi fatalism). Adaptabilitatea nu este una de sumarizare – păstrând o dualitate occidentală-orientală –, ci de sinteză, având însă potenţial atât aspecte pozitive (de exemplu, este însoţită de inteligenţă, toleranţă, bunătate), cât şi aspecte negative (poate veni cu duplicitate şi superficialitate). Prin acest atribut psihologic suntem mai mult negociatori decât opoziţionişti, ceea ce favorizează compromisul şi iertarea, în locul urii şi răzbunării. De asemenea, adaptabilitatea reduce procesele imaginaţiei creatoare, ancorându-ne în prezent, nu în schimbarea lui. Acest atribut este conceptualizat de Ralea ca fiind cardinal, cel care ne-a ajutat să supravieţuim în condiţiile dificile ale istoriei noastre, mergând uneori până la a ne determina să simulăm moartea ca popor (de exemplu, ne-am redus individualismul şi combativitatea), pentru a putea supravieţui;

(2) scepticismul radical (de exemplu, suntem inferiori altora şi nimic din ce este românesc nu este bun), numit astăzi complexul de inferioritate, şi grandomania (de exemplu, tot ceea ce facem noi este special, chiar dacă nu este recunoscut de alţii, nerecunoaştere ce vine din frica şi invidia lor), numită astăzi complexul de superioritate, sunt alte atribute identificate

de Ralea. Scepticismul ne face buni şi toleranţi, iar grandomania ne face să exagerăm lucrurile;

(3) inteligenţa lucidă nu lasă credinţa religioasă să ajungă la esenţe, ci o menţine într-o formulă practică, adesea derivată din frică şi superstiţie;

(4) autodisciplina nu este bine dezvoltată, dar asta nu înseamnă incapacitate de motivare; spre exemplu, Ralea arată că este ştiut faptul că românii lasă lucrurile pe ultimele zile, când arată însă că pot lucra cu o investiţie mare de efort pentru a încerca să termine totuşi la timp.

După identificarea acestor atribute psihologice, Ralea reliefează nuanţe la nivel de regiuni istorice, considerând că există particularităţi pentru moldoveni *versus* olteni etc., din cauza geografiei diferite şi a istoriei diferite (de exemplu, interacţiunea cu alte popoare a dus la apariţia unor atribute psihologice diverse în marile zone istorice locuite de români).

În fine, Ralea consideră că, schimbând practicile culturale, se va schimba în bine şi sufletul românesc, că între scepticism şi grandomanie trebuie aleasă gândirea critică pe un fond empatic, iar pentru a scoate în evidenţă partea pozitivă a adaptabilităţii este nevoie de înţelepciune.

Mircea Vulcănescu prezintă în 1937 „Omul românesc” şi scrie în 1943 *Dimensiunea românească a existenţei*. Şi el porneşte de la ideea fundamentală din *Völkerpsychologie* că există un ethos naţional. Refuză însă demersul clasic inductiv al *Völkerpsychologie* – de a cunoaşte sufletul naţional doar prin analiza produselor culturale – şi adoptă un demers deductiv, derivat din metafizică, încercând să găsească un principiu unificator al sufletului naţional. Astfel, Vulcănescu dezvoltă teoria ispitelor cu referire la ethosul românesc, acestor ispite/veleităţi adăugându-le o serie de caracteristici care pot deveni atribute psihologice ale românilor (Vulcănescu, *apud* Merlo, 2012): (1) romană (de exemplu, caracter, consecvenţă), (2) bizantină (de exemplu, măreţie, fast,

aranjamente), (3) slavă (de exemplu, religiozitate, emoţionalitate, moliciune), (4) franceză (de exemplu, exprimare, imitaţie), (5) germană (de exemplu, metafizică, căutarea de sine), (6) ebraică (de exemplu, artă, comerţ), (7) ungaro-polonă (de exemplu, trufie, mai ales în Ardeal) şi (8) balcanică (de exemplu, nerv, duioşie, mahala). Aceste ispite/veleităţi îl îndepărtează pe român de eul său real, proiectându-l în potenţialitate (Merlo, 2012). Dar Vulcănescu nu le vede negativ, precum Drăghicescu, considerând că ispite/veleităţi diferite se pot activa în contexte diferite, ajutând astfel la adaptare şi evoluţie. Spre exemplu, Vulcănescu (1943/1991) consideră că ispita fundamentală a românilor este opoziţia, tendinţa lor de a se împotrivi iniţial la aproape orice. Dar autorul argumentează că negarea nu se referă la existenţă (faptul de a fi), ci la esenţă (un fel de a fi). Aşadar, negarea românilor, ne spune autorul, este limitativă – opunând un fel de a fi altui fel de a fi –, care nu-ţi permite să ai dreptate completă, nu una asupra existenţei. De aceea, arată Vulcănescu (1943/1991), românul devine concesiv dacă i se spune clar planul în care vrei să ai dreptate. Aşadar, în concepţia lui Vulcănescu, această lipsă de barieră a posibilităţilor de existenţă, atât de puternică în gândirea occidentală, face ca potenţialul şi actualul să nu fie separate la români, potenţialul având adesea forţă mai mare decât actualul, prin procesul de devenire; ceea ce nu a devenit încă actual nu se pierde, ci rămâne ca potenţialitate, activându-se în momentele necesare. Din această concepţie rezultă o serie de atribute psihologice ale românilor (după Vulcănescu, 1943/1991): (1) nu există nefiinţă (fiinţa/potenţialitatea nefiind clar separată de fiind/actual, nu are un plan de existenţă şi deci nici nefiinţa nu poate avea un plan absolut de existenţă), (2) nu există imposibilitate absolută (refuzând să nege existenţa, la români nimic nu este imposibil/orice este posibil), (3) nu există alternativă (potenţialul este deja actual, aşadar nu alegem ce să transformăm din potenţial în actual, ci alegem cel mult cum să separăm actualul), (4) nu există imperativ (în condiţiile în care potenţialul poate bate oricând actualul), (5) nu există iremediabil (în condiţiile în care potenţialul şi actualul nu

sunt clar separate), (6) uşurinţa în faţa vieţii (amestecul potenţialului cu actualul face ca viaţa să fie un joc de posibilităţi, pe care, necontrolându-l în esenţa lui, nu trebuie să-l luăm prea în serios) şi (7) lipsa fricii în faţa morţii (moartea nu înseamnă nimicire, deoarece nu există nefiinţă; aşadar, lucrurile „de aici” şi „de acolo” se desfăşoară în acelaşi plan).

Ion F. Buricescu scrie în 1944 lucrarea *Sufletul românesc*. Ca fost elev al lui Constantin Rădulescu-Motru, devine interesat de atributele psihologice ale românilor mai ales pentru a înţelege contextul în care poate face educaţie mai eficient. Analizând ce cred străinii despre români şi ce cred românii despre români, cu o focalizare apoi specifică asupra religiozităţii şi ritmului muncii, Buricescu scoate în evidenţă un profil psihologic mixt. Acest profil este determinat în concepţia lui de factori genetici, geografici şi istorici. În general, Buricescu nu îşi asumă o poziţie complet nouă referitor la psihologia românilor, ci face o trecere în revistă riguroasă, exhaustivă şi critică a lucrărilor anterioare, adoptând sau refuzând adesea punctele de vedere deja exprimate de alţi autori, de obicei într-o formulă pozitivă pentru caracterizarea românilor. Spre exemplu, el argumentează că românii nu sunt leneşi în muncă, aşa cum argumentau alţi autori români şi străini, ci ritmul aparent mai leneş este legat de tipul muncii pe care o au românii, mai mult legată de agricultură/păstorit decât de industrie, unde timpul alert este regulă. Buricescu refuză de asemenea caracterizarea românilor de către unii autori străini sau români ca nereligioşi (de exemplu, superstiţioşi, indiferenţi, atei etc.). El arată că românii au o religiozitate diferită şi specifică, ponderată şi tolerantă, nici prea mistică, nici prea fatalistă, asociată cu tradiţionalismul şi ospitalitatea.

1.4. Limitele abordărilor anterioare ale

psihologiei românilor din perspectiva *Völkerpsychologie*

Problemele cu acest demers de tip *Völkerpsychologie* privind psihologia românilor sunt următoarele:

(1) demersul aduce cu sine toate limitele abordării de tip *Völkerpsychologie*, analizate anterior. Deşi analiza mea privind *Völkerpsychologie* a fost critică, trebuie menţionat că *Völkerpsychologie* a fost recuperată de o serie de autori, trecându-se astfel de la teza extremă a asumării ei ca singura paradigmă legitimă sau de la antiteza reprezentată prin respingerea ei pe baza unor criterii ştiinţifice (şi chiar ideologice), la o sinteză de recuperare istorică şi tematică (vezi Cole, 1998; Klautke, 2010);

(2) limbajul şi practicile culturale nu sunt abordate sistematic pentru a deriva din acestea atributele psihologice ale românilor, ci sunt mai degrabă de convenienţă, adesea pentru justificarea *post factum* a unor stereotipuri sau clişee despre români deja existente la nivelul simţului comun, în mediul cultural, în alte lucrări bazate pe metodologii similare şi/sau în analiza reflexivă a autorilor. În contrast cu această limită a *Völkerpsychologie*, un exemplu notabil de urmat în analiza produselor culturale pentru a infera atribute psihologice îl reprezintă lucrarea lui Iacob (2003), care a identificat riguros stereotipuri ale românilor derivate din analiza produselor culturale, prin prisma unei metodologii moderne de etnopsihologie;

(3) aşadar, concluziile *Völkerpsychologie* sunt mai degrabă de sorginte fenomenologico-hermeneutică („cum credem” noi că suntem şi „cum am ajuns să credem asta”), decât de sorginte empirică („cum suntem” şi „de ce/cum am ajuns aşa”), exprimându-se cel mult în forma unor stereotipuri. Într-adevăr, explicaţiile istorice pentru apariţia acestor trăsături psihologice

sunt adesea prea speculative şi nesistematice, uneori alunecând chiar în pseudoştiinţă şi clişee;

(4) apoi, chiar şi concluziile de sorginte fenomenologico-hermeneutică sunt limitate de faptul că, în loc să focalizeze analiza fenomenologico-hermeneutică direct pe atributele psihologice, acestea sunt inferate indirect, din analiza unor produse culturale, cu limitele aferente, discutate mai sus;

(5) mai mult, demersul fenomenologico-hermeneutic nu a fost unul care să răspundă cerinţelor de rigoare ale unei metodologii calitative de culegere şi analiză a datelor, aşa cum o înţelegem astăzi, exprimându-se adesea, din păcate, mai ales sub forma unor stereotipuri nereprezentative (clişee). Cultura românească din prima jumătate a secolului XX avea însă marcajul culturii tradiţionale româneşti (şi al satului românesc) şi al celei europene (cu care încercam să ne sincronizăm), astfel încât, dacă erai familiar cu viaţa la ţară şi cu marile direcţii europene, luând în calcul că şi aspectele tradiţionale sau europene erau la rândul lor destul de omogene, puteai identifica uneori relativ corect unele atribute psihoculturale esenţiale ale românilor, chiar fără eşantioane reprezentative. Tot la fel de adevărat este însă şi faptul că din lipsa acestor date empirice au rezultat şi concluzii divergente între autori, adesea determinate de opţiuni valorice personale, în spatele cărora existau însă – dacă citim cu atenţie notele autorilor la lucrările scrise – mereu bună-credinţă şi bune intenţii. Spre exemplu, în timp ce Drăghicescu prezenta mai ales aspectele negative, gândind că aşa ajută mai bine dezvoltarea românilor, Vulcănescu şi Buricescu au prezentat mai ales aspectele pozitive (sau le-au reinterpretat pozitiv pe cele negative), iar Ralea şi Rădulescu-Motru au avut o poziţie mixtă şi constructivă. Aşadar, lucrările clasice asupra psihologiei românilor (în ordinea apariţiei: Drăghicescu, Rădulescu-Motru, Ralea, Vulcănescu şi Buricescu), analizate în secţiunea 1.3, identifică atât atribute comune, derivate din cultura tradiţională şi europeană, cât şi elemente diferite şi chiar

contradictorii, derivate din lipsa unei metodologii empirice şi inexistenţa unor teste psihologice riguroase adaptate în România în acele vremuri. Mai mult, pe alocuri, unele dintre acestea au fost colorate ideologic, fie mai de stânga (de exemplu, Ralea), fie mai de dreapta (Buricescu, Vulcănescu);

(6) în fine, *Völkerpsychologie* este limitată de conceptul de *ethos* (*Volksgeist*), care este definit neştiinţific: metafizic/substanţial, în spiritul lui Hegel, sau tautologic, fiind reificat pentru a fi transformat dintr-un construct descriptiv în unul explicativ.

Aşadar, deşi demersul de tip *Völkerpsychologie* privind psihologia românilor a fost interesant la vremea sa în comparaţie cu alte tipuri de abordări (de exemplu, literare/artistice-filosofice) – mai ales dacă este considerat, cu referire la atributele psihologice ale românilor, în componenta sa descriptivă –, acesta este departe de a atinge standardele cerute astăzi de o abordare ştiinţifică riguroasă a psihologiei unui grup mare. Pe scurt, (1) atributele identificate nu au fost stabilite prin generalizări statistice şi nu au fost separate în derivaţii empirice *versus* fenomenologico-hermeneutice, iar (2) explicaţiile istorice angajate pentru a explica apariţia unor atribute psihologice sunt adesea selecţii *post factum*, la limita speculaţiei. Altfel spus, adesea s-au identificat, prin reflecţii ale autorilor asupra propriilor experienţe şi/sau a literaturii existente, stereotipuri mai mult sau mai puţin reprezentative, care au fost explicate într-un mod mai mult sau mai puţin stereotip!

În demersul de faţă voi încerca să corectez aceste limite, ancorându-l nu în *Völkerpsychologie* – cum au făcut antemergătorii –, ci în psihologia ştiinţifică modernă cognitivă (psihometrică/clinică)/experimentală (interculturală). Mai mult, voi avea o abordare dominant etică (folosind o metodologie de cercetare internaţională şi comparaţii internaţionale), ceea ce îmi va permite să formulez concluzii mai puţin influenţate de opţiunile ideologice curente din ţară. În fine, această abordare îmi permite să reevaluez obiectiv şi lucrările autorilor clasici menţionaţi mai sus,

dincolo de opţiunile lor ideologice, care au infiltrat pe alocuri şi lucrările elaborate de aceştia.

1.5. Concluzii generale

Istoria sintagmei şi domeniului *psihologiei popoarelor* (*Völkerpsychologie*) este lungă şi complicată, cu suişuri şi coborâşuri, încheiată în final cu apariţia domeniilor moderne ca psihologia socială/culturală/interculturală. Aceste domenii moderne au astăzi abordări complexe şi riguroase ale psihologiei românilor, în paradigme empirice sau fenomenologico-hermeneutice. Aplicată psihologiei românilor, *Völkerpsychologie* a generat lucrări clasice (de exemplu, lucrările lui Drăghicescu, Rădulescu-Motru, Ralea, Vulcănescu şi Buricescu), care sunt, din păcate, marcate de limitele inerente ale *Völkerpsychologie*.

Monografia de faţă se înscrie în tradiţia existentă în ţară în ceea ce priveşte preocuparea pentru psihologia românilor, abordând însă tema dintr-o perspectivă etică (având elemente emice) nouă: cognitivă (cu un conţinut psihometric şi uneori clinic) – analizând discrepanţa dintre „cum suntem” şi „cum credem că suntem” –, printr-un demers experimental/empiric (cu metodologie interculturală), într-un cadru al teoriei complexităţii şi abordării multinivelare.

Capitolul 2

Psihologia românilor. Fundamente teoretice şi metodologice

În acest capitol voi prezenta cadrul teoretico-metodologic al monografiei asupra psihologiei românilor. Acest cadru va fi prezentat sintetic, la un nivel suficient însă pentru specialiştii psihologi. De asemenea, prezentarea este introductivă şi pentru specialiştii din alte domenii ale ştiinţei care doresc să înţeleagă esenţa întregului demers, pentru detalii legate de aspecte paradigmatice din cercetarea psihologică aceştia trebuind însă să consulte lucrările indicate în referinţele bibliografice. O prezentare detaliată a teoriilor şi a metodologiei este imposibilă, aceste lucruri fiind cuprinse în volume de specialitate dedicate fiecărei teorii şi/sau metodologii (indicate în text).

Acest capitol este important pentru specialiştii psihologi şi pentru cei din domeniile conexe, dar poate fi mai puţin interesant pentru publicul larg.

2.1. Cadrul teoretic

Cadrul teoretic prezintă principalele constructe care fundamentează psihologia românilor şi teoriile majore de referinţă în stabilirea profilului psihologic al românilor.

2.1.1. Constructele principale

Omul face parte din specia *Homo sapiens*, subspecia *Homo sapiens sapiens*. Oamenii pot fi grupaţi pe baza unor atribute în diverse categorii, dintre care cele mai generale şi mai utilizate sunt: rasă, etnie, naţiune şi popor. Conceptele de *rasă*, *etnicitate*, *naţionalitate* şi *popor* sunt strâns legate între ele, adesea unele diferenţe dintre acestea nefiind clare, cu suprapuneri de la un autor la altul. Prezint mai jos definiţiile operaţionale de lucru pentru aceste concepte utilizate în monografia de faţă, aşa cum apar ele în înţelegerea largă din domeniul psihologiei (pentru discuţii şi nuanţe, vezi Betancourt şi Lopez, 1993; Brubaker, 2009).

Termenul *rasă* este cel mai problematic. În mod tradiţional, acesta se referă la un grup de oameni care se (auto)definesc mai ales printr-o serie de atribute biologice determinate ereditar. Care sunt aceste atribute şi cum definesc ele rasele umane constituie un subiect complicat şi conceptualizat diferit la autori diferiţi. În SUA, recensământul (de exemplu, în 2013) se bazează pe următoarele clasificări ale rasei umane, definite mai ales pragmatic, în scopul evidenţei, decât prin criterii ştiinţifice clare: (1) american alb/european (*White American/European American*) – avându-şi originea în populaţiile din Europa, Orientul Mijlociu sau nordul Africii, (2) american negru/african (*Black/African American*) – avându-şi orginile în populaţiile subsahariene, (3) american nativ/din Alaska (*Native/Alaskan American*) – avându-şi orginea în populaţiile americane existente înainte de colonizarea europeană, (4) american asiatic (*Asian American*) – avându-şi originea în populaţiile din Asia (dincolo de Orientul Mijlociu), (5) nativ din Hawaii/insulele Pacificului (*Native Hawaiians or Other Pacific Islander*) – avându-şi originea în populaţiile din Polinezia, Melanezia, Micronezia şi (6) două sau mai multe rase (uneori se utilizează informal şi categoria a şaptea, „alte rase”) (pentru detalii, vezi National Center for Education Statistics, https://nces.ed.gov/ipeds/reic/definitions.asp). În 1950, în declaraţia *The Race Question*, UNESCO recomandă renunţarea la termenul *rasă* şi

înlocuirea acestuia cu *etnicitate*. În 1998, *American Anthropological Association* face propria declaraţie asupra raselor – *The Statement on Race* –, arătând că variaţiile biologice din interiorul unei rase sunt mai mari decât cele dintre rase şi că grupurile umane s-au amestecat atât de mult, încât este dificil să se vorbească despre rase; adaug aici că acest lucru este accentuat astăzi de fenomenul globalizării. Sintetizând, termenul *rasă* este astăzi tot mai puţin utilizat din cauza dificultăţii de a-l defini precis şi a conotaţiilor negative (de exemplu, utilizarea sa de către regimurile totalitare pentru a justifica politici de genocid). Totuşi, acesta este utilizat cu scop pragmatic în diverse recensăminte (de exemplu, în SUA), unde individul are opţiunea de a-şi autodefini liber rasa şi/sau combinaţia mai multor rase. Termenul persistă încă în unele lucrări ştiinţifice, mai ales în domeniile antropologiei fizice, antropologiei judiciare şi biologiei, unde autorii (vezi Brace, 1995) argumentează că ştiinţa nu poate fi limitată de considerente politice şi că rasele sunt definite astăzi într-un mod mai complex (de exemplu, prin analiza structurii anatomice se poate determina zona geografică de provenienţă a unui individ: Europa *vs.* Asia *vs.* Africa), nu doar prin stereotipurile vechi care domină încă societatea (de exemplu, culoarea pielii). Analizele moderne de genetică moleculară (de exemplu, la nivel de haplogrup) ne oferă informaţii despre populaţia ancestrală de origine a unui individ, ceea ce probabil va reduce şi mai mult utilizarea conceptului de *rasă* în ştiinţă.

Etnia (de la termenul grec *ethnos* – grup uman cu trăsături comune) se referă la un grup de oameni care trăiesc pe un anumit teritoriu, au anumite mituri fondatoare şi se autodefinesc prin anumite atribute culturale. Dacă accentul se pune pe atribute lingvistice, vorbim de grupuri etnolingvistice; dacă accentul se pune pe atribute religioase, vorbim de grupuri etnoreligioase etc.

Naţiunea (de la termenul latin *natio* – naştere) se referă la un grup de oameni care sunt reuniţi într-un stat suveran printr-un guvern ce controlează un anumit terioriu (vezi Organizaţia Naţiunilor Unite/ONU: www.un.org). O naţiune poate cuprinde una

sau mai multe etnii. Dacă sunt mai multe etnii, fiecare foarte numeroasă, statul poate să fie numit stat multinaţional.

Termenul *popor* poate fi sinonim cu *etnie* sau cu *naţiune*. Aşa cum am spus mai sus, în lucrări de specialitate şi în DEX (1996), termenul *popor* se poate referi fie la „totalitatea locuitorilor unei ţări, populaţia unei ţări; cetăţenii unui stat" (p. 824), astfel putând surprinde bine existenţa mai multor etnii într-un popor, fie la „forma istorică de comunitate umană... ai cărei membri vorbesc aceeaşi limbă şi au aceeaşi tradiţie culturală" (p. 824), semnificaţie utilizată mai ales în istorie, care permite în analiză ca un popor să fie distribuit în ţări diferite. În această monografie mă refer la poporul român în ansamblu, incluzând cetăţenii români/românii, nu doar cetăţenii români de etnie română; altfel spus, mă refer la popor ca „totalitatea locuitorilor unei ţări"/„populaţia unei ţări"/ „cetăţenii unui stat".

În timp ce antropologia este interesată de orice tip de atribut relevant atunci când studiază omul (de exemplu, biologic, cultural etc.), psihologia este interesată de atributele psihologice.

2.1.2. Teoriile de referinţă

Aşa cum spunea Immanuel Kant (*apud* Hersch, 1994), conceptele fără date sunt goale, iar datele fără concepte sunt oarbe. Cadrul teoretic utilizat în această lucrare, pentru a culege, a analiza şi a interpreta datele, este unul modern în ştiinţa psihologică (parte a *mainstream*-ului actual). Să analizăm în continuare principalele teorii care fundamentează cadrul teoretic utilizat în această lucrare.

2.1.2.1. Analiza multimodală

Conform acestei abordări (vezi, pentru detalii, David, 2012; David şi Freeman, 2014), subiectul uman poate fi descris prin mai multe atribute psihologice: (1) subiectiv-emoţionale (de exemplu, ce

simte? – anxietate, bucurie etc.), (2) cognitive (de exemplu, cum prelucrează informaţia? – ce gânduri are, cum învaţă etc.), (3) comportamentale (de exemplu, ce face? – care este comportamentul motor observabil şi măsurabil etc.) şi (4) psihobiologice (de exemplu, ce reacţii fiziologice are? – roşeşte, tremură etc.). De obicei, aspectele psihobiologice sunt considerate ca părţi ale aspectelor subiectiv-emoţionale (de exemplu, starea de activare fiziologică drept parte a anxietăţii).

Atunci când aceste atribute psihologice sunt relativ stabile transsituaţional şi în timp, le numim trăsături de personalitate. Trăsăturile de personalitate sunt de mai multe tipuri (vezi şi David şi Freeman, 2014):

(1) aptitudini generale, ce rezultă din analiza aspectelor descrise mai sus prin prisma performanţei. Cele mai reprezentative aici sunt: (a) inteligenţa şi (b) creativitatea;
(2) trăsături de caracter, ce rezultă din analiza aspectelor descrise mai sus prin prisma valorilor şi normelor ideale din cultura individului (de exemplu, generozitate);
(3) trăsături de temperament, ce rezultă din analiza aspectelor descrise mai sus sub aspectul dinamicii şi energiei (de exemplu, instabilitate emoţională/comportament impulsiv/coleric);
(4) trăsături mixte de personalitate, combinând două sau trei dintre categoriile de mai sus (de exemplu, iraţionalitate, extraversiune).

Interfaţa socială a acestor atribute formează interrelaţiile personale şi sociale.

2.1.2.2. Teoria cognitiv-clinică a prelucrării informaţiilor

Conform acestei teorii (vezi pentru detalii Beck, 1995; Ellis, 1994; David, 2012; David şi Freeman, 2014; David *et al*., 2010), stimulii externi (de exemplu, moartea cuiva apropiat) sau interni (stare subiectiv-emoţională de depresie) care acţionează asupra noastră

(A) sunt prelucraţi cognitiv (B) şi astfel rezultă răspunsurile noastre (C) subiectiv-emoţionale, comportamentale şi psihobiologice (vezi figura 2.1). Cogniţiile raţionale (logice/ pragmatice/cu suport empiric) susţin răspunsuri adaptative, iar cele iraţionale (ilogice/nonpragmatice/fără suport empiric) susţin răspunsuri dezadaptative. Prelucrarea cognitivă poate să fie explicită (conştientă) sau implicită (inconştientă). Răspunsurile, odată generate, devin la rândul lor stimuli, astfel generându-se metacogniţii şi metarăspunsuri psihologice (de exemplu, depresie faţă de depresie).

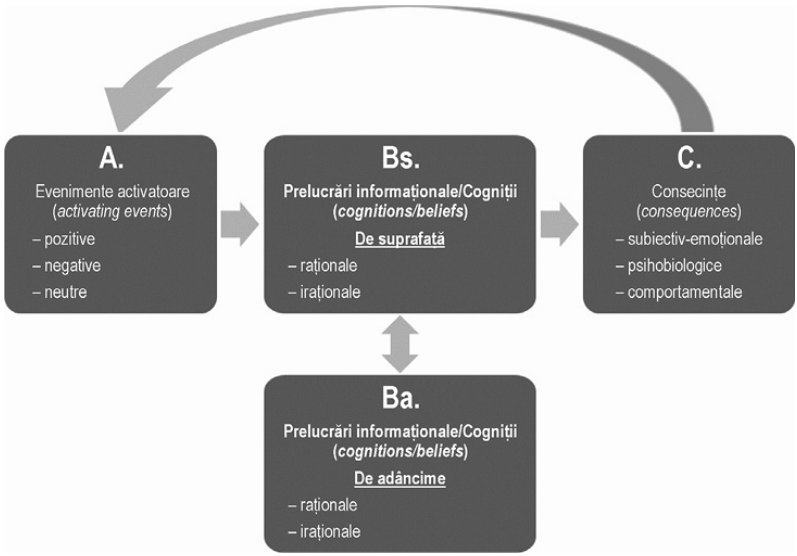

Figura 2.1. Teoria cognitiv-clinică a minţii umane (vezi şi David şi Freeman, 2014)

Profilul psihologic de adâncime (Ba) este reprezentat de potenţialul pe care îl avem şi care se exprimă la rândul său într-o serie de atribute psihologice care amorsează prelucrările informaţionale specifice de suprafaţă (Bs) asupra stimulilor (A) care acţionează asupra noastră (vezi Beck, 1995). Atributele psihologice care fac parte din profilul de adâncime (de exemplu, schemele cognitive) sunt relativ stabile transsituaţional şi adesea greu de conştientizat. Profilul de suprafaţă se referă la acele atribute subiectiv-emoţionale, cognitive, comportamentale şi psihobiologice care sunt legate de evenimente de viaţă specifice

(de exemplu, gânduri automate specifice), adesea conştientizabile (Beck, 1995).

Când atributele psihologice din profilul de adâncime (Ba) sunt amorsate de situaţii specifice de viaţă (A), acestea generează un profil psihologic de suprafaţă prin prelucrări informaţionale specifice de suprafaţă (Bs) ale evenimentelor de viaţă (A), prelucrări care produc răspunsuri specifice subiectiv-emoţionale, cognitive, comportamentale şi biologice. Spre exemplu, o schemă cognitivă (Ba) cu un conţinut legat de autodepreciere (de exemplu, „Sunt incapabil") – din profilul de adâncime –, achiziţionată în cursul dezvoltării ontogenetice prin interacţiunea factorilor biologici/genetici cu cei de mediu, va genera într-o situaţie neanticipată de a vorbi în public (A) un profil psihologic de suprafaţă (Bs) caracterizat prin gânduri negative specifice (de exemplu, „Nu voi reuşi", „Vor râde de mine"), care vor genera apoi reacţii (C) subiectiv-emoţionale de anxietate, alte gânduri negative (de exemplu, „Trebuie să scap de aici"), comportamente de evitare a situaţiei şi răspunsuri psihobiologice precum tremuratul/ bâlbâitul (vezi figura 2.1). Aşa se manifestă adesea complexul de inferioritate.

Uneori, profilul de adâncime negativ (de exemplu, schema cognitivă cu un conţinut negativ: „Sunt incapabil") este compensat psihologic prin mecanisme de apărare/de *coping* (de exemplu, negarea/reacţia inversă etc.), generându-se astfel în anumite situaţii de viaţă (de exemplu, Vorbitul în public) un profil psihologic de suprafaţă aparent sănătos (de exemplu, „Trebuie să reuşesc"; „Trebuie să mă aprecieze"). Altfel spus, acesta seamănă psihologic cu un profil de suprafaţă (de exemplu, „Voi reuşi"; „Mă vor aprecia") derivat dintr-un profil de adâncime sănătos (de exemplu, o schemă cognitivă cu un conţinut pozitiv: „Sunt valoros şi performant"). Acest fenomen rezultat din compensare este însă semnul unei sănătăţi mintale iluzorii – un complex de superioritate –, deoarece o astfel de persoană e foarte sensibilă/ vulnerabilă la critici, care îi pot afecta mecanismele de apărare/de *coping*, devenind astfel foarte rigidă, evitând situaţii ce ar putea să-

i forţeze mecanismele de apărare/de *coping*. De asemenea, starea de tensiune psihologică este mai accentuată la cei cu complex de superioritate, ei fiind mereu nevoiţi să-şi menţină activate mecanismele de apărare/de *coping*, pentru a păstra iluzia, în faţa lor şi a altora, a unui profil psihologic de suprafaţă sănătos. Slăbirea mecanismelor de apărare/de *coping* ar face ca acest complex de superioritate să (re)devină unul de inferioritate, ambele complexe fiind însă forme de vulnerabilitate la psihopatologie, afectând calitatea vieţii şi funcţionarea socială, sau componente ale psihopatologiei (vezi Beck, 1995, pentru detalii privind mecanismele cognitive multinivelare – de bază/ intermediare/de suprafaţă – implicate în compensare). În literatura de specialitate se folosesc termeni sinonimi precum mecanisme de apărare/defensive/ adaptare/*coping*, cu nuanţe şi tradiţii diferite de cercetare. În lucrare voi utiliza diverse variante ale acestora, în funcţie de congruenţa cu contextul în care sunt utilizate.

2.1.2.3. Teoria psihometrică şi profilul psihologic

Să analizăm această teorie în aspectele sale fundamentale (vezi, pentru detalii, Anastasi, 1997; David, 2006; Pedhazur şi Schmelkin, 1991). Din punct de vedere biologic, avem o serie de atribute anatomice (de exemplu, înălţimea) care caracterizează fiecare membru al speciei *Homo sapiens*. Alte atribute nu ne caracterizează, dar pot caracteriza alte fiinţe. Sigur că aceste atribute anatomice au valori diferite de la un individ la altul (de exemplu, o înălţime mai mare sau mai mică). În anumite grupuri umane, valorile atributelor pot varia în anumite limite diferite de ale altor grupuri (de exemplu, înălţimea populaţiilor nordice poate fi în medie mai mare decât cea a populaţiei Chinei). Aceste atribute anatomice fundamentale, în funcţie de valorile lor, susţin apoi anumite funcţii fiziologice în situaţii specifice. Sigur, pe lângă aceste atribute anatomice care definesc specia *Homo sapiens*, ce se regăsesc la fiecare individ al speciei, există unele atribute anatomice (de exemplu, prezenţa unei tumori) care nu sunt

generale, pentru fiecare membru al speciei noastre.

Dacă înlocuim anatomia cu psihologia, înţelegem că există o serie de atribute psihologice (de exemplu, extraversiunea) care definesc specia *Homo sapiens* şi altele ce nu se regăsesc la specia noastră. Aceste atribute psihologice fundamentale iau valori specifice la indivizii speciei, valori care în medie pot diferenţia anumite grupuri de alte grupuri. Sigur, şi aici, pe lângă aceste atribute psihologice fundamentale care definesc specia *Homo sapiens*, putându-se regăsi la fiecare individ al speciei, există unele atribute psihologice (adesea accidentale) care nu sunt generale, pentru fiecare membru al speciei noastre (de exemplu, anumite boli psihice). Aşadar, mă refer în această lucrare la atribute care variază într-o populaţie, nu la aspecte psihologice categoriale/ punctuale, cum ar fi prezenţa sau absenţa unei tulburări psihice, aspecte care fac obiectul altor ştiinţe, precum epidemiologia.

În acest context trebuie să diferenţiem între modalitatea de evaluare/măsurare (subiectivă *vs.* obiectivă) şi obiectul evaluării/ măsurării (subiectiv *vs.* obiectiv). Combinarea lor poate genera patru situaţii (vezi şi Anastasi, 1997):

(1) măsurarea subiectivă a unui atribut subiectiv; spre exemplu, autoevaluarea emoţiilor negative pe care le trăim;
(2) măsurarea subiectivă a unui atribut obiectiv; spre exemplu, estimarea frecvenţei unui comportament pe care îl manifestăm;
(3) măsurarea obiectivă a unui atribut subiectiv; spre exemplu, evaluarea emoţiilor prin nivelul de activare fiziologică;
(4) măsurarea obiectivă a unui atribut obiectiv; spre exemplu, măsurarea conductibilităţii electrice a pielii ca indicator al activării fiziologice sau măsurarea prin grilă de observaţie a frecvenţei unui comportament pe care îl manifestăm.

Atributele psihologice se pot manifesta în oricare dintre cele patru situaţii. Dar acestea apar cel mai adesea sub forma unor constructe mintale (obiect subiectiv al măsurării), care sunt măsurate cu ajutorul unor instrumente psihologice standardizate,

numite teste psihologice (modalitate obiectivă sau subiectivă de măsurare). Constructul mintal (subiectiv) este operaţionalizat printr-o serie de itemi/indicatori observabili (obiectivi), care, în condiţii standardizate, generează răspunsuri măsurabile subiectiv sau obiectiv ale participanţilor testaţi. În acest sens, testul este o măsură riguroasă şi standardizată a unui eşantion de comportament (Anastasi, 1997). Operaţionalizarea se face prin mai mulţi itemi, pentru a putea verifica fidelitatea măsurătorilor. Un astfel de construct este relaţionat apoi cu alte constructe validate similar şi/sau cu indicatori obiectivi (de exemplu, indicatori biologici, criterii obiective legate de performanţa în muncă etc.), pentru a-i verifica validitatea (măsoară ceea ce spune că măsoară). În acest fel, utilizând instrumente/teste psihologice, înţelegem „cum suntem" prin prisma acestui atribut psihologic. Uneori, faţă de un construct mintal putem avea o serie de opinii. În acest fel înţelegem „cum credem" că suntem prin prisma acestui atribut. Cele două perspective pot să genereze rezultate identice, similare sau diferite. Să luăm un exemplu cu referire la atributul psihologic numit „conştiinciozitate". Acesta se exprimă printr-un construct mintal care poate să fie măsurat prin teste psihologice riguroase, cum este NEO PI-R (vezi Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008), înţelegând astfel „cum suntem" prin prisma acestui atribut. Dar acelaşi atribut poate să fie măsurat şi prin anchete psihosociale, în care suntem întrebaţi direct cât de conştiincioşi suntem, aflând astfel „cum credem că suntem" prin prisma acestui atribut. Acestea fiind spuse, trebuie însă remarcat că în unele anchete psihosociale se poate evalua atributul prin indicatorii săi comportamentali – de exemplu, prin întrebarea legată de cât de des respectăm termenele-limită. În acest fel, ancheta psihosocială se apropie de testarea psihologică, de care se deosebeşte însă prin câteva aspecte esenţiale: (1) nu se preocupă de calităţile psihometrice ale instrumentului de măsură în sensul testului psihologic şi (2) nu vizează în primul rând evaluarea individului prin raportarea sa la un etalon. Într-adevăr, anchetele psihosociale evaluează atributul psihologic (1) în forma în care „credem că

suntem” (opinional) sau (2) în forma „cum suntem” (factual), mai puţin focalizată pe analiza individuală, dar foarte relevantă pentru analize la nivel de grup. În această lucrare, când vorbesc, într-un demers empiric, de măsurarea atributelor psihologice pentru a înţelege „cum suntem”, mă refer la măsurarea cu instrumente de tipul testelor psihologice standardizate sau alte măsurători echivalente ca rigoare (cum ar fi sarcinile experimentale).

Pentru a ilustra complexitatea evaluării unor atribute psihologice, să analizăm alt exemplu, după Ajzen (2005). Într-adevăr, atributele psihologice sunt de mai multe tipuri, între care o distincţie importantă se face, spre exemplu, pe axa: trăsături de personalitate – atitudini – opinii (vezi Ajzen, 2005). Trăsăturile de personalitate sunt văzute ca atribute psihologice relativ stabile transsituaţional şi în timp, care implică elemente cognitiv-evaluative (cognitive şi subiectiv-emoţionale), comportamentale şi psihobiologice; acestea se referă atât la atribute psihologice din profilul de adâncime (de exemplu, conştiinciozitate), cât şi din cel de suprafaţă (de exemplu, autodisciplină). Atitudinile se referă la atribute psihologice situaţionale, specifice, care implică mai ales elemente cognitiv-evaluative (cognitive şi subiectiv-emoţionale) şi comportamentale; aşadar, atitudinile se referă mai ales la atribute psihologice (de exemplu, religiozitatea măsurată prin frecvenţa mersului la biserică) din profilul de suprafaţă. Opiniile se referă la atribute psihologice situaţionale, specifice, care implică mai ales elemente cognitiv-evaluative (cognitive şi subiectiv-emoţionale); aşadar, opiniile se referă mai ales la atribute psihologice din profilul de suprafaţă (de exemplu, acordul sau dezacordul cu orele de religie în şcoli), mai puţin stabile şi mai fluctuante ca atitudinile. Componenta cognitiv-evaluativă din aceste constructe poate fi puternic influenţată de stereotipuri şi/sau face parte din ele. Adesea, trăsăturile de personalitate se exprimă în profilul de suprafaţă ca atitudini, dar nu toate atitudinile exprimă trăsături de personalitate (de exemplu, unele nu au o componentă psihobiologică). Atitudinile se pot exprima şi în opinii, dar nu toate opiniile exprimă atitudini (de exemplu, unele nu au o componentă

comportamentală). Pe lângă această perspectivă psihologică, termenii pot fi definiţi diferit în alte ştiinţe sociale (vezi Bergman, 1998, pentru o analiză a acestor diferenţe).

Pe scurt, aşa cum am mai spus, trebuie să înţelegem că accentul lucrării nu cade pe opiniile românilor, culese prin diverse anchete/ sondaje de opinie, adesea fluctuante chiar în perioade scurte, ci pe atributele exprimate prin constructe psihologice subiacente, care fundamentează astfel de opinii. Opiniile vor fi utilizate doar pentru a mă ajuta să exemplific sau să înţeleg atributele psihologice analizate, nu pentru valoarea lor în sine.

Profilul psihologic de adâncime se referă la atribute psihologice fundamentale şi la valorile lor. Aşadar, acesta nu include orice atribut psihologic, ci doar pe cele care sunt general valabile pentru orice *Homo sapiens*, mai transsituaţionale şi relativ stabile în timp, măsurate cu teste psihologice standardizate (sau instrumente echivalente). Profilul psihologic de suprafaţă se referă la modul în care valorile acestor atribute psihologice de adâncime se exprimă în situaţii specifice de viaţă prin alte atribute psihologice cu valori proprii, măsurate la rândul lor cu teste psihologice standardizate (sau instrumente echivalente). Spre exemplu, anxietatea de trăsătură crescută – ca atribut psihologic din profilul de adâncime – se exprimă în situaţii sociale sub forma anxietăţii de stare crescute – ca atribut psihologic din profilul de suprafaţă (vezi testul STAI Spielberger/Pitariu şi Peleaşă, 2007b). Potenţialul pentru creativitate – ca parte a profilului de adâncime –, nevalorizat prin educaţie, se poate exprima printr-o creativitate manifestă mai slabă în profilul de suprafaţă. Această diferenţă şi dinamica celor două tipuri de profiluri pot să surprindă şi să explice prezenţa posibilă a unor atribute psihologice opuse din profilul psihologic al românilor.

Aşadar, existenţa unei diferenţe între profilul de adâncime şi cel de suprafaţă este stabilită prin mai multe metode:

(1) prin teoria de referinţă. Anumite teorii propun din start şi clar această distincţie. Spre exemplu, teoria cognitivă, bine susţinută experimental (vezi Beck, 1995), consideră că anumiţi

factori cognitivi generali (de exemplu, schemele cognitive) din profilul psihologic de adâncime, adesea greu de conştientizat, generează, prin interacţiune cu evenimente din mediu, alţi factori cognitivi specifici din profilul psihologic de suprafaţă, adesea conştientizabili, care susţin apoi comportamente şi emoţii specifice. Similar, Feuerstein (2000) vorbeşte despre „potenţialul intelectual" (aici profilul de adâncime) şi despre felul cum „învăţarea mediată" duce la utilizarea şi exprimarea acestui potenţial în performanţa manifestă (aici profilul de suprafaţă);

(2) în mod pragmatic, pornind de la analize factoriale. Factorii identificaţi în urma analizelor statistice sunt consideraţi componente ale profilului de adâncime, iar atributele care se grupează împreună, fiecare grupare fiind fundamentată de un factor subiacent, expresii ale unui profil de suprafaţă (vezi şi Pedhazur şi Schmelkin, 1991). Sigur, după cum nivelurile factorilor pot să varieze (de exemplu, factori de ordinul I, de ordinul II etc.), la fel poate varia şi distincţia dintre profilul psihologic de adâncime şi cel de suprafaţă. Am ales în această lucrare distincţiile în mod pragmatic, şi anume acele distincţii care corespund datelor disponibile pentru a fi analizate în acest moment şi care pot fi justificate teoretic şi conceptual;

(3) o combinaţie între 1 şi 2.

În cazul unui individ, profilul psihologic se referă la interpretarea combinată a unor atribute psihologice, ale căror valori capătă sens prin raportarea fiecăreia la un standard de referinţă. Aşadar, profilul psihologic este formulat ca interrelaţii ale acestor atribute, (1) fie în baza unor teorii existente, validate la rândul lor prin studii ştiinţifice (pe eşantioane de cercetare, nu pe analize individuale sau doar teoretice), (2) fie, acolo unde nu există teorii anterioare, prin integrare descriptivă. Să analizăm exemplul de mai jos:

Exemplu (profil psihologic)

> Persoana X este inteligentă, cu un nivel crescut de creativitate şi iraţionalitate, pe fondul unei personalităţi extraverte, cu conştiinciozitate/disciplină scăzută. Nivelul crescut de iraţionalitate poate susţine un nivel crescut de stres, amplificat de sarcinile complexe, dar rutiniere de la serviciu, care necesită un grad mare de organizare şi disciplină şi nu stimulează creativitatea persoanei. În cuplu există o ajustare diadică bună.

În exemplul de mai sus, fiecare atribut psihologic („inteligent", „creativ", „extravert", „conştiincios" etc.) a fost stabilit prin raportarea sa relativă la un standard de referinţă (nu neapărat acelaşi în fiecare raportare). Deşi nu se pomeneşte în profil de comparaţiile relative, acestea sunt mereu parte acompaniatoare a acestui profil (prin secţiunea de rezultate ale testării atributelor); aşadar, profilul astfel formulat are logică doar prin rezultatele care îl fundamentează. Aşa cum am spus anterior, interrelaţionarea constructelor în profilul persoanei X se bazează fie pe teorii despre relaţiile dintre aceste constructe (de exemplu, relaţia dintre iraţionalitate şi stres), fie pe o simplă integrare descriptivă (de exemplu, este creativă şi există o ajustare diadică bună). Similar, capitolul 5 al monografiei se bazează, spre exemplu, pe rezultatele prezentate în capitolul 4, iar concluziile din secţiunea 3.4.5 pe rezultatele din secţiunile 3.4.1-3.4.4.

În unele situaţii, mai rare, se poate aduce secţiunea de rezultate direct în componenta de profil:

> **Exemplu**
>
> Persoana X este inteligentă, cu un nivel crescut de creativitate şi iraţionalitate (în raport cu grupul său de vârstă), pe fondul unei personalităţi extraverte, cu conştiinciozitate/disciplină scăzută (în raport cu grupul său de vârstă). Nivelul crescut de iraţionalitate poate susţine nivelul crescut de stres (în raport cu grupul de referinţă definit prin sex şi profesie), amplificat de sarcinile complexe, dar rutiniere de la serviciu, care necesită

un grad mare de organizare şi disciplină şi nu stimulează creativitatea persoanei. În cuplu există o ajustare diadică bună (în raport cu cuplurile căsătorite).

Profilul psihologic al unei populaţii definite ca popor la nivel de ţară/cultură este tipologic, rezultând din generalizarea statistică a profilurilor psihologice ale indivizilor care formează acea populaţie şi raportarea acestuia la un standard de referinţă. Astfel, se discută astăzi în psihologie despre *profilul naţional de personalitate* (Schmitt *et al.*, 2007) sau despre *caracterul naţional* (Terracciano *et al.*, 2005). Aşadar, şi în cazul unui popor putem vorbi de un profil de adâncime, rezultat din generalizarea statistică a valorilor atributelor din profilul de adâncime al indivizilor care formează acel popor, şi de unul de suprafaţă, rezultat din generalizarea statistică a valorilor atributelor psihologice din profilul de suprafaţă al indivizilor ce formează acel popor.

2.1.2.4. Teoria stereotipurilor

Am pomenit de mai multe ori până acum termenul *stereotip*, fără a-l defini. Să analizăm în continuare principalele aspecte ale abordării stereotipurilor (după Brehm şi Kassin, 1990; Fiske *et al.*, 2002; vezi şi Glăveanu, 2007a, 2007b, 2007c). Stereotipurile, care etimologic înseamnă „impresie solidă” (din termenii greceşti *stereos* – „solid” şi *typos* – „caracter, tip”), se referă la credinţe despre generalizarea unor atribute la un grup de indivizi. Dacă stereotipul se referă la propriul grup, vorbim de autostereotipuri („cum credem că suntem”); dacă se referă la alte grupuri, vorbim de heterostereotipuri (de exemplu, „cum credem că sunt alţii”, „cum cred alţii că suntem”). În fine, atât auto-, cât şi heterostereotipurile pot să fie proiectate: „cum cred alţii că ne credem”, „cum credem că se cred alţii”, „cum credem că ne cred alţii” şi „cum cred alţii că îi credem”. Aceste credinţe pot să fie reprezentative pentru un grup de referinţă sau pot să fie nereprezentative (în forma clişeelor), aparţinând doar unor

indivizi mai mult sau mai puţin izolaţi din grup. De obicei, aceste credinţe/generalizări se bazează pe experienţe limitate, exemplare ilustrative şi mituri psiho-istorico-socio-culturale, astfel încât adesea nu sunt adevărate, fără ca asta să însemne că unele stereotipuri nu pot să fie adevărate şi/sau să conţină elemente de adevăr. Spre exemplu, adesea acestea sunt şi adevărate dacă se referă la etnie şi gen, şi mai puţin adevărate dacă se referă la afilierea politică şi naţionalitate (Jussim *et al.*, 2009). Unele atribute fac parte din nuclel central al stereotipului, altele din nucleul periferic, fiind activate diferit în condiţii diferite de mediu. Măsurătorile utilizate pentru a testa valoarea de adevăr a unor stereotipuri trebuie să fie riguroase (de exemplu, cu calităţi psihometrice adecvate). Sigur, înainte de a testa valoarea de adevăr a unui stereotip, este bine să ştim dacă stereotipul este el însuşi reprezentativ sau dacă este unul izolat (clişeu). Stereotipurile pot să fie pozitive, negative sau mixte, în funcţie de atributele care le formează, dar fiecare dintre acestea poate avea consecinţe pozitive sau negative la nivel de grup şi individual (vezi Brehm şi Kassin, 1990). Într-adevăr (vezi pentru detalii Brehm şi Kassin, 1990), un stereotip pozitiv legat, spre exemplu, de capacitatea creativă a unui grup poate să afecteze nu doar pozitiv grupul/indivizii grupului (de exemplu, apreciere socială), ci şi negativ (de exemplu, nu mai valorizăm realizările/efortul unui individ-ţintă; nu mai susţinem programe de dezvoltare a creativităţii în grupul respectiv etc.). Similar, un stereotip negativ legat, spre exemplu, de capacitatea creativă a unui grup poate să afecteze nu doar negativ grupul/indivizii grupului (de exemplu, apreciere socială scăzută), ci şi pozitiv (de exemplu, susţinere pentru implementarea unor programe de dezvoltare a creativităţii, măsuri antidiscriminare etc.).

2.1.2.5. Teoria atributelor centrale *versus* periferice

Prin implicaţiile asupra teoriei formării impresiei (vezi Asch, 1946; vezi şi Brehm şi Kassin, 1990; Eysenck, 2014), aceasta este o teorie de referinţă pentru lucrare, mai ales pentru demersul

fenomenologico-hermeneutic şi formarea stereotipurilor. Conform acestei teorii (vezi Asch, 1946), o serie de atribute psihologice sunt centrale, adică mai importante decât altele. În formarea unei impresii, aceste atribute psihologice centrale le selectează apoi şi le organizează pe celelalte disponibile şi/sau favorizează inferarea unor noi atribute psihologice congruente cu ele. Spre exemplu, în formarea unei impresii despre alţii se pare că una dintre cele mai importante contribuţii revine axei (1) „cald" (*warm*) – „rece" (*cold*) ca persoană (Asch, 1946). Ulterior, Rosenberg şi colaboratorii săi (1968) au arătat că mai există o axă (2) importantă, şi anume „inteligent" (*good-intellectual/competent*) – „noninteligent" (*bad-intellectual/noncompetent*). În fine, o altă axă (3) relevantă, care a reieşit din acest tip de studii, este „puternic" (*powerful*) – slab (*weak*) (Vonk, 1993a, 1993b). Alţi autori au identificat şi alte axe (de exemplu, socialibil – independent). Primele două axe sunt destul de similare cu teoria lui Fiske şi a colaboratorilor săi (2002) despre modelul conţinutului stereotip (*stereotype content model*/SCM). Spre exemplu, după Fiske şi colaboratorii lui (2002), combinaţiile dintre axa 1 şi axa 2 generează anumite tipuri de stereotipuri: (1) admirativ (cald şi inteligent), (2) de dezgust (rece şi mai puţin inteligent), (3) de simpatie (cald şi mai puţin inteligent) şi (4) de invidie (rece şi inteligent).

Cea mai influentă axă rămâne însă, se pare, axa 1 (vezi şi Eysenck, 2014). Cercetările ulterioare au sugerat însă că efectul acestor axe este adesea moderat de o serie de factori psihologici (vezi Brehm şi Kassin, 1990; McCarthy şi Skowronski, 2011). Spre exemplu, dacă persoana care face evaluarea are un atribut central (religiozitatea) diferit de cele trei axe, acesta îi oferă o forţă mai mare în formarea impresiei (organizarea şi adăugarea altor atribute) decât oricare dintre atributele celor trei axe. Recunoscând astfel de moderatori (vezi şi alţii, precum distanţa psihologică la McCarthy şi Skowronski, 2011), statistic vorbind însă, la nivelul grupurilor mari cele trei axe rămân adesea cele mai reprezentative, deoarece par să aibă un substrat evoluţionist puternic: axa 1 – ajutor/siguranţă; axa 2 – acces la obţinerea unor

resurse, şi axa 3 – protecţie şi acces la resurse (vezi şi David *et al.*, 2007).

2.2. Cadrul metodologic

Aşa cum am mai spus, deşi concluziile lucrării au fost concepute într-un stil accesibil publicului larg, aceasta se bazează pe metodologii ştiinţifice complexe. Nu am spaţiu suficient pentru a le descrie aici – şi asta ar devia şi de la scopul lucrării, care astfel ar deveni mai mult o lucrare de metodologie –, aşa încât voi prezenta doar principiile metodologice fundamentale, pentru detalii putând fi consultate referinţele indicate în bibliografie. Aceste aspecte metodologice sunt bine cunoscute în psihologie, dar, deoarece lucrarea va fi probabil citită şi de specialişti din alte domenii, ele trebuie precizate succint.

2.2.1. Fundamente metodologice generale

Metodologia folosită aici este complexă, corespunzând criteriilor de rigurozitate ale ştiinţei psihologice moderne. Metodologia experimentală/empirică generală este fundamentată de psihologia interculturală.

Nivelurile de analiză. Atunci când abordează un fenomen psihologic, psihologia o poate face ţintind niveluri diferite: (1) individual (dar prin analize la nivel de eşantioane), (2) nivel de grupuri (mici sau mari) sau (3) nivel de ţară/cultură (vezi figura 2.2).

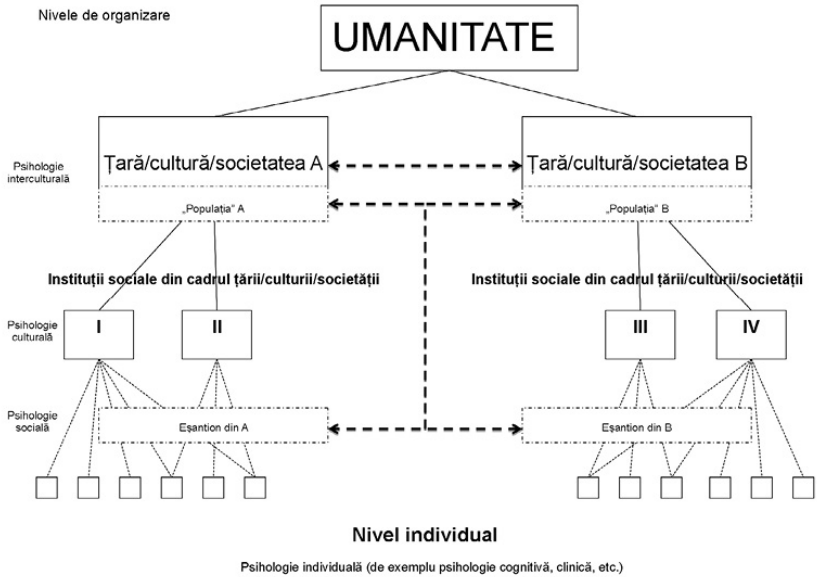

Figura 2.2. Analiza multinivelară în psihologia modernă (Valsiner, 2003; adaptată cu permisiune)

Spre exemplu, multe specialităţi psihologice (vezi David, 2006) investighează un fenomen la nivel de individ (psihologia cognitivă), la nivel de individ în context de grup şi/sau la nivel de grup (psihologia socială), într-o ţară/cultură dată, fără să-şi pună în mod obligatoriu problema factorului cultural (dar asta nu înseamnă că nu o pot face şi mai ales psihologia socială o face mai frecvent când studiază şi relaţiile dintre grupuri – vezi Iluţ, 2000; Turliuc, 2004). Psihologia culturală (vezi, pentru detalii, Cole, 1998; Glăveanu, 2009) este interesată de modul în care anumiţi factori culturali (de exemplu, instituţiile sociale) influenţează un fenomen psihologic într-o cultură dată, fără să implice însă cu necesitate un demers comparativ intercultural (dar asta nu înseamnă că nu o poate face; vezi şi Mihăilescu, 2014). Psihologia interculturală implică analize comparative la nivel de ţară/cultură, aşa cum am procedat şi eu în monografia de faţă, fără să însemne însă că aceste comparaţii nu se pot face şi între indivizi/grupuri (de exemplu, managerii) mai omogene sub aspectul instituţiilor sociale, din ţări/culturi diferite, sau între indivizi/grupuri diferite cultural, dar din aceeaşi ţară/cultură (vezi, pentru detalii, Berry *et*

al., 1997; Gavreliuc, 2011). Aşadar, deşi fiecare demers are un nucleu tare diferenţiator, există foarte multe zone de suprapunere între astfel de demersuri. Spre exemplu, dacă un specialist în psihologie interculturală coboară nivelul de analiză şi decide să studieze efectul colectivismului şi individualismului în managementul organizaţional din ţări/culturi diferite, acesta se poate întâlni cu un specialist în psihologie culturală interesat de modul în care cultura colectivistă influenţează managementul din cultura respectivă, iar pentru asta are nevoie de o comparaţie cu felul cum funcţionează managementul într-o cultură individualistă.

În trecut au existat discuţii şi chiar tensiuni între aceste niveluri de analiză ale psihologiei (vezi Greenfield, 1997; Ratner şi Hui, 2003; Rice şi O'Donohue, 2002). Acestea au fost amplificate şi de relativismul cultural asumat de antropologie, care insistă pe descrierea funcţională a unui mediu cultural, nu pe evaluarea acestuia şi, mai ales, nu pe compararea mediilor culturale diferite. Dacă unele din criticile venite dinspre antropologie erau corecte pentru abordările vechi de tip *Völkerpsychologie*, adesea esenţialiste, care insistau uneori pe diferenţe de valoare dintre ţări/culturi diferite, acestea nu se aplică psihologiei interculturale. Astăzi, rezoluţia dominantă este că toate abordările sunt importante şi complementare, împreună oferind o imagine multinivelară mai comprehensivă a unui fenomen psihologic (vezi Cole, 1998; Hofstede, 1995; Valsiner, 2003). Într-adevăr, ca urmare a unor critici relevante, psihologia interculturală s-a ajustat teoretico-metodologic, iar prin demontarea unor critici naive (de exemplu, critica lui Ratner şi Hui, 2003, că din diferenţele între atributele psihologice în ţări/culturi diferite psihologia interculturală ar trage concluzia că acestea s-ar datora diferenţelor culturale), a dus la o repoziţionare a criticilor. Aceste dezbateri au condus astăzi la o politropie paradigmatică multinivelară în domeniu (vezi şi Gavreliuc, 2011).

Limbajul folosit în psihologia interculturală. Atunci când

instrumentele de măsurare a atributelor psihologice investigate intercultural nu au fost verificate riguros sub aspectul validităţii, pentru siguranţă, concluziile psihologice se formulează în termeni de ierarhie (de exemplu, atributul A este mai accentuat în România decât în SUA). Dacă se utilizează însă instrumente validate (vezi mai jos şi analiza conceptului de *invarianţă*), atunci concluziile pot fi formulate şi în termeni de diferenţe (de exemplu, atributul A este mai accentuat în România la o mărime a efectului de d = 0,50). O întrebare frecventă este: cum ne referim la populaţia investigată? Unii autori (vezi, pentru discuţii, Gavreliuc, 2011) recomandă, pentru siguranţă, o stricteţe mai mare, evitându-se utilizarea, spre exemplu, a termenilor *români* şi *România*, folosindu-se în schimb *eşantion românesc*, *eşantion din România*, într-o logică a comparaţiei/discuţiei pe eşantion, nu pe populaţie; se recomandă folosirea termenilor *români* şi *România* eventual doar atunci când eşantioanele sunt reprezentative naţional. Deşi îşi propune să fie normativă, problema cu această perspectivă restrictivă, asumată de unii cercetători, este că discursul în termeni de „eşantion" devine adesea la rândul său distorsionat şi contradictoriu. Noi nu construim şi analizăm teorii pentru eşantioane, ci pentru populaţii, iar asta se vede în lucrări care, deşi doresc să urmeze această sugestie (de exemplu, în secţiunea de rezultate vorbesc de „eşantionul românesc"), în secţiunile de introducere sau concluzii se referă la teorie în contextul populaţiei româneşti. În plus, esenţa inferenţei statistice este formularea concluziilor de la eşantion la populaţie; aşadar, folosirea termenului *eşantion* cu referire la concluziile derivate din statistica inferenţială este eronată. Ca rezoluţie a acestor practici diferite – mai mult sau mai puţin restrictive –, utilizarea termenului *român* sau *România* cu referire la populaţia din care s-a extras eşantionul (mai ales în secţiunile de introducere şi concluzii ale unei lucrări), fie el şi nereprezentativ, este o practică similară cu cea curentă în publicaţiile de specialitate din domeniul psihologiei interculturale (Frost şi Frost, 2000) sau din domeniile generale ale ştiinţei (de exemplu, Terracciano *et al.*, 2005), atât

timp cât metodologia este clar definită, iar la secţiunea de limite se menţionează explicit limitele eşantioanelor folosite. Voi reveni mai jos asupra discuţiilor despre eşantionare.

Tipul concluziilor. Concluziile unor analize ştiinţifice pot apărea ca noi *ipoteze/predicţii* sau *cunoştinţe* (vezi pentru detalii David, 2006). Ipotezele sunt derivate logic din teoriile deja existente, fără alte date culese suplimentar. Dacă teoriile sunt deja validate ştiinţific, atunci forţa ipotezelor este mai mare (discutăm în termeni de *probabilitate*). Dacă teoriile nu sunt validate ştiinţific, atunci forţa ipotezelor este mai scăzută (discutăm în termeni de *posibilitate*). Mai mult, dacă teoria nu este bine articulată logic, atunci ipotezele au valoare de presupuneri (discutăm în termeni de *presupuneri*). Cunoştinţele sunt informaţii susţinute ştiinţific prin date cantitative şi/sau calitative. Gradul de rigoare a cunoştinţelor este mai mare dacă suportul ştiinţific susţine ipoteze derivate anterior din teorii deja existente, se integrează foarte bine, logic şi conceptual, în structuri epistemice generale deja existente şi/sau se bazează pe eşantioane reprezentative pentru fenomenul investigat, cu putere statistică mare; în acest caz vorbim de *cunoştinţe validate ştiinţific,* care la rândul lor pot fi mai mult sau mai puţin validate, în funcţie de tăria ipotezelor, rigoarea datelor (de exemplu, reprezentativitatea eşantionului şi puterea sa statistică) şi relaţionarea lor logică şi conceptuală cu alte constructe. Gradul de rigoare al concluziilor este intermediar între ipoteze/predicţii şi cunoştinţe validate ştiinţific, dacă susţinerea ştiinţifică, prin date cantitative sau calitative culese pe eşantioane mai puţin reprezentative, confirmă formularea lor *post factum*, adesea fără o integrare logică şi conceptuală clară cu alte constructe; în acest caz vorbim de *cunoştinţe preliminare*, care la rândul lor pot fi mai mult sau mai puţin validate, în funcţie de rigoarea datelor (de exemplu, puterea statistică a eşantionului). Aşadar, şi concluziile mele vor avea aceste niveluri de forţă, majoritatea la nivel de cunoştinţe validate ştiinţific, cu diverse grade de validare.

În final trebuie observat că demersul de faţă, spre deosebire de cel al *Völkerpsychologie*, nu vizează neapărat un popor/o naţiune, ci poate viza orice grup de interes, pe linia promovată de psihologia modernă (socială/culturală/interculturală) prin studierea grupurilor etnice sau a altor grupuri. Spre exemplu, *Journal of Cross-Cultural Psychology* (JCCP) are ca obiectiv focalizarea pe comparaţii sub aspect psihologic între diverse grupuri de interes, etnice sau neetnice: „JCCP se focalizează pe aspecte interculturale importante, cum ar fi... aculturaţia, valorile familiei, comparaţiile între grupuri etnice". Acest demers este asumat şi de alte reviste, precum cea a Asociaţiei Americane de Psihologie, *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, care ne spune că „urmăreşte să stimuleze ştiinţa psihologică a culturii, etnicităţii şi rasei, prin publicarea unor cercetări empirice, teoretice, conceptuale şi sinteze integrative".

Concluziile formulate în această monografie se bazează pe rezultate obţinute în urma unor analize cantitative şi/sau calitative asupra unor date obţinute din: (1) studii deja publicate de diverşi autori în literatura internaţională de profil (prin analize secundare), (2) baze de date internaţionale (prin analize secundare) şi (3) trei studii noi derulate ca parte a acestei monografii. Să analizăm în continuare mai detaliat alte fundamente metodologice ale acestei lucrări, relaţionate cu culegerea şi analiza datelor.

2.2.2. Etapele metodologice ale monografiei

Monografia va avea, din punct de vedere metodologic, patru etape principale. Să le analizăm în continuare.

Etapa 1. *Profilul psihologic al românilor va fi stabilit într-o paradigmă empirică, într-un demers predominant etic, încercând să înţelegem întâi „cum suntem" şi „de ce/cum am ajuns aşa"*

(secţiunile 4.1 şi 5.1).

1. *Despre demersul empiric.* Aici termenul *empiric* se referă la definirea şi măsurarea atributelor psihologice aşa cum sunt acestea, prin date observabile şi măsurabile. Aşa cum am spus în secţiunea de psihometrie, în psihologie, atributele psihologice (de exemplu, conştiinciozitatea) există cel mai frecvent sub forma unor constructe psihologice neobservate (de exemplu, unele atribute pot face trimitere direct la un comportament observabil). Aceste constructe psihologice neobservate sunt exprimate prin mai mulţi itemi/indicatori observabili sau cunoscuţi direct, faţă de care, în condiţii standardizate, participantul manifestă reacţii măsurabile. În acest sens, testul psihologic este o măsură riguroasă şi standardizată a unui eşantion de comportament (Anastasi, 1997). Prin calităţile sale psihometrice stabilite statistic, precum fidelitatea (de exemplu, consistenţă internă, test-retest etc.) şi validitatea (de exemplu, de construct, de conţinut, de criteriu etc.), testul măsoară atributul psihologic aşa cum este acesta. Spre exemplu, un atribut/construct precum conştiinciozitatea este exprimat prin anumite comportamente observabile şi măsurabile, din măsurarea cărora inferăm prezenţa şi valoarea atributului/constructului. Definind empiric constructul şi conectarea acestuia cu alte constructe validate similar şi/sau cu criterii obiective (de exemplu, indicatori biologici), avem un demers empiric care ne spune cum este un individ evaluat prin prisma acestui atribut. Dacă întrebăm direct un individ cum crede că este prin prisma acestui atribut, avem un demers fenomenologico-hermeneutic. De aici diferenţa dintre „cum suntem", într-un demers empiric, şi „cum credem" că suntem, într-un demers fenomenologico-hermeneutic, fără ca acestea două să genereze neapărat întotdeauna concluzii incompatibile.
2. *Despre date.* Există un volum uriaş de date privind atributele psihologice ale românilor în comparaţie cu alte ţări/culturi, evaluate cu instrumente obiective şi standardizate. În prima

etapă voi investiga toate aceste date existente astăzi (până în ianuarie 2015) în literatura de specialitate şi în bazele de date internaţionale (PsychINFo, Pubmed, Web of Science, Scopus), utilizând anumite cuvinte-cheie (de exemplu, *cross-cultural* şi *Romania*). Simpla lor inventariere şi analiza lor nu pot duce însă la concluzii foarte relevante psihologic, ci doar la noi ipoteze de investigat. În baza atributelor psihologice investigate în capitolul 4, le voi selecta însă din datele disponibile doar pe cele care sunt relevante pentru acestea. Acolo unde lipsesc datele necesare, ele vor fi culese în cadrul acestui proiect (vezi studiul 1). Datele vechi, mai ales cele care privesc atribute modificabile, mai puţin stabile din psihologie, vor fi ignorate în favoarea celor de acelaşi tip, dar mai noi. Aşadar, rezultatele şi concluziile formulate aici vor fi derivate din (1) integrarea concluziilor unor studii deja publicate (2) analize secundare ale unor date deja apărute (inclusiv din rezultate deja publicate de mine) în publicaţii de specialitate şi/sau existente în baze de date internaţionale (de exemplu, *World Values Survey* – http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp) şi (3) analize primare ale datelor noi culese în cadrul acestui demers (studiul 1).

3. *Contextul analizei datelor*. Pentru a înţelege de ce avem un anumit profil psihologic, voi analiza cele patru componente-cheie care influenţează aspectele psihologice, şi anume: (1) mediul geografic, completat demografic şi istoric, (2) componenta biologică/genetică, (3) mediul ecologic şi (4) mediul cultural; focalizarea se va face pe forma lor prezentă, nu, ca în *Völkerpsychologie*, pe speculaţii privind modul în care acestea au evoluat istoric şi au generat un anumit profil psihologic în prezent. Posibila influenţă a evoluţiei istorice va fi discutată tangenţial, ca presupunere, într-un cadru constrâns de raţionalismul critic, şi va fi marcată în lucrare ca atare, în mod explicit (de exemplu, prin presupuneri). Mediul cultural va fi analizat prin prisma unor atribute culturale care sunt relaţionate logic şi conceptual sau ca determinism bidirecţional cu atributele psihologice măsurate prin testele psihologice (în

capitolul 4). Acest context îmi permite să fac predicţii asupra atributelor psihologice ale românilor, ceea ce întăreşte validitatea concluziilor formulate după analiza datelor. Ca parte a analizei mediului cultural, voi prezenta şi un studiu nou, cu referire la încrederea abordată prin teoria proxemicii (studiul 1).

4. *Modalitatea de analiză a datelor*. Profilul psihologic al românilor va fi stabilit prin comparaţii cu alte ţări/culturi, nu prin comparaţii între atributele care îi caracterizează pe români. Axa centrală de comparaţie va fi reprezentată de SUA, după modelul utilizat şi în alte studii (vezi şi Schmitt *et al.*, 2007; Terracciano *et al.*, 2005; Terracciano şi McCrae, 2007), ca ţară de referinţă astăzi pentru planeta întreagă şi pentru democraţiile moderne cu care dorim să colaborăm şi în al căror mediu dorim să ne integrăm (iar globalizarea mondială întăreşte această referinţă). Focalizarea pe SUA în acest demers este constrânsă şi de faptul că majoritatea instrumentelor psihologice care măsoară atribute psihologice, adaptate în România, provin din această ţară/cultură. Aşadar, SUA constituie o referinţă importantă în psihologie şi în stabilirea contextului internaţional în care se plasează România. Pentru nuanţarea acestei axe centrale, acolo unde este posibil, îi voi compara pe români şi cu valorile medii ale mai multor ţări/ culturi şi/sau cu alte valori internaţionale standardizate. De asemenea, îi voi compara pe români şi cu alte ţări/culturi reprezentative pentru noi (de exemplu, vecinii noştri geografici, ţări din familia latină sau ţări relevante în evoluţia noastră istorică şi/sau în lumea de astăzi). Altfel spus, voi reţine în profilul psihologic al românilor doar acele atribute psihologice care intră în analiza comparativă. Prezenţa atributului (de exemplu, „inteligent”) în profil înseamnă similaritatea cu standardul de referinţă. Devierile importante de la standard sunt marcate cu termenul *mai* sau sunt definite ca „atribute cardinale”.

   Într-adevăr, o valoare măsurată a unui atribut fizic sau

psihologic al unui individ nu are sens fără raportare la o referinţă (vezi Anastasi, 1997). Spre exemplu, spunem despre un individ care are înălţimea de 1,75 m că este înalt doar prin raportare la valoarea medie a înălţimii unui grup de referinţă (stabilit de acesta sau de investigator) sau a unui individ care are 1,60 m. Similar, un coeficient de inteligenţă (CI) de 120 devine mare doar prin raportare la un etalon al unui grup de referinţă sau la un coeficient de inteligenţă individual (CI) de 90, spre exemplu. Aşadar, atributele psihologice ale unui individ şi, prin extensie, ale unui grup au sens doar prin raportare la un standard de referinţă, acelaşi atribut putând fi raportat la standarde diferite de referinţă, ducând astfel la concluzii diferite. Când într-o analiză psihologică spun, spre exemplu, că cineva este inteligent, nu mă refer la o esenţializare a acestui atribut, ci profesioniştii din psihologie ştiu că este vorba despre un scor raportat la un standard de referinţă X. Dar în profilul formulat psihologic spun că „este inteligent”, nu că „este inteligent în raport cu standardul X”. Aşa cum am mai spus, este drept că limbajul natural are în sine germenii „esenţializării” şi că în ştiinţă utilizăm acest limbaj natural. Dar ştiinţa îşi defineşte termenii clar prin metodologia cercetării, care face distincţie între un demers esenţialist şi unul nonesenţialist; asta am făcut şi eu în această secţiune metodologică.

Sigur, dacă există mai multe atribute cu aceeaşi scală de măsurare, am putea spune, în principiu, că un atribut este mai important decât altul. A compara însă între ele diverse atribute psihologice independente ale românilor (de exemplu, conştiinciozitate – A *vs.* extraversiune – B) fără o raportare relativă la alte ţări/culturi este limitativ din punct de vedere epistemologic şi neindicat psihometric, deoarece se pierd informaţii importante şi pot să apară erori majore de măsurare (în condiţiile în care nu se verifică invarianţa de măsurare) (vezi şi Anastasi, 1997). Spre exemplu, putem afla că media la atributul A este mai mare în România ca media la atributul B.

Am fi astfel tentaţi să spunem că atributul A este mai reprezentativ pentru România decât atributul B şi acest lucru ar fi acceptabil, poate, într-un demers emic. Dar, dacă ne-am raporta la o medie internaţională, într-un demers etic, am putea observa că atributul B este peste media internaţională, iar atributul A sub media internaţională. Aşadar, prin raportare la un standard internaţional sau la altă ţară/cultură putem înţelege că de fapt atributul B este mai reprezentativ pentru români decât atributul A. Evident – doar menţionez asta pentru cei mai puţin familiarizaţi cu psihometria – că aceste comparaţii între atribute trebuie să fie făcute cu mare atenţie faţă de instrumentul de măsurare şi indicatorul comparat (de exemplu, valori medii şi/sau standardizate): atributul A şi atributul B pot avea scale diferite de evaluare, mai mari la atributul A, sau atributul A poate avea mai mulţi itemi, aşa că însumarea lor duce la un scor mai mare pentru atributul A în comparaţie cu atributul B.

5. *Constrângeri în analiza datelor*. În astfel de demersuri complexe psihoculturale trebuie să conştientizăm mereu nivelurile de analiză la care lucrăm. Unele atribute psihoculturale se referă la entităţi culturale, nu la indivizi; aşadar, acestea pot fi utilizate pentru a compara ţări/culturi, dar nu şi indivizi. Alte atribute psihoculturale se referă la indivizi, dar ele pot fi mai departe agregate la nivelul unor ţări/culturi, susţinând astfel şi comparaţii interculturale, acesta fiind locul unde se pot întâlni şi cu atributele din prima categorie (vezi Hofstede şi McCrae, 2004). Pentru o analiză detaliată a acestui aspect, vezi Fischer şi colaboratorii săi (2010). Ştiinţa în general are o abordare multinivelară a unui fenomen. Spre exemplu, o piesă de metal poate fi analizată mecanic, chimic, fizic etc., uneori aceste niveluri reprezentând relaţii reducţioniste ale unuia faţă de celălalt sau relaţii de interdependenţă a unor fenomene diferite, ireductibile unul la celălalt. Miza majoră a cercetărilor actuale este studiul complexităţii, în paradigme multi-, inter- şi transdisciplinare, care să surprindă tocmai astfel de fenomene.

Pe această linie se înscrie şi lucrarea de faţă. Într-adevăr, într-un proiect recent al European Science Foundation/ESF (2011) am participat la elaborarea unui astfel de model multinivelar al minţii umane (vezi figura 2.3).

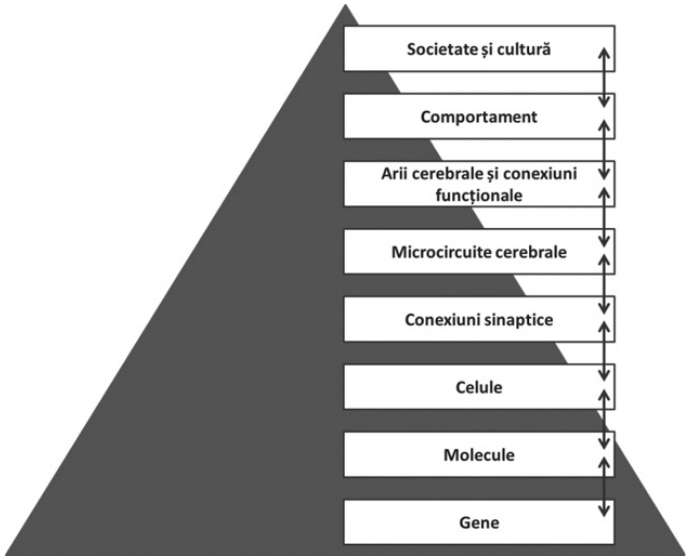

Figura 2.3. Analiza complexă şi multinivelară a creierului uman (proiectul European Science Foundation/ESF, 2011: *Human brain: From cell to society*; adaptată cu permisiune)

În această monografie voi analiza din figura de mai sus partea de psihologie (comportament) în relaţionare cu partea culturală şi componenta genetică (vezi figura 2.4). Am ales acele niveluri de analiză pentru care există cele mai multe date în literatură şi care corespund expertizei proprii.

6. *Fundamente şi diferenţe de paradigme.* Demersul de faţă este complet diferit de cel al *Völkerpsychologie*, fiind dominant etic (cu elemente emice), integrat în psihologia cognitivă (cu elemente psihometrice şi uneori clinice), pe un fond experimental/empiric (cu o metodologie interculturală), într-un cadru definit de teoria complexităţii şi a analizei multinivelare. Astfel, eventualul ethos nu este nici metafizic/substanţial, nici nu are valoare explicativă pentru comportamentul grupului. Aici devine cel mult o simplă noţiune descriptivă, rezultată din sinteza şi generalizarea statistice, într-un demers comparativ,

ale atributelor psihologice ale membrilor care constituie grupul de interes. Funcţiile pe care le are acest profil psihologic sunt (vezi şi David, 2006):

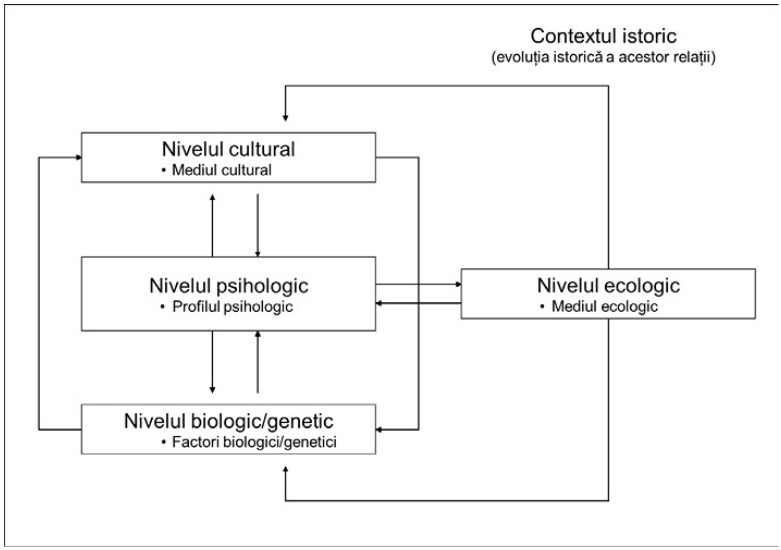

Figura 2.4. Analiza complexă şi multinivelară a psihologiei românilor

a. descriere: sintetizează statistic atributele psihologice prin valorile acestora, aşa cum apar ele la membrii grupului. Aşadar, spre deosebire de *Völkerpsychologie* – a cărei sinteză era adesea indirectă (de exemplu, infera atributele psihologice din produsele culturale) şi/sau nereprezentativă şi greu generalizabilă statistic (de exemplu, fiind mai ales de tip fenomenologico-hermeneutic) –, demersul meu se înscrie în psihologia cognitiv-experimentală şi interculturală modernă;
b. organizare: atributele psihologice şi valorile lor sintetizate statistic sunt apoi exprimate într-un profil psihologic comprehensiv, care ne poate oferi o înţelegere a psihologiei românilor. Spre deosebire de *Völkerpsychologie*, fac această sinteză în baza unor teorii moderne din ştiinţa psihologică (de exemplu, psihologia cognitiv-experimentală şi interculturală) şi nu îmi propun aici, decât tangenţial, înţelegerea istorică a modului în care s-a format acest profil. *Völkerpsychologie* a forţat cunoaşterea istorică pentru a

propune astfel de înţelegeri, care însă au alunecat uneori în speculaţie şi pseudoştiinţă. Nu refuz *a priori* un demers care să explice cum am ajuns la acest profil, dar cred că acesta trebuie întâi focalizat pe formarea acestor atribute la indivizi în cursul dezvoltării lor ontogenetice şi pe parcursul vieţii (profilul psihologic al grupului rezultând practic din generalizarea acestor atribute/valori individuale), combinând factorii ecologici, biologici/genetici şi culturali din prezent, nu doar pe evoluţia istorică a unui grup. Sigur, istoria se poate regăsi în norme/instituţii şi valori culturale prezente, care contribuie la formarea unui individ, astfel încât, tangenţial, în analiza acestora voi discuta ca presupuneri anumite influenţe istorice, fără a le ridica însă la rangul unor demersuri importante în lucrarea de faţă; acestea vor face obiectul altei lucrări aflate în pregătire, în colaborare cu istorici. Despre această dezvoltare ontogenetică se găsesc informaţii detaliate în lucrările clasice de psihologie cognitivă şi a dezvoltării. Nu am cum să adopt aici o abordare evolutivă, ontogenetică, dar voi puncta elementele-cheie din această dezvoltare, şi anume factorii ecologici, biologici/genetici şi culturali relevanţi pentru psihologia românilor;

c. explicare: explicaţia generată de un astfel de profil psihologic nu se referă, ca în *Völkerpsychologie*, la explicarea comportamentului unui grup, ci este cel mult o contribuţie, alături de altele, la explicarea comprehensivă a comportamentului individual, ce rezultă din interacţiunea dintre fondul biologic/genetic al individului şi mediul său cultural surprins în profilul psihologic al grupului de apartenenţă. Aici ne înscriem, practic, foarte aproape de paradigmele moderne ale psihologiei cognitiv-experimentale şi interculturale;

d. predicţie: dacă nu ne ajută să explicăm comportamentul unui grup – comportament ce rezultă din interacţiunile indivizilor –, acest profil ne ajută să-l prezicem statistic,

având aşadar implicaţii pentru politicile publice care se adresează unor grupuri. Trebuie însă clar înţeles că predicţia se referă mai ales la grup, nu atât la un individ anume! Aici ne înscriem, practic, din nou foarte aproape de paradigmele moderne ale psihologiei cognitiv-experimentale şi interculturale.

7. *Limbajul utilizat.* Aşa cum am spus în introducere, lucrarea va fi redactată cu rigoare ştiinţifică, dar în introducerea şi concluziile fiecărei secţiuni voi folosi un limbaj mai de interfaţă, accesibil şi publicului larg. În acest sens, voi formula definiţiile de lucru pentru diverse constructe, fără să insist asupra nuanţelor din ştiinţa de specialitate. Voi face însă trimitere la referinţe bibliografice pentru cei interesaţi de aprofundarea substratului lor ştiinţific. Termenii folosiţi cu referire la atributele psihologice investigate în monografia de faţă sunt prezentaţi aşa cum apar ei în lucrările de profil, deşi unii pot avea alte semnificaţii în limbajul comun, unele poate cu conotaţii negative, deşi în limbajul de specialitate sensurile/ semnificaţiile sunt foarte tehnice; de aceea recomand citirea cu atenţie a definiţiilor de lucru cu referire la atributele investigate şi evitarea interpretării lor în limbajul de simţ comun. Nu vreau ca posibilele divergenţe de limbaj, derivate adesea din preferinţe subiective, să ne îndepărteze de la esenţa cunoştinţelor transmise de acesta. Aşa cum am declarat explicit, vreau să mă delimitez ferm de demersuri menite a exagera pozitivul sau negativul (până la defăimare) cu referire la psihologia românilor, dorind să păstrez discuţia într-un cadru ştiinţific şi constructiv. De asemenea, unele formulări pot părea iniţial greşite. De pildă, în psihologie se foloseşte frecvent „mai pozitiv”, deşi adjectivul *pozitiv* nu are în limbajul comun grade de comparaţie. În psihologie, cu sens ştiinţific, un atribut psihologic poate fi totuşi mai mult sau mai puţin pozitiv, în funcţie de scorul pe care îl obţine pe scala de măsurare (de exemplu, scala Likert – deloc; puţin; mediu; mult; foarte mult).
După cum am mai menţionat, atunci când voi cita testele

adaptate în limba română, referinţele vor fi redate astfel: X *et al.*/Y *et al.*, 2010, unde X *et al.* se referă la autorii testului, iar Y *et al.* la cei care au adaptat şi au publicat testul în România, în anul 2010 (asupra rezultatelor lor am efectuat unele analize secundare de date din monografie). De asemenea, pentru că unii termeni vor fi introduşi pentru prima dată în limba română sau voi propune termeni noi, mai adecvaţi, în opinia mea, decât cei folosiţi anterior, voi prezenta şi termenul din limba engleză. Astfel, cititorii pot să identifice constructul în literatura de specialitate şi să afle mai multe despre el. Denumirile anumitor baze de date internaţionale vor fi păstrate în limba engleză pentru a-i facilita cititorului accesul online la acestea. Ca stil de redactare, am încercat să rămân la nivel descriptiv şi aici, unde s-a putut, cu susţinerea datelor cantitative şi calitative, iar concluziile inferenţiale să derive logic din descrierile empirice. Când am făcut evaluări, am încercat să le argumentez şi să le prezint flexibil (de exemplu, în termeni de „presupun", „posibil", „probabil" etc.). Prin urmare, dacă descrierile şi inferenţele prezentate sunt mai dificil de criticat, primele deoarece se bazează pe date cantitative şi calitative (limitate deci doar de datele existente), iar celelalte întrucât se bazează pe principii logice de derivare a inferenţelor, evaluările sunt mai înclinate spre subiectivism. În unele locuri, pentru a facilita înţelegerea publicul larg, în formularea unor interpretări şi evaluări, mai ales în integrarea lor în profilul psihologic al românilor, voi utiliza, pe lângă formularea lor directă, anumite analogii sau metafore. Însă, pentru a diminua subiectivismul, în loc să caut exemple pentru evaluările pe care le-am realizat – cu toate că mi-a fost foarte dificil, având mereu în minte exemple pentru concluziile pe care eram tentat să le formulez –, am căutat să redactez lucrarea în logica unui raţionalism critic (a falsificabilităţii; Popper, 1959), formulând contraexemple relevante la evaluările pe care le-am realizat. Când contraexemplele nu au invalidat evaluările, am păstrat aceste evaluări. Aşa cum am

menţionat, limita de start a demersului – descrieri-inferenţe-evaluări – este reprezentată mai ales de limita datelor disponibile sau culese de noi. Însă, chiar şi atunci când datele nu erau culese prin mijloace îndeajuns de riguroase, am reuşit, integrându-le teoretic şi coroborând mai multe seturi de date, să obţinem un nivel mai riguros de validitate a concluziilor formulate pe baza lor.

Etapa 2. *Profilul psihologic al românilor va fi stabilit într-o paradigmă fenomenologico-hermeneutică, cu un demers predominant emic, încercând să înţelegem „cum credem că suntem" şi „de ce/cum am ajuns să credem aşa"* (secţiunile 4.2 şi 5.2)

În acest demers fenomenologico-hermeneutic voi derula un studiu nou (studiul 2). În cadrul acestuia, mă voi axa pe anumite stereotipuri: (1) autostereotipurile românilor („cum credem că suntem") ca analiză principală, la care voi adăuga (2) heterostereotipurile românilor (de exemplu, „ce cred românii despre alte etnii") şi (3) heterostereotipurile despre români (de exemplu, „cum cred alte etnii că suntem"). Aceste analize pot fi completate şi de auto- şi heterostereotipurile proiectate: „cum cred alţii că ne credem", „cum credem că se cred alţii", „cum credem că ne cred alţii" şi „cum cred alţii că îi credem". În principiu, aceste stereotipuri sunt mai puţin stabile decât alte atribute psihologice, precum trăsăturile de personalitate, dar impactul lor psihocomportamental este la fel de puternic, atât timp cât sunt activate.

Etapa 3. *Analiza iniţială a discrepanţei dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" prin prisma unor atribute psihologice precum trăsăturile de personalitate* (secţiunea 4.3)

În această etapă voi analiza discrepanţa dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" prin prisma unor atribute psihologice precum trăsăturile de personalitate, în cadrul unui studiu nou. Astfel, în studiul 3 voi folosi metodologia articolului publicat în revista *Science* de Terracciano şi colaboratorii săi (2005), pentru a

replica rezultatele obţinute de aceştia şi în cazul românilor şi a le extinde inovativ la indicatori noi.

Etapa 4. *Integrarea abordării empirice şi a celei fenomenologico-hermeneutice în profilul psihologic* al românilor (secţiunea 5.3)

După stabilirea profilului psihologic prin demersul empiric, pentru integrarea şi înţelegerea mai comprehensivă a literaturii din domeniu, voi compara rezultatele obţinute (1) cu cele ale unui demers fenomenologico-hermeneutic (corespunde felul cum suntem cu felul cum credem că suntem?) şi (2) cu rezultatele lucrărilor clasice (vezi capitolul 1), derivate dintr-o abordare de tip *Völkerpsychologie*.

În final voi propune un profil psihologic al românilor putând să aibă o importantă funcţie de autocunoaştere şi să susţină ulterior noi cercetări sau politici publice (inclusiv proiecte de ţară). Atenţie, menţionez din nou că lucrarea se axează pe demersul empiric („cum suntem" şi „de ce suntem aşa"), demersul fenomenologico-hermeneutic având funcţia de a întregi înţelegerea psihologiei românilor şi de a scoate în evidenţă alt element-cheie al lucrării, şi anume posibila discrepanţă dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" din punctul de vedere al unor atribute psihologice.

Reamintesc de asemenea că acest profil se fundamentează pe integrarea unor atribute psihologice măsurate printr-o raportare relativă mai ales la standarde reprezentate de SUA şi spaţiul occidental. Includerea unui atribut (de exemplu, „inteligent") în profil înseamnă similaritatea cu standardul de referinţă. Devierile majore de la standard sunt indicate prin termenul *mai* sau sunt definite ca „atribute cardinale".

2.2.3. Demersul empiric

În demersul empiric încerc să creionez un răspuns la întrebarea: „cum sunt românii" sub aspectul unor atribute psihologice?

2.2.3.1. Despre eşantionare

Rareori este posibil să investigăm atributele psihologice la toată populaţia de interes (de exemplu, la toţi românii, ca populaţie generală). De aceea utilizăm eşantioane extrase din populaţie. Statistica inferenţială ne permite totuşi să analizăm atributele psihologice la nivelul populaţiei, pe baza datelor obţinute pe eşantioanele extrase din acea populaţie – altfel spus, să estimăm parametrii atributelor psihologice la nivelul populaţiei, pe baza indicatorilor statistici calculaţi la nivelul eşantioanelor extrase din acea populaţie.

Pentru analizele cantitative empirice, eşantioanele utilizate în acest demers sunt de două tipuri: (1) reprezentative (de exemplu, probabilistice, pe cote) pentru populaţia investigată (de exemplu, români) şi (2) de convenienţă. Prin statistică inferenţială, eşantioanele reprezentative permit generalizări stabile la nivelul populaţiei investigate. Eşantioanele de convenienţă (de exemplu, de studenţi) permit generalizări stabile doar la populaţia pe care o reprezintă eventual eşantionul (de exemplu, populaţia de studenţi care ar fi reprezentată de eşantionul de studenţi utilizat).

Psihologia utilizează foarte mult eşantioane de convenienţă. În ciuda acestui fapt, generalizarea la întreaga populaţie a concluziilor formulate se face (vezi şi Berkowitz şi Donnerstein, 1982; Lucas, 2003): (1) atunci când fenomenul psihologic investigat nu presupune în teoria sa diferenţe majore de structură socială (de exemplu, de gen, educaţie etc.), (2) atunci când semnificaţia psihologică generală a fenomenului investigat este mai importantă decât diferenţele demografice şi/sau (3) prin replicarea rezultatelor pe eşantioane de convenienţă similare (pentru stabilitate) şi diferite (pentru generalizare) din populaţia de interes. Acestea fiind spuse explicit, trebuie să fim atenţi să nu cădem în extreme. O extremă este lipsa de apreciere a oricăror rezultate care nu se bazează pe eşantioane reprezentative dintr-o populaţie. Aceasta este o înţelegere limitată a ştiinţei de astăzi. Există cumva vreun studiu (sau mai multe care să-l replice) pe vreun eşantion reprezentativ pentru populaţia de *Homo sapiens*

care să ne spună ce structură anatomică avem? În psihologie, atunci când fenomenele investigate au o teorie care nu abordează diferenţe în funcţie de structurile sociale ale populaţiei generale, se lucrează cu eşantioane de convenienţă, concluziile fiind apoi întărite şi/sau modificate prin cercetări ulterioare pe eşantioane similare sau diferite şi prin integrări conceptuale cu alte constructe relaţionate (de exemplu, validitate convergentă) sau nerelaţionate (de exemplu, validitate divergentă). A doua extremă este legată de generalizarea excesivă la întreaga populaţie, pornind de la eşantioane de convenienţă, fără menţionarea limitelor, în cazul unor fenomene psihologice a căror teorie lasă locul influenţei structurilor sociale cuprinse în populaţia studiată.

În ştiinţa psihologică modernă lucrurile se plasează între cele două extreme. Ori de câte ori investigăm un fenomen psihologic, dacă este posibil, merită să utilizăm eşantioane reprezentative. Acest lucru se întâmplă însă foarte rar în cercetările de psihologie, deoarece un astfel de eşantion este scump în termeni de timp şi bani şi adesea nefezabil (de exemplu, într-un studiu experimental nu ai cum să manipulezi o variabilă psihologică într-un eşantion reprezentativ pentru populaţie – nu ai un laborator de psihologie portabil în ţară). În plus, cercetările psihologice sunt adesea comparative (de exemplu, grup experimental *versus* grup de control), astfel că ar fi nevoie de cel puţin două eşantioane reprezentative. Din fericire, adesea nici nu este nevoie de eşantioane reprezentative (vezi şi Barlow şi Hersen, 1990). Atributele psihologice (de exemplu, existenţa inteligenţei şi relaţia acesteia cu creativitatea) care vizează aspectele-cheie din psihologia umană sunt adesea de factura atributelor anatomice (de exemplu, existenţa inimii şi relaţionarea acesteia cu alte elemente din sistemul circulator), astfel că în teoriile propuse referitor la ele structura socială este uneori mai puţin importantă. Alteori, teoria testului se referă doar la un tip de populaţie (de exemplu, lideri), astfel încât nu are sens să ne raportăm la un eşantion reprezentativ pentru populaţia generală, ci doar pentru populaţia de interes. Aşadar, se utilizează eşantioane de convenienţă

raportate la teoria propusă, dar acestea trebuie să fie suficient de mari pentru a asigura o putere statistică adecvată analizei datelor. Dacă se dovedeşte (de exemplu, prin analize de moderare) că teoria propusă este totuşi sensibilă la anumite atribute sociale neanticipate (de exemplu, gen, educaţie, mediu urban-rural etc.), atunci acele atribute sunt asimilate în teorie şi în structura viitoarelor eşantioane de convenienţă. Atunci când utilizăm eşantioane de convenienţă, dar formulăm concluziile cu referire la populaţia generală, este foarte important să menţionăm explicit ca limite posibile tipul eşantionului utilizat, astfel încât alte studii să investigheze concluzia obţinută pe acelaşi tip de eşantion (pentru repetabilitate) sau pe eşantioane diferite (de exemplu, pentru o generalizare cât mai riguroasă). În ce măsură se respectă aceste criterii minimale (de exemplu, relaţia dintre teorie şi eşantion, puterea statistică etc.) pentru a face o generalizare la întreaga populaţie de la eşantioane de convenienţă este stabilit de procesul de recenzie profesională (*peer-review*); altfel spus, cel puţin trei referenţi (uneori cinci) şi editorul analizează independent validitatea internă (rigoarea teoretico-metodologică) şi cea externă (de exemplu, generalizarea) ale demersului de cercetare. De aceea, atunci când voi folosi în studiul de faţă concluzii derivate din studii care au folosit nu eşantioane reprezentative, ci eşantioane de convenienţă, voi utiliza concluzii publicate în reviste şi/sau la edituri de top, care au trecut deja un test riguros de recenzie profesională. În fine, în monografie eşantioanele vor fi prezentate succint (de exemplu, numărul şi vârsta participanţilor), în aspectele lor informative, publicului cititor nespecialist, pentru specialişti oferind însă şi informaţiile-cheie (de exemplu, indicatori de asimetrie, coeficientul de variabilitate), ca să înţeleagă relevanţa statistică a eşantionului, descrierile detaliate putând fi regăsite de aceştia din urmă în referinţele indicate la fiecare analiză. Nu pot insista asupra descrierii detaliate a fiecărui eşantion, deoarece asta ar dubla, practic, volumul lucrării (această descriere a fost făcută deja în lucrările citate în monografie) şi l-ar devia astfel pe cititor de la analiza profilului psihologic care se

bazează pe analiza statistică la analiza statistică propriu-zisă.

2.2.3.2. Despre culegerea datelor cantitative şi analiza lor cantitativă

Datele primare utilizate în analizele statistice secundare sunt reprezentate de rezultatele articolelor şi testelor psihologice deja publicate. Am selectat cele mai cunoscute şi mai reprezentative teste psihologice la nivel internaţional, adaptate şi pe populaţia din România la rigorile internaţionale (vezi capitolul 4). Aşa cum am mai arătat, articolele publicate au fost identificate din bazele de date internaţionale (de exemplu, PsychINFO, Pubmed, Web of Science, Scopus), folosind ca termeni de căutare *cross-cultural* şi *Romania*; alte articole au fost căutate apoi pornindu-se de la referinţele celor selectate din bazele de date internaţionale. Am selectat acele articole ce aveau date care puteau fi analizate secundar şi care (1) se relaţionau cu fenomenele psihologice analizate prin testele existente şi/sau (2) aduceau informaţii noi despre atribute psihologice care nu pot fi măsurate încă direct cu testele adaptate în acest moment în România. Alte articole dintre cele identificate au fost utilizate în sintezele teoretice. Alte date primare sunt culese în cadrul studiului 1 sau preluate din *World Values Survey* (WVS, 2010-2014), dacă se relaţionau logic şi conceptual cu testele psihologice analizate. Prin această integrare, în final am acoperit principalele componente psihologice: (1) aspectul subiectiv-emoţional, (2) aspectul cognitiv, (3) aspectul comportamental, (4) aspectul de personalitate, (5) aspectul relaţional şi (6) alte atribute psihologice relevante.

Unele aspecte psihologice sunt evaluate cu măsurători diferite şi/sau pot avea valori diferite. Aşadar, (1) voi prefera instrumentele consacrate internaţional celor mai puţin cunoscute, (2) voi prefera instrumentele cu calităţi psihometrice foarte bune celor cu calităţi psihometrice mai scăzute, (3) voi prefera evaluările complexe celor bazate pe un singur item (dacă evaluările complexe sunt valide) şi (4) voi prefera evaluările pe eşantioane reprezentative celor pe eşantioane de convenienţă (dar

vezi şi discuţia de mai sus privind rolul eşantioanelor de convenienţă). Când cu evaluări de acelaşi calibru ştiinţific vor apărea rezultate aparent contradictorii, le voi prezenta pe toate, iar apoi voi încerca să le integrez teoretic şi să le explic metodologic (de exemplu, acelaşi termen poate să fie operaţionalizat diferit etc.).

În ştiinţa psihologică actuală există două tradiţii de gândire metodologică. Le prezint aici succint, deoarece înţelegerea lor are implicaţii şi pentru analiza de faţă. Prea des unii cercetători uită asumpţiile metodelor de analiză pe care le utilizează, apărând astfel dezbateri sterile.

Demersul tradiţional. În demersul tradiţional, orice scor observat (X) al unui construct care exprimă un atribut psihologic este format din scorul real (*True*) al constructului (T) la care se adaugă eroarea de măsurare (E) (Anastasi, 1997).

$$X = T + E$$

În acest context trebuie menţionat de asemenea că şi cele mai riguroase teste psihologice au o doză de eroare; ţinând cont însă că rezultatele sunt comparate intercultural, rezultatele obţinute reflectă mai ales fenomenul investigat, eroarea fiind adesea relativ similar/constant distribuită în ţările/culturile analizate. Să analizăm însă mai atent tipul de erori. Eroarea de măsurare poate să fie aleatorie (*random error*) sau sistematică (*systematic error*); dacă eroarea aleatorie nu poate fi controlată (dar media ei tinde spre 0 la măsurătorile repetate), eroarea sistematică este predictabilă, ca parte constantă sau proporţională din scorul real (T) al constructului (vezi, pentru detalii, Anastasi, 1997).

În instrumentele psihologice valide, contribuţia scorului real este mai mare decât contribuţia erorii de măsurare:

$$T > E$$

Frecvent în psihologie facem comparaţii între grupuri diferite (1 şi 2) sau care implică acelaşi grup în momente diferite (1 şi 2):

$$X1 = T1 + E1$$

$$X2 = T2 + E2$$

Comparaţiile dintre scorurile observate ale constructului X1 şi X2 pot fi influenţate de patru situaţii:

(1) T1 = T2, iar E1 şi E2 au astfel de valori încât reduc diferenţele dintre X1 şi X2; aici scorurile observate (X1 şi X2) pot surprinde corect diferenţa dintre T1 şi T2 (de fapt, lipsa de diferenţă);
(2) T1 = T2, iar E1 şi E2 au astfel de valori încât accentuează diferenţele dintre X1 şi X2. Validitatea comparaţiei dintre X1 şi X2 aici este determinată de faptul că interpretarea nu se face doar în funcţie de semnificaţia statistică, ci şi în funcţie de mărimea efectului, astfel încât diferenţele dintre X1 şi X2 induse de E1 şi E2 sunt atenuate în interpretarea psihologică;
(3) T1 ≠ T2, iar E1 şi E2 au astfel de valori încât accentuează diferenţele dintre X1 şi X2; aici scorurile observate (X1 şi X2) pot surprinde corect diferenţa dintre T1 şi T2, dar aceasta poate fi amplificată de E1 şi E2; pentru rigoare şi reducerea acestei distorsiuni, rezultatele psihologice trebuie replicate, înainte de a deveni parte a *mainstream*-ului;
(4) T1 ≠ T2, iar E1 şi E2 au astfel de valori încât reduc diferenţele dintre X1 şi X2; aici scorurile observate (X1 şi X2) pot surprinde totuşi diferenţa dintre T1 şi T2, dacă există o putere statistică suficient de mare.

Sigur, la toate acestea se poate adăuga posibilitatea ca jocul erorilor să schimbe direcţia diferenţei dintre X1 şi X2, ceea ce complică lucrurile; acest lucru este atenuat de faptul că în psihologie se mizează pe replicarea rezultatelor şi interrelaţionarea logică şi conceptuală a rezultatelor. Într-adevăr, o analiză recentă din revista *Nature* (Baker, 2015) arată preocuparea majoră a psihologiei faţă de replicarea rezultatelor.

Aşadar, demersul tradiţional, în care atributele sunt comparate prin prisma valorilor observate (X), este valid atunci când comparaţia se bazează pe o putere statistică adecvată, iar

interpretarea ia în calcul nu doar semnificaţia statistică, ci şi mărimea efectului şi relaţionarea logică şi conceptuală cu alte atribute, într-o constrângere a replicării. Acesta reprezintă demersul dominant în psihologia contemporană.

Demersul ortodox presupune însă criterii suplimentare de analiză pentru a putea aprecia diferenţele dintre două scoruri observate (X), în funcţie de nivelul erorilor (E) şi al scorului real (T) al acestora. O strategie de lucru este apelul la analiza de invarianţă prin intermediul modelării prin ecuaţii structurale în cadrul cărora variabila latentă (L) (care nu a fost măsurată manifest) joacă rolul scorului real (T) (Brown, 2006; Cheung şi Rensvold, 2002; vezi şi Comşa, 2010, şi Sava, 2011). Logica este următoarea: atunci când utilizăm un instrument de măsurare pentru a face comparaţii – între grupuri sau între membrii aceluiaşi grup în momente diferite – prin prisma unor atribute psihosociale, pentru a controla eroarea de măsurare (E) în formularea concluziilor trebuie să fim atenţi la următoarele aspecte ale măsurătorilor (vezi Milfont şi Fischer, 2010): (1) echivalenţă/invarianţă funcţională (de exemplu, există constructul în toate grupurile/momentele analizate?), (2) echivalenţă/invarianţă structurală/configurală (există o structură similară a constructului în grupurile/momentele analizate?), (3) echivalenţă/invarianţă metrică (există o legătură cu sens în cadrul fiecărui grup/moment între construct şi itemii care îl operaţionalizează/există o metrică comună a constructului în grupurile/momentele analizate?) şi (4) echivalenţă/invarianţă scalară (sunt punctele de origine a scalelor de măsurare identice în grupurile/momentele analizate/corespund aceleaşi valori latente a doi indivizi din grupuri/momente diferite şi în scorurile observate?). Altfel spus, în abordarea foarte ortodoxă, doar o invarianţă puternică a instrumentului psihologic permite comparaţii cu sens între diverse grupuri/momente (pentru mai multe detalii, vezi recomadările ITC, 2010).

Problema erorii de măsurare din abordarea tradiţională persistă şi aici într-o formă mai atenuată, deoarece nici într-un

astfel de demers nu măsurăm de fapt efectul real (T), ci un efect latent (L) care este totuşi asimilat lui T mai bine decât X. Acest demers ortodox este extrem de conservator, putând genera falşi negativi (de exemplu, deşi ar exista o comunalitate identică a variabilei latente în grupuri diferite, aceasta nu se mai calculează deoarece, indicatorii de încărcare factorială fiind distribuiţi diferit pe itemii testului, se consideră că nu se satisface pasul intermediar al invarianţei metrice).

Demersul de faţă. Psihologia este încă ancorată masiv în demersul tradiţional, deşi pe anumite segmente – mai ales comparaţii interculturale – începe să asimileze tot mai mult, adesea complementar, şi demersul ortodox.

În comparaţiile interculturale, echivalenţa funcţională şi uneori anumite aspecte din cea structurală se stabilesc prin analiza grupurilor de experţi. Odată stabilită echivalenţa funcţională, ne putem pune apoi problema celorlalte tipuri de echivalenţe, după următoarea logică (vezi Steemkamp şi Baumgartner, 1998): (1) dacă scopul este să studiem compoziţia de bază a unui construct în ţări/culturi diferite, atunci avem nevoie de o echivalenţă/ invarianţă structurală/configurală, (2) dacă scopul este să studiem relaţia dintre diferite constructe în diverse culturi/ţări, atunci avem nevoie de o echivalenţă/invarianţă structurală/configurală şi de una metrică şi (3) dacă dorim să comparăm un construct în culturi/ţări diferite, atunci avem nevoie de toate tipurile de echivalenţă/invarianţă.

Aşadar, în acest demers, constrâns fiind de datele disponibile, pentru a controla efectul erorii de măsurare în formularea concluziilor, voi combina demersul tradiţional cu cel ortodox.

(1) Am început cu analiza datelor în demersul tradiţional. Acolo unde instrumentul de măsurare permite şi am avut acces la datele primare şi/sau la indicatorii statistici necesari, am verificat, ca dublă precauţie, rezultatele obţinute prin analiza mediilor latente prin ecuaţii structurale (vezi anexa 3). În analiza mediilor latente s-a utilizat programul IB AMOS 21, iar

analiza a fost efectuată pe baza matricelor de corelaţie şi a matricelor de medii (date de autor sau estimate de mine în baza datelor oferite de autor), utilizând ca funcţie de estimare a parametrilor modelelor testate/comparate metoda ML (*maximum likelihood* – funcţia de maximă verosimilitate).

(2) Acolo unde instrumentul de măsurare nu permitea (spre exemplu, o măsurare cu un singur item nu permite astfel de analize) sau nu am avut acces la datele primare ori la indicatorii statistici necesari (de exemplu, cei mai mulţi autori nu au răspuns la solicitarea noastră de a accesa datele primare, nu doar cele sintetice) pentru analiza echivalenţei/invarianţei de măsurare, am făcut comparaţiile prin scorurile observate, luând însă, în baza abordării tradiţionale, o serie de precauţii pentru reducerea riscurilor legate de eroarea de măsurare (vezi mai jos punctul 3).

(3) Pentru a ţine seama de faptul că în unele dintre instrumentele de măsurare/testele psihologice lipsesc datele cu privire la prezenţa sau absenţa invarianţei scalare şi pentru a controla eroarea de măsurare în formularea concluziilor, am decis să iau o serie de precauţii. Prima precauţie se referă la faptul că interpretez drept diferenţe de atribute psihoculturale între români şi alte culturi/ţări care merită să fie incluse în profilul psihologic ca atribute cardinale numai acele rezultate ce satisfac simultan două constrângeri: (1) sunt semnificative statistic ($p < 0,05$) şi (2) exprimă o mărime a efectului spre medie (d minim 0,35), crescând astfel şansa ca diferenţele să surprindă diferenţe reale între atribute, şi nu doar erori de măsurare cauzate de o posibilă invarianţă scalară scăzută. A doua precauţie se referă la faptul că am încercat să prezic atributele din profilul psihologic al românilor din analiza mediului biologic/genetic, ecologic şi cultural; o concordanţă a acestora întăreşte ideea că atributele din profilul psihologic nu se datorează erorii de măsurare, transformând demersul din unul iniţial multidisciplinar în unul interdisciplinar şi pe alocuri transdisciplinar. Aici însă trebuie să fim foarte atenţi,

aşa cum am spus, pentru a nu face confuzie între nivelurile de analiză: (1) eroarea ecologică (*ecological fallacy*) – compararea indivizilor prin indicatori elaboraţi la nivelul ţărilor/culturilor – şi eroarea ecologică inversată (*reversed ecological fallacy*) – compararea ţărilor/culturilor prin indicatori valabili doar la nivelul indivizilor; aşa cum observau Hofstede şi McCrae (2004) „eco-logica" este uneori diferită de „logica individuală". A treia precauţie se referă la analiza măsurii în care atributele surprinse în profilul psihologic al românilor sunt congruente sub aspect logic şi conceptual (de exemplu, un nivel ridicat de inteligenţă trebuie să fie asociat, până la un punct, şi cu un nivel ridicat de creativitate); dacă acestea ar fi expresia unor erori majore de măsurare, atunci ar trebui să apară o serie de inconsistenţe conceptuale. Această precauţie vine cu logica utilizată de psihologia interculturală, unde, având analize pe mai multe ţări/culturi, consistenţa logico-conceptuală şi empirică a unui atribut este verificată simultan în mai multe ţări/culturi analizate; aici având mai puţine ţări/culturi (România *vs.* un standard de referinţă), am analizat consistenţa logico-conceptuală şi empirică prin interrelaţiile atributelor. În fine, am investigat dacă interrelaţiile dintre diverse atribute psihoculturale sunt similare între România şi ţările/culturile de referinţă, ceea ce întăreşte ideea unei invarianţe de măsurare (cel puţin în forma structurală şi metrică). Aşa cum se va vedea în secţiunea de rezultate şi în anexa 3, aceste precauţii au dus la concluzii valide, întrucât cele două metode – tradiţională şi ortodoxă – au generat, atunci când au putut fi utilizate simultan, întotdeauna rezultate congruente.

Alegerea unei mărimi a efectului spre medie (d minimum 0,35) mai are o funcţie importantă. Având comparaţii la nivel de ţară/cultură, eşantioanele sunt uneori foarte mari (voi nota cu N numărul membrilor unui eşantion), ceea ce asigură o putere statistică crescută, capabilă să identifice efecte foarte mici. Pentru a avea însă relevanţă practică/ecologică, o diferenţă trebuie să fie

nu doar semnificativă ($p < 0,05$ – adică să se poată generaliza la populaţia din care s-a extras eşantionul), ci şi să aibă o mărime a efectului importantă. Spre exemplu, faptul că în urma unei intervenţii scădem tensiunea arterială sistolică de la 180 la 170 poate să fie semnificativ statistic, dacă eşantionul pe care am intervenit este suficient de mare; dar reducerea cu zece puncte între aceste limite este mai puţin importantă practic/clinic, pacienţii fiind tot hipertensivi (vezi şi Sullivan şi Feinn, 2012).

Pentru măsurarea mărimii efectului voi utiliza valoarea d a lui Cohen, după următoarele formule (vezi Cohen, 1977/1988; Hedges şi Olkin, 1985):

- d reprezintă diferenţa dintre mediile celor două eşantioane/ grupuri comparate, împărţită la deviaţia standard comună (SD *pooled*):

$$d = \frac{M_1 - M_2}{SD_{pooled}}$$

- formulele alternative pentru deviaţia standard comună (SD) sunt:

$$SD_{pooled} = \sqrt{\frac{\sum (X_1 - \bar{X}_1)^2 + \sum (X_2 - \bar{X}_2)^2}{n_1 + n_2 - 2}}$$

$$SD_{pooled} = \sqrt{\frac{SD_1^2 + SD_2^2}{2}}$$

- atunci când nu sunt disponibile ambele abateri standard, voi utiliza doar abaterea standard a grupului de referinţă, după modelul recomandat de Glass în 1976 (vezi Cohen, 1977/1988):

$$\text{Glass's } \Delta = \frac{M_1 - M_2}{SD_{control}}$$

- în fine, când voi calcula mărimea efectului pentru diferenţa dintre două măsurători ale aceleiaşi variabile sau pentru două variabile diferite pe acelaşi eşantion, voi utiliza formulele de corecţie pentru d, care includ corelaţia dintre variabile (r):
  - pasul 1: calcularea lui d după formulele de mai sus;
  - pasul 2: calcularea lui d corectat: $dc = d / \sqrt{(1 - r)}$.

Valorile lui d stabilite sunt interpretabile astfel (după Cohen, 1977/1988): (1) mărime neimportantă a efectului – d cuprins între 0 şi 0,20, (2) mărime mică a efectului – d cuprins între 0,20 şi 0,50, (3) mărime medie a efectului – d cuprins între 0,50 şi 0,80 şi (4) mărime mare a efectului – d mai mare ca 0,80 (pentru detalii, vezi şi David, 2006). Transformată în procente, valoarea mărimii efectului apare astfel (după McGough şi Faraone, 2009): (1) d = 0,20 – 58% dintre membrii unui grup (de control, de exemplu) se află sub nivelul mediu al celuilalt grup de comparaţie (de exemplu, experimental), (2) d = 0,50 – 69% dintre membrii unui grup au valoarea atributului sub nivelul mediu al celuilalt grup de comparaţie, (3) d = 0,80 – 79% din membrii unui grup au valoarea atributului sub nivelul mediu al celuilalt grup de comparaţie.

Aşadar, aşa cum am afirmat mai sus, voi reţine cu greutate în analiză – ca atribute cardinale – efecte semnificative statistic (generalizabile la populaţia din care s-a extras eşantionul; cu valoarea $p < 0,05$), cu o mărime a efectului spre medie (d minim 0,35); am ales această valoare ca nivel mediu al primului interval (0,20-0,50) pe care Cohen îl recomandă pentru a fi interpretat în studiile de psihologie. O mărime a efectului d = 0,35 arată că 64% dintre membrii unui grup de referinţă (de exemplu, de control) au scoruri mai mici la un anumit atribut psihologic decât nivelul mediu al grupului comparat (de exemplu, experimental) (vezi McGough şi Faraone, 2009). Acestea (p şi d) vor fi şi rezultatele sintetice raportate în monografie, obţinute pe baza analizelor secundare de date (de exemplu, analiza asupra mediilor şi abaterilor standard); de obicei, mărimea efectului d va fi raportată doar dacă se bazează pe diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$). Celelalte efecte semnificative statistic vor fi identificate şi incluse în analiză, având însă o pondere mai mică în profilul psihologic al românilor (corespunzând mărimii mai mici a efectului şi a riscului generat de invarianţa mică). Lipsa diferenţelor dintre români şi referinţă va fi punctată ca atare în profilul psihologic; deşi ipoteza nulă nu poate fi niciodată confirmată, includerea lipsei de diferenţă (statistică şi/sau de mărime a efectului) în profilul

psihologic este justificată de puterea statistică crescută (având comparaţii pe eşantioane largi la nivel de ţări/culturi), ceea ce reduce falşii negativi care ar putea distorsiona major profilul astfel stabilit.

Există anumite excepţii în care voi considera şi mărimi mici ale efectului (d minimum 0,20), semnificative statistic şi în limitele recomandate de Cohen (d minimum 0,20) pentru a fi interpretate. Într-adevăr, mărimile mici ale efectelor pot fi importante (vezi şi Funder, online) (1) atunci când testăm o teorie (unde fiecare variabilă poate fi interesantă în jocul global al variabilelor implicate, (2) atunci când există un efect cumulativ al mărimilor mici la acelaşi individ sau într-o populaţie pornind de la indivizi diferiţi şi (3) atunci când mărimea mică a unui efect poate să fie produsă prin intervenţii foarte ieftine care se adresează unui număr atât de mare de indivizi, încât aceasta devine practică/ ecologică. În fine, în anumite structuri psihologice de adâncime (de exemplu, structuri de personalitate de tip caracter/temperament), care au rol de predispoziţii pentru apariţia unor fenomene psihologice complexe în profilul de suprafaţă (de exemplu, subiectiv-emoţionale/cognitive/comportamentale/psihobiologice), mărimile mici ale efectelor lor pot susţine uneori efecte mari în profilul de suprafaţă, prin interacţiune cu evenimente de viaţă puternic activatoare şi prin potenţarea reciprocă a efectelor lor complexe. Când stabilim însă profilul psihologic al unui popor, trebuie să reliefăm aspecte esenţiale şi diferenţiatoare, astfel că mărimile mici ale efectelor nu ne ajută decât în cazuri speciale, precum cele menţionate aici.

Sigur, analizele statistice se bazează pe asumpţii privind formatul datelor culese. Spre exemplu, dacă într-o populaţie există mai multe subgrupuri cu profiluri diferite, astfel încât distribuţia nu mai este normală/gaussiană, ci asimetrică, bi- sau multimodală, analizele statistice vor fi implementate pornind de la această realitate (de exemplu, analize diferenţiatoare pe gen, vârstă, ocupaţii etc.). Uneori, acolo unde sunt disponibili, voi prezenta şi indicatorii care ne permit să aproximăm o distribuţie ca fiind

normală/gaussiană (de exemplu, teste de asimetrie şi boltire); să nu uităm însă că analizele statistice parametrice se fac în baza distribuirii normale/gaussiene a unui atribut psihologic în populaţie (iar asta ştim din studii anterioare şi din teoria subiacentă), nu direct în eşantionul studiat (vezi, pentru detalii, David, 2006). În fine, este interesant în statistica descriptivă să analizăm raportul dintre abaterea standard şi media eşantionului (coeficientul de variabilitate – C). Dacă abaterea standard este mai mare decât media, atunci tendinţa statistică centrală poate să fie mai puţin relevantă în descrierea grupului, ceea ce nu anulează însă concluziile, dar le scade din forţa epistemică referitor la existenţa unui „profil psihologic" la nivel de grup; în majoritatea covârşitoare a cazurilor, acest lucru nu a apărut însă în analizele efectuate în această lucrare, ceea ce arată că tendinţa spre medie a atributelor psihologice analizate aici este mai importantă decât dispersia lor.

Pe cât posibil, voi încerca să prezint rezultatele obţinute în acelaşi format. Uneori acest lucru este însă imposibil, deoarece pentru atribute diferite avem date disponibile diferite, uneori mai sărace, alteori mai complexe. Spre exemplu, deşi în toate comparaţiile dintre ţări/culturi îmi propun să fac verificarea statistică a diferenţei (de exemplu, prag de semnificaţie şi mărime a efectului), uneori comparaţia se va baza doar pe ierarhia în media pe ţări/culturi a unui atribut psihologic, deoarece aşa a fost acesta prezentat în articolul de referinţă; astfel de cazuri sunt însă puţine, iar concluziile derivate din ele vor fi verificate şi coroborate cu alte analize pentru a justifica generalizarea concluziilor formulate de mine.

2.2.4. Demersul fenomenologico-hermeneutic

Demersul fenomenologico-hermeneutic, predominant emic, cuprinde un studiu nou, studiul 2 (numit aşa deoarece studiul 1

există deja în demersul empiric), care urmăreşte identificarea unor stereotipuri ale românilor mai generale, dincolo de personalitatea/caracterul naţional. Aceste stereotipuri există deja stabilite recent în eşantioane reprezentative naţional (de exemplu, Dâncu *et al.*, 2014; Dâncu şi Orban, 2015), dar adesea înţelegerea şi nuanţarea lor fenomenologico-hermeneutică nu s-au putut face doar cu metodologia cantitativă utilizată în aceste studii.

Sigur, aşa cum spuneam, aici nu pornim de la zero. Există deja studii cantitative interesante despre auto- şi heterostereotipurile românilor (vezi, spre exemplu, Chelcea, 1994; Dâncu *et al.*, 2014; Dâncu şi Orban, 2015; Glăveanu, 2007b; Hunyady, 2003), unele derulate pe eşantioane reprezentative naţional. Rezultatele studiilor cantitative pot să inducă însă uneori în eroare. Spre exemplu, în astfel de analize poate să apară un indicator ca „individualist", dar rămâne întrebarea legată de sensul acestuia. La prima citire, un specialist în psihologie interculturală s-ar putea gândi, într-o interpretare etică, la individualismul autonom (independent), definit în demersurile psihoculturale, creator de solidarităţi şi instituţii sociale în societăţi generoase. Dar la fel de bine ar putea să însemne, într-o înţelegere mai particulară de simţ comun, şi egoism. Doar un demers fenomenologico-hermeneutic de tipul celui asumat aici ne poate ajuta să surprindem corect aceste semnificaţii. Aşadar, dacă un demers cantitativ referitor la auto- şi heterostereotipuri ne oferă posibilitatea de a generaliza rezultatele la populaţie, un demers fenomenologico-hermeneutic ne permite să decupăm corect nuanţele acestor auto- şi heterostereotipuri; combinarea lor în formularea unor concluzii duce astfel la cunoştinţe validate ştiinţific cu un grad mare de rigoare. Pentru detalii privind utilizarea metodologiei calitative, vezi Iluţ (1997), Miles şi Huberman (1994), Malterud (2001) şi Mason (2010).

2.2.4.1. Despre eşantionare

Într-o cercetare fenomenologico-hermeneutică, de obicei eşantioanele nu vizează iniţial reprezentativitatea statistică, ci

includerea unor participanţi capabili să vorbească despre fenomen, doritori să participe la studiu, cu experienţe şi caracteristici demografice cât mai diferite, într-un număr care să asigure saturaţie (adică, adăugând participanţi noi, nu mai obţinem informaţii noi). Pe baza rezultatelor obţinute se pot proiecta apoi eşantioane reprezentative care să verifice stabilitatea rezultatelor astfel obţinute. Dacă un demers fenomenologico-hermeneutic ar începe direct cu eşantioane reprezentative naţional, nu s-ar putea asigura condiţiile (de exemplu, de timp) şi resursele (de exemplu, de bani) necesare pentru a aborda în profunzime fenomenul studiat.

În studiul 2, pentru analizele calitative de inspiraţie fenomenologico-hermeneutică, voi utiliza un eşantion elaborat în funcţie de următoarele condiţii:

(1) să exprime fiecare dintre cele nouă provincii care au format România Mare în 1918: Maramureşul (Satu Mare – Maramureş); Crişana; Banatul; Ardealul/Transilvania; Oltenia; Muntenia; Dobrogea; Moldova; Bucovina. Asta deoarece în mentalul colectiv persistă ideea că există anumite diferenţe psihoculturale între români, în funcţie de zonele etnice majore din care provin;
(2) să exprime diferite categorii de vârstă: adulţi până la 25 de ani (pentru a surprinde generaţia de după perioada comunistă); între 25 şi 65 de ani (persoanele mature); peste 65 de ani (seniorii);
(3) să exprime genuri diferite: bărbat *versus* femeie;
(4) să aibă niveluri educaţionale diferite: maximum liceu *versus* studii universitare;
(5) să provină din medii diferite: urban *versus* rural;
(6) să aibă etnii diferite: român *versus* maghiar.

2.2.4.2. Despre culegerea datelor calitative şi analiza lor calitativă

În studiul 2 interviul utilizat va fi liber, semistructurat şi

structurat; utilizarea unor metode diferite contribuie la o mai bună accesare a stereotipurilor existente. De asemenea, voi utiliza pentru nuanţările concluziilor şi focus grupuri. Grila de interviu/ focus grup este cea prezentată în anexa 2.A. Datele astfel culese vor fi analizate şi cantitativ (de exemplu, frecvenţa răspunsurilor, accesibilitatea mnezică), şi calitativ (de exemplu, grupare pe bază de sens). Spre exemplu, sinonimele se vor grupa în aceeaşi categorie, iar apoi se vor calcula frecvenţele şi indicele de accesibilitate mnezică (se vor acorda trei puncte pentru atributele menţionate primele, două pentru cele de pe locul doi şi un punct pentru cele de pe locul trei; restul vor primi 0,5 puncte indiferent de poziţie). Voi păstra ca părţi ale nucleului stereotipului atributele care au o frecvenţă de minimum 20% (din numărul total de evaluări); le voi menţiona orientativ şi pe cele care ajung la 10%, dar pe toate atributele sub 20% le consider atribute de la periferia stereotipului şi/sau părţi ale unor stereotipuri individuale (vezi şi Glăveanu, 2007b). Toate codările au fost făcute de perechi de cercetători, considerându-se codate atributele pentru care există o concordanţă de 100% (în cazul în care nu exista o concordanţă iniţială, aveau loc discuţii până la atingerea consensului). Utilizarea unor metode diferite de culegere (de exemplu, interviu liber, semistructurat *vs*. structurat) şi analiză (de exemplu, frecvenţă *vs*. accesibilitate mnezică) a datelor poate conduce la identificarea mai acurată a stereotipurilor, prin coroborarea lor reciprocă; această variaţie metodologică este o contribuţie de cercetare la un demers altfel relativ standard/clasic de stabilire a stereotipurilor (de exemplu, şi prin sondaje de opinie publică).

2.2.5. Discrepanţa dintre demersul empiric şi cel fenomenologico-hermeneutic şi integrarea lor în profilul psihologic al românilor

Acestă discrepanţă va fi analizată atât într-un studiu nou (studiul 3), cât şi prin integrarea tuturor rezultatelor monografiei în capitolul 5.

Studiul 3 este o replicare a studiului din revista *Science* al lui Terracciano şi a colaboratorilor săi (2005) în cazul României, şi anume a înţelege „cum cred" românii că sunt sub aspectul personalităţii/caracterului naţional (*national character*) raportat la „cum sunt" sub aspectul trăsăturilor de personalitate, cu extensii inovative (de exemplu, relaţia discrepanţei cu indicatori psihologici legaţi de satisfacţia în viaţă şi indicatori de dezvoltare culturală).

În studiul 3, voi utiliza două eşantioane de convenienţă. Studiile anterioare (de exemplu, Terracciano *et al.*, 2005) au arătat că în 49 de ţări/culturi ale lumii concordanţa participanţilor asupra caracterului naţional este foarte mare (de exemplu, indiferent de genul participanţilor), ceea ce adesea nu necesită utilizarea unor eşantioane reprezentative naţional pentru a înţelege caracterul naţional.

În studiul 3 voi utiliza metodologia şi materialele elaborate de Terracciano şi colaboratorii săi (2005), adaptate pentru populaţia din România. Vezi în anexa 2.B adaptarea *Chestionarului pentru Personalitatea/Caracterul Naţional* (*National Character Survey*).

2.3. Concluzii generale şi strategie

Sintetizând: (1) voi analiza (prin analiză secundară de date) rezultatele la testele psihologice care acoperă cele mai relevante atribute psihologice pentru a înţelege psihologia românilor, (2) voi anticipa aceste atribute din analiza mediului biologic/genetic, ecologic şi cultural (incluzând şi studiul 1), (3) voi utiliza un demers standard pentru a înţelege „cum se cred românii" (studiul

2), (4) voi analiza discrepanţa dintre „cum sunt” şi „cum se cred” românii (incluzând şi studiul 3), integrate într-un profil psihologic al românilor şi (5) voi discuta concluziile, limitele şi implicaţiile acestui demers monografic.

Aşa cum am menţionat în introducere, în formularea rezultatelor şi concluziilor acestei monografii am încercat să mă menţin la nivel descriptiv (şi aici, unde s-a putut, cu susţinerea datelor cantitative şi calitative), iar concluziile inferenţiale să derive logic din descrierile empirice. Atunci când am făcut evaluări, am încercat să le argumentez şi să le prezint flexibil (de exemplu, în termeni de „presupun”, „probabil”, „posibil” etc.). Prin urmare, dacă descrierile şi inferenţele prezentate în lucrare sunt mai dificil de criticat, cele dintâi întrucât au la bază date cantitative şi calitative (limitate deci numai de date), iar cele din urmă se fundamentează pe anumite principii logice de derivare a inferenţelor, evaluările sunt mai supuse subiectivismului. Însă, repet, pentru a reduce subiectivismul, nu am încercat să caut exemple pentru evaluările realizate, ci am redactat lucrarea în logica unui raţionalism critic/a falsificabilităţii, formulând contraexemple la evaluările pe care le-am făcut; în situaţiile când contraexemplele nu au reuşit să invalideze evaluările, am păstrat aceste evaluări.

După cum am mai spus, demersul lucrării este extrem de complex. Un joc de puzzle standard include desenul şi piesele pe care trebuie să le combinăm pentru a se potrivi cu desenul. Ei bine, în demersul de faţă lipseşte desenul, pe care trebuie să-l generăm noi prin combinarea pieselor, iar desenul cel mai bun va fi cel care îmbină perfect toate piesele sau cât mai multe piese relevante. Dispunem cel mult de un desen aproximativ, schiţat de lucrările anterioare, ce nu ne spune totuşi cum este poporul român, ci cum credem noi că este, astfel că, atunci când îmbinăm piesele, el ne poate conduce în direcţii greşite. La rândul lor, piesele sunt: (1) prea multe, unele nefăcând parte din acest puzzle (informaţii secundare sau opinii fluctuante, irelevante pentru profilul psihologic pe care îl vizăm), (2) defecte (de pildă, datele

disponibile nu au fost culese prin mijloace riguroase) sau (3) lipsesc (de pildă, nu există date culese/disponibile referitor la aspectul pe care vreau să-l includ în profilul psihologic al poporului român). Într-un asemenea demers se simte cât este de importantă utilizarea unor teorii riguroase şi integrative, prin care (1) să anticipezi arhitectura desenului (a profilului psihologic), deşi nu îl poţi descrie în detaliu, (2) să direcţionezi selecţia, corectarea, utilizarea şi integrarea datelor disponibile şi (3) să anticipezi ariile unde este necesar să se culeagă date noi. Punctul tare al acestui demers, în comparaţie cu altele, îl constituie teoriile integrative folosite şi analiza riguroasă – cantitativă şi calitativă – a datelor deja existente şi a celor culese. În sfârşit, pot spune că, în ciuda acestui start dificil, de care m-am temut, piesele s-au îmbinat aproape perfect, adesea anticipându-se şi cerându-se una pe alta, astfel că, la final, a apărut un desen neforţat (vezi capitolul 5), ce integrează comprehensiv, într-un cadru teoretic riguros, cea mai mare parte dintre datele existente referitor la atributele psihologice ale poporului român (capitolul 4). Aşa cum am spus, cât timp am lucrat la acest volum, mi-a venit frecvent în minte imaginea din filmul *Terminator 2: Ziua Judecăţii* (1991) în care moleculele ce constituiau corpul destructurat al robotului l-au reconstruit, găsindu-se şi chemându-se reciproc. Acesta a fost şi sentimentul meu în ceea ce priveşte datele pe care le-am analizat!

Capitolul 3

Fundamente despre români şi România

Voi aborda aici aspectele relevante pentru români legate de: (1) informaţii generale (geografie, limbă, demografie şi istorie – cu o analiză succintă), (2) factorul biologic/genetic (cu o analiză detaliată), (3) mediul ecologic (cu o analiză punctuală) şi (4) mediul cultural (cu o analiză mai detaliată). În final, voi propune un model integrativ al acestora, care pregăteşte înţelegerea psihologiei românilor (capitolul 4) şi a profilului lor psihologic (capitolul 5).

Publicul larg poate să fie interesat mai ales de informaţiile generale (3.1) şi de concluziile analizelor (nu neapărat de analizele în sine) biologice/genetice, ale mediului ecologic şi ale mediului cultural (3.2.3, 3.3 şi 3.4.5). Specialiştii din domeniul psihologiei şi din domeniile conexe merită însă să se aplece şi asupra analizelor detaliate şi asupra studiului 1 (3.4.2.4).

3.1. Informaţii generale: geografia, limba, demografia şi un scurt istoric

În general, informaţiile din această secţiune vor fi prezentate la un nivel mediu de analiză, nivel corespunzând unei culturi generale în domeniile abordate. Aşadar, analiza nu va fi nici prea generală, îngreunând înţelegerea esenţei celor prezentate, ceea ce ar putea avea un impact negativ asupra temei lucrării, dar nici prea

detaliată, pentru a evita discuţiile şi dezbaterile inerente din domeniile de specialitate (de exemplu, istorie), dezbateri care ne-ar îndepărta de scopul principal al acestei lucrări. Aceste informaţii constituie aşadar un context mai larg, la nivel de cultură generală, în care se integrează analiza profilului psihologic al românilor.

Informaţile din această secţiune pot fi aprofundate în lucrările publicate sub egida Academiei Române (AR, online): atlasele geografice, lingvistice şi/sau etnografice, precum şi tratatul de istoria românilor. De asemenea, pot fi găsite informaţii publice generale despre România în cadrul organizaţiilor din care face parte (de exemplu, Uniunea Europeană; UE, online).

3.1.1. Scurte consideraţii despre geografia României

România este o ţară din Uniunea Europeană, situată în sud-estul Europei Centrale. La sud se învecinează cu Bulgaria, la sud-vest cu Serbia, la nord-vest cu Ungaria, la nord şi nord-est cu Ucraina, la est cu Moldova şi la sud-est cu Marea Neagră (vezi figura 3.1).

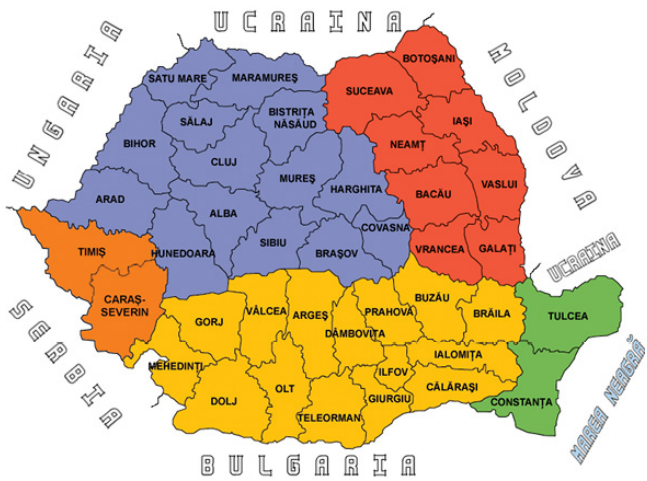

a)

b)

Figura 3.1. (a) Harta României şi (b) poziţionarea geografică a României (© by David Liuzzo, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:EU_location_ROM.png)

Analizând atlasul istorico-geografic al României (AR, 1996) şi alte lucrări de specialitate (Ghinea, 2002; Lungu, 2011), se pot sintetiza următoarele cunoştinţe de cultură generală. România are în prezent o suprafaţă de 238.391 km^2 (a 83-a ţară ca mărime din lume). Clima este temperat-continentală, cu temperatura medie anuală în Bucureşti de 16,7 grade Celsius; această temperatură plasează România între ţările cu temperatură scăzută (media: 17 grade Celsius), ţările cu temperatură caldă având temperatura medie anuală de 30 de grade Celsius, iar cele cu temperatură medie de 24 de grade Celsius (vezi Vliert *et al.*, 1999; pentru detalii, vezi şi Administraţia Naţională de Meteorologie, http://www.meteoromania.ro/). Proporţia apei în suprafaţă este de aproximativ 3,6% (locul al 13-lea din 53 de ţări europene), iar sub aspectul resurselor de apă România ocupă locul al 41-lea din 173 de ţări. Densitatea populaţiei este de 84,5 loc./km^2, fiind a 83-a ţară din lume. Capitala ţării este Bucureşti, al şaselea oraş ca mărime din Uniunea Europeană.

3.1.2. Scurte consideraţii despre limba română

În România limba oficială este româna. Analizând volumele *Noului atlas lingvistic pe regiuni* (apărute la Editura Academiei Române/ AR, online), *Atlasul etnografic român* (AER, online; Ghinoiu, 2003) şi alte lucrări de specialitate (de exemplu, Hristea, 1984; Niculescu, 2003; Rosetti, 1978; Sala *et al.*, 1988; Sala, 2001) voi rezuma datele esenţiale referitoare la profilul acestei limbi la nivel de cultură generală, care surprind poziţia majorităţii (probabil nu a tuturor) specialiştilor în domeniu.

Limba română este o limbă indo-europeană, romanică/de origine latină, din subgrupul oriental al limbilor romanice. Mai este numită în lingvistică şi „limba daco-română". Majoritatea lingviştilor consideră că limba română are patru dialecte: daco-româna (dialect nord-dunărean, asimilat istoric cu limba naţională a statului român) şi trei dialecte sud-dunărene, care nu au evoluat în limbi naţionale/literare, precum cea dintâi: aromâna/ macedoromâna (vorbită pe arii destul de largi în Albania, Bulgaria, Grecia, Macedonia, România/Dobrogea şi Serbia), istroromâna (vorbită pe arii restrânse în nord-estul Peninsulei Istria din Croaţia) şi meglenoromâna (Meglen – din sudul Peninsulei Balcanice), în timp ce alţii, mai puţini, le consideră patru limbi romanice/latine diferite. Limba română (daco-română) dovedeşte, în sine, o unitate dialectală (în comparaţie cu celelalte limbi romanice); ea are mai multe graiuri (subdialecte), dar acestea prezintă foarte mici diferenţe de vocabular şi pronunţie, fiind uşor inteligibile între ele: ardelenesc, bănăţean, bucovinean, crişean, dician/dobrogean, maramureşean, moldovenesc, muntenesc, oltenesc etc., la care se adaugă graiurile maramureşean şi moldovenesc/bucovinean din Ucraina, respectiv graiul moldovenesc din Republica Moldova. Majoritatea experţilor din domeniu nu recunosc însă, în mod formal, decât graiurile muntenesc, moldovenesc, bănăţean, crişean şi (eventual) maramureşean, celelalte fiind considerate combinaţii sau variaţii ale acestora. Probabil că astăzi doar graiurile sunt cele care fac cu

adevărat distincţia între vechile provincii româneşti, alţi factori culturali, psihologici sau genetici fiind adesea mai puţin relevanţi în ceea ce priveşte atributele psihoculturale majore. Să analizăm câteva exemple bine cunoscute în lingvistică (vezi spre exemplu Sala, 2001) şi uşor identificate în experienţa cotidiană. În graiul bănăţean se foloseşte *ce* în loc de *te* etc., precum în *mulce* în loc de *multe*. În Maramureş, apar fenomenele rotacizante, în care *n* devine *r* (de exemplu, *irimă* în loc de *inimă*), şi scurtarea cuvintelor, ca în graiul ardelenesc (de exemplu, *irmă*). Graiul ardelenesc pare mai lent în pronunţare, având multe influenţe germane la nivel lexical (de exemplu, *musai*) şi maghiare (de exemplu, *ioi*, *no*). Graiul bucovinean este similar cu cel maramureşean, dar e mai rapid şi cu variaţii fonetice mari de intensitate şi înălţime. În graiul moldovenesc, consoanele (de exemplu, *ţ*) sunt palatalizate (de exemplu, *soldaţî*). În Oltenia, se foloseşte mai frecvent ca în alte părţi ale ţării perfectul simplu (*făcui*). Bucureştenii folosesc forme modificate ale cuvintelor (de exemplu, *pă* în loc de *pe*, *dă* în loc de *de* etc.). Pentru a fi înţelese mai bine aceste exemple ale unor aspecte lingvistice complexe şi de către publicul larg, pot fi accesate texte de popularizare (seria de articole din *Adevărul*, 2015). Pentru aspecte mai complexe, vezi textele profesionale indicate mai sus.

Sub aspect istoric, lingvistica tradiţională (vezi Hristea, 1984; Sala *et al.*, 1988) afirmă că limba română are un substrat traco-dac, căruia i s-a suprapus un strat latin şi un superstrat slav, iar apoi au fost asimilate o serie de neologisme. Mai precis (vezi Hristea, 1984; Sala *et al.*, 1988), dacă privim lucrurile la nivel lexical, elementele romanice din vocabularul limbii române sunt în proporţie de aproximativ 71,66%, din care: 30,33% latineşti moştenite, 22,12% franceze, 15,26% latineşti savante şi 3,95% italiene. Elementul traco-dac este estimat la 0,96%, iar cel slav la 14,7% (din care 9,18% din slava veche). Vocabularul mai conţine în proporţii mai mici cuvinte preluate din germană (2,47%), neogreacă (1,7%), maghiară (1,43%) etc. Acestea fiind spuse, trebuie să menţionez că (vezi pentru analize detaliate Hristea, 1984; Sala, 2001) morfologia şi

sintaxa limbii române sunt de tip romanic şi constituie combinatorica în care intră elementele lexicale. Vocabularul este componenta cel mai uşor supusă schimbărilor în orice limbă. Faptul că morfologia şi sintaxa limbii române sunt de tip romanic sugerează că, în momentul contactului populaţiei daco-române cu migraţia slavă, limba era constituită în structurile ei fundamentale şi singurele modificări care au mai putut avea loc au fost cele de ordin lexical (în vocabular: împrumuturi din slavă).

3.1.3. Scurte consideraţii despre demografia/ populaţia României

Analizând datele recensământului din 2011 (Institutul Naţional de Statistică/INS, 2011; vezi http://www.recensamantromania.ro/), populaţia stabilă a României este reprezentată de 20.121.641 de cetăţeni români (a 58-a ţară ca număr de populaţie din lume şi a şaptea din Uniunea Europeană), dintre care 10.333.064 (51,4%) sunt femei, iar 54% trăiesc în mediul urban. Conform metodologiei recensământului din 2011 (INS, 2011), populaţia stabilă se referă la populaţia cu domiciliul sau reşedinţa în România, care nu a lipsit în ultimele 12 luni din ţară şi/sau care la data recensământului nu a plecat din ţară pe o perioadă mai mare de 12 luni. Pe vârste, structura populaţiei arată astfel (INS, 2011): (1) 15,9% – copii între 0 şi 14 ani; (2) 12,3% – populaţia tânără între 15 şi 24 de ani; (3) 55,7% – populaţia matură între 25 şi 64 de ani; (4) 16,1% – persoane în vârstă peste 65 de ani. Nucleul majoritar al cetăţenilor români este definit etnic de români (aprox. 88,9%), majoritar ortodocşi (86,5%). Etnia maghiară este mai importantă numeric (6,5%), fiind distribuită mai ales în judeţele Harghita (85,25%), Covasna (73,7%), Mureş (38,1%), Satu Mare (34,7%), Bihor (25,3%), Sălaj (23,3%). Altă etnie importantă este reprezentată de rromi (3,3%), aceştia fiind distribuiţi relativ unitar pe teritoriul ţării, cu ponderi mai mari (peste 6%) în judeţele Mureş (8,9%), Călăraşi

(8,1%), Sălaj (7,0%) şi Bihor (6,3%). Etniile care au minimum 20.000 de membri sunt cele ucraineană (50.900 – 0,30%), germană (36.000 – 0,20%), turcă (27.700), de ruşi-lipoveni (20.000) şi tătară (20.000). 88,6% dintre ucraineni trăiesc în judeţele Maramureş (30.800), Timiş (6.000), Suceava (5.900) şi Caraş-Severin (2.500). 73,5% dintre germani se regăsesc în judeţele Timiş (6.000), Satu Mare (5.000), Sibiu (4.200), Braşov (2.900), Caraş-Severin (2.900) şi Arad (2.900). În ceea ce priveşte nivelul de educaţie a persoanelor de peste 10 ani, 44,2% au un nivel scăzut (fără şcoală/primar/gimnazial), 41,4% un nivel mediu (tehnic/profesional/liceal/postliceal) şi 14,4% un nivel superior (studii universitare).

3.1.4. Scurte consideraţii despre istoria României[1]

Analizând seria de lucrări din tratatul de istoria românilor (Academia Română/AR, online) şi alte lucrări de istorie (Bărbulescu *et al.*, 2014; Iorga, 1936/1939; Pop şi Bolovan, 2004), se pot sintetiza următoarele cunoştinţe cu caracter de cultură generală, care surprind poziţia majorităţii (probabil nu a tuturor) specialiştilor în domeniu.

Există dovezi că teritoriul actual al României a fost locuit încă din preistorie. Primul şi cel mai important „stat” – în sensul de atunci, o uniune puternică de triburi, probabil bine organizată central – documentat pe teritoriul de astăzi al României (fără a se suprapune identic) a fost Dacia (numită aşa de Imperiul Roman). Dacia a fost locuită de geto-daci, o ramură a tracilor; se pare că numele daci este dat acestei populaţii de romani, iar numele geţi de către greci. Burebista şi Decebal sunt doi dintre cei mai cunoscuţi conducători ai Daciei. Pe acest teritoriu, mai trăiau şi alte triburi, spre exemplu, mai importante fiind triburile celtice şi sarmate. Romanii cuceresc Dacia în 106 (pe când era condusă de Decebal) şi o transformă în provincia romană Dacia (acoperind din teritoriul României de astăzi mai ales vestul Olteniei, Banatul şi

Ardealul). Alte zone (de exemplu, Satu Mare/Maramureş, zone din Moldova) au rămas locuite de aşa-numiţii „daci liberi” (alături de alte triburi, precum germanicii), uneori în conflict cu zonele romane/romanizate, alteori în relaţie de subordonare, sau au fost incluse în alte provincii romane (de exemplu, părţi din Ţara Românească şi Moldova de astăzi au fost incluse în provincia Moesia Inferior). Dobrogea a fost inclusă în Imperiul Roman încă din secolul I î.Hr. „Dacii liberi” se romanizează prin difuziune sau prin faptul că mulţi se strămută, sub presiunea diverşilor migratori, în zonele organizate ale Imperiului Roman (de unde probabil au revenit în vechile zone ca daco-romani/protoromâni). Într-adevăr, foarte probabil au existat mişcări, mai mult sau mai puţin locale, ale unor „daci liberi” spre vechile zone dacice ocupate de Imperiul Roman (ca protecţie în faţa migratorilor), iar apoi mişcări ale daco-romanilor/protoromânilor, după care ale românilor din zonele mai direct romanizate (de exemplu, Ardeal, Banat, Oltenia, vestul Munteniei), mai populate de strămoşii românilor, în zonele ocupate iniţial de „dacii liberi” (de exemplu, Maramureş, Crişana, Banat, Moldova); la toate aceste procese de etnogeneză se adaugă şi aportul sud-dunărean.

Dintre migratorii atestaţi, cei mai importanţi se pare că au fost hunii, goţii, avarii, gepizii, slavii, bulgarii, maghiarii, pecenegii, cumanii şi mongolii/tătarii. Cea mai mare influenţă asupra populaţiei daco-romane (protoromânii) a avut-o populaţia slavă, astfel rezultând românii. Strămoşii noştri se autodenumeau români, iar celelalte populaţii îi numeau vlahi/valahi (probabil un cuvând de origine germană care desemna o populaţie romanizată). Poporul român se consideră format în jurul secolelor VIII-IX.

Ţara Românească s-a format în secolul al XIV-lea, fiind de-a lungul timpului sub influenţa Hoardei de Aur şi a regatului maghiar (pentru perioade scurte), a Imperiului Habsburgic (pentru perioade scurte – zona Olteniei) şi a Imperiului Otoman (pentru perioade mai lungi). În sens larg, Ţara Românească se referă la Oltenia, Muntenia şi Dobrogea.

Moldova s-a format în secolul al XIV-lea, fiind de-a lungul

timpului sub influenţa regatului maghiar (pentru perioade scurte), a regatului Poloniei şi a ducatului Lituaniei (pentru perioade medii), a Imperiului Habsburgic (pentru perioade scurte – zona Bucovinei), a Imperiului Rus (pentru perioade scurte – Basarabia pentru perioade medii) şi a Imperiului Otoman (pentru perioade mai lungi). Moldova a pierdut în secolul al XVIII-lea o parte din Bucovina (partea de nord) şi Basarabia (partea de sud), iar în secolul al XIX-lea şi zona situată între râul Prut şi fluviul Nistru.

Transilvania s-a format ca voievodat în cadrul regatului Ungariei (secolele XI-XVI) – zona fiind organizată înainte de cucerirea maghiară, sub forma mai multor mari ducate/voievodate –, fiind apoi, de-a lungul timpului, sub influenţa Imperiului Otoman (aproape 150 de ani) şi a Imperiului Habsburgic (pentru perioade mai lungi). În sens larg (vezi şi Legea de ratificare a unirii din 1918), Transilvania include în anumite scrieri şi Banatul, Crişana, Sătmarul şi Maramureşul, deşi istoria acestor regiuni este diferită. În sens mai restrâns, Transilvania se referă la vechiul voievodat, ulterior principat al Transilvaniei (fără provinciile menţionate mai sus).

În 1859 are loc unirea principatului Ţara Românească cu principatul Moldovei, noul stat numindu-se Principatele Unite până în anul 1866, de când se numeşte principatul României. Principatele Unite şi Principatul României se aflau sub suzeranitatea Imperiului Otoman. Independenţa faţă de Imperiul Otoman a fost recunoscută la Congresul de la Berlin din 1878. Principatul a devenit Regatul României în 1881, primul său rege fiind Carol I. Din 1913 până în 1940, Cadrilaterul (Dobrogea de Sud) a făcut parte din Regatul României. În 1918/1919, Transilvania (definită larg), Bucovina şi Basarabia s-au unit cu România, formând România Mare (cu cea mai mare extindere teritorială din istoria României: 295.641 km^2). Din 1947, ţara devine Republica Populară Română (fără provinciile Bucovina de Nord şi Basarabia), iar din 1965 Republica Socialistă România. După revoluţia anticomunistă din 1989, numele ţării devine România, fiind organizată ca republică semiprezidenţială. De la 1

ianuarie 2007, România devine membră a Uniunii Europene.

Ca urmare a complexităţii istoriei, există mai multe zone etnografice în România, cu practici culturale specifice, adesea numite „ţări” (aşa cum am arătat mai sus, unele cu graiuri – subdialecte – specifice). Într-adevăr, după retragerea aureliană din Dacia (începută în 271), procesul de urbanizare din Dacia şi din zonele adiacente acesteia s-a inversat, urmând un proces major de ruralizare. Populaţia romanică/romanizată (direct sau prin difuziune) s-a stabilit în zone protejate, pentru a face faţă diverselor ameninţări (mai ales migratorilor). Aceste zone protejate erau, de obicei, (1) depresiuni, înconjurate de munţi/măguri/dealuri, sau (2) zone puternic împădurite, unde inamicii ajungeau greu, cu acces la pădure (de exemplu, pentru apărare şi construcţii/creşterea animalelor) şi apă (pentru agricultură şi creşterea animalelor). Astfel de arii erau numite ţări/ţinuturi/zone de către românii care le locuiau. În astfel de zone (*terra valahorum*), argumenta Nicolae Iorga, s-au organizat „românîile populare” sau ţările/zonele/ţinuturile „românilor”, cum se numea această populaţie ea însăşi, ori ale „valahilor/vlahilor”, cum o numeau celelalte populaţii cu care a intrat în contact, pornind de la numele dat acesteia de populaţiile germanice cu care s-a intersectat.

Probabil că înainte de unirile din 1859 şi 1918/1919, erau mai importante diferenţele de mediu cultural dintre marile provincii româneşti (definite larg) – Transilvania, Moldova, Ţara Românească – şi, în cadrul acestora, dintre diverse zone etnografice (vezi şi potenţiale diferenţe genetice în secţiunea 3.2). Într-adevăr, la o analiză generală a istoriei acestor zone, teoretic este de aşteptat ca mediul cultural transilvan să fie mai direct şi mai puternic influenţat de componenta daco-romană (direct mai ales zona Ardealului; în Maramureş, Crişana şi Banat, probabil mai mult prin difuziune şi mişcarea populaţiei daco-romane/protoromâni, şi apoi a românilor), slavă, maghiară şi germană şi mai puţin influenţat de componenta turcă/greacă. Ţara Românească ar putea presupune o influenţă daco-romană directă

(direct mai ales în Oltenia; în alte zone probabil mai mult prin difuziune şi mişcarea populaţiei daco-romane/protoromâni şi apoi a românilor), cu o influenţă ulterioară puternică de tip slav (inclusiv prin Ţaratul Vlaho-Bulgar şi prin intermediul slavonei ca limbă de cult şi de cancelarie), cuman, turc (prin Imperiul Otoman) şi grec (mai veche: prin Imperiul Bizantin; mai recentă: în perioada fanariotă). Moldova ar putea fi caracterizată ca având trei componente: (1) daco-romană, mai indirectă (adesea prin difuziune şi mişcarea populaţiei daco-romane/protoromâni, şi apoi a românilor), (2) slavă, mai directă şi puternică (accentuată apoi de influenţele polone şi ruseşti) şi (3) puternică turcă (prin Imperiul Otoman) şi greacă (mai veche: prin Imperiul Bizantin; mai recentă: în perioada fanariotă); de asemenea, aici trebuie menţionată şi influenţa cumană. Ca urmare a mişcărilor masive ale populaţiei dintr-o zonă în alta a României de astăzi şi a urbanizării ţării, mai ales după Marea Unire din 1918, accentuate în perioada comunistă, aceste potenţiale diferenţe culturale din trecut probabil s-au atenuat pe teritoriul actual al României şi se vor atenua tot mai mult în următorii ani ca urmare a efectului globalizării.

3.2. Componenta genetică/biologică a românilor. Fundamente

În această secţiune voi prezenta o serie de informaţii de bază legate de anumite aspecte genetice/biologice, cu caracter general şi cu aplicabilitate în cazul românilor. Acest lucru ne va ajuta să înţelegem dacă şi cum aceşti factori pot influenţa profilul psihocultural al românilor.

3.2.1. Structura genetică a populaţiilor de pe teritoriul României. Despre haplogrupuri

În cazul markerilor genetici haploizi (de exemplu, genomul mitocondrial, cromozomul Y), haplogrupurile definesc subgrupuri populaţionale (Sykes, 2001). Un haplogrup reprezintă o grupare de mutaţii care adesea au un strămoş comun. Un haplotip este definit de o colecţie de mutaţii, într-o regiune haploidă (genomul mitocondrial, cromozomul Y) sau doar pe unul din cromozomii unei perechi (vezi Sykes, 2001). Dintre markerii genetici (genomici) pentru care au fost identificate şi caracterizate haplotipuri şi haplogrupuri în populaţia umană, cele mai cunoscute şi mai bine reprezentate în literatura de specialitate sunt cromozomul Y (care defineşte haplogrupurile paterne) şi genomul mitocondrial, în special segmentele hipervariabile I şi II din regiunea de control a acestuia (care defineşte haplogrupurile materne – vezi Sykes, 2001).

Numărul cercetărilor despre haplogrupurile umane a explodat în ultimii zece ani, cu impact major asupra înţelegerii istoriei populaţiilor umane (de exemplu, migraţiile umane, procesele de etnogeneză etc.).

3.2.1.1. Contextul general

Textul de mai jos prezintă cunoştinţe de cultură generală, derivate din integrarea lucrării lui Oppenheimer (2003) (un sistem interactiv online poate fi găsit pe http://www.bradshawfoundation.com/journey/) şi a lui Wells (2007) (https://genographic.nationalgeographic.com/human-journey/).
Pentru detalii profesionale sugerez consultarea lucrărilor menţionate şi a bibliografiei lor. Pentru alte lucrări de popularizare a ştiinţei sugerez numărul special din *Scientific American* (2014), *How we became human: Evolution, the human saga*.

Genul *Homo* a apărut în Africa, în urmă cu aproximativ

2.000.000 de ani. Diverşi hominizi au apărut, au evoluat şi au dispărut în Africa. Alţii au părăsit Africa (ajungând în Europa, Asia etc.), continuând să evolueze şi în noile teritorii ocupate. Un astfel de exemplu, probabil cu cel mai mare impact, pare să fie *Homo erectus*, care a ieşit din Africa prin Coridorul Levantin sau Cornul Africii (acum aproximativ 1.800.000 de ani).

Homo sapiens – specia noastră – a apărut în Africa (Etiopia) acum aproximativ 200.000 de ani. S-a răspândit iniţial pe teritoriul african. O primă încercare de a ieşi din Africa s-a produs, se pare, acum 125.000 de ani, prin Coridorul Levantin – atractiv, ca urmare a încălzirii climei –, dar grupul nu a reuşit să colonizeze Europa sau Asia, dispărând acum aproximativ 90.000 de ani (Oppenheimer, 2003). Colonizarea începe mai târziu, în două valuri. Primul val – acum aproximativ 80.000 sau 70.000 de ani – foloseşte Cornul Africii, iese din Africa şi ajunge în India, Asia de Sud-Est, până în Australia şi America de Nord (Oppenheimer, 2003). Al doilea val – acum aproximativ 50.000 de ani – foloseşte probabil Coridorul Levantin, ajungând din Africa în Orientul Mijlociu şi de aici în Asia Centrală (Wells, 2007). O altă ipoteză este că migratorii din al doilea val sunt de fapt cei din primul val, care, ca urmare a încălzirii climei, s-au îndreptat spre zonele noi şi fertile din nord: cei din Asia de Sud-Vest/Peninsula Arabică spre Orientul Mijlociu/Levant, iar cei din Asia de Sud/India spre Asia Centrală (Oppenheimer, 2003). Oricum s-ar fi întâmplat, din aceste două locaţii noi – Orientul Mijlociu şi Asia Centrală – *Homo sapiens* se răspândeşte apoi în toată Europa (dar şi în Asia, America de Nord, America Centrală şi America de Sud etc.).

Europa paleolitică – vânătorii-culegători europeni. Aşadar, în teoria clasică, *Homo sapiens* a ajuns în Europa acum aproximativ 40.000 de ani, venind pe mai multe rute (Oppenheimer, 2003; Wells, 2007). Prima rută, cea de nord, începe în Asia Centrală, ajungând în toată Europa (mai ales în centrul şi nordul acesteia), probabil prin nordul Mării Caspice şi al Mării Negre; mulţi reprezentanţi ai acestor grupuri făceau, probabil, parte din

haplogrupul patern (cromozom Y) R1b (Wells, 2007). A doua rută, cea de sud, din Orientul Mijlociu, a ajuns în sudul Europei/Balcani, probabil prin Anatolia, extinzându-se apoi pe cursul Dunării şi în bazinul mediteranean; mulţi reprezentanţi ai acestor cohorte făceau probabil parte din haplogrupul patern IJ, din care a apărut apoi în Europa haplogrupul patern I (Wells, 2007). Cei din Orientul Mijlociu au urmat probabil şi o rută intermediară, între Marea Neagră şi Marea Caspică, ajungând în estul Europei. Aceşti *Homo sapiens* erau „vânătorii-culegătorii" Europei paleolitice. Ei au găsit aici alte specii de hominide care au migrat şi evoluat anterior în acest teritoriu; este vorba despre *Homo neanderthalensis*, care a dispărut în aproximativ 10.000 de ani de la apariţia lui *Homo sapiens* în Europa, aceasta rămânând astfel locuită doar de specia noastră. În timpul Marii Glaciaţiuni (acum aproximativ 30.000 sau 20.000 de ani), practic, nordul şi centrul Europei au fost acoperite de gheaţă, astfel că locuitorii s-au retras în zonele de sud ale Europei. Acum 20.000 de ani, după încălzirea climei, aceştia au început să repopuleze zonele centrale şi de nord ale Europei paleolitice (Oppenheimer, 2003; Sykes, 2001; Wells, 2007).

Europa neolitică – vechea civilizaţie europeană. Trecerea de la statutul de „vânători-culegători" la cel de populaţie neolitică de agricultori s-a făcut, cel mai probabil, prin migraţii – începând acum aproximativ 10.000 de ani – ale unor grupuri din Orientul Mijlociu către sudul Europei; migraţia a avut loc din Levant, direct, în tot sudul Europei sau prin Anatolia în Balcani, iar de aici în sudul Europei şi pe cursul Dunării (Oppenheimer, 2003; Wells, 2007). Din sudul Europei, revoluţia neolitică (agriculturalizarea, în principal) s-a extins apoi în restul Europei, prin migraţii şi/sau difuziune culturală. Grupurile venite din Orientul Mijlociu au adus agricultura în Europa – care deja începuse să se dezvolte în zona fertilă din Levant/Orientul Mijlociu – acum aproximativ 10.000 de ani, constituind astfel, împreună cu vechii locuitori paleolitici, civilizaţia „vechii Europe"; mulţi dintre aceştia făceau parte, probabil, din haplogrupurile paterne G2 şi J2 (vezi şi Sykes, 2001;

Wells, 2007).

Spre Europa antică – migraţiile indo-europene. Populaţiile indo-europene (probabil cu haplogrup patern de tip R1a şi G2a3), venind din stepele euroasiatice şi nord-pontice (formate şi dezvoltate acolo pe unde venise iniţial grupul paleolitic cu haplogrup patern de tip R1), au păstruns în vechea Europă (începând cu anii 4000 î.Hr., în mai multe valuri, adesea războinice, şi, prin combinaţia cu vechii locuitori ai vechii civilizaţii neolitice europene, au format popoarele cunoscute şi civilizaţiile Antichităţii (spre exemplu, tracii/dacii [geţii], romanii, celţii, grecii etc.) (vezi Gimbutas, 1980; Dexter şi Jones-Bley, 1997 – ipoteza kurganelor; vezi şi Wells, 2007). Într-adevăr, recent, Gibbons (2014) arată într-un articol din revista *Science* că pe lângă fondul genetic paleolitic şi cel neolitic există în fondul genetic european o componentă puternică a unei populaţii dispărute care ar fi ajuns în Europa din Asia de Nord-Est, acum aproximativ 5.000 de ani.

Nuanţe ale perspectivei expuse până aici. Teoria alternativă ipotezei kurganelor afirmă că migraţiile indo-europene au avut loc din Anatolia, începând în jurul anului 7000 î.Hr. (Pringle, 2012; Renfrew, 2003). Într-adevăr, recent, prin prisma studiilor referitoare la substratul genetic, această teorie clasică privind perioadele paleolitică şi neolitică în Europa şi fenomenul de indo-europenizare a fost pusă sub semnul întrebării de unele descoperiri noi (Balaresque *et al.*, 2010; vezi şi Lazaridis *et al*,, 2014). Astfel, se pare că haplogrupul patern R1b nu este atât de vechi pe cât se credea, ci ar aparţine şi el revoluţiei neolitice (prin ruta Anatoliei) (Balaresque *et al.*, 2010). De asemenea, ştim că cea mai mare parte (până la 80-90%) a ADN-ului matern/mitocondrial al europenilor provine de la şapte femei, numite de Bryan Sykes – profesor de genetică umană la Oxford University – „cele şapte fiice ale Evei” (2001), şi că majoritatea acestuia este în mod cert de origine paleolitică (vezi şi Balaresque *et al.* 2010). Cum aproape

80% din ADN-ul european pe linie paternă este de tip R1b, e important de stabilit clar dacă acesta este de origine paleolitică (conform teoriei clasice) sau neolitică (potrivit unor date recente); studiile viitoare vor trebui să confirme clar una din perspective (sau o poziţie intermediară). Dacă noua perspectivă este corectă, atunci apar câteva întrebări şi variante interesante (care merită investigate de specialişti):

- se pare că primul val de „vânători-culegători" în Europa a sosit pe ruta sudică (din Orientul Mijlociu), ajungând în Europa acum 40.000 de ani (cu un haplogrup patern probabil de tip IJ) (vezi Wells, 2007). Ruta nordică şi cea intermediară au fost mai târzii, cei care le-au urmat ajungând probabil numai până în Europa de Est. Dacă aşa stau lucrurile, atunci întrebarea-cheie care se pune este: care era haplogrupul dominant al „vânătorilor-culegătorilor" ce au urmat ruta nordică şi cea intermediară (tot haplogrupul patern IJ?)?
- probabil că majoritatea europenilor din paleolitic făceau parte doar din haplogrupul patern IJ (ruta sudică), evoluând apoi aici (pe teritoriul european) spre haplogrupul patern I. Haplogrupul R s-a dezvoltat în Orientul Mijlociu (vezi şi Sykes, 2001): R1b s-a răspândit apoi în Europa în timpul revoluţiei neolitice (pe ruta mediteraneană/anatoliană – împreună cu haplogrupurile G2/J2), iar R1a a pornit din Orientul Mijlociu spre Asia Centrală, de unde, prin nordul Mării Caspice şi al Mării Negre (unde a întâlnit, probabil, şi haplogrupul G2a3, care a ajuns în zona stepelor nord-pontice şi caspice din Orientul Mijlociu fie trecând prin zona Caucazului, între Marea Neagră şi Marea Caspică, fie urmând ruta R1a), a ajuns mult mai târziu în Europa ca populaţie indo-europeană.

3.2.1.2. Despre genetică/biologie şi români

Diversitatea haplogrupurilor Y în România arată aproximativ astfel (Bosch *et al.*, 2006; Rootsi *et al.*, 2004; Varzari *et al.*, 2013): 7,4% E, 5,6% G, 22,2% I sau I2; 5,6% J; 20,4% R1a; 13% R1b (pentru

detalii şi analize comparative între ţări, vezi http://www.eupedia.com/europe/european_y-dna_haplogroups.shtml).

Profilul genetic al românilor se înscrie foarte bine în cel al populaţiilor din Europa – mai precis, în cel al populaţiilor din Europa Centrală şi de Est/Balcani. Distribuţia haplogrupurilor Y şi mitocondriale în Balcani (Albania, Grecia, Macedonia, România) prezintă o omogenitate genetică mult mai mare decât varietatea etnică definită, spre exemplu, prin limbă (Bosch *et al.*, 2006; Comas *et al.*, 2004). În ceea ce priveşte comunităţile aromâne din Albania, Macedonia şi România, părerile sunt împărţite. Într-adevăr, Comas şi colaboratorii săi (2004) nu au găsit că această comunitate ar devia de la „omogenitatea" balcanică, în timp de Bosch şi colaboratorii săi (2006) sugerează că, deşi nu constituie un grup omogen separat de restul populaţiilor balcanice, aromânii ar avea o eterogenitate mai mare, ce îi diferenţiază între ei; altfel spus, distanţa genetică dintre diverse grupuri de aromâni este mai mare decât cea dintre aromâni şi celelalte populaţii investigate (Bosch *et al.*, 2006).

Se pare că zona Munţilor Carpaţi a funcţionat ca o barieră genetică pentru estul Europei Centrale (vezi Ştefan *et al.*, 2001). Zonele din estul Carpaţilor (de exemplu, Moldova) au anumite haplogrupuri-Y cu 30% sau cu 100% mai frecvente decât zonele din vestul Carpaţilor (de exemplu, Transilvania), cu excepţia Bihorului, care are un profil genetic asemănător regiunilor estice (vezi, pentru detalii, Ştefan *et al.*, 2001).

În ceea ce îi priveşte pe moldovenii din Republica Moldova – cu care cetăţenii români de etnie română din România au în comun limba şi o mare parte a istoriei –, se pare că şi aceştia au un fond genetic general similar cu populaţiile din Europa Centrală şi de Est/Balcani (Varzari *et al.*, 2013). Pe acest fond comun, dacă detaliem nivelul de analiză, pot fi identificate unele mici nuanţe. Astfel, spre deosebire de cetăţenii români de etnie română din România (Piatra Neamţ şi Buhuşi), se pare că moldovenii din Republica Moldova au o influenţă genetică slavă (slavii de vest şi de est) mai puternică. Într-adevăr, Varzari şi colaboratorii săi (2013) arată că,

deşi vorbesc aceeaşi limbă, cetăţenii români de etnie română din România şi moldovenii din Republica Moldova nu formează un cluster etnic care să-i separe clar de alte populaţii vecine; cetăţenii români de etnie română sunt mai degrabă în clusterul populaţiilor balcanice, în timp de moldovenii din Republica Moldova nu se înscriu clar în acest cluster. Oricum, diferenţele genetice din interiorul grupurilor de români şi moldoveni sunt mai mari decât diferenţele genetice dintre români şi moldoveni, ceea ce arată un fond genetic comun foarte puternic între aceste două populaţii. Varzari şi colaboratorii săi (2013) arată că, ţinând cont de faptul că similaritatea genetică cu populaţia italiană este scăzută atât în cazul românilor, cât şi al moldovenilor (este mai ridicată similaritatea cu italienii din sudul Italiei şi din Sardinia), foarte probabil că peisajul genetic al Europei Centrale şi de Est/Balcanilor a fost stabilit înainte de cristalizările etnice (definite lingvistic) (vezi şi Bosch *et al.*, 2006; Comas *et al.*, 2004).

Există, de asemenea, unele diferenţe interesante la nivel genetic între cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii români de etnie maghiară din România. Folosind ca markeri genetici locii nucleari (diploizi) folosiţi în amprentarea genetică, Demeter şi colaboratorii săi (2010) au comparat genetic: secuii din Covasna, maghiarii din Cluj-Napoca, secuii din Harghita, ceangăii din Harghita, românii din Bucureşti, românii din vestul ţării, populaţia românească din Transilvania, Moldova, Dobrogea şi Ţara Românească. Nu s-au găsit diferenţe de structură genetică între maghiarii din Cluj-Napoca, maghiarii secui din Covasna şi românii din Bucureşti; au apărut însă astfel de diferenţe interesante (1) între maghiarii secui din Covasna şi românii din Ţara Românească şi (2) între secuii din Harghita şi maghiarii din Cluj-Napoca, pe de o parte, şi secuii din Covasna, pe de altă parte. Maghiarii din Cluj-Napoca au o eterogenitate genetică mai mare decât secuii din Covasna. Diferenţele în ceea ce priveşte frecvenţa alelelor au fost mai mari între secuii din Covasna *vs.* restul populaţiilor analizate, decât între maghiarii din Cluj-Napoca şi restul populaţiilor analizate (Demeter *et al.*, 2010). Rezultă de aici că diferenţele

etnice dintre românii şi maghiarii din România sunt mai degrabă accentuate lingvistic/cultural, fără să se anuleze şi unele nuanţe genetice, aşa cum apar acestea descrise de Demeter şi colaboratorii săi (2010). Într-adevăr, Voracek şi colaboratorii lui (2007) au arătat cum cetăţenii români de etnie maghiară au profilul suicidologic mai apropiat de cetăţenii maghiari din Ungaria decât de cetăţenii români de etnie română, autorii speculând pe marginea bazei genetice a acestui fenomen, în conformitate cu teoria fino-ugrică.

Cum s-a ajuns la acest profil genetic al românilor?

Evident, foarte probabil, profilul genetic al populaţiei de pe teritoriul României a evoluat continuu şi tot foarte probabil va mai evolua, într-o lume globalizată diferenţele urmând să fie tot mai atenuate. Cardoş şi colaboratorii săi (2004) au arătat că influenţa tracă asupra profilului genetic al românilor este posibilă (4,2%), dar aceasta există şi asupra italienilor (7,9%), a albanezilor (6,3%) şi grecilor (5,8%), autorii afirmând că este nevoie de mai multe studii pentru clarificarea şi stabilitatea concluziilor. Într-adevăr, ulterior, acelaşi grup de cercetare (Rodewald *et al.*, 2012) arată că profilul genetic al populaţiei din Epoca bronzului/fierului de pe teritoriul actual al României este mai diferit faţă de profilul românilor de astăzi din ţară. Mai precis, vechea populaţie are o variabilitate genetică foarte mică în comparaţie cu românii (şi cu alte populaţii europene) de astăzi, iar acest lucru se explică prin organizarea în triburi relativ izolate reproductiv. În timp ce vechea populaţie din Epoca bronzului/fierului de pe teritoriul de astăzi al României era mai similară genetic cu turcii de origine tracă (derivaţi dintr-o populaţie veche din Tracia, care s-a convertit la islamism), românii moderni sunt mai similari genetic cu bulgarii, italienii (din sudul Italiei şi Sardinia), grecii şi unele populaţii din Spania (vezi Rodewald *et al.*, 2012).

Însă Kelemen şi colaboratorii (comunicare personală; rezultate în pregătire pentru publicare) au găsit exact opusul rezultatelor obţinute de Rodewald şi colaboratorii săi (2012): pentru unele probe medievale (Capidava, secolul al X-lea, cetate-port) există populaţii cu efectiv mic şi foarte diverse genetic. Într-adevăr,

cercetările reliefează la probele vechi haplogrupuri/haplotipuri care sunt considerate rare sau relativ rare în populaţia europeană modernă. Aşadar, probabil că lucrurile depind foarte mult de contextul în care a trăit populaţia veche studiată, iar repetarea cercetărilor pe eşantioane cât mai mari va clarifica aceste diferenţe.

O analiză recentă din revista *Science* prezentată într-un atlas genetic (vezi Hellenthal *et al.*, 2014) arată că între anii 300 şi 1000 d.Hr. au avut loc o serie de evenimente istorice (de exemplu, marile migraţii) care au dus la un amestec genetic ce defineşte astăzi fondul genetic general al populaţiilor din Europa de Est. La acestea s-a adăugat apoi foarte probabil şi invazia tătară, care şi-a lăsat amprenta asupra Europei de Est. Astfel, fondul general comun al populaţiilor Europei de Est este format din influenţe (vezi Hellenthal *et al.*, 2014): (1) sudice (probabil, prin influenţa greco-romană); (2) nordice (probabil, prin slavi); şi (3) asiatice (prin migratorii asiatici care au adus un fond genetic reprezentând aproximativ 4,5% din diversitatea genetică actuală).

Ca parte a Europei de Est, evident că şi în cazul românilor se regăseşte acest profil general (vezi figura 3.2).

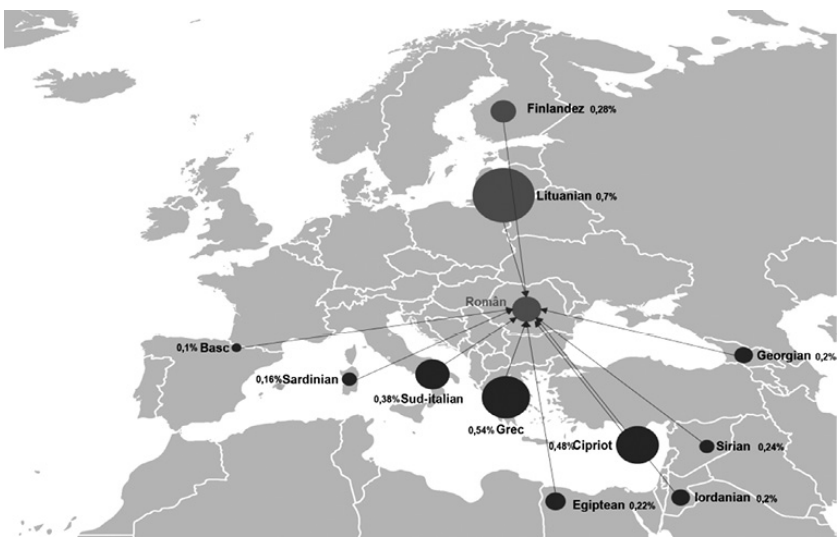

Figura 3.2. Relaţii genetice ale românilor (figură adaptată cu permisiune după cea generată pe baza studiului lui Hellenthal şi al colaboratorilor săi,

2014, http://admixturemap.paintmychromosomes.com/; harta de fundal este adaptată după o imagine disponibilă în domeniul public, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Blank_map_europe.png)

Astfel, în cazul românilor avem (vezi figura 3.2): (1) o influenţă sudică – o populaţie băştinaşă de pe teritoriul actual al României (probabil daco-tracă sau daco-romană) a interacţionat cu strămoşii italienilor – mai ales din sudul Italiei şi Sardinia –, ai grecilor şi ai ciprioţilor de astăzi (probabil din Imperiul Roman şi/sau Imperiul Bizantin), (2) o influenţă nordică – populaţia băştinaşă de pe teritoriul actual al României (probabil daco-romană) a interacţionat genetic cu strămoşii lituanienilor de astăzi (probabil slavii), ceea ce îi înrudeşte astăzi genetic pe români cu lituanienii; există şi o relaţie genetică a românilor cu egiptenii/sirienii/iordanienii/georgienii care poate fi explicată mai ales de substratul greco-roman comun (de exemplu, mişcarea populaţiilor şi a legiunilor romane), aceste zone fiind sub influenţa Imperiului Roman şi a Imperiului Bizantin, (3) o influenţă asiatică (mai scăzută) – migraţiile au adus şi o infuzie de material genetic de tip asiatic (de aici, probabil, legătura genetică a românilor şi cu finlandezii, prin faptul că aceştia din urmă par să aibă, cel puţin lingvistic, un strămoş comun cu maghiarii). Probabil (Popescu şi Kelemen, comunicare personală) că relaţia cu egiptenii, sirienii şi iordanienii (vezi figura 3.2) este legată mai degrabă de prezenţa haplogrupurilor/haplotipurilor (cel puţin mitocondriale) specifice Orientului Apropiat, anterioare diversificării lor pe teritoriul Europei; deci sunt haplogrupuri vechi care persistă cu frecvenţe reduse pe teritoriul Europei de astăzi.

Rezumând, profilul genetic al românilor se înscrie foarte bine în cel al populaţiilor din Europa – mai precis, în cel al populaţiilor din Europa Centrală şi de Est/Balcani, cu mici diferenţe şi nuanţe – atunci când nivelurile de analiză sub foarte fine –, fără semnificaţii pentru această lucrare, între (1) români şi celelalte ţări din zonă şi între (2) diverse regiuni ale României. Fondul genetic al românilor are, probabil: (1) o influenţă daco-tracă (mai veche şi mai ales în trecut); (2) o influenţă sudică (probabil, prin populaţiile greco-

romane din Imperiul Roman şi Imperiul Bizantin); (3) o influenţă nordică (probabil slavă); şi (4) o influenţă asiatică (mai scăzută, probabil ca urmare a migraţiilor); vezi pentru ipoteze similare legate de fondul balcanic comun influenţat probabil pe linie tracică şi/sau slavă şi Stanciu *et al.* (2010). Foarte probabil, ca urmare a fenomenului de globalizare, diferenţele genetice dintre români şi alte ţări/culturi sau dintre românii din diversele zone ale ţării se vor reduce tot mai mult. În plus, dacă observăm diversitatea etnică extraordinară din Balcani (de exemplu, definită prin limbă), în contextul omogenităţii genetice ridicate, atunci am putea afirma că diferenţele genetice dintre români şi alte ţări/culturi sau dintre românii din diversele zone ale ţării nu au un rol important în definirea etnicităţii româneşti, deci, probabil, nici în aspectele etnice specifice din cultura ţării sau în profilul psihologic al românilor. Sigur, rămâne posibilitatea ca fondul genetic comun să influenţeze aspectele comune din cultura acestor ţări, aspect pentru a cărui clarificare este nevoie de noi cercetări de specialitate. Oricum, diverse aspecte etnice (de exemplu, de limbă) nu par să fie susţinute genetic: aceeaşi limbă (de exemplu, la români, moldoveni) nu presupune un profil genetic identic, iar limbi diferite (vezi culturile din Balcani) nu presupun profiluri genetice foarte diferite.

3.2.2. Elemente de genetică comportamentală

Cercetările recente din domeniul geneticii comportamentale s-au focalizat pe o serie de variante genetice sau polimorfisme care au fost puse în legătură cu anumite atribute psihologice şi psihoculturale.

Cele mai studiate polimorfisme genetice funcţionale cu impact psihologic sunt: (1) 5-HTTLPR, localizat în gena transportorului de serotonină (SERT), (2) Val^{66}Met, situat în gena factorului neurotrofic derivat din creier (*brain-derived neurotrophic factor*/

BDNF), şi (3) Val^{158}Met, localizat în gena catecol-O-metiltransferazei (COMT).

Spre exemplu, alela scurtă a 5-HTTLPR, care este asociată cu tulburări emoţionale, apare cu o frecvenţă de 70-80% în ţările Asiei de Est, cu o frecvenţă de 40-45% în eşantioanele europene, respectiv cu o frecvenţă de 10-20% în ţările africane (vezi Chiao şi Blizinsky, 2010; Gelenter *et al.*, 1997; Way şi Lieberman, 2010).

Unii autori au argumentat că aceste polimorfisme genetice (de exemplu: 5-HTTLPR) ne predispun spre profiluri psihocomportamentale (de exemplu, distorsiuni atenţionale înspre stimuli negativi) care la rândul lor ne predispun la alte răspunsuri psihocomportamentale (de exemplu, anxietate) (vezi Fox, Ridgewell şi Ashwin, 2009). Aceste asocieri au fost identificate preponderent pentru alela scurtă (s) a 5-HTTLPR mai ales în ţări/ culturi cu un profil individualist (vezi secţiunea 3.4). În schimb, în ţările/culturile colectiviste unde prevalenţa alelei scurte a 5-HTTLPR este mai mare (de exemplu, ţările/culturile Asiei de Sud-Est), s-a descoperit că prevalenţa unor tulburări psihice în forma anxietăţii/depresiei, în mod paradoxal, este mai scăzută (Kessler şi Ustun, 2008; Weissman *et al.*, 1996). Una dintre explicaţiile iniţiale a fost că oamenii din culturile colectiviste, deşi simt anxietate/ depresie, le raportează mai puţin deoarece acestea ar fi privite negativ în cultura din care fac parte. Cercetările recente (Chiao şi Blizinsky, 2010) arată însă o altă potenţială cauză, şi anume că aceste culturi colectiviste au funcţia de mecanism de apărare/ defensiv/adaptare/de *coping*. Mai specific, colectivitatea este o nişă care ne protejează de factori stresanţi, reducând astfel prevalenţa anxietăţii/depresiei. Aşadar, aceste tulburări nu sunt neraportate, ci realmente sunt mai puţin prevalente, deşi vulnerabilitatea lor psihologică (de exemplu, distorsiunile atenţionale) şi genetică este mai ridicată decât în cazul altor culturi. În cazul în care cauza principală ar fi fost că tulburările psihocomportamentale sunt privite negativ în culturile colectiviste, atunci acest lucru s-ar aplica mai multor tulburări psihocomportamentale; dar Chiao şi Blizinsky (2010) arată că ele se aplică mai ales anxietăţii/depresiei,

care este în legătură cu vulnerabilitatea genetică.

Fără a anula cele afirmate mai sus, unele teorii recente (vezi Belsky, 2005; Belsky şi Pluess, 2009; Ellis *et al.*, 2011; van Ijzendoorn *et al.*, 2012) evită să discute doar despre vulnerabilitate genetică, utilizând conceptul mai general de *susceptibilitate genetică,* în sensul că evenimentele negative de viaţă pot genera consecinţe psihologice negative pe fondul suceptibilităţii genetice (similar cu conceptul de *vulnerabilitate genetică*), dar evenimentele pozitive de viaţă pot genera consecinţe psihologice pozitive pe acelaşi fond de susceptibilitate genetică.

În ţară, polimorfismele genetice menţionate mai sus au fost studiate în relaţie cu: (1) cogniţiile disfuncţionale (Podină *et al.*, acceptat pentru publicare; N = 267), (2) anxietatea socială (Miu *et al.*, 2013; N = 182), (3) activitatea neurovegetativă la nivelul inimii (Vulturar *et al.*, 2012; N = 143), (4) deciziile în condiţii de ambiguitate şi conductanţa electrică a pielii (Miu *et al.*, 2012; N = 135) şi (5) deciziile economice, frica/anxietatea (Crişan *et al.*, 2009; N = 36). Alte cercetări aflate în derulare au investigat polimorfisme genetice funcţionale (1) în relaţie cu cogniţiile iraţionale şi anxietatea (Szentágotai *et al.*, în curs de apariţie; N = 450; vârsta – 18,14 ani; adolescenţi/studenţi, 314 femei şi 136 de bărbaţi) sau (2) în relaţie cu forme computerizate de intervenţie asupra distorsiunilor atenţionale (Podină, 2013; N = 66, vârsta – 23,31 ani; studenţi, 87,87% femei).

Eşantioanele româneşti utilizate în aceste cercetări nu au fost reprezentative pentru populaţia românească, dar au respectat echilibrul Hardy-Weinberg. Dar, foarte important, în toate studiile româneşti, indiferent de populaţia studiată (de exemplu, adolescenţi, studenţi, populaţia generală), distribuţia acestor polimorfisme este comparabilă cu restul populaţiei europene caucaziene (de exemplu, Hu *et al.*, 2006; Herderson *et al.*, 2000), niciun recenzor nepunându-şi problema că, nefiind eşantioane reprezentative, lucrurile ar putea sta altfel.

Acestea fiind spuse, trebuie să punctez însă clar că de obicei atributele psihologice complexe (de exemplu, anxietatea,

distorsiunile atenţionale, cogniţiile iraţionale etc.) sunt poligenice, fiecare implicând probabil un număr foarte mare de polimorfisme (precum 5-HTTLPR), fiecare, luat separat, cu o contribuţie relativ scăzută. Influenţa acestor predispoziţii genetice nu este întotdeauna aditivă, astfel că trebuie incluse în analizele complexe interacţiunile de tip genă-genă (epistatice) şi interacţiunea cu mediul.

Aşa cum am arătat în secţiunea 3.2.1, corespondenţa genetică (în termeni de frecvenţă alelică) a românilor cu restul populaţiei europene arată o bună integrare genetică a acestei populaţii în spaţiul european (cu referire la populaţia caucaziano-europeană). Mai mult, rezultatele obţinute pe populaţia românească, în relaţia dintre aceste polimorfisme genetice şi unii factori psihocomportamentali (de exemplu, distorsiuni atenţionale), sunt în general compatibile cu cele din literatura internaţională bazate pe populaţii europene. Acest lucru mă face să cred că, foarte probabil, sub acest aspect, românii se integrează foarte bine în profilul populaţiei caucaziene europene.

Toate acestea întăresc ideea că colectivismul românesc nu este construit pe factori bioecologici (de exemplu, prevalenţa patogenilor, polimorfisme genetice care induc vulnerabilităţi pentru anxietate/depresie etc.), ci pe alt tip de factor pe care eu îl voi lega de securitate. Aşadar, acest lucru întăreşte ideea din secţiunea 3.4 că colectivismul românesc, deşi puternic, este mai puţin stabil decât cel al ţărilor Asiei de Est (de exemplu, China, India) sau al ţărilor europene (de exemplu, Portugalia, Grecia, Turcia), deoarece nu are la bază mecanisme bioecologice, ci mecanisme mai flexibile şi modificabile, care ţin de mediul cultural.

3.2.3. Concluzii privind demersul biologic/genetic

Aşa cum am arătat, profilul genetic al românilor se înscrie foarte

bine în cel al populaţiilor din Europa – mai exact, din Europa Centrală şi de Est/Balcani, cu mici diferenţe şi nuanţe. Fondul genetic al românilor are, probabil: (1) o influenţă daco-tracă (mai veche şi mai ales în trecut), (2) o influenţă sudică (probabil prin populaţiile greco-romane din Imperiul Roman şi Imperiul Bizantin), (3) o influenţă nordică (probabil slavă) şi (4) o influenţă asiatică mai mică (probabil ca urmare a migraţiilor). Foarte probabil, în urma fenomenului de globalizare, diferenţele genetice dintre români şi alte ţări/culturi sau dintre românii din diversele zone ale ţării se vor atenua tot mai mult. Iar analizând diversitatea etnică extraordinară din Balcani (de exemplu, definită prin limbă), în contextul omogenităţii genetice ridicate, este puţin probabil ca diferenţele genetice dintre români şi alte ţări/culturi sau dintre românii din diversele zone ale ţării (inclusiv de etnii diferite: români *vs.* maghiari) să aibă un rol fundamental în definirea profilului psihocultural al românilor. Desigur, este posibil ca fondul genetic comun să influenţeze aspectele comune din cultura acestor ţări, fiind nevoie de noi cercetări de specialitate pentru a clarifica acest punct.

Reiau aici ideea că acest lucru întăreşte ipoteza conform căreia colectivismul românesc nu se bazează pe factori bioecologici (de exemplu, prevalenţa patogenilor, polimorfisme genetice care induc vulnerabilităţi la anxietate/depresie etc.), ci pe alt tip de factor pe care eu îl voi lega de securitate (vezi secţiunea 3.4). Prin urmare, aşa cum voi afirma în secţiunea 3.4, colectivismul românesc, deşi puternic, este mai puţin stabil decât cel al ţărilor Asiei de Est (de pildă, China, India) sau al ţărilor europene (de exemplu, Portugalia, Grecia, Turcia), deoarece nu se bazează pe mecanisme bioecologice, ci pe nişte mecanisme mai flexibile şi modificabile, legate de mediul sociocultural.

Concluzionând, sub aspectele biologice/genetice analizate aici, românii se înscriu foarte bine în populaţia europeană – mai precis, în populaţia din Europa Centrală şi de Est/Balcani. Este puţin probabil ca aceste componente genetice analizate aici să aibă un rol major în diferenţierea profilului psihologic al românilor faţă de

alte ţări/culturi occidentale moderne.

3.3. Fundamente ale mediului ecologic

În această secţiune voi analiza succint cele mai importante aspecte ecologice relaţionate cu atributele psihologice analizate în capitolul 4.

3.3.1. Nivelul mediului patogenic

Prevalenţa tulburărilor infecţioase este un factor considerat cauzal în apariţia unor norme şi valori culturale. Ţările/Culturile cu un nivel patogenic crescut tind să aibă practici culturale şi caracteristici psihologice cu rol de protecţie. Astfel, un nivel patogenic crescut este asociat (după Murray şi Schaller, 2010):

(1) cu un nivel crescut al colectivismului şi un nivel scăzut al individualismului, care împiedică astfel individul să intre uşor în contact cu persoane noi/necunoscute, potenţial purtătoare de agenţi patogeni; într-adevăr, acest impact este foarte puternic (vezi Fincher *et al.*, 2008):
   a. patogenia din trecut corelează pozitiv cu colectivismul (0,63 < r > 0,73) şi negativ cu individualismul (–0,69 < r > –0,71);
   b. patogenia din prezent corelează pozitiv cu colectivismul (0,44 < r > 0,56) şi negativ cu individualismul (–0,58 < r > –0,59);
   c. altfel spus, în jur de 50% din variabilitatea în profilul colectivist-individualist poate să fie prezisă de variabilitatea mediului patogen (mai ales din trecut);

(2) cu un nivel scăzut al extraversiunii şi deschiderii indivizilor,

care astfel se protejează de interacţiunea cu alţi indivizi potenţial purtători de agenţi patogeni;
(3) cu un nivel crescut al restricţiilor drepturilor şi libertăţilor civile;
(4) cu un nivel de democratizare mai scăzut;
(5) cu utilizarea condimentelor (*spicy*) în alimente, condimentele conţinând antibiotice;
(6) cu sociosexualitatea scăzută a femeilor, pentru a se proteja de infecţii.

Aceste asocieri rămân stabile chiar şi atunci când se controlează factorii care pot influenţa agenţii patogeni, cum ar fi clima, ştiut fiind că o climă tropicală este mai favorabilă patogenilor decât una temperată sau rece. De asemenea, aparent, corelaţia cu aceste atribute culturale este mai mare în cazul factorului patogenic din trecut decât în cazul celui din prezent, ceea ce întăreşte rolul cauzal al mediului patogen în apariţia practicilor socioculturale. După Murray şi Schaller (2010), în raport cu media mondială (calculată în valori standard ca fiind 0), România se afla uşor sub nivelul mediu (–0,18); cel mai puţin patogene ţări/culturi sunt: Belgia (–1), Norvegia (–0,85), SUA (–0,89). Dintre ţările/culturile mai patogene menţionez Mali (1,4), Sudan (1,15), Togo (1,19), Camerun (1,17) etc.; dintre vecinii României menţionez Ungaria (–1), Bulgaria (–0,35), Serbia (–0,23) şi Ucraina (–0,43).

Foarte interesant, preferinţa bărbaţilor pentru frumuseţe, în dauna altor caracteristici ale femeilor, a fost mai mare în medii patogene (de exemplu, 50% din variaţia atractivităţii fizice se explică prin variabilitatea patogenilor), explicaţia fiind că frumuseţea este un indicator al sănătăţii (lipsa patogenilor) şi fertilităţii (Gangestad şi Buss, 1993; vezi pentru nuanţe si Buss, 1989; Buss, 1996; Confer *et al.*, 2010). În schimb, Marcinkowska şi colaboratorii săi (2014) – cercetare interculturală la care a participat şi grupul nostru – au descoperit că preferinţa bărbaţilor pentru trăsături feminine la partenere (de exemplu, ochi mari,

buze pline etc.) este mai accentuată în ţările/culturile bogate economic, explicând acest lucru prin faptul că bărbaţii din ţările/culturile mai sărace aleg femei mai rezistente şi adaptabile unui mediu mai dificil, cu care pot accesa astfel mai multe resurse; deşi aparent aleg resursele în dauna fertilităţii, pe termen lung aceasta este o investiţie tot în fertilitate (într-un mediu fără resurse, este mai dificil de întreţinut copii). În plus, Marcinkowska şi colaboratorii ei (2014) sugerează că atractivitatea ar putea avea atât indicatori variabili, cât şi invariabili cultural (vezi şi Sorokowski *et al*., 2010), ceea ce necesită nuanţarea relaţiei dintre nivelul de patogeni şi atractivitate într-o anumită cultură. Studiile trebuie să clarifice aceste nuanţe, care, indiferent de forma lor, susţin însă ideea că practicile noastre culturale sunt stabilite şi/sau au fost derivate istoric şi în funcţie de nivelul patogen al mediului nostru.

3.3.2. Temperatura (şi violenţa politică)

Cercetările din domeniul psihologiei interculturale arată că temperatura marchează o serie de fenomene psihoculturale. Spre exemplu, o serie de studii au arătat că temperatura medie anuală este asociată cu violenţa politică organizată (Schwartz, 1968), aceasta fiind mai ridicată în ţările cu o temperatură medie (media anuală de 24 de grade Celsius), faţă de ţările cu o temperatură rece (media anuală de 17 grade Celsius) şi ţările cu o temperatură crescută (media anuală de 30 de grade Celsius). Vliert şi colaboratorii săi (1999) replică aceste rezultate, dar arată că relaţia este moderată de indicele de masculinitate al ţării. Într-adevăr, în timp ce relaţia dintre masculinitate şi violenţa politică e liniară, relaţia dintre temperatură şi masculinitate este în formă de U întors (vezi Vliert *et al*., 1999): (1) temperatură rece – masculinitate scăzută, (2) temperatură moderată – masculinitate accentuată, (3) temperatură crescută – masculinitate moderată. Aceasta face ca

relaţia dintre temperatură şi violenţă să fie curbiliniară (vezi pentru detalii Vliert *et al.*, 1999): (1) violenţă scăzută în ţări cu temperatură rece – masculinitate scăzută, (2) violenţă mare în ţări cu temperatură moderată – masculinitate accentuată şi (3) violenţă moderată în ţări cu temperatură crescută – masculinitate moderată.

România, cu o temperatură medie anuală pe parcursul zilei în Bucureşti de 16,7 grade Celsius, este considerată o ţară cu temperatură rece. De asemenea, România este o ţară cu un profil psihocultural feminin (vezi secţiunea 3.4). Aceste două atribute combinate fac ca violenţa politică organizată în România să fie scăzută.

3.4. Mediul cultural românesc. Fundamente

În cel mai general sens, probabil definit pentru prima dată de Edward B. Tylor (1871), cultura se referă la orice patternuri umane de răspunsuri învăţate – altfel spus, la orice a adăugat omul mediului natural (vezi Herskovits, 1948). În limbajul comun sau în sensul cel mai restrâns, cultura este adesea înţeleasă ca referindu-se mai ales la valori estetice. În sensul psihologic cel mai răspândit, cultura unei ţări este reprezentată de valori, norme şi axiome psihosociale mai generale, civilizaţia fiind conceptualizată ca o cultură în acţiune. Urmăresc în această secţiune a lucrării descrierea şi analiza mediului cultural românesc, definit în sens psihologic. O analiză în evoluţie a acestui mediu cultural – valori ale românilor între 1993 şi 2006 –, bazată pe datele disponibile la acea vreme, a fost realizată anterior de Voicu şi Voicu (2007).

Cercetările de specialitate din psihologia interculturală s-au focalizat pe identificarea unor aspecte relativ general valabile, care pot caracteriza mediul cultural al oricăror grupuri umane.

Odată identificate, acestea pot fi utilizate apoi pentru comparaţii interculturale care ne ajută să înţelegem comportamentele într-o anumită cultură. Sigur, nivelul de analiză al mediul cultural – mai general sau mai specific – poate scoate în evidenţă mai multe asemănări sau deosebiri între medii culturale diferite sau chiar în cadrul aceluiaşi mediu. În această lucrare, nivelul de analiză este cel asumat de majoritatea publicaţiilor din domeniul psihologiei interculturale, care adesea, dar nu exclusiv, suprapune cultura cu o ţară/societate (de aici forma pe care o folosesc, *ţară/cultură*).

Voi analiza în continuare principalele aspecte ale mediului cultural românesc, relaţionate cu atributele psihologice evaluate cu testele psihologice din capitolul 4. Aceste aspecte – uneori numite şi psihoculturale – sunt expresii ale unor modele diferite, referindu-se la trei aspecte ale culturii: (1) valori, (2) norme şi (3) axiome sociale, care apar fie separat, fie interelaţionate în unele constructe mai globale. Iau ca definiţii de lucru următoarele (după Bond *et al.*, 2004a): în timp ce valorile au forma „A este bun/ dezirabil", iar normele forma „Trebuie/Este bine să facem A", axiomele sociale au forma „A este legat de B". Sigur că aceste distincţii – valori-norme-axiome – nu sunt rigide, uneori acelaşi construct mai complex putând fi inclus în categorii diferite, în funcţie de accentul pus pe o componentă sau alta. Distincţiile sunt aşadar mai mult didactice, ghidate de literatura de specialitate, servind scopul autorului în organizarea unui volum vast de informaţii.

Aşadar, această analiză vizează aspecte fundamentale din literatura de specialitate, cu relevanţă psihologică crescută, fără a acoperi însă întreaga gamă a factorilor culturali şi toate modelele aflate în competiţie pentru explicarea acestor factori, studiaţi în psihologia interculturală. Pentru o perspectivă comprehensivă asupra psihologiei interculturale, vezi cele şase volume ale lucrării *Handbook of Cross-Cultural Psychology*, publicată de Allyn & Bacon Press.

Există trei paradigme majore de analiză a mediului cultural, care, prin analize de psihologie interculturală sau alte tipuri de

studii interculturale derulate pe scară largă, au stabilit profiluri culturale pentru majoritatea ţărilor/culturilor lumii (cu limitele metodologiei actuale într-un astfel de demers): Hofstede şi colaboratorii săi (2010); Schwartz (1992; 2003); şi Inglehart şi Welzel (2010), paradigme care vor fi prezentate şi analizate în monografie în relaţie cu România (vezi şi Gavreliuc, 2011). Pe lângă aceste paradigme, proiectul *World Values Survey*/WVS (Analiza Valorilor Lumii: http://www.worldvaluessurvey.org) permite analize comparative, specifice sau globale, între diverse ţări/culturi; spre exemplu, Inglehart şi Welzel (2010) şi-au bazat modelul pe *World Values Survey*/WVS (vezi şi Voicu şi Voicu, 2007), iar eu voi face în monografie analize secundare de date asupra datelor din *World Values Survey*/WVS. În fine, există şi analize specifice, pe dimensiuni mai focalizate pe anumite aspecte psihoculturale de interes pentru diverse grupuri de cercetare, iar asupra datelor primare din astfel de publicaţii voi efectua adesea analize secundare de date şi/sau le voi interpreta în relaţie directă cu România.

Atât modelul lui Schwartz, cât şi modelul lui Hofstede au fost deja relaţionate puternic cu atribute psihologice tradiţionale, precum trăsăturile de personalitate, evaluate cu ajutorul unor teste psihologice riguroase (vezi Haslam *et al.*, 2009; Hofstede şi McCrae, 2004).

Înainte să analizez poziţionarea României prin prisma acestor demersuri, menţionez că în unele analize voi prelucra statistic date din *World Values Survey*/WVS (perioada 2010-2014; valul 6). Datele din *World Values Survey*/WVS (vezi WVS, 2010-2014) sunt culese pe eşantioane de adulţi reprezentative naţional. *World Values Survey*/WVS acoperă următoarele categorii mari de informaţii (fiecare dintre acestea are mai multe subcategorii): (1) percepţia vieţii (*perception of life*), (2) mediu (*environment*), (3) muncă (*work*), (4) familie (*family*), (5) politică şi societate (*politics and society*), (6) religie şi morală (*religion and morale*), (7) identitate naţională (*national identiy*), (8) securitate (*security*), (9) ştiinţă (*science*), (10) structura datelor/informaţiilor analizate

(*structure of the file*), (11) date sociodemografice (*socio-demographics*), (12) indexuri speciale, ca autonomia (*special indexes*), (13) modulul Sylatech (*Sylatech module*). Sigur, pentru cercetarea de faţă, contextul valoric actual – WVS, 2010-2014 – este cel mai important. Dar pentru a înţelege cum se investighează evoluţia acestui context valoric, în ţară şi comparativ între România şi alte ţări/culturi, vezi Voicu şi Voicu (2007) şi Comşa şi Rusu (2011).

Dintre ţările/culturile disponibile am inclus pentru compararea cu România nouă în analiza *World Values Survey*/WVS: China, Germania, Japonia, Polonia, Rusia, Spania, Turcia, Ucraina şi SUA. Alegerea lor a ţinut de mai multe criterii (aşa cum am menţionat şi în secţiunea de metodologie – capitolul 2): (1) disponibilitatea informaţiilor, (2) vecini geografici ai României, (3) ţări influente la nivel internaţional, (4) familia latină şi/sau (5) istorie cu elemente comune. Aşa cum am stabilit în partea de metodologie, axa principală de comparaţie este cu SUA, unde am utilizat statistica inferenţială; am adăugat analizei inferenţiale şi comparaţia României cu scorul total al ţărilor/culturilor analizate (nouă ţări/culturi). Celelalte comparaţii, cu rol complementar pentru comparaţia principală, se fac adesea prin intermediul statisticii descriptive, acest lucru neimplicând corecţiile Bonfferonni pentru comparaţii multiple pe acelaşi construct. În unele situaţii am făcut analize diferenţiate pentru cetăţenii români de diverse etnii (de exemplu, etnici români *vs.* etnici maghiari); spre exemplu, am considerat cetăţeni români de etnie maghiară participanţii care au răspuns la interviurile WVS (2010-2014) în limba maghiară. De asemenea, în unele analize am inclus ca referinţă şi cetăţenii maghiari din Ungaria; dar la aceştia am avut la dispoziţie doar date din WVS (2005-2009; valul 5).

După cum am discutat în partea de metodologie cu referire la distincţia dintre testele psihologice *vs.* ancheta psihosocială, aceste informaţii din *World Values Survey*/WVS pot surprinde, pe lângă atribute socioeconomice şi culturale, şi atribute psihologice, în forma „cum credem că suntem” sau „cum suntem” (într-o formă

relevantă pentru analizele la nivel de grup), completând astfel demersul mai complex prin utilizarea instrumentelor psihologice. Aşadar, datele din WVS (2010-2014) sunt relevante pentru nuanţarea modelelor culturale mai generale (Hofstede/Schwartz/ Inglehart şi Welzel) şi pentru o mai bună înţelegere a atributelor psihologice investigate prin teste psihologice (capitolul 4).

Metodologia de analiză a datelor din WVS (2010-2014) se prezintă astfel:

(1) analiza datelor a vizat şase (6) tipuri de comparaţii:
   a. comparaţia dintre România şi SUA (cea de interes principal);
   b. comparaţia dintre România şi cele nouă ţări/culturi din America de Nord, Europa şi Asia, menţionate anterior (incluzând şi SUA) şi luate împreună;
   c. comparaţii între cetăţenii români de etnie română şi cei aparţinând principalei minorităţi de pe teritoriul ţării, cei de etnie maghiară;
   d. acolo unde am considerat că ar fi de interes, iar datele au permis acest lucru, am prezentat comparaţii între cetăţenii români de etnie română, respectiv maghiară, şi cetăţenii maghiari din Ungaria (datele pentru Ungaria fiind preluate din valul 5 – WVS, 2005-2009);
   e. în cazul itemilor care au implicat răspunsuri pe scale nominale sau ordinale (de exemplu, „Mă consider o persoană religioasă", „Nu sunt o persoană religioasă", „Mă consider ateu") doar pentru cetăţenii din România, am avut în vedere raportarea la distribuţia şansei pentru a analiza în ce măsură diferenţele în ceea ce priveşte frecvenţa poziţiilor adoptate au semnificaţie statistică şi mai ales practică/ ecologică;
   f. am prezentat descriptiv răspunsurile în România şi în fiecare dintre celelalte nouă ţări/culturi, iar la anumite puncte-cheie am realizat comparaţii pe valorile descriptive date între România şi fiecare dintre ele (inclusiv Ungaria);
(2) datele descriptive au fost prezentate într-o manieră directă, fără procesări adiţionale. De exemplu, datele descriptive de la

punctul f au fost discutate sau reprezentate grafic fără a grupa categoriile de răspuns sau a pondera răspunsurile participanţilor. Analizele inferenţiale sunt însă prezentate în urma unor procesări menite să crească precizia rezultatelor şi să faciliteze interpretarea lor. Astfel, toate analizele inferenţiale, cu excepţia comparaţiilor dintre România şi toate celelalte nouă ţări/culturi luate la un loc (incluzând aici şi SUA), au fost ponderate pentru abaterile de la distribuţia reală a populaţiei (variabila „V258" din baza de date provenită din valul 6 al WVS). În cazul excepţiei pe care am menţionat-o, am folosit alt tip de ponderare, care a luat în calcul atât abaterile de la distribuţia populaţiei (variabila „V258" amintită anterior), cât şi dimensiunea eşantionului în fiecare dintre cele nouă ţări/ culturi care au fost agregate. Pentru aceasta am realizat o nouă ponderе care să aducă toate cele zece ţări/culturi (inclusiv România) la un eşantion cu un volum mediu apropiat de media celor zece eşantioane avute în vedere (1.800 de respondenţi). În acest mod, comparaţia dintre România şi celelalte ţări/culturi nu a fost distorsionată de diferenţele legate de dimensiunile eşantioanelor (de exemplu, cetăţenii chinezi nu au cântărit mai mult în această analiză decât cei polonezi). Pe lângă ponderare, am verificat măsura în care rezultatele noastre au putut fi afectate de datele lipsă. Pentru acest lucru am generat cinci scenarii de inputare a datelor (exceptând doi indicatori – încrederea în persoanele îndepărtate şi încrederea în persoanele apropiate – pentru care programul de analiză nu a putut identifica modele de inputare, care, din cauza formulei complexe pe care o presupun, complică scenariul de inputare), folosind modulul automat de inputare al programului de analiză, care identifică patternurile aleatoare (*fully conditional specification*) sau pe cele ce urmează o anumită regulă (*monotone*). Aceleaşi analize inferenţiale au fost rulate şi pe aceste scenarii de inputare şi raportate explicit în text dacă au schimbat semnificaţia statistică a rezultatului iniţial sau dacă media mărimii efectelor obţinute pe aceste noi baze de date a

indicat o magnitudine diferită a efectului (de exemplu, o mărime a efectului care nu mai are relevanţă practică/ecologică sau, din contră, un efect care trece de la o magnitudine nerelevantă la una relevantă practic/ecologic). Inputarea s-a realizat separat pentru comparaţia dintre România, pe de o parte, şi SUA şi toate cele nouă ţări/culturi luate împreună, pe de altă parte, respectiv pentru comparaţia dintre România şi Ungaria (am făcut această inputare separat doarece nu a existat o suprapunere perfectă între variabilele luate în calcul pentru cele două seturi de comparaţii). Inputarea datelor s-a făcut având ca predictori ţara şi variabilele demografice de bază (vârsta, sexul, statutul ocupaţional, statutul marital, nivelul de educaţie şi limba în care a fost realizat interviul, ca indicator al etniei), iar toate variabilele de interes pentru analiză au fost introduse atât ca variabile de inputat, cât şi ca predictori în ecuaţie. Pentru datele necesare comparaţiilor dintre România, SUA, toate celelalte ţări/culturi luate la un loc, respectiv cu Ungaria, inputarea s-a realizat separat pentru variabilele categoriale şi ordinale, respectiv pentru cele de tip interval/ raport (această împărţire s-a datorat volumului mare de parametri care solicitau o putere de calcul foarte mare). Datele pentru indicatorii (parametrici) calculaţi pe baza datelor din *World Values Survey* au fost rotunjiţi la două zecimale, iar algoritmul de inputare a fost condiţionat să păstreze aceeaşi formă a valorilor numerice. Rotunjirea nu a afectat decât marginal valorile numerice obţinute şi nu a modificat concluziile pe baza rezultatelor; pentru indexul „valori emancipative” am refăcut analiza datelor utilizând variabila de ponderare indicată de autorii care au propus acest index, iar concluziile au rămas neschimbate;

(3) analizele realizate au fost de două tipuri: (a) parametrice, acolo unde datele disponibile au fost de tip interval/raport, în cazul cărora am folosit teste *t* pentru eşantioane independente şi un indicator clasic pentru mărimea efectului *d*, calculat pe baza mediilor şi a abaterilor standard; (b) nonparametrice, acolo

unde răspunsurile au fost măsurate pe scale de tip nominal sau ordinal, care au luat forma unor teste χ^2 şi care au comparat distribuţia răspunsurilor între grupurile analizate sau între grupul de interes şi distribuţia şansei. Unde a fost posibil, am grupat datele nominale şi pe cele ordinale în două categorii cu acelaşi sens conceptual (de exemplu, răspunsurile „acord puternic" şi „acord" au fost grupate sub categoria „acord"), lucru care mi-a permis să transform indicatorul statistic χ^2 cu un grad de libertate în acelaşi indicator al mărimii efectului d (vezi Dunst *et al.*, 2004). Acolo unde această conversie nu a fost posibilă, am raportat doar semnificaţia statistică a datelor;

(4) atunci când nu am putut calcula standardele interpretative prezentate în metodologie ($p < 0,05$; d minimum 0,35), diferenţele dintre România şi SUA, respectiv dintre România şi valoarea de referinţă totală a celor nouă ţări/culturi analizate (ponderată pentru numărul de participanţi) le-am analizat uneori şi prin prisma diferenţelor de procente (de exemplu, dacă această diferenţă era mai mare de 10%). Sigur, 10% este o alegere convenţională, bazată pe cercetări recente care arată că acesta este nivelul minim de la care valorile/atitudinile unei minorităţi pot deveni majoritare într-o reţea socială dacă sunt bine asumate şi promovate activ (Xie *et al.*, 2011). Mai mult, am adăugat, acolo unde a fost cazul, şi pragurile cuartilelor sau ale valorilor scalei de evaluare (*cut-off points*): sub 25% – scăzut; peste 75% – crescut; între 25% şi 75% – mediu. Metodele au dus, acolo unde s-au aplicat simultan, la concluzii similare în majoritatea cazurilor, niciodată opuse, ceea ce întăreşte validitatea lor.

3.4.1. Valorile culturale

Conform unei definiţii simple (vezi Radu *et al.*, 1991), proprietatea lucrurilor de a satisface nevoile omului se numeşte valenţă. Atunci

când valenţele sunt generalizate şi asumate de un grup de oameni, acestea devin valori. Aşadar, valorile pot fi gândite în forma „A este bun/dezirabil” (vezi Bond *et al*., 2014a).

I. *Modelul celor şase dimensiuni psihoculturale elaborat de Hofstede* (vezi, pentru detalii, Hofstede *et al.*, 2010, şi http://geert-hofstede.com/; Hofstede este un psiholog social olandez, profesor universitar).

După Hosftede şi colaboratorii săi (2010), mediul cultural al unei ţări poate fi descris prin prisma a şase dimensiuni fundamentale, aplicabile la nivel de ţară/cultură, nu la nivel de individ. Fiecare dimensiune are un scor standard între 0 şi 100, cu o medie de 50, ţările/culturile fiind comparate una cu alta şi/sau prin raportare la scorurile standard. Spre exemplu, Hofstede argumentează că un scor al unei ţări/culturi sub 50 la dimensiunea colectivism-individualism arată o ţară colectivistă, iar un scor de peste 50 o ţară/cultură individualistă; un scor de 30 arată o ţară/cultură mai colectivistă ca o ţară/cultură cu un scor de 40.

Pentru România şi comparaţia cu SUA, acest profil cultural-valoric, stabilit prin raportare la alte ţări/culturi ale lumii, arată ca în figura 3.3 (Hofstede *et al.*, 2010). În acest context trebuie spus clar că în cazul României modelul elaborat de Hofstede şi colaboratorii săi (2010) este stabilit pe baza analizei experţilor, nu pe eşantioane de participanţi; acesta corespunde însă ca structură (deşi scorurile sunt diferite), cu unele mici diferenţe (de exemplu, unele analize arată că România ar tinde mai ales spre o orientare pe termen scurt), cu cel stabilit de alţi cercetători pe eşantioane mai largi de participanţi (vezi, pentru nuanţe şi o analiză detaliată, Gavreliuc, 2011).

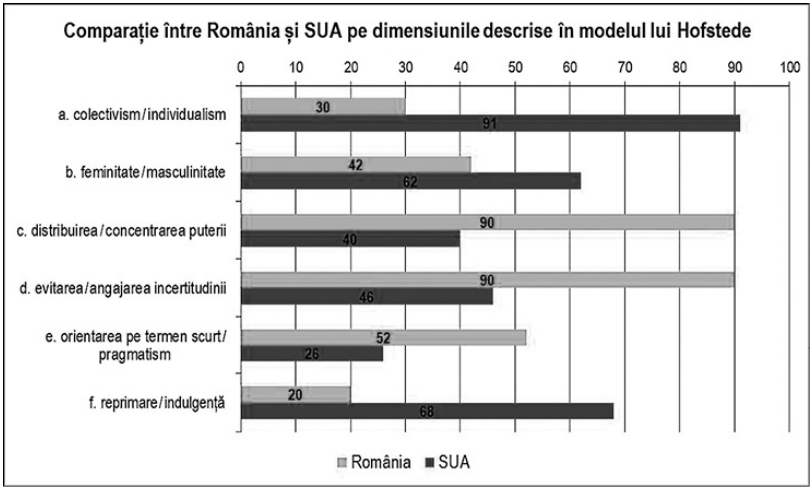

Figura 3.3. Profilul cultural al României (în gri-deschis) şi al Statelor Unite (în gri-închis), după modelul elaborat de Hofstede şi colaboratorii lui (2010; http://geert-hofstede.com)

1. *Colectivism/Individualism.* După Hofstede şi colaboratorii săi (2010), o cultură individualistă pune accent pe realizările şi drepturile individuale, care trebuie gândite şi susţinute autonom şi asertiv. Într-o cultură individualistă, individul îşi exprimă propriile dorinţe şi scopuri. Într-o cultură colectivistă, comportamentul individului este influenţat de poziţia sa într-un grup, adesea cel familial, fără ca acesta să fie unicul (uneori grupul este unul organizaţional), individul exprimându-şi adesea dorinţele şi scopurile în forma agreată de colectivitate. Individualismul este asociat mai ales cu competiţia, unicitatea, inovarea şi responsabilitatea, în timp ce colectivismul este asociat mai ales cu armonia şi consensul/sfătuirea (Hofstede *et al.*, 2010; Shulruf *et al.*, 2011a; Shulruf *et al.*, 2011b). Termenul *individualism* nu se referă aici la egoism, aşa cum tindem să-l utilizăm în limbajul comun, ci la autonomie/independenţă; de aceea voi prefera adesea să utilizez formula „individualist/autonom”.

Ţările/Culturile în care există un nivel mai mare de individualism tind să aibă un nivel mai crescut de capital social (Allik şi Realo, 2010) şi economic (Hofstede *et al.*, 2010). Capitalul social este exprimat prin angajament civic accentuat, relaţii interpersonale puternice, cooperare, încredere în oameni etc.

Aşadar, individualismul – stimulat de modernizare – nu duce la dezintegrare socială, ci, dimpotrivă, la încredere interpersonală şi la creşterea solidarităţii şi cooperării sociale (vezi şi Welzel, 2010). De asemenea, într-o ţară/cultură individualistă mobilitatea şi bogăţia indivizilor sunt mai mari decât în una colectivistă (Hofstede *et al.*, 2010). În general, în ciuda a ceea ce s-ar crede printr-o logică de simţ comun, nivelul de singurătate este mai crescut în culturile colectiviste, în comparaţie cu cele individualiste (Lykes şi Kemmelmeier, 2014). Sigur, statistic, singurătatea creşte odată cu vârsta (deşi există un vârf în perioada adolescenţei), dar efectul vârstei este depăşit de mediul cultural, ţările/culturile Europei de Est având, spre exemplu, cel mai ridicat nivel de singurătate (între 10% şi 36%, în funcţie de vârstă), iar ţările/culturile nordice cel mai scăzut (6%) (Yang şi Victor, 2011). Singurătatea este prezisă în culturile colectiviste de lipsa relaţiilor cu familia, iar în culturile individualiste de lipsa relaţiilor cu prietenii (vezi Yang şi Victor, 2011). În fine, Stavrova şi Fetchenhauer (2015) au arătat că starea de bine a unui părinte singur este mai diminuată doar în culturile colectiviste (care accentuează modelul părinţilor parteneri); acest lucru este valabil şi pentru adulţii care nu sunt părinţi.

În analiza prezentată de Allik şi Realo (2004, pe baza studiilor lui Hofstede, 2001, şi Diener *et al.*, 1995, 2000), România apare ca o ţară/cultură colectivistă, cu un scor de 30 (între 0 – colectivism – şi 100 – individualism), fără a avea însă un grad de colectivism extrem de ridicat; aşadar, există o tendinţă spre echilibru între individualism şi colectivism, cu un accent încă ferm pe colectivism (vezi şi Hofstede *et al.*, 2010). Bulgaria are un profil identic cu noi (30). După Hofstede *et al.* (2010), ţările/culturile mai orientate spre colectivism sunt (în ordine descrescătoare): China (20), Nigeria (20), Chile (23), Portugalia (27), Slovenia (27), Turcia (37), Brazilia (38), Rusia (39) etc. Ţările/Culturile mai echilibrate sunt Spania (cu o tendinţă spre individualism – 51), India (cu o tendinţă spre colectivism – 48), Argentina (cu o tendinţă spre colectivism – 46), Japonia (cu o tendinţă spre colectivism – 46) etc. Ţările/Culturile în

care individualismul este o caracteristică mai puternică sunt (în ordine descrescătoare): SUA (91), Marea Britanie (89), Canada (80), Olanda (80), Ungaria (80), Italia (76), Belgia (75), Danemarca (74), Franţa (71), Suedia (71), Irlanda (70), Norvegia (69), Elveţia (68), Germania (67), Finlanda (63), Estonia (60), Polonia (60), Cehia (58), Austria (55) etc. Dintre ţările Uniunii Europene, doar Bulgaria, Grecia, Portugalia şi România au un profil colectivist (vezi pentru detalii Hofstede *et al*., 2010).

Cziprián şi Kozma (2007) arată că funcţionarii (majoritar de etnie maghiară) din judeţele Covasna, Harghita şi Braşov (N = 512) au o cultură colectivistă, cu un indice între 0 (colectivism) şi 100 (individualism) de 37,01; aceste rezultate pot fi considerate, prin prisma modelului elaborat de Hofstede şi colaboratorii săi (2010), mai congruente cu colectivismul românesc (30) decât cu individualismul maghiarilor din Ungaria (80).

Unii autori (Triandis, 2001) fac distincţii mai fine, adăugând aspecte noi dimensiunii colectivism/individualism: (1) individualism orizontal (promovează autonomia, dar consideră egalitatea importantă), (2) individualism vertical (promovează autonomia, dar acceptă inegalităţile şi ierarhiile; indivizii caută să se definească în afara grupului de apartenenţă), (3) colectivism orizontal (promovează apartenenţa de grup, iar în grup se promovează egalitatea membrilor) şi (4) colectivism vertical (promovează apartenenţa de grup, iar în grup se promovează inegalităţile şi ierarhiile; se caută statutul social). Prin prisma acestui model, România este o ţară dominant colectivistă, în care există ambele tipuri de colectivism (fără ca aceasta să anuleze însă existenţa diverselor forme de individualism); probabil colectivismul vertical este mai reprezentativ pentru români, deoarece corelează şi cu concentrarea mare a puterii.

În fine, conform altor autori, nu putem considera că o ţară/ cultură este colectivistă sau individualistă, mai ales dacă analizele statistice arată că aceasta este eterogenă (Shulruf *et al.*, 2011a; Shulruf *et al*., 2011b). Aşadar, aceştia propun o analiză de clusteri în loc de analize bazate pe medii, identificând culturi cu: (1)

colectivism ridicat şi individualism ridicat, (2) colectivism scăzut şi individualism scăzut, (3) individualism ridicat şi colectivism crescut şi (4) individualism scăzut şi colectivism ridicat. Fără a nega această posibilitate, modelul se aplică probabil mai bine anumitor ţări/culturi, din registrul scorurilor medii în modelul lui Hofstede, fără a anula aşadar modelul dimensional al lui Hofstede şi al colaboratorilor săi (2010). Pentru România, Shulruf şi colaboratorii lui (2011a) propun un model care arată astfel: (1) aproximativ 18% colectivism scăzut şi individualism scăzut, (2) aproximativ 40% colectivism scăzut şi individualism ridicat, (3) aproximativ 18% colectivism ridicat şi individualism mediu şi (4) aproximativ 24% colectivism ridicat şi individualism ridicat. Acest profil nu corespunde cu cel stabilit de Hofstede şi colaboratorii săi (2010), astfel încât, fiind stabilit doar pe 195 de participanţi (majoritatea elevi/studenţi) (Shulruf *et al.*, 2011a), nu poate fi considerat reprezentativ. În plus, trebuie analizat atent aici dacă nivelurile de analiză nu sunt diferite: nivel de cultură la Hofstede şi colaboratorii lui (2010) *versus* nivel individual la Shulruf şi colaboratorii săi (2011a). Am ţinut să arăt însă că în România, pe anumite segmente, există deja niveluri mari de individualism, mai ales la tineri, probabil sub influenţa culturii occidentale cu care aceştia se identifică. Oricum, acest model (Shulruf *et al.*, 2011a), chiar preliminar, pentru stabilitatea sa având nevoie de cercetări suplimentare, arată că probabil populaţia tânără din România (elevi/studenţi) are deja un profil mai individualist/autonom/independent, care probabil va schimba profilul ţării/culturii în viitor.

2. *Feminitate/Masculinitate.* După Hofstede şi colaboratorii lui (2010), o cultură masculină promovează asertivitatea, eroismul, realizarea socială, succesul şi recompensa materială, în timp ce o cultură feminină este consensuală, adică bazată pe cooperare, modestie, calitatea vieţii şi grija faţă de cei slabi. Într-o cultură masculină, diferenţele de gen în sarcinile sociale sunt foarte puternice.

Ţările/Culturile în care există un nivel mai mare de

masculinitate tind să aibă şi un nivel mai mare de individualism, fără însă ca legătura să fie foarte puternică (Barry, 2015).

În modelul elaborat de Hofstede şi colaboratorii săi (2010), România are un scor de 42 (între 0 – feminitate – şi 100 – masculinitate), ceea ce o poziţionează ca o ţară/cultură caracterizată de feminitate, fără ca aceasta să fie însă accentuată. Ţările/Culturile mai definite de masculinitate sunt (în ordine descrescătoare): Slovacia (100), Japonia (95), Ungaria (88), Austria (79), Venezuela (73), Elveţia (70), Italia (70), Mexic (69), China (66), Germania (66), Marea Britanie (66), Polonia (66), SUA (62). Ţările/Culturile mai definite de feminitate sunt (în ordine descrescătoare): Suedia (5), Norvegia (8), Olanda (14), Danemarca (16), Finlanda (26), Estonia (30), Portugalia (31), Rusia (36), Bulgaria (40), Spania (42), Franţa (43) (vezi pentru detalii Hofstede *et al*., 2010).

3. *Distribuirea/Concentrarea puterii.* După Hofstede şi colaboratorii lui (2010), culturile cu o distribuire scăzută a puterii acceptă uşor ierarhiile, considerându-le normale, fără a le pune sub semnul întrebării şi fără a cere multe justificări pentru existenţa lor. Ţările/Culturile cu o distribuire mare a puterii acceptă ierarhiile mai mult ca forme de organizare socială convenabilă, care trebuie să se bazeze însă pe consultare permanentă şi democraţie. În general, o concentrare crescută a puterii este asociată cu corupţia şi distribuţia mai inegală a resurselor naţionale (vezi Hofstede *et al.*, 2010).

În modelul lui Hofstede şi al colaboratorilor săi (2010), România are un scor de 90 (între 0 – putere distribuită – şi 100 – putere nedistribuită) la acest indice, ceea ce arată o ţară/cultură cu o distribuţie scăzută/concentrare crescută a puterii. Ţările/Culturile nordice, Canada şi SUA (40), au un scor scăzut, ceea ce arată o distribuţie crescută/concentrare scăzută a puterii. Ţările/Culturile latine (exceptând Argentina), cele africane şi cele din lumea arabă au în general un scor scăzut al distribuirii puterii (vezi pentru detalii Hofstede *et al*., 2010).

4. *Evitarea/Angajarea incertitudinii.* După Hofstede şi

colaboratorii lui (2010), acest indice se referă la modul în care culturile se raportează la incertitudinea asupra viitorului şi la situaţii noi şi neprevăzute. Anumite ţări/culturi au un nivel scăzut al evitării incertitudinii. Membrii acestor culturi sunt pragmatici şi nu pun mare accent pe reguli, acceptând uşor incertitudinea, schimbările şi situaţiile noi şi nestructurate. Anumite ţări/culturi au un nivel mare de evitare a incertitudinii. Membrii acestor culturi sunt adesea mai emoţionali şi încearcă să reducă anxietatea generată de incertitudine prin utilizarea unor reguli rigide şi prin planificare, care, fiind defensive, sunt adesea prea inflexibile şi nu funcţionează. Oamenii unei ţări/culturi caracterizate printr-un nivel crescut de evitare a incertitudinii nu acceptă uşor idei şi comportamente noi, securitatea fiind foarte importantă (de exemplu, oamenii sunt obligaţi să poarte la ei cărţile de identitate) şi existând o nevoie emoţională de a avea reguli (deşi adesea acestea nu funcţionează şi/sau nu sunt respectate) (vezi Hofstede *et al.*, 2010).

În modelul lui Hofstede şi al colaboratorilor săi (2010), România are un scor de 90 (între 0 – neevitare – şi 100 – evitare) pe această dimensiune, ceea ce o plasează în categoria ţărilor/culturilor cu un grad mare de evitare a incertidudinii, alături mai ales de ţări/culturi din America Latină sau ca Germania, Japonia etc. Mediul anglo-saxon are un nivel mai scăzut de evitare a incertitudinii (de exemplu, SUA – 42), alături de China şi unele ţări/culturi nordice (de exemplu, Suedia – 29) (vezi pentru detalii Hofstede *et al.*, 2010). Într-adevăr, în analize independente focalizate pe acest indicator, România apare ca o ţară/cultură conservatoare, mai puţin deschisă spre schimbare (vezi Becker *et al.*, 2012).

5. *Orientarea pe termen scurt/Orientarea pe termen lung.* După Hofstede şi colaboratorii lui (2010), culturile dominate de orientarea pe termen lung stimulează la indivizi valori pragmatice, orientate spre viitor, adaptare, persistenţă şi dorinţa de recompensă; membrii lor tind să respecte tradiţiile şi obligaţiile sociale, fiind dispuşi să sacrifice elemente din prezent pentru beneficii în viitor. Culturile dominate de orientarea pe termen

scurt sunt mai orientate spre trecut şi prezent, iar membrii lor tind să respecte tradiţiile şi obligaţiile sociale, căutând însă recompensele în mod practic în prezent şi fiind mai puţin dispuşi să facă mari sacrificii în prezent pentru viitor.

În modelul lui Hofstede şi al colaboratorilor săi (2010), România are un scor intermediar, de 52 (între 0 – orientare pe termen scurt – şi 100 – orientare spre termen lung), ceea ce arată un oarecare echilibru, tinzând uşor spre orientarea pe termen lung. Unele ţări/culturi, mai ales asiatice, sunt mai orientate pe termen lung (China – 118; Hong Kong – 96; Japonia – 88). Alte ţări/culturi (din mediul anglo-saxon, ţări arabe şi din America Latină, ţări africane) sunt mai orientate pe termen scurt (de exemplu, SUA – 26). Aşadar, prin prisma acestui model, deşi americanii sunt foarte practici, sunt mai puţin pragmatici, dacă înţelegem pragmatismul ca orientare pe termen lung. Există un echilibru între cele două aspecte în ţările Europei de Vest şi de Est (cum este şi cazul României) (vezi pentru detalii Hofstede *et al*., 2010).

6. *Stil represiv-indulgent.* După Hofstede şi colaboratorii lui (2010), anumite culturi sunt indulgente faţă de gratificările personale (de exemplu, satisfacerea nevoilor şi dorinţelor), în timp ce altele le controlează prin norme stricte.

În modelul lui Hofstede şi al colaboratorilor lui (2010), România are un scor de 20 (între 0 – model represiv – şi 100 – model indulgent), ceea ce arată că este o ţară/cultură mai represivă. Cultura indulgentă domină mai ales în ţări din America Latină, în ţări africane, în mediul anglo-saxon (de exemplu, SUA – 68) şi în ţările nordice. Mediul represiv domină în ţările/culturile asiatice, arabe şi est-europene (vezi pentru detalii Hofstede *et al*., 2010).

Aşa cum am afirmat mai sus, trebuie înţeles foarte clar faptul că aceste scoruri ale dimensiunilor au sens doar prin comparaţiile relative între ţări/culturi sau printr-un standard stabilit tot pe baza scorurilor mai multor ţări/culturi. Hofstede şi colaboratorii săi (2010) arată că astfel de comparaţii relative tind să rămână stabile. Chiar şi atunci când apar cauze care pot schimba profilurile culturale ale unei ţări/culturi, aceste cauze sunt de obicei de

anvergură mare (de exemplu, continentală), astfel încât, deşi se schimbă profilurile individuale ale ţărilor/culturilor, valorile relative se păstrează (*cf.* Hofstede *et al.*, 2010). Aşadar, acest profil cultural al României se poate schimba în viitor, dar astfel de schimbări sunt, de obicei, foarte lente şi relative. Aşa cum arată Hosftede şi colaboratorii săi (2010), pot să apară însă o serie de factori care grăbesc schimbarea individuală a unei ţări/culturi. Spre exemplu, o infuzie majoră de capital financiar, sustenabilă pe termen lung, într-o economie a unei ţări colectiviste, poate stimula dezvoltarea unui capital social şi a unui profil individualist, într-un ritm mai alert (vezi Hosftede *et al.*, 2010). Similar, probabil că schimbări majore în educaţie pot duce la schimbări vizibile în profilul cultural al unei ţări. Se pare că tinerii din România, probabil sub influenţa modelelor occidentale, încep deja să aibă un profil mult mai individualist/autonom (vezi Shulruf *et al.*, 2011a).

II. *Modelul valorilor universale elaborat de Schwartz* (vezi, pentru detalii, Schwartz, 2003, 2012; Schwartz este un psiholog social israelian, profesor universitar).

Modelul propus de Schwartz (1992) identifică valorile de bază general umane şi relaţiile dintre acestea, aplicabile, cu mici variaţii, atât la nivel de ţară/cultură, cât şi la nivel de indivizi (vezi Fischer *et al.*, 2010). Opţiunea faţă de aceste valori arată că ele deja există în ţara/cultura analizată şi/sau că ţara/cultura respectivă tinde spre ele şi le caută. Aceste valori sunt următoarele (de la 1 la 10), grupate în categorii mai generale (vezi figura 3.4; vezi şi Gavreliuc, 2011):

(1) autotranscendenţa (*self-transcendence*):
   (a) universalismul (*universalism*) – se referă la înţelegerea, protecţia şi toleranţa faţă de binele omului şi al naturii;
   (b) benevolenţa (*benevolence*) – preocuparea pentru creşterea bunăstării celor cu care venim în contact;

(2) conservarea (*conservation*):
   (a) tradiţia (*tradition*) – respectul pentru tradiţiile laice şi

religioase dintr-o cultură şi acceptarea lor;

(b) conformismul (*conformism*) – restrângerea acţiunilor care pot să rănească fizic şi/sau psihologic pe alţii sau să încalce normele sociale/morale dintr-o cultură;

(3) securitatea (*security*): siguranţa, armonia şi stabilitatea societăţii şi a persoanelor;

(4) autodezvoltarea (*self-enhancement*):

(a) puterea (*power*) – se referă la căutarea controlului şi influenţei sociale asupra oamenilor şi a resurselor dintr-o cultură;

(b) realizarea (*achievement*) – succesul personal prin competenţă, conform standardelor sociale;

(5) deschiderea la schimbare (*openess to change*):

(a) hedonismul (*hedonism*) – căutarea plăcerii şi a gratificărilor personale;

(b) stimularea (*stimulation*) – căutarea noutăţii şi provocărilor în viaţă;

(6) creşterea (*growth*): autodeterminare (*self-direction*) – acţiune şi gândire independentă în creaţie şi explorare.

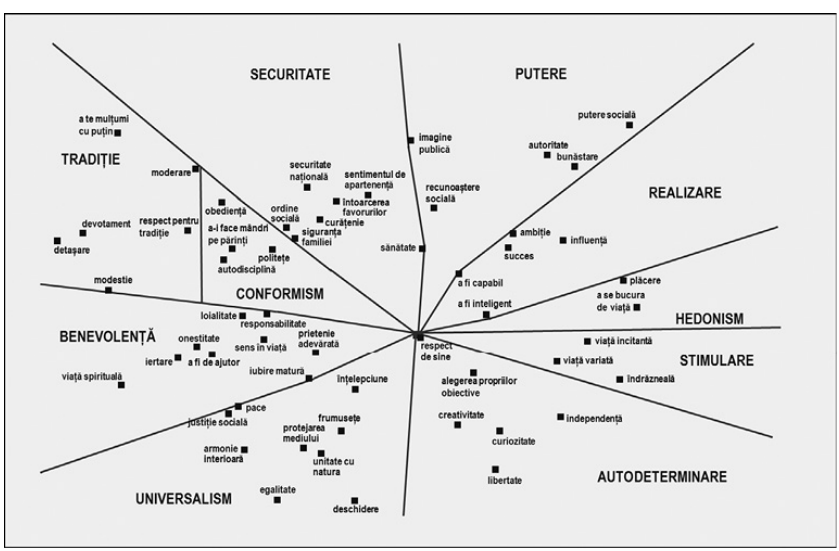

Figura 3.4. Modelul lui Schwartz (Schwartz, 1992; reprodusă/adaptată cu permisiune)

În modelul iniţial propus de Schwartz (1992), cele zece valori

sunt reprezentate printr-un cerc împărţit în nouă sectoare relativ egale. Un sector conţine două valori, şi anume conformismul şi tradiţia, aceasta din urmă fiind secundară primeia, ceea ce arată că oamenii au tendinţa să respecte tradiţia ca o formă de conformism. Cu cât ţările sunt mai dezvoltate, cu atât acest model general e mai stabil şi mai bine reprezentat. Ulterior, Schwartz (1994) elaborează un model mai robust, format din gruparea acestor valori în şapte structuri bipolare. Schwartz (2003) oferă şi o poziţionare relativă a 79 de ţări/culturi prin prisma acestor şapte valori (vezi figura 3.5).

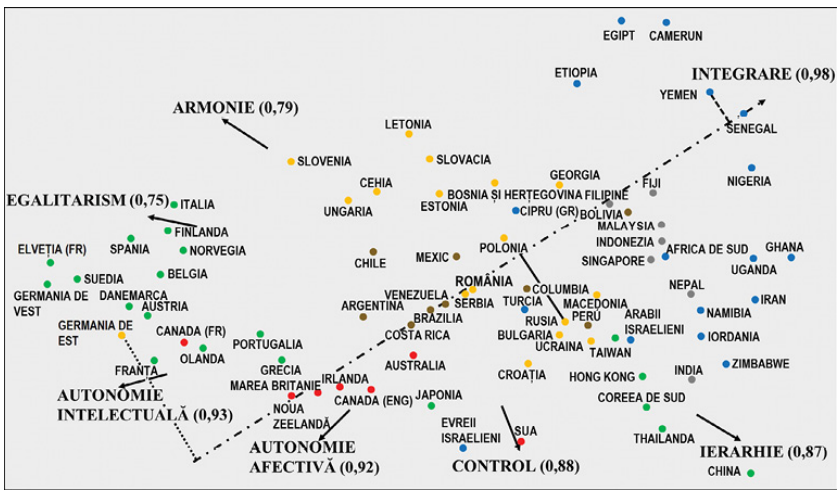

Figura 3.5. Poziţionarea României prin prisma modelului lui Schwartz (2003, reprodusă/adaptată cu permisiune)

Poziţionarea României prin prisma celor zece valori este prezentată în continuare (după Sortheix şi Lönnqvist, 2014; MB se referă în tabele la Marea Britanie; datele din tabelele 3.1-3.10 au fost reproduse cu permisiune). Pentru a controla diferenţele interindividuale, scorurile au fost centrate şi scalate de autori prin raportare la media răspunsurilor individuale la toţi itemii (de aceea toate valorile sunt apropiate de 1), iar scorul rezultat reflectă importanţa unei valori prin raportare la celelalte. Evaluarea se bazează pe eşantioane reprezentative naţional din cadrul *European Social Survey*/ESS (2006), pe baza testului *Portrait Values Questionnaire*/PVQ21 (Schwartz, 2003). ESS este o anchetă care la

fiecare doi ani analizează patternurile atitudinale, de credinţe şi de comportament ale ţărilor europene (vezi http://www.europeansocialsurvey.org/).

Tabelul 3.1. Universalismul

Danemarca	1,37
Suedia	1,24
Finlanda	1,24
Norvegia	1,23
Spania	1,23
Elveţia	1,22
Olanda	1,19
Belgia	1,18
Germania	1,18
Estonia	1,18
Portugalia	1,14
Austria	1,13
Slovenia	1,13
Federaţia Rusă	1,12
Slovacia	1,12
Polonia	1,11
Ungaria	1,10
Letonia	1,03

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Tabelul 3.2. Benevolenţa

Danemarca	1,37
Suedia	1,24
Finlanda	1,24
Norvegia	1,23
Spania	1,23
Elveţia	1,22
Olanda	1,19
Belgia	1,18
Germania	1,18
Estonia	1,18
Portugalia	1,14
Austria	1,13
Slovenia	1,13
Federaţia Rusă	1,12
Slovacia	1,12
Polonia	1,11
Ungaria	1,10
Letonia	1,03

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Tabelul 3.3. Tradiţia

Danemarca	1,37
Suedia	1,24
Finlanda	1,24
Norvegia	1,23
Spania	1,23
Elveţia	1,22
Olanda	1,19
Belgia	1,18
Germania	1,18
Estonia	1,18
Portugalia	1,14
Austria	1,13
Slovenia	1,13
Federaţia Rusă	1,12
Slovacia	1,12
Polonia	1,11
Ungaria	1,10
Letonia	1,03

Tabelul 3.4. Conformismul

Norvegia	1,08
Portugalia	1,09
Bulgaria	1,08
Romania	1,08
Slovacia	1,03
Spania	1,03
Danemarca	1,03
Federaţia Rusă	1,03
Estonia	1,07
Slovenia	1,06
Federaţia Rusă	1,05
Belgia	0,98
Belgia	0,98
MB	0,93
Slovenia	0,93
Suedia	0,92
Portugalia	0,92
Germania	0,96
Franţa	0,94
Danemarca	0,98
Letonia	0,98
Norvegia	0,97
Austria	0,89
Austria	0,88

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Tabelul 3.5. Securitatea

Letonia	0,98
Federaţia Rusă	0,98
Romania	0,93
Ucraina	0,94
Slovacia	0,87
Spania	0,88
Austria	0,85
Portugalia	0,86
Spania	0,86

Tabelul 3.6. Puterea

Danemarca	0,85
Portugalia	0,84
Slovenia	0,83
Norvegia	0,79
Germania	0,79
Olanda	0,78
Suedia	0,78
Elveţia	0,09
Belgia	0,08
Slovenia	0,08
Polonia	0,07
Spania	0,06
Italia	0,05
Olanda	1,03
Suedia	0,69
Bulgaria	0,69

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Tabelul 3.7. Realizarea

Tabelul 3.8. Hedonismul

Belgia	1,06
Germania	1,07
Romania	1,07
Belgia	0,96
Suedia	0,95
Federaţia Rusă	0,94
Portugalia	0,96
Austria	0,94
Ungaria	0,94
Slovenia	0,99
Belgia	0,96
Italia	0,94
Finlanda	0,93
Cipru	0,93
Norvegia	0,89
Spania	0,89
Italia	0,89

Elveţia	0,89
Danemarca	0,88
Bulgaria	0,88
Federaţia Rusă	0,88
Slovacia	0,84
Spania	0,82
Polonia	0,81
Romania	0,78

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Tabelul 3.9. Stimularea

Letonia	1,00
Germania	0,98
Suedia	0,96
Malta	0,88
Slovenia	0,88
Austria	0,84
Serbia	0,84
Norvegia	0,83
Danemarca	0,83
Belgia	0,82
Olanda	0,82
Franţa	0,81
Spania	0,84
Polonia	0,84
Ungaria	0,83
Slovenia	0,89
Belgia	0,88
Elveţia	0,92
Bulgaria	0,92
Slovacia	1,06
Portugalia	1,06
Federaţia Rusă	0,09
Portugalia	0,04
Romania	0,04
Romania	0,08
Bulgaria	0,98

Tabelul 3.10. Autodeterminarea

Letonia	0,98
Germania	0,96
Suedia	0,88
Malta	0,88
Slovenia	0,84
Austria	0,84
Serbia	0,83
Norvegia	0,83
Danemarca	0,82
Belgia	0,82
Olanda	0,81
Franţa	0,84
Spania	0,84
Polonia	0,83
Ungaria	0,89
Slovenia	0,88
Belgia	0,92
Elveţia	0,92
Bulgaria	1,06
Slovacia	1,06
Portugalia	0,09
Federaţia Rusă	0,04
Portugalia	0,04
Romania	0,08
Romania	0,98

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Sursa: Sortheix şi Lönnqvist (2014; adaptat cu permisiune)

Comparaţiile dintre ţările de mai sus arată că România are (1) poziţii superioare (peste media scorurilor ţărilor analizate şi între primele 25% dintre ţări) la realizare, conformism şi putere, (2) poziţii inferioare (sub media scorurilor ţărilor analizate şi între ultimele 25% dintre ţări) la universalism, benevolenţă, hedonism, stimulare, autodeterminare şi (3) poziţii medii (în jurul nivelul mediei scorurilor ţărilor analizate şi între primele şi ultimele 25% dintre ţări) la securitate şi tradiţie.

SUA, elementul nostru de referinţă, nu au fost însă incluse în această analiză. De aceea, pentru a păstra standardul de referinţă angajat în lucrare, am analizat datele disponibile în *World Values Survey* (WVS, 2010-2014). Într-adevăr, *World Values Survey*/WVS (2010-2014) evaluează aceste dimensiuni, prin 11 itemi, pe eşantioane de adulţi reprezentative naţional (pentru o analiză anterioară bazată pe datele din 2005, cu zece itemi, vezi Voicu, *apud* Gavreliuc, 2011).

Nivelul mare de realizare al românilor în ESS corespunde şi în WVS, unde, în comparaţie cu americanii, există scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$), la $d = 0,48$. Conformismul mare al românilor în ESS corespunde şi în WVS, unde, în comparaţie cu americanii, există scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$), la mărimi ale efectului relevante practic/ecologic ($d = 0,53$). Nevoia mai mare de putere a românilor în ESS corespunde parţial şi în WVS, unde, în comparaţie cu americanii, deşi există scoruri mai mari semnificative statistic ($p < 0,05$), mărimea efectului este mică ($d = 0,24$). Scorul mediu al românilor la tradiţie în ESS apare mai mare în WVS, unde, în comparaţie cu americanii, există scoruri mai mari semnificative statistic ($p < 0,05$), la mărimi ale efectului relevante practic/ecologic ($d = 0,62$). Scorul mediu al românilor la securitate în ESS apare mai accentuat în WVS, unde, în comparaţie cu americanii, există scoruri mai mari semnificative statistic ($p < 0,05$), la $d = 0,34$. Scorurile românilor la valori pozitive – universalism (benevolenţa nu este evaluată), hedonism, stimulare

şi autodeterminare – sunt în general mai crescute în WVS în comparaţie cu ESS, dar fără diferenţe semnificative statistic şi/sau practic/ecologic în comparaţie cu americanii.

Nu există diferenţe semnificative statistic şi/sau practic/ecologic în WVS (2010-2014) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română la cele zece valori descrise de Schwartz (1992), cu excepţia stimulării ($d = 0,50$) şi a hedonismului ($d = 0,38$), mai mari la cetăţenii români de etnie maghiară. Aşadar, la stimulare, cetăţenii români de etnie maghiară au scoruri mai mari decât cetăţenii români de etnie română ($p < 0,05$; $d = 0,50$) şi decât cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 0,44$); similar, la hedonism cetăţenii români de etnie maghiară au scoruri mai mari decât cetăţenii români de etnie română ($d = 0,38$) şi decât cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 1,05$).

În general, cetăţenii români de etnie maghiară au un profil valoric după modelul lui Schwartz (1992) mai similar cu cetăţenii români de etnie română decât cu cetăţenii maghiari din Ungaria la autodeterminare, putere şi securitate. Într-adevăr, la aceste valori, în timp ce diferenţele dintre cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română sunt nesemnificative statistic ($p > 0,05$) sau cu mărimi mai mici ale efectului ($d = 0,28$; $d = 0,10$; $d = 0,09$) în favoarea primilor, diferenţele dintre cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii maghiari din Ungaria sunt semnificative statistic ($p < 0,05$) şi cu mărimi ale efectului relevante practic/ecologic ($d = 0,36$; $d = 0,37$; $d = 0,355$), în favoarea primilor. Toate cele trei categorii de respondenţi au profiluri similare la tradiţie, universalism, realizare şi conformism ($d < 0,30$).

Evaluarea valorilor din modelul lui Schwartz (1992) este mai riguroasă prin ESS, unde se utilizează mai mulţi itemi reprezentativi (PVQ-21). WVS are mai puţini itemi (PVQ-11) – deci poate scăpa în evaluare anumite nuanţe din modelul lui Schwartz (1992) – şi se bazează pe evaluarea faţă în faţă, ceea ce poate creşte artificial scorurile la valorile dezirabile social. Deşi se recomandă ca ESS şi WVS să nu fie comparate (vezi şi Rudnev, 2011),

comparaţia lor orientativă poate reliefa lucruri interesante în demersul de faţă. Într-adevăr, România are unul dintre cele mai mari scoruri la diferenţa dintre *European Social Survey*/ESS şi *World Values Survey*/WVS (vezi Rudnev, 2011), ESS utilizând 21 de itemi şi autoevaluarea, iar WSC 11 itemi şi o combinaţie între autoevaluare şi evaluarea faţă în faţă. Aceasta face – probabil ca urmare a dezirabilităţii sociale – ca valorile românilor cu niveluri medii (tradiţie, securitate) şi mai scăzute (universalism, autodeterminare şi stimulare) în ESS să devină mai importante în WVS; hedonismul rămâne însă mai scăzut şi în WVS, deoarece nu exprimă o dezirabilitate socială foarte mare (de exemplu, „sunt importante distracţia şi autogratificarea"), mai ales într-o cultură represivă ca a românilor. Valorile românilor cu niveluri mari (realizare, conformism) în ESS rămân mari şi în WVS, dar nevoia de putere devine mai mică în WVS, probabil ca urmare a faptului că aceasta este formulată în termeni mai puţin dezirabili social (de exemplu, „bani", „bogăţie" etc.).

Bilsky şi colaboratorii săi (2011) investighează robusteţea acestui model al lui Schwartz (1992), analizând trei rezultate din *European Social Survey*/ESS. În general, modelul a fost validat şi stabil în 32 de ţări/culturi europene. Pentru România se păstrează cele zece valori cu anumite nuanţe interesante. În România, universalismul este periferic benevolenţei, ceea ce arată rolul mai mare al atenţiei/preocupării faţă de cei pe care îi cunoaştem. De asemenea, tradiţia şi conformitatea sunt secundare securităţii, ceea ce arată că acestea derivă mai ales din nevoia de securitate, fiind probabil văzute de români ca având un rol de garantare a securităţii.

În general (vezi Sortheix şi Lönnqvist, 2014), contrastul dintre valorile legate de protecţie (de exemplu, securitate, conformism, tradiţie, putere, realizare) şi cele legate de creştere (de exemplu, benevolenţă, universalism, stimulare, autodeterminare, hedonism) din modelul lui Schwartz (1992) este mai mare în ţările dezvoltate, iar Indexul Dezvoltării Umane (*Human Development Index* – vezi secţiunea 3.4.4.1) moderează relaţia a opt dintre aceste valori cu

satisfacţia în viaţă.

III. *Modelul lui Inglehart şi Welzel bazat pe* World Values Survey (vezi WVS, 2010-2014).

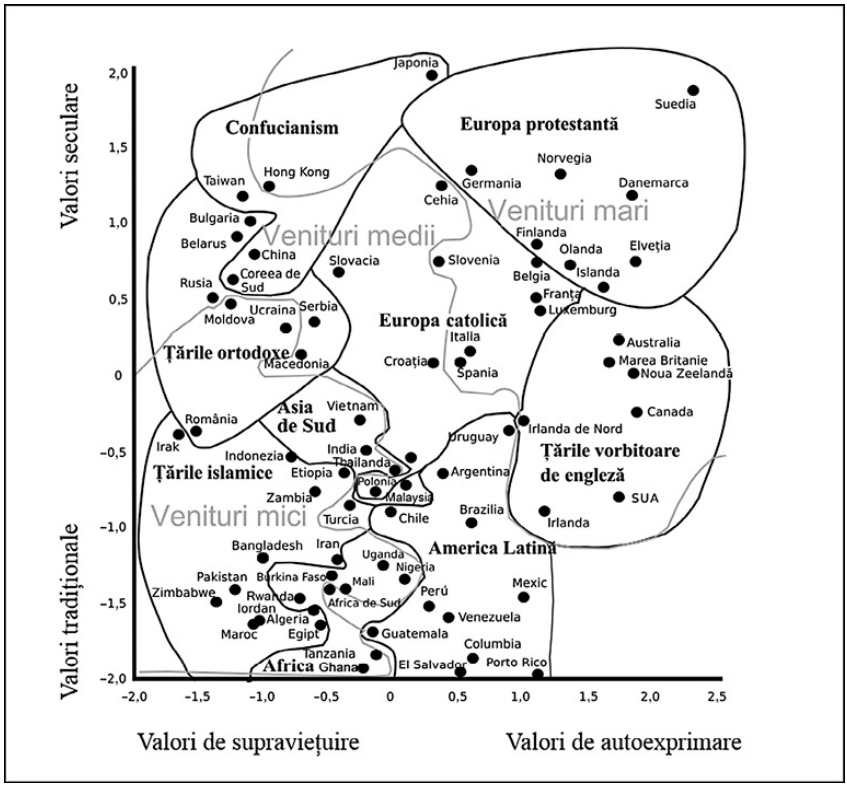

Figura 3.6. Harta culturală a lumii în baza *World Values Survey* (Inglehart şi Welzel, *The WVS Cultural Map of the World*, http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp, accesat în ianuarie 2015; reprodusă/adaptată cu permisiune)

Inglehart şi Welzel (2010; vezi figura 3.6) au realizat profilul unui număr mare de ţări/culturi, prin prisma a două axe, ca o sumarizare a datelor din *World Values Survey*, profil care explică 70% din varianţa diferenţelor dintre ţările/culturile analizate: (1) valori tradiţionale (de exemplu, religie, căsătorie, mândrie naţională, ascultare) *vs.* seculare (de exemplu, raţiune, umanism, toleranţă) şi (2) valori de supravieţuire (de exemplu, siguranţa fizică şi economică) *vs.* valori de autoexprimare (de exemplu, valori emancipative legate de egalitatea de şanse, libertate,

autonomie etc.). După cum se observă în figura 3.6, România apare ca o ţară aflată în faza de supravieţuire şi într-o fază intermediară între valori tradiţionale (de exemplu, religie, familie) şi valori seculare (de exemplu, toleranţă), cu acccent încă pe cele tradiţionale (de exemplu, religie, familie). Valorile de supravieţuire ne focalizează puternic pe nevoia de securitate economică şi fizică, cu un etnocentrism caracterizat prin lipsă de încredere; într-adevăr, Welzel (2010) analizează 52 de ţări/culturi ale lumii şi arată că sub aspectul autoexprimării (*self-expression*) România se află la un nivel scăzut (ultimele 12 poziţii). Dar autoexprimarea nu are funcţii egoiste, ci este văzută ca o formă civică de individualism modern, aproximând în modelul lui Schwartz (1992) valorile legate de altruism (de exemplu, benevolenţă), stimulare şi autodeterminare. Welzel (2010) arată că 45 dintre ţările/culturile analizate au scoruri mai mari ca România la tendinţa spre acţiuni colective, 40 la încrederea generalizată şi 30 la altruism (România având în această analiză un profil egoist).

IV. *Analize proprii specifice (analize secundare de date) bazate pe* World Values Survey

În această secţiune voi analiza poziţionarea relativă a României (a românilor) faţă de SUA (americani) şi alte nouă ţări/culturi, prin prisma unor valori specifice, de interes pentru analizele psihologice din capitolul 4 sau pentru nuanţări ale concluziilor bazate pe modele globale prezentate anterior (Hofstede/Schwartz/ Inglehart şi Welzel). Aşa cum am mai spus, sub aspectul limbajului, vom utiliza, spre exemplu, *România* sau *români*, în funcţie de context şi pentru a evita monotonia repetării aceluiaşi cuvânt; demersul va fi similar şi cu referire la alte ţări/culturi.

1. *Valori emancipative (*emancipative values*) conform* World Values Survey *(WVS, 2010-2014).* În *World Values Survey* (WVS, 2010-2014), sub aspectul scorului total la valorile emancipative (cu subscalele autonomie, egalitate, alegere liberă, voce ascultată), românii (N = 1483) au scoruri semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai

mici ca germanii (d = 1,07), spaniolii (d = 0,87), americanii (d = 0,70), japonezii (d = 0,63) şi polonezii (d = 0,25). De asemenea, au scoruri semnificativ statistic (p < 0,05) mai mari decât chinezii (d = 0,26), ruşii (d = 0,2), turcii (d = 0,65) şi ucrainenii (d = 0,18). În comparaţie cu cele nouă ţări/culturi analizate global, românii au un nivel mai scăzut al valorilor emancipative (p < 0,05; d = 0,26). Pentru detalii, vezi figura 3.7.

Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română la valorile emancipative şi ambele categorii au scoruri mai mici (p < 0,05) decât cetăţenii maghiari din Ungaria (d = 0,52 pentru ambele comparaţii).

Analizele psihometrice pe care le-am efectuat asupra datelor din VWS (2010-2014) au arătat unele probleme de invarianţă interculturală (România *vs.* SUA) pentru scorul global al valorilor emancipative, iar corelaţiile dintre scorurile subscalelor şi scorul global variază între 0,49 şi 0,71. De asemenea, corelaţiile dintre subscalele valorilor emancipative variază între 0,02 şi 0,33. Consistenţa internă (Cronbach alpha) a itemilor care formează cele patru subscale variază între 0,21 şi 0,82 (consistenţa redusă poate fi datorată şi numărului redus de itemi). În fine, comparând matricile de covarianţă pentru cele patru subscale ale valorilor emancipative şi scorul global între România şi SUA (cu testul Box), acestea diferă semnificativ. Ţinând cont de aceste aspecte, prezint în continuare şi rezultatele privind comparaţia dintre România şi SUA, respectiv România şi toate cele nouă ţări/culturi analizate global, pe fiecare subscală a valorilor emancipative.

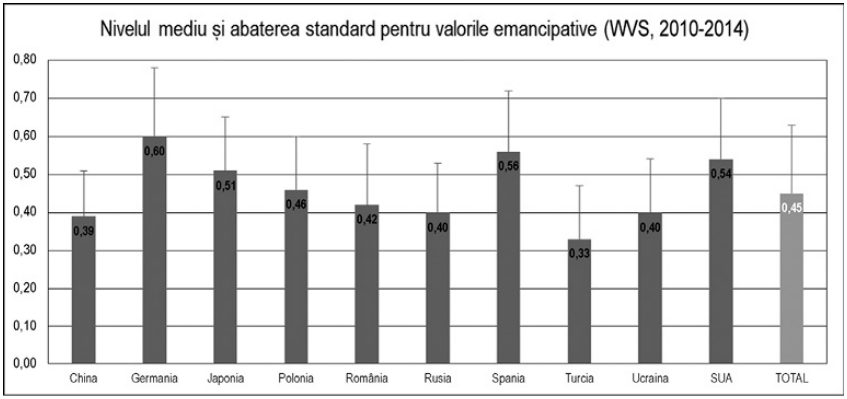

Figura 3.7. Valorile emancipative ale ţărilor analizate (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Raportat la SUA, România prezintă scoruri semnificativ ($p < 0,05$) mai mici pentru dimensiunile voce ($d = 0,11$), alegere ($d = 0,98$) şi egalitate ($d = 0,78$). Scorul României este mai mare însă la dimensiunea autonomie ($p < 0,05$), dar mărimea efectului e foarte mică ($d = 0,07$). Comparând România cu toate celelalte ţări/culturi luate împreună, rezultatele sunt similare: România prezintă scoruri semnificativ ($p < 0,05$) mai mici pentru voce ($d = 0,13$), alegere ($d = 0,58$) şi egalitate ($d = 0,13$) şi semnificativ ($p < 0,05$) mai mari pentru dimensiunea autonomie ($d = 0,14$).

Rezultatele analizelor pe fiecare item pentru principala subscală a valorilor emancipative care ne interesează în acest context, şi anume cea a autonomiei, se prezintă astfel. Prin raportare la SUA, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar independenţa ($d = 0,22$) ca valoare pe care doresc să o dezvolte copiilor lor, dar şi obedienţa ($d = 0,36$). Nu există diferenţe ($p > 0,05$) în ceea ce priveşte imaginaţia şi creativitatea ($p > 0,05$). Raportat la celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, românii raportează din nou semnificativ ($p < 0,05$) mai rar independenţa ($d = 0,12$), dar şi obedienţa ($d = 0,18$) şi semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent imaginaţia/creativitatea ($d = 0,14$). Deşi multe dintre aceste comparaţii sunt semnificative statistic ($p < 0,05$), mărimile efectelor indică adesea lipsa relevanţei practice/ecologice.

Indicele de autonomie apare ca în tabelul 3.11. Se poate observa că, în comparaţie cu celelalte ţări/culturi analizate, România are

un astfel de indice destul de echilibrat, tinzând însă spre lipsa autonomiei maximale; într-adevăr, românii au unul dintre cele mai mici procente (8,4%) privind forma maximă a autonomiei.

Tabelul 3.11. Indicele de autonomie al ţărilor/culturilor analizate

	Determinare/Independenţă	Obedienţă/Supunere	Conformism/Interdependenţă	Autonomie
[illegible] (N = 2.300)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]ania (N = 2.046)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]a (N = 2.443)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]a (N = 1.503)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]ania (N = 1.503)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] (N = 2.500)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]a (N = 1.189)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]a (N = 1.605)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]ania (N = 1.500)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] (N = 2.232)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]ia (N = 1.007)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Sursa: elaborat pe baza datelor din WVS (2010-2014)

Deşi există o tendinţă a cetăţenilor români de etnie maghiară de a avea un scor de autonomie mai ridicat decât cel al cetăţenilor români de etnie română, aceasta nu atinge pragul de semnificaţie statistică. Cetăţenii maghiari din Ungaria însă au un scor semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât etnicii români ($d = 0,76$) şi decât etnicii maghiari de pe teritoriul României ($d = 0,64$).

Acordul *versus* dezacordul cu faptul că oamenii se văd ca persoane autonome apare astfel – China: 79% *vs.* 7,2%; Germania: 80,1% *vs.* 16,8%; Japonia: 69,7% *vs.* 8,5%; Polonia: 79,6% *vs.* 15%; România: 63,1% *vs.* 28,5%; Rusia: 22,4% *vs.* 58,6%; Spania: 74,6% *vs.* 10,9%; Turcia: 66% *vs.* 29,6%; Ucraina: 37,3% *vs.* 62,7% şi SUA: 64,2% *vs.* 30,8% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent acordul cu acest item ($d = 0,81$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) în ceea ce priveşte frecvenţa răspunsurilor românilor la acest item, raportat la SUA sau la toate cele nouă ţări/culturi luate

împreună. Raportul pentru cetăţenii români de etnie maghiară este de 72,2% *vs.* 22,8%, pentru cetăţenii români de etnie română de 62,7% *vs.* 28,7% (nu există diferenţe semnificative statistic între cetăţenii români de etnie maghiară şi cei de etnie română), iar pentru cetăţenii maghiari din Ungaria de 85,3% *vs.* 12,8%. Frecvenţa cu care aceştia din urmă şi-au exprimat acordul faţă de acest item este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât în cazul cetăţenilor români de etnie română ($d = 0,44$) şi decât în cazul cetăţenilor români de etnie maghiară din România ($d = 0,14$).

2. *Religiozitate (*religious person*) conform* World Values Survey *(WVS, 2010-2014).* Aşa cum se poate observa în figura 3.8, românii ($N = 1503$) au unul dintre cele mai mari niveluri de religiozitate (81,4%) dintre ţările analizate, după Polonia (86,2%) şi Turcia (83,5%), având şi cel mai mic procent de atei (1,1%), după Turcia (0,8%).

Comparând frecvenţele celor din România care se consideră persoane religioase, respectiv ale celor care se consideră persoane nereligioase sau atei cu distribuţia aşteptată datorită şansei, procentul persoanelor religioase este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare (iar procentul celor care se declară persoane nereligioase sau atei este semnificativ [$p < 0,05$]mai mic) decât procentul aşteptat ($d = 1,85$). Comparând distribuţia frecvenţei celor care se consideră religioşi, respectiv a celor ce se declară atei sau persoane nereligioase, România prezintă un procent semnificativ ($p < 0,05$) mai mare de persoane religioase (şi un procent semnificativ mai mic de indivizi care se declară nereligioşi sau atei) comparativ cu SUA ($d = 0,35$). Similar, frecvenţa românilor care se declară religioşi este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare raportat la celelalte nouă ţări/culturi luate global în analiză ($d = 0,35$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română, iar pentru ambele categorii frecvenţa persoanelor care se declară religioase este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât cea a cetăţenilor maghiari din Ungaria (37,7%; $d = 0,34$ pentru etnicii maghiari,

respectiv d = 0,81 pentru etnicii români).

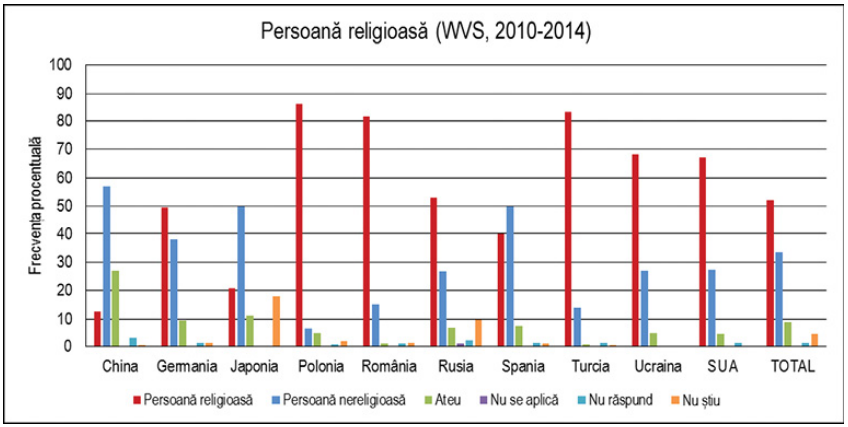

Figura 3.8. Religiozitatea personală din ţările/culturile analizate (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

De asemenea, la întrebarea privind importanţa religiei în viaţă, românii (N = 1.503) au scoruri foarte mari (vezi şi figura 3.9). La itemul „foarte important", România se află pe locul al doilea cu 50,5%, după Turcia (68,1%) şi înainte de Polonia (45,7%), SUA (40,4%), Ucraina (26,3%), Rusia (14,3%), Germania (13,1), Spania (10,7%), Japonia (5,4%) şi China (2,6%).

Raportat la distribuţia şansei, românii declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că religia este importantă sau foarte importantă (şi semnificativ mai rar faptul că religia nu este importantă sau nu e deloc importantă; d = 1,91). Similar, raportat la frecvenţa răspunsurilor din SUA, cetăţenii români declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că religia este importantă (d = 0,35), iar rezultatele au aceeaşi direcţie şi pentru comparaţia cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global (d = 0,41). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între etnicii români şi cei maghiari, dar ambele categorii de cetăţeni români declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că religia este importantă raportat la cetăţenii maghiari din Ungaria (d = 1,08 în comparaţie cu etnicii români; d = 0,45 în comparaţie cu etnicii maghiari).

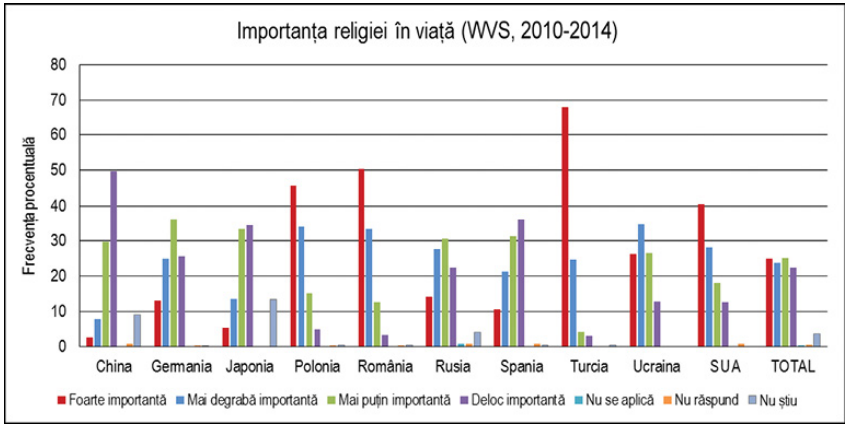

Figura 3.9. Importanţa religiei în ţările analizate (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

În ceea ce priveşte frecvenţa participării la serviciile religioase, românii (N = 1.503), la itemul „mai mult de o dată pe săptămână”, sunt pe locul al patrulea (4,4%) din ţările/culturile analizate, împreună cu Polonia (4,4%), după Turcia (13,8%) şi SUA (11,4%). Ţinând cont că aceste practici depind şi de ritualul specific religiei, am analizat şi itemul „o dată pe săptămână”, unde românii se află pe locul al treilea (21,5%) dintre cele nouă ţări/culturi analizate, după polonezi (46%) şi americani (21,9%) (vezi, pentru detalii, figura 3.10).

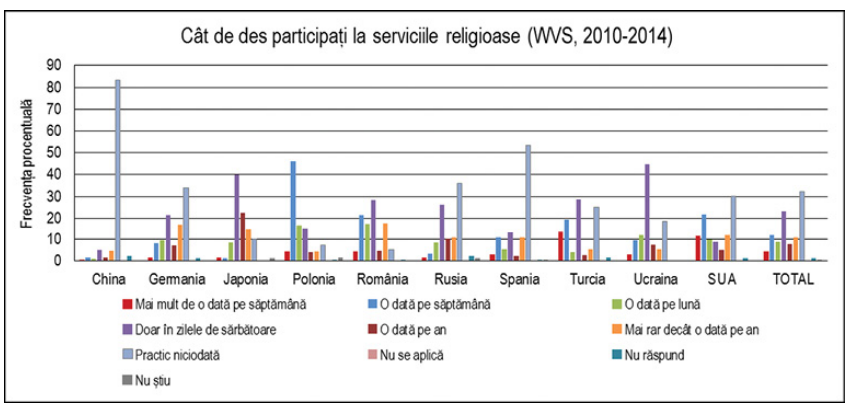

Figura 3.10. Participarea la serviciile religioase în ţările analizate (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Comparând frecvenţele celor din România care participă o dată pe săptămână sau mai des la serviciile religioase, respectiv ale

celor ce participă mai rar cu distribuţia aşteptată datorită şansei, procentul celor care participă des la ceremonii este semnificativ ($p < 0,05$) mai mic (iar procentul celor care participă mai rar este semnificativ mai mare) decât procentul aşteptat ($d = 1,03$). Comparând distribuţia frecvenţelor celor care participă la serviciile religioase o dată pe săptămână sau mai des, respectiv a celor ce participă mai rar de atât, România prezintă un procent semnificativ ($p < 0,05$) mai mic de persoane care participă deseori la serviciile religioase (şi un procent semnificativ mai mare de indivizi care participă mai rar) în comparaţie cu SUA, dar diferenţa are o semnificaţie practică/ecologică redusă ($d = 0,16$). Raportat la celelalte nouă ţări/culturi incluse global în analiză, frecvenţa cu care românii participă la serviciile religioase este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare, fără a exista însă o diferenţă semnificativă din punct de vedere practic/ecologic ($d = 0,12$).

Comparând cetăţenii români de etnie maghiară cu cetăţenii români de etnie română la acest indicator, se obţin următoarele rezultate: (1) mai mult decât o dată pe săptămână: 3,8% *vs.* 4,4%; o dată pe săptămână: 25,9% *vs.* 21,3%; o dată pe lună: 27,8% *vs.* 16,8%; la sărbători: 18,4% *vs.* 28,8%; o dată pe an: 6,2% *vs.* 4,6%; rar: 16,4% *vs.* 17,9%; niciodată: 1,6% *vs.* 5,4%. Nu sunt diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cele două etnii în ceea ce priveşte frecvenţa participării la serviciile religioase.

Românii ($N = 1.503$; 19,1%) sunt depăşiţi doar de turci (36,8%) în ceea ce priveşte *dorinţa de a nu avea un vecin de altă religie*. La acest indicator, celelalte ţări/culturi analizate se prezintă astfel – China: 9,2%; Germania: 14,1%; Japonia: 32,6%; Polonia: 4,6%; Rusia: 14,3%; Spania: 3,1%; Ucraina: 15% şi SUA: 3,4%. Raportat la distribuţia şansei, numărul de români care au menţionat această dorinţă este semnificativ ($p < 0,05$) mai mic decât numărul celor ce nu au menţionat-o ($d = 1,58$). Procentul românilor care raportează o astfel de dorinţă este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât cel al americanilor ($d = 0,54$). Raportat la toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, frecvenţa cu care românii au declarat că nu doresc să aibă un vecin de altă religie este semnificativ ($p < 0,05$)

mai mare, dar rezultatul nu are semnificaţie practică/ecologică (d = 0,07). Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română (deşi există o tendinţă mai mare la cetăţenii români de etnie română).

Acordul *versus* dezacordul cu itemul „Oamenii de altă religie sunt probabil la fel de morali ca cei din religia mea" se prezintă astfel – China: 13,5% *vs.* 23,9%; Germania: 53,8% *vs.* 39,4%; Japonia: 12,6% *vs.* 19%; Polonia: 88,1% *vs.* 4,3%; România: 71,7% *vs.* 15,2%; Rusia: 64,5% *vs.* 14,4%; Spania: 66,3% *vs.* 19,1%; Turcia: 70,3% *vs.* 17,1%; Ucraina: 69,2% *vs.* 10,9% şi SUA: 79,8% *vs.* 17,4% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, numărul de români care au fost de acord cu această afirmaţie este semnificativ (p < 0,05) mai mare decât numărul celor ce nu au fost de acord (d = 1,72). Acordul românilor cu această afirmaţie nu diferă semnificativ (p > 0,05) raportat la americani. Există diferenţe semnificative (p < 0,05) între români şi locuitorii celorlalte nouă ţări/culturi analizate global în ceea ce priveşte evaluarea moralităţii persoanelor de altă religie (adică, acordul cu itemul „Oamenii de altă religie sunt probabil la fel de morali ca cei din religia mea"), în sensul evaluării persoanelor de altă religie ca fiind la fel de morale, însă diferenţa nu este semnificativă practic/ecologic (d = 0,10). Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Acordul *versus* dezacordul cu itemul „Toate religiile ar trebuie predate în şcolile publice" se prezintă astfel – China: 12,7% *vs.* 59,5%; Germania. 34,7% *vs.* 61,5%; Japonia: 19,7% *vs.* 40,2%; Polonia: 64% *vs.* 26,8%; România: 54,7% *vs.* 37,6%; Rusia: 39,8% *vs.* 44,6%; Spania: 29% *vs.* 53,1%; Turcia: 48,4% *vs.* 42,8%; Ucraina: 32,8% *vs.* 49,9%; şi SUA: 36% *vs.* 61,3% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, numărul de români care au fost de acord cu această afirmaţie este semnificativ (p < 0,05) mai mare decât

numărul celor ce nu au fost de acord (d = 0,39). Procentul românilor care s-au declarat de acord cu această afirmaţie a fost semnificativ (p < 0,05) mai mare raportat la SUA (d = 0,45). În raport cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii sunt semnificativ (p < 0,05) mai frecvent de acord cu ideea că toate religiile ar trebui predate în şcolile publice, însă diferenţa nu are semnificaţie practică/ecologică (d = 0,22). Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română, deşi există o tendinţă a cetăţenilor români de etnie maghiară de a avea scoruri uşor diferite (52,9% *vs.* 45,4%) faţă de cetăţenii români etnici români (54,8% *vs.* 37,2%).

Acordul *versus* dezacordul cu itemul „Singura religie acceptabilă este religia mea" se prezintă astfel – China: 5% *vs.* 38%; Germania: 28,5% *vs.* 60,9%; Japonia: 14,4% *vs.* 41,5%; Polonia: 37,3% *vs.* 53,2%; România: 43,3% *vs.* 52,7%; Rusia: 30,1% *vs.* 49,7%; Spania: 22% *vs.* 66,9%; Turcia: 75,9% *vs.* 17,8%; Ucraina: 33,1% *vs.* 50,2% şi SUA: 21,2% *vs.* 76,2% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, românii şi-au exprimat semnificativ (p < 0,05) mai frecvent dezacordul faţă de acest item (d = 0,16). Comparând frecvenţele răspunsurilor la acest item, românii şi-au exprimat semnificativ (p < 0,05) mai mult acordul în comparaţie cu SUA (d = 0,51). Per ansamblu, acordul cu afirmaţia „Singura religie acceptabilă este religia mea" este semnificativ (p < 0,05) mai frecvent raportat de români în comparaţie cu celelalte nouă ţări/ culturi analizate global, dar diferenţa nu este semnificativă practic/ecologic (d = 0,11). Cetăţenii români de etnie maghiară au scoruri diferite (26,8% *vs.* 73,28%) faţă de cetăţenii români de etnie română (43,9% *vs.* 51,9%), cei din urmă exprimându-şi semnificativ (p < 0,05) mai frecvent acordul faţă de acest item (d = 0,15).

Acordul *versus* dezacordul cu itemul „Dacă ştiinţa şi religia vin în conflict, religia este cea corectă" se prezintă astfel – China: 4,9% *vs.* 71,7%, Germania: 14,1% *vs.* 80,1%; Japonia 3,7% *vs.* 61,4%;

Polonia: 25,5% *vs.* 63,5%; România: 50,2% *vs.* 41,2%; Rusia: 22,5% *vs.* 59,2%; Spania: 26% *vs.* 59,2%; Turcia: 70,3% *vs.* 20,9%; Ucraina: 26,2% *vs.* 56% şi SUA: 38,9% *vs.* 58,9% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent acordul faţă de acest item ($d = 0,19$). Comparând frecvenţa răspunsurilor, procentul de persoane care şi-au exprimat acordul este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare în România raportat la SUA ($d = 0,3$). Comparativ cu toate celelalte nouă ţări/ culturi analizate global, frecvenţa acordului faţă de afirmaţia „Dacă ştiinţa şi religia vin în conflict, religia este cea corectă" este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare la români, dar rezultatul nu are semnificaţie ecologică ($d = 0,26$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română, deşi există o tendinţă a cetăţenilor români de etnie maghiară de a avea scoruri uşor diferite (57% *vs.* 37,8%) faţă de cetăţenii români etnici români (49,8% *vs.* 41,4%).

Ţinând cont de faptul că la acest item 7,5% din respondenţi au răspuns „nu ştiu", am încercat să folosim o metodologie în care participanţii să răspundă doar cu „acord" *vs.* „dezacord", şi astfel să înţelegem tendinţa de poziţionare a celor nehotărâţi. Aşadar, într-un studiu exploratoriu nepublicat, pe un eşantion de convenienţă ($N = 100$; adulţi cu vârsta medie de 35 de ani), le-am cerut participanţilor să aleagă obligatoriu unul dintre răspunsuri: „acord" *vs.* „dezacord". Dacă nu ştiau ce să răspundă, îi încurajam să ofere primul răspuns care le vine în minte şi pe care îl simt mai familiar (mizând pe rolul proceselor implicite – vezi David, 2014b, pentru detalii asupra acestor procese). Foarte interesant, am obţinut procente similare cu WVS (2010-2014): 50,2% au răspuns „de acord", iar 49,73% au răspuns „dezacord", ceea ce sugerează că este posibil ca cei nehotărâţi din WVS (2010-2014) să prefere „dezacordul", dar anumiţi factori culturali şi/sau personali (de exemplu, dezirabilitatea socială) să-i afecteze în răspunsul explicit. În ciuda datelor similare (chiar identice pentru valoarea „acord"),

eşantioanele nu sunt comparabile (reprezentativ naţional *vs.* de convenienţă) şi astfel studii viitoare merită însă să investigheze astfel de mecanisme, în designuri mai riguroase.

Răspuns „da" *versus* „nu" la itemul legat de *credinţa în Dumnezeu* arată astfel – China: 16,8% *vs.* 71,7%; Germania: 62,9% *vs.* 33,7%; Japonia: 40,8% *vs.* 28%; Polonia: 92,2% *vs.* 4,7%; România: 92,3% *vs.* 4%; Rusia: 73,3% *vs.* 15,1%; Spania: 71,1% *vs.* 22,6%; Turcia: 97,8% *vs.* 0,7%; Ucraina: 87,8% *vs.* 12,2% şi SUA: 87,7% *vs.* 11,1% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Comparând frecvenţa persoanelor care au răspuns „da", respectiv „nu" cu distribuţia datorată şansei, procentul de români ce şi-au exprimat credinţa este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare (iar procentul celor care au răspuns „nu" semnificativ mai mic) decât cel aşteptat ($d = 4,66$). Comparând distribuţiile frecvenţelor, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai des credinţa, raportat la americani ($d = 0,25$). Comparativ cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii raportează mai frecvent că au credinţă în Dumnezeu ($p < 0,05$), dar mărimea efectului ($d = 0,30$) indică absenţa unei diferenţe cu semnificaţie practică/ecologică. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Încrederea *versus* neîncrederea în *oameni de altă religie* se prezintă astfel – China: 9,1% *vs.* 37,5%; Germania: 50% *vs.* 41%; Japonia: 10,1% *vs.* 51%; Polonia: 48,1% *vs.* 32,5%; România: 19,8% *vs.* 70,1%; Rusia: 36,5% *vs.* 50,1%; Spania: 44,4% *vs.* 43,4%; Turcia: 34,6% *vs.* 61,7%; Ucraina: 45,2% *vs.* 54,8% şi SUA: 69% *vs.* 29,4% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Comparând cu distribuţia şansei, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea ($d = 1,34$). Raportat la SUA, românii au raportat semnificativ ($p < 0,05$) mai rar încrederea în persoane de altă religie ($d = 1,06$). În legătură cu încrederea în oameni de altă religie, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai des dezacordul faţă de celelalte nouă ţări/culturi analizate global, dar rezultatul are o semnificaţie

practică/ecologică redusă (d = 0,31). Cetăţenii români de etnie maghiară au scoruri diferite (49,5% *vs.* 38,3%) faţă de cetăţenii români de etnie română (18,5% *vs.* 71,4%), cei din urmă raportând ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea (d = 0,33).

Încrederea *versus* neîncrederea în Biserică se prezintă astfel – China: 16,5% *vs.* 51,7%; Germania: 37,3% *vs.* 60,5%; Japonia: 7,9% *vs.* 79,3%; Polonia: 58,3% *vs.* 39,9%; România: 72,7% *vs.* 26,2%; Rusia: 63% *vs.* 30,6%; Spania: 27,3% *vs.* 71,1%; Turcia: 72,3% *vs.* 25%; Ucraina: 75,2% *vs.* 24,8% şi SUA: 57,6% *vs.* 40,6% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Procentul de români care îşi exprimă încrederea este semnificativ mai mare ($p < 0,05$) raportat la şansă (d = 1,09). În comparaţie cu SUA, persoanele din România şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea în Biserică (d = 0,31). Faţă de toate celelalte nouă ţări/culturi luate global în analiză, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că au încredere în Biserică (d = 0,30). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română (deşi există o tendinţă mai mare la cetăţenii români de etnie maghiară).

Dacă analizăm semnificaţia religiei ca „normă/ceremonie religioasă" *versus* „a face bine oamenilor", rezultate apar astfel – China: 11,2% *vs.* 45,4%; Germania: 53,5% *vs.* 40,9%; Japonia: 15,6% *vs.* 35,8%; Polonia: 23,5% *vs.* 70,5%; România: 22,4% *vs.* 72,1%; Rusia: 17,2% *vs.* 70,9%; Spania: 9,6% *vs.* 84,3%; Turcia: 64,3% *vs.* 33,1%; Ucraina: 16,3% *vs.* 83,7% şi SUA: 20,6% *vs.* 77,1% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Comparativ cu probabilitatea datorată şansei, un procent semnificativ ($p < 0,05$) mai mare de români raportează că semnificaţia religiei este de a face bine (d = 1,23). Nu există diferenţe statistice ($p > 0,05$) între România şi SUA în ceea ce priveşte frecvenţa răspunsurilor la această întrebare. Între români şi celelalte nouă ţări/culturi analizate global, există o diferenţă semnificativă ($p < 0,05$) în ceea ce priveşte semnificaţia religiei ca „normă/ceremonie religioasă" *versus* „a face bine oamenilor", în

sensul că românii sunt mai rar de acord cu funcţie de „normă/ ceremonie religioasă”, diferenţa neavând însă semnificaţie practică/ecologică (d = 0,09). Cetăţenii români de etnie maghiară au scoruri diferite (34,9% *vs.* 63%) faţă de cetăţenii români de etnie română (21,9% *vs.* 72,45%), aceştia din urmă raportând mai frecvent ($p < 0,05$) că semnificaţia religiei este de a face bine (d = 0,11), dar, cum se poate observa, diferenţele au o relevanţă practică/ecologică scăzută.

Dacă analizăm semnificaţia religiei ca „să facă sens pentru viaţa după moarte” *versus* „să facă sens pentru viaţa actuală”, rezultate apar astfel – China: 10,1% *vs.* 24,5%; Germania: 22,1% *vs.* 70,6%; Japonia: 9,7% *vs.* 47,7%; Polonia: 25,8% *vs.* 62,6%; România: 16,4% *vs.* 72,7%; Rusia: 12,8% *vs.* 71,2%; Spania: 16,1% *vs.* 70,8%; Turcia: 74% *vs.* 22,1%; Ucraina: 16,7% *vs.* 83,3% şi SUA: 28,5% *vs.* 68,9% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Comparând cu probabilitatea datorată şansei, un număr semnificativ mai mare ($p < 0,05$) de români raportează că religia le oferă sens pentru viaţa actuală, iar un număr mai mic raportează că sensul religiei este asociat vieţii după moarte (d = 1,64). Comparativ cu cei din SUA, procentul românilor care consideră că sensul religiei este legat de viaţa pe pământ este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare (d = 0,25), iar rezultatul este invers cu privire la sensul pentru viaţa după moarte. Comparativ cu celelalte ţări/culturi per total, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar faptul că religia dă sens vieţii de după moarte *versus* vieţii actuale, dar diferenţa nu are semnificaţie practică/ ecologică (d = 0,15). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română, deşi există o tendinţă a cetăţenilor români de etnie maghiară de a avea scoruri uşor diferite (7,6% *vs.* 77,6%) faţă de cetăţenii români de etnie română (16,7% *vs.* 72,6%).

3.4.2. Normele culturale

Normele culturale se referă la formulări prescriptive (de exemplu, ce şi cum trebuie făcut) ale valorilor asumate de o comunitate (vezi Bond *et al.*, 2004a). Să le analizăm pe cele mai importante, relaţionate şi cu analizele din capitolul 4.

3.4.2.1. Aspiraţiile membrilor unei culturi

Frost şi Frost (2000) au investigat comparativ relaţia dintre aspiraţiile în viaţă şi sănătatea psihologică în cultura română (N = 217) şi în cea americană (N = 201). Am calculat într-un demers de analize secundare ale datelor valoarea mărimii efectului (d) pentru unele comparaţii reliefate de autori.

Când aspiraţiile în viaţă au fost intrinsece (autoacceptare [*self-acceptance*], afiliere [*affiliation*], sentimentul comunitar [*community feeling*]), acestea au fost pozitiv asociate cu sănătatea psihologică atât la americani, cât şi la români. Când aspiraţiile în viaţă au fost extrinsece (succesul financiar), acestea au fost negativ asociate cu sănătatea mintală doar la americani. Aspiraţia spre autoacceptare şi sentimentul comunitar există în acelaşi grad şi la români, şi la americani, dar americanii consideră că este mai probabil să le şi obţină ($p < 0,05$; $d = 42$ şi $d = 0,70$). În ceea ce priveşte aspiraţia spre afiliere, aceasta este mai accentuată ($p < 0,05$; $d = 0,58$) la americani decât la români, iar americanii consideră că e mai probabil să o şi obţină ($p < 0,05$; $d = 0,87$). Interesant, aspiraţia spre succesul financiar este mai accentuată la români decât la americani ($p < 0,05$; $d = 0,345$) (probabil pentru că americanii au atins deja un platou), dar americanii consideră că e mai probabil să o obţină ($p < 0,05$; $d = 0,27$). În general nu au fost diferenţe semnificative între români şi americani în ceea ce priveşte importanţa aspiraţiilor ($p > 0,05$), ci probabilitatea de realizare a lor ($p < 0,05$; $d = 0,78$). Datele trebuie văzute cu limitele de rigoare, mai ales legate de perioada când au fost evaluate (anul 2000).

Această imagine a fost confirmată însă recent şi într-un grup de studenţi (Stevens *et al.*, 2011). Într-adevăr, românii şi americanii au avut aspiraţii intrinsece (dezvoltare personală, relaţii

interpersonale, sentiment comunitar) şi extrinsece (bogăţie, faimă, imagine socială) similare şi considerate la fel de importante. Dar românii au avut din nou un scor mai scăzut decât americanii la probabilitatea de a atinge aspiraţiile intrinsece ($p < 0,05$; $d = 0,50$) (Stevens *et al.*, 2011). În acest grup (vezi Stevens *et al.*, 2011) s-a confirmat din nou legătura negativă dintre aspiraţiile extrinsece şi satisfacţia în viaţă şi legătura pozitivă dintre aspiraţiile intrinsece (mai ales relaţiile şi sentimentul comunitar) şi satisfacţia în viaţă; dar bogăţia a fost asociată din nou pozitiv (deşi nesemnificativ statistic) cu satisfacţia în viaţă în eşantionul românesc. De asemenea, un nivel mare al aspiraţiilor intrinsece este asociat cu un nivel scăzut al tulburărilor psihologice, iar un nivel mare al aspiraţiilor extrinsece este asociat cu un nivel mare al tulburărilor psihologice (exceptând bogăţia la români). Dar rezultatele semnificative statistic ($p < 0,05$) şi cu mărime medie a efectului au fost doar (după Stevens *et al.*, 2011): (1) probabilitatea mare de dezvoltare personală este asociată cu tulburări emoţionale scăzute în eşantionul românesc ($r = –0,28$), (2) probabilitatea mare a imaginii sociale este asociată cu satisfacţia scăzută în viaţă în eşantionul românesc ($r = –0,24$) şi (3) probabilitatea mare de creştere personală este asociată cu o probabilitate mare a satisfacţiei în viaţă în eşantionul românesc ($r = 0,27$) şi în cel american ($r = 0,41$). În fine, probabilitatea de a-şi atinge aspiraţiile este un indicator mai puternic pentru satisfacţia în viaţă decât conţinutul aspiraţiilor (Stevens *et al.*, 2011).

3.4.2.2. Atitudinea altruistă/de ajutor faţă de străini

România (prin Bucureşti) se situează pe locul al 14-lea din 23 de ţări/culturi analizate în ceea ce priveşte disponibilitatea locuitorilor de a ajuta străinii aflaţi în trei situaţii experimentale (după Levine *et al.*, 2001): (1) a ajuta o persoană nevăzătoare necunoscută să treacă strada, (2) a avertiza o persoană necunoscută că i-a căzut pixul pe stradă şi (3) a ajuta un străin care s-a accidentat la picior. Clasamentul din figura 3.11 se bazează pe scorul combinat al celor trei situaţii (scorurile au fost destul de

stabile statistic între cele trei condiţii, pentru a fi combinate într-un scor global). În general, nivelul de disponibilitate pentru a ajuta un străin a corelat invers cu productivitatea economică a ţării (Levine *et al.*, 2001).

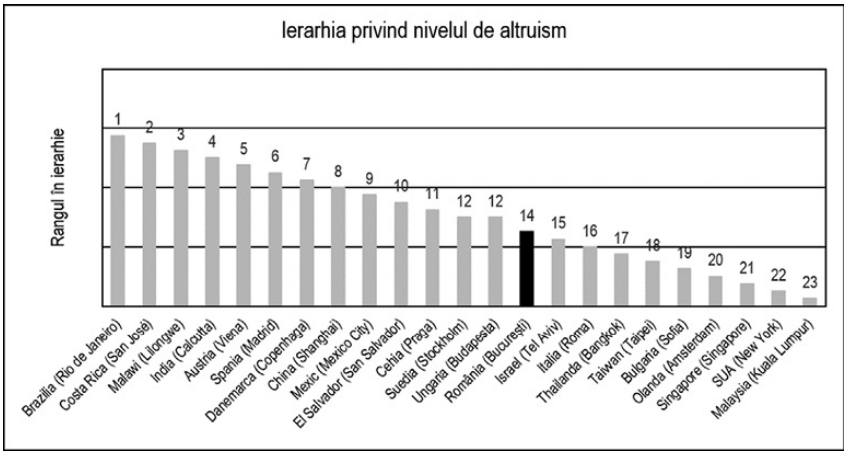

Figura 3.11. Nivelul de altruism în ţările analizate; poziţia 1 arată cel mai ridicat nivel de altruism (Levine *et al.*, 2001; elaborată cu permisiune)

Pentru a avea o imagine a altruismului pe un eşantion reprezentativ naţional, nu doar pe un oraş, fie acesta şi capitala ţării, reamintesc aici analiza lui Welzel (2010), care arată că 30 dintre cele 52 de ţări/culturi analizate au un scor mai ridicat decât România la altruism (România având în această analiză un profil egoist).

3.4.2.3. Ritmul vieţii

Ritmul vieţii este un factor care caracterizează ţările/culturile lumii. Levine şi Norenzayan (1999) l-au operaţionalizat prin: (1) viteza cu care circulă oamenii pe jos, (2) rapiditatea serviciilor poştale şi (3) acurateţea ceasurilor. Indexul combinat al acestor trei indicatori (Levine şi Norenzayan, 1999):

(1) a fost mai scăzut în ţări/culturi subdezvoltate economic;
(2) a fost mai ridicat în ţări/culturi cu climat mai rece şi/sau mai dezvoltate economic;
(3) a fost mai ridicat în ţări/culturi individualiste;

(4) a fost asociat cu o frecvenţă mai mare a bolilor cardiovasculare şi a fumatului;
(5) a fost asociat cu un nivel de satisfacţie în viaţă mai ridicat (dar vezi şi Vliert şi Janssen, 2002).

România se afla la acest indicator pe locul al 25-lea (2,42) din 30 de ţări/culturi analizate (Levine şi Norenzayan, 1999). Pe primele locuri se află Elveţia (–3,43), Irlanda (–3,02), Germania (–3,00), Japonia (–2,68), Anglia (–2,09), Suedia (–1,96), Austria (–1,43), Olanda (–1,43), Hong Kong (–1,39), Franţa (–1,36), Polonia (–1,32), Costa Rica (–1,13), Taiwan (–0,73), Singapore (–0,65), SUA (–0,30), Canada (–0,26) şi Coreea de Sud (–0,02). Pe ultimele locuri se află Mexicul (4,23), Indonezia (4,14), Brazilia (3,98), El Salvador (3,63), Siria (3,26), Iordania (2,44), România (2,42), Bulgaria (1,59), China (1,03), Kenya (0,78), Grecia (0,54), Cehia (0,28), Ungaria (0,01) (vezi, pentru detalii, Levine şi Norenzayan, 1999).

3.4.2.4. Încrederea în oameni şi socializarea copiilor

1. *Evaluarea încrederii prin analize conform* World Values Survey *(WVS, 2010-2014).* Welzel (2013) propune calcularea a trei indicatori primari ai încrederii şi a unuia general, compus din indicatorii primari.

Un prim indicator primar este cel al încrederii în persoane apropiate (de exemplu, familie, vecini, persoane cunoscute), al doilea e cel al încrederii în persoane îndepărtate (de exemplu, persoane necunoscute, de altă naţionalitate şi/sau religie), iar al treilea este încrederea nespecifică (de exemplu, încrederea generală în oameni). Pe baza lor, sub forma unei medii cu ponderi diferite ale scorurilor indicatorilor primari, poate fi calculată încrederea generalizată. Trebuie menţionat că autorul nu presupune că încrederea generalizată este un construct latent şi că persoanele care au un nivel ridicat al unui anumit tip de încredere le vor avea şi celelalte tipuri la un nivel ridicat. Încrederea generalizată este o cuantificare a nivelului de încredere exprimat la toate celelalte trei niveluri (pentru detalii, vezi Welzel, 2013).

După cum se poate observa în figurile 3.12 şi 3.13, comparată cu cele nouă ţări/culturi luate în discuţie, România are cele mai mici scoruri pentru toţi indicatorii încrederii. Raportat la SUA, românii au scoruri semnificativ ($p < 0,05$) mai mici pentru fiecare indicator, iar mărimile efectului indică o relevanţă practică/ecologică a acestor diferenţe: încredere în persoanele apropiate ($d = 0,58$), încredere în persoanele îndepărtate ($d = 1,13$), încredere nespecifică ($d = 0,64$) şi încredere generalizată ($d = 1,08$). Rezultatele sunt similare pentru comparaţia dintre România şi toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, românii prezentând scoruri semnificativ ($p < 0,05$) mai reduse pentru fiecare dintre indicatorii încrederii: generalizată ($d = 0,84$), în persoanele apropiate ($d = 0,71$), în persoanele îndepărtate ($d = 0,65$) şi nespecificată ($d = 0,59$). După cum se poate observa, mărimile efectului indică relevanţa practică/ecologică a acestor rezultate.

Trebuie menţionat în acest context că proprietăţile psihometrice pe care le-am calculat şi le-am analizat indică unele probleme în structura factorială, precum absenţa invarianţei pentru indicatorul încrederii generalizate, iar consistenţa internă este modestă pentru unii dintre indicatorii primari, Cronbach alpha variind între 0,16 şi 0,81 (consistenţa internă scăzută poate fi cauzată şi de numărul scăzut de itemi). Corelaţiile indicatorilor primari cu scorul încrederii generalizate au valori ridicate, cuprinse între 0,61 şi 0,85, iar corelaţiile între indicatorii primari variază între 0,22 şi 0,55. De asemenea, comparând matricele de covarianţă pentru cei trei indicatori primari şi scorul încrederii generalizate între România şi SUA (testul Box), acestea diferă semnificativ.

Având aşadar unele rezerve faţă de utilizarea unui scor global al încrederii, nuanţez în continuare rezultatele pentru fiecare dintre itemii care măsoară acest atribut (vezi mai sus şi itemul privind încrederea în persoanele de altă religie, care se subsumează încrederii în persoanele îndepărtate).

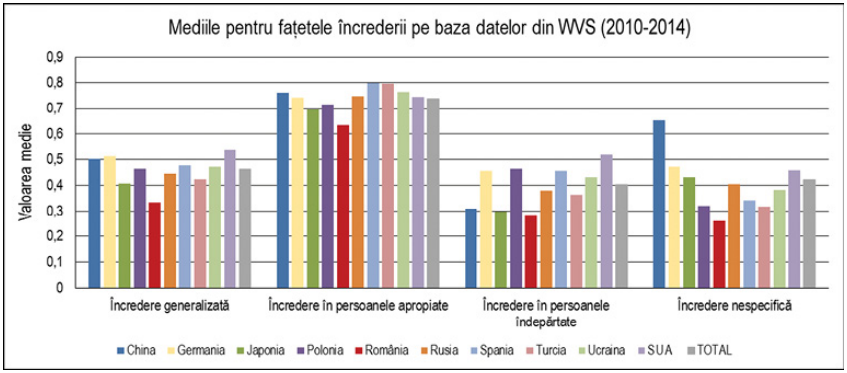

Figura 3.12. Valorile medii pentru faţetele încrederii descrise de Welzel (2013) (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

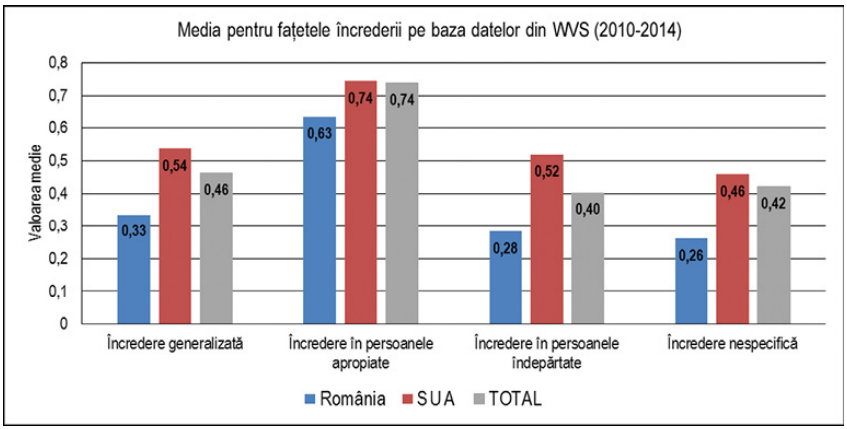

Figura 3.13. Mediile pentru România şi SUA pentru faţetele încrederii descrise de Welzel (2013) (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

La ideea că „cei mai mulţi oameni sunt de încredere”, românii (N = 1.503) obţin cel mai scăzut procent dintre ţările/culturile analizate: România (7,7%), Turcia (11,6%), Spania (19%), Polonia (22,2%), Ucraina (23,1%), Rusia (27,8%), SUA (34,8%), Japonia (35,9%), Germania (44,6%) şi China (60,3%). La ideea că „e mai bine să fii atent în relaţiile cu oamenii” (adică circumspect cu oamenii), datele arată următoarea ordine: România (91,4%), Turcia (82,9%), Spania (78%), Polonia (75,6%), Ucraina (70,3%), Rusia (66,2%), SUA (64,3%), Japonia (56,8%), Germania (53,8%) şi China (35,2%). Pentru o reprezentare grafică, vezi figura 3.14. Raportat la distribuţia şansei, românii au răspuns semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că „trebuie să fii atent în relaţiile cu oamenii” ($d = 3,16$).

Comparând distribuţia răspunsurilor cu cea din SUA, românii au raportat semnificativ ($p < 0,05$) mai rar că se poate avea încredere în oameni ($d = 0,66$). Şi comparativ cu celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii sunt mai rar de acord cu afirmaţia că majoritatea oamenilor sunt de încredere, diferenţa fiind semnificativă statistic ($p < 0,05$; $d = 0,33$).

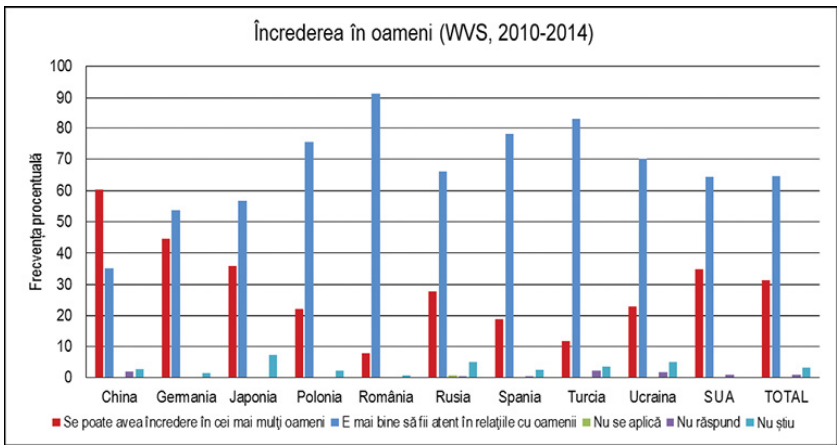

Figura 3.14. Răspunsul la itemul „...se poate avea încredere în cei mai mulţi oameni...?" (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Românii au un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mare la ideea că „ceilalţi oameni vor încerca să profite de tine", în comparaţie cu China, Germania, Rusia, Spania, Turcia, Ucraina, Polonia şi SUA, precum şi în comparaţie cu toate cele nouă ţări/culturi analizate global; mărimile efectului sunt însă mici. Românii au un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mic în comparaţie cu Japonia, mărimea efectului fiind mică ($d = 0,09$). Pe o scală de la 1 (oamenii vor încerca să profite de tine) la 10 (oamenii vor fi cinstiţi cu tine), România are cele mai mari procente atât la 1 (22,2%), cât şi la 10 (10,4%) – China: 1,6% *vs.* 8,4%; Germania: 3,8% *vs.* 2,9%; Japonia: 4,2% *vs.* 3,3%; Polonia: 16,7% *vs.* 2,9%; Rusia: 5,1% *vs.* 6,7%; Spania: 3,5% *vs.* 1,9%; Turcia: 8,5% *vs.* 4,9%, Ucraina: 5,3% *vs.* 5,6% şi SUA: 5,4% *vs.* 3,8%; aceasta arată un scor polarizat la români, dominând însă partea negativă a scorurilor între 1 şi 5 (55,5%) – China: 22,2%; Germania: 47%; Japonia: 56,9%; Polonia: 64,6%; Rusia: 46,3%; Spania: 53,5%; Turcia: 45,2%; Ucraina: 50% şi

SUA 45,8%.

Încrederea *versus* neîncrederea în familie se prezintă astfel – China: 94,4% *vs.* 0,5%; Germania: 94,9% *vs.* 4,5%; Japonia: 96,9% *vs.* 1%; Polonia: 97,1 *vs.* 2%; România: 96,8% *vs.* 2,7%; Rusia: 96,5% *vs.* 2,2%; Spania: 98,5% *vs.* 1,1%; Turcia: 98,7% *vs.* 0,8%; Ucraina: 98,7% *vs.* 1,3% şi SUA: 94,8% *vs.* 4,3%. Raportat la distribuţia şansei, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea decât neîncrederea în familie ($d = 5,68$). Deşi există o tendinţă statistică semnificativă ($p < 0,05$) a românilor de a-şi exprima mai frecvent încrederea în familie decât americanii, această diferenţă nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,08$). Comparativ cu toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, deşi datele originale arată un nivel semnificativ ($p < 0,05$) mai redus al încrederii în cazul românilor, mărimea efectului este foarte mică ($d = 0,03$). Mai mult, diferenţa este anulată dacă luăm în considerare şi datele lipsă care au fost inputate.

Încrederea *versus* neîncrederea în vecini se prezintă astfel – China: 78,4% *vs.* 14,8%; Germania: 73,5% *vs.* 26,2%; Japonia: 56,1% *vs.* 34,9%; Polonia: 73,8% *vs.* 22,7%; România: 42,3% *vs.* 56,5%%; Rusia: 72,5% *vs.* 26,2%; Spania: 79,6% *vs.* 18,7%; Turcia: 85,4% *vs.* 13,8%; Ucraina: 77,9% *vs.* 22,2%; şi SUA: 72% *vs.* 26,5% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, românii au oferit semnificativ ($p < 0,05$) mai multe răspunsuri care indică lipsa de încredere ($d = 0,26$). Comparaţia cu SUA relevă faptul că cetăţenii din România raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea în vecini ($d = 0,64$). Comparativ cu toate cele nouă ţări/culturi analizate global, românii declară semnificativ ($p < 0,05$) mai rar că au încredere în vecini ($d = 0,47$).

Încrederea *versus* neîncrederea în oamenii pe care îi ştim personal se prezintă astfel – China: 71,9% *vs.* 19,3%; Germania: 88,4% *vs.* 11%; Japonia: 81% *vs.* 14,8%; Polonia: 86,4% *vs.* 11,1%; România: 54,7% *vs.* 44,1%; Rusia: 82,2% *vs.* 16,8%; Spania: 88,1% *vs.* 11,1%; Turcia: 78,8% *vs.* 20,4%; Ucraina: 85,5% *vs.* 14,4%; şi SUA: 90,7% *vs.* 7,8% (restul de până la 100% este reprezentat de

date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). La acest item, prin comparaţie cu distribuţia şansei, românii oferă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent răspunsuri care indică încredere ($d = 0,21$). Raportat însă la cetăţenii SUA, răspunsurile cetăţenilor din România care indică încrederea sunt semnificativ mai rare ($d = 0,95$). Şi comparativ cu toate cele nouă ţări/culturi analizate global românii raportează un nivel mai scăzut de încredere în oameni cunoscuţi personal ($p < 0,05$, $d = 0,49$).

Încrederea *versus* neîncrederea în oamenii pe care îi întâlnim prima dată se prezintă astfel – China: 10,9% *vs.* 77,3%; Germania: 30,9% *vs.* 66,7%; Japonia: 8,8% *vs.* 72,7%; Polonia: 23,8% *vs.* 70,5%; România: 7,5% *vs.* 89,8%; Spania: 32,1% *vs.* 63,7%; Turcia: 21,9% *vs.* 77,2%; Ucraina: 27,4% *vs.* 72,5% şi SUA: 35,2% *vs.* 63,7% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea în persoanele pe care le întâlnesc pentru prima dată ($d = 3,17$). Prin comparaţie cu cei din SUA, respondenţii din România raportează de asemenea semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea ($d = 0,67$). Prin raportare la toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii exprimă un nivel semnificativ ($p < 0,05$) mai scăzut de încredere în oamenii întâlniţi pentru prima dată ($d = 0,25$).

Încrederea *versus* neîncrederea în persoane de altă naţionalitate se prezintă astfel – China: 8,8% *vs.* 43,4%; Germania: 51,8% *vs.* 41,2%; Japonia: 13,6% *vs.* 46,2%; Polonia: 47,7% *vs.* 31,4%; România: 20,2% *vs.* 70,4%; Rusia: 36,7% *vs.* 50,1%; Spania: 45,2% *vs.* 45%; Turcia: 36,4% *vs.* 60%; Ucraina: 52,4% *vs.* 47,6% şi SUA: 65,7% *vs.* 32,4% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia şansei, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea ($d = 1,33$). De asemenea, raportat la americani, românii au oferit semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent răspunsuri care indică neîncredere ($d = 0,96$). Raportat la toate celelalte nouă ţări/culturi luate global în analiză, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent un nivel mai scăzut de încredere în

persoanele de altă naţionalitate (d = 0,32).

Încrederea *versus* neîncrederea în oameni de altă religie (raportată şi mai sus) se prezintă astfel – China: 9,1% *vs.* 37,5%; Germania: 50% *vs.* 41%; Japonia: 10,1% *vs.* 51%; Polonia: 48,1% *vs.* 32,5%; România: 19,8% *vs.* 70,1%; Rusia: 36,5% *vs.* 50,1%; Spania: 44,4% *vs.* 43,4%; Turcia: 34,6% *vs.* 61,7%; Ucraina: 45,2% *vs.* 54,8%; şi SUA: 69% *vs.* 29,4% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Comparând cu distribuţia şansei, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea (d = 1,34) faţă de persoane de altă religie, iar prin comparaţie cu cetăţenii americani, românii au raportat semnificativ ($p < 0,05$) mai rar încrederea în astfel de persoane (d = 1,34). La aceeaşi întrebare, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai des dezacordul faţă de celelalte nouă ţări/culturi analizate global, dar rezultatul are o semnificaţie practică/ ecologică redusă (d = 0,31).

În general, cetăţenii români de etnie maghiară au un nivel de încredere mai mare decât cetăţenii români de etnie română (fără a atinge însă valori mari din punct de vedere practic/ecologic):

(1) în oameni în general (itemul „…aţi spune că se poate avea încredere în cei mai mulţi oameni sau că e mai bine să fii atent în relaţiile cu oamenii?”):
   – etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 13,9% *vs.* 86,1%;
   – etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 7,4% *vs.* 91,6%;
   – cetăţeni maghiari din Ungaria – 28,7% *vs.* 69,5%.

   Cetăţenii maghiari din Ungaria raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea în oameni raportat atât la cetăţenii români de etnie română (d = 0,60), cât şi la cetăţenii români de etnie maghiară (dar cu o relevanţă practică/ ecologică mai scăzută: d = 0,15). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii români de etnie maghiară;
(2) credinţa că oamenii vor încerca să profite de tine (scorurile mai

mici denotă niveluri ale încrederii mai mici):

– etnie maghiară – M = 5,06 (AS = 3,01);
– etnie română – M = 5,02 (AS = 3,03);
– cetăţeni maghiari din Ungaria – M = 5,64 (AS = 2,16).

Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română. Doar cei din urmă diferă semnificativ ($p < 0,05$) de cetăţenii maghiari din Ungaria, raportând un scor mai mic, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,24$).

(3) în familie:

– etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 100% *vs.* 0%;
– etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 96,7% *vs.* 2,8%;
– cetăţenii maghiari din Ungaria – 97,8% *vs.* 1,6%.

Nu există diferenţe statistice ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară. Deşi apare o diferenţă semnificativă ($p < 0,05$) între cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii maghiari din Ungaria (aceştia din urmă raportând încrederea uşor mai frecvent), diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,08$).

(4) în vecini:

– etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 59,1% *vs.* 41,6%;
– etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 40,9% *vs.* 57,1%;
– cetăţenii maghiari din Ungaria: 81,4% *vs.* 17,7%.

Atât cetăţenii români de etnie maghiară, cât şi cei maghiari din Ungaria raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea în vecini în comparaţie cu cetăţenii români de etnie română ($d = 0,13$, respectiv $d = 0,87$). După cum se poate observa, diferenţa dintre cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară nu are relevanţă practică/ecologică. De asemenea, apare o diferenţă şi între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii maghiari din Ungaria, cei din urmă raportând semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea ($d = 0,27$);

(5) în oameni pe care îi ştim:

– etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 69,4% *vs.* 31,6%;

– etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 54,2% *vs.* 44,6%;
– cetăţeni maghiari din Ungaria: 86,2% *vs.* 13,4%.

Cetăţenii români de etnie română raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar încrederea în oamenii pe care îi cunosc personal, faţă de cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 0,71$), dar nu există diferenţe între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară ($p > 0,05$). Apare însă o diferenţă între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii maghiari din Ungaria, cei din urmă raportând semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încredere ($d = 0,23$);

(6) în oamenii întâlniţi prima dată:
– etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 19,6% *vs.* 77,6%;
– etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 7,1% *vs.* 90,3%;
– cetăţeni maghiari din Ungaria: 32% *vs.* 67,1%.

Apare o diferenţă statistică între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară, cei din urmă raportând semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea în oamenii pe care îi întâlnesc pentru prima dată, dar relevanţa practică/ecologică este redusă ($d = 0,18$). De asemenea, frecvenţa cu care cetăţenii români de etnie română raportează încrederea este mai scăzută ($p < 0,05$) raportat la cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 0,69$). Nu apar diferenţe statistice (adică, în majoritatea scenariilor de inputare a datelor diferenţele sunt nesemnificative) şi practice/ecologice între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii maghiari din Ungaria;

(7) în oameni de altă naţionalitate
– etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 35,5% *vs.* 48,5%;
– etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 19,7% *vs.* 71,1%;
– cetăţeni maghiari din Ungaria: 59,4% *vs.* 34,6%.

Cetăţenii români de etnie română raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar încrederea în oameni de altă naţionalitate decât cetăţenii români de etnie maghiară (dar cu o relevanţă practică/ecologică redusă; $d = 0,18$); acelaşi lucru se întâmplă şi când sunt comparaţi cu cetăţenii maghiari din Ungaria, dar cu o relevanţă practică/ecologică ridicată ($d = 0,92$). Apar diferenţe

semnificative ($p < 0,05$), dar mai puţin pregnante ($d = 0,18$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii maghiari din Ungaria (aceştia din urmă raportând mai frecvent încrederea);

(8) în oameni de altă religie:

- etnie maghiară – încredere *vs.* neîncredere: 49,5% *vs.* 38,3%;
- etnie română – încredere *vs.* neîncredere: 18,5% *vs.* 71,4%;
- cetăţeni maghiari din Ungaria: 62,9% *vs.* 27%.

În această privinţă apar diferenţe în frecvenţa răspunsurilor între toate cele trei populaţii avute în vedere. Cetăţenii români de etnie română raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar încrederea în persoane de altă religie raportat la cetăţenii români de etnie maghiară ($d = 0,33$) şi la cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 1,14$). De asemenea, aceştia din urmă raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent încrederea în oameni de altă religie prin comparaţie cu etnicii maghiari din România, dar cu o relevanţă practică/ecologică scăzută ($d = 0,13$);

2. *Evaluarea încrederii prin modelul proxemic.* Observând nivelul scăzut al încrederii românilor rezultat din analiza datelor din WVS (2010-2014), am demarat abordarea încrederii din altă perspectivă teoretică, pentru a vedea dacă rezultatele se coroborează între ele, conferind astfel o forţă mai mare concluziilor formulate. Astfel, încrederea poate să fie evaluată şi prin modelul proxemic. Conform teoriei proxemice clasice (Hall, 1966), există următoarele distanţe interpersonale: (1) distanţa intimă (0-46 cm), unde acceptăm fără rezerve persoanele apropiate (de exemplu, familie/rude), (2) distanţa personală (46-122 cm), unde sunt acceptaţi prietenii/rudele/cunoscuţii, (3) distanţa socială (122-210 cm), ce reprezintă interacţiunile mai formale (de exemplu, cu necunoscuţi) şi (4) distanţa publică (peste 210 cm).

Studiul 12

Într-un studiu trimis spre publicare (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), într-un proiect internaţional la care au participat

42 de ţări/culturi ale lumii, am investigat distanţa interpersonală (eu am făcut parte dintre coordonatorii proiectului în România). Sintetizez aici principalele rezultate ale studiului, cu extensia sa ulterioară în România.

Obiective

Investigarea distanţei interpersonale, într-un demers de psihologie interculturală, în 42 de ţări/culturi ale lumii. Pe lângă eşantionul românesc inclus în studiul intercultural (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), am extins cercetările luând în calcul un eşantion de cetăţeni români de etnie română mai larg (N = 186; adulţi, vârsta medie: 35,74 ani), un eşantion de cetăţeni români de etnie maghiară (N = 53; adulţi, vârsta medie: 33 de ani), format din maghiari din România/ maghiari din România plecaţi în Ungaria, şi un eşantion din cetăţeni maghiari din Ungaria (N = 33; adulţi, vârsta medie: 39 de ani), toate eşantioanele fiind de convenienţă. În plus faţă de cercetarea mai complexă a consorţiului, am focalizat studiul de faţă doar pe investigarea increderii prin modelul proxemic.

Metodologie

Urmând metodologia standard (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), tuturor participanţilor li s-a cerut să marcheze distanţa interpersonală la care se simt confortabil, în interacţiune cu (1) un străin, (2) apoi cu un cunoscut şi în final (3) cu o persoană apropiată, după modelul din imaginea 3.15 de mai jos (vezi metodologia clasică a lui Duke şi Nowicki, 1972); scorul global al distanţei interpersonale rezultă din media celor trei scoruri. De asemenea, s-au înregistrat şi s-au inclus în analiză o serie de date demografice şi alte variabile (de exemplu, Indicele de Dezvoltare Umană etc.) relevante, pe care nu le mai detaliez aici, deoarece studiul prezentat în continuare se referă doar la distanţa interpersonală.

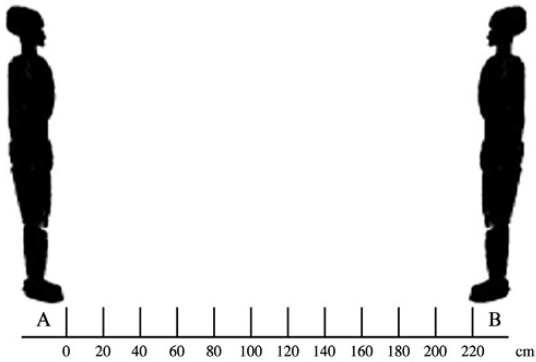

Figura 3.15. Sarcina de evaluare a distanţei interpersonale după Duke şi Nowicki (1972) şi Sorokowska *et al*. (în curs de apariţie)

Rezultate

În comparaţia cu media celor 42 de ţări/culturi analizate (Sorokowska *et al*., în curs de apariţie), rezultatele românilor (N = 186) se prezintă astfel: (1) o distanţă interpersonală mai mare pentru străini ($p < 0,05$; $d = 0,80$); o distanţă interpersonală mai mare pentru cunoscuţi ($p < 0,05$; $d = 0,36$); o distanţă interpersonală uşor mai scăzută decât media internaţională pentru persoanele apropiate ($p < 0,05$; $d = 0,24$). În general, distanţa interpersonală a românilor este mai mare decât media celor 42 de ţări/culturi analizate ($p < 0,05$; $d = 0,41$).

În comparaţia cu SUA (N = 424) (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), rezultatele românilor (N = 186) se prezintă astfel: (1) o distanţă interpersonală mai mare pentru străini ($p < 0,05$; $d = 1$); o distanţă interpersonală mai mare pentru cunoscuţi ($p < 0,05$; $d = 0,675$); o distanţă interpersonală similară cu SUA pentru persoanele apropiate ($p > 0,05$). În general, distanţa interpersonală a românilor este mai mare decât cea a americanilor ($p < 0,05$; $d = 0,72$).

Analiza rezultatelor cetăţenilor români de etnie maghiară din România a arătat că nu există diferenţe între cele două subcategorii ale eşantionului ($p > 0,05$). Comparând eşantionul românesc (N = 186) cu eşantionul cetăţenilor români de etnie maghiară din România (N = 53; vârsta medie), românii au următoarele rezultate: o distanţă interpersonală mai mare

pentru străini ($p < 0,05$; $d = 0,91$); o distanţă interpersonală mai mare pentru cunoscuţi ($p < 0,05$; $d = 1,18$); o distanţă interpersonală similară cu cetăţenii români de etnie maghiară pentru persoane apropiate ($p > 0,05$). În general, distanţa interpersonală a românilor este mai mare decât cea a cetăţenilor români de etnie maghiară din România ($p < 0,05$; $d = 0,90$).

Comparând eşantionul românesc ($N = 186$) cu eşantionul cetăţenilor maghiari din Ungaria ($N = 237$) (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), românii au următoarele rezultate: o distanţă interpersonală mai mare pentru străini ($p < 0,05$; $d = 0,22$); o distanţă interpersonală mai mică pentru cunoscuţi ($p < 0,05$; $d = 0,41$); o distanţă interpersonală mai mică pentru persoane apropiate ($p < 0,05$; $d = 0,94$). În general, distanţa interpersonală a românilor este mai mică decât cea a cetăţenilor maghiari din Ungaria ($p < 0,05$; $d = 0,43$).

Comparând eşantionul cetăţenilor români de etnie maghiară din România ($N = 53$) cu eşantionul cetăţenilor maghiari din Ungaria ($N = 237$) (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), cetăţenii români de etnie maghiară din România au următoarele rezultate: o distanţă interpersonală mai mică pentru străini ($p < 0,05$; $d = 0,82$); o distanţă interpersonală mai mică pentru cunoscuţi ($p < 0,05$; $d = 1,9$); o distanţă interpersonală mai mică pentru persoane apropiate ($p < 0,05$; $d = 1$). În general, distanţa interpersonală a cetăţenilor români de etnie maghiară din România este mai mică decât cea a cetăţenilor maghiari din Ungaria ($p < 0,05$; $d = 1,5$). Acelaşi pattern apare şi la compararea cu eşantionul nostru ($N = 33$) de cetăţeni maghiari din Ungaria.

Concluzii

Media distanţei interpersonale a românilor faţă de străini ($m = 140,11$) ne situează, sub aspectul teoriei proxemicii, la nivelul distanţei sociale (122-210 cm); aceasta în timp ce media internaţională a celor 42 de ţări/culturi analizate ($m = 103,94$) şi a Statelor Unite ($m = 95,38$) se plasează la nivelul distanţei personale (46-122 cm) (vezi şi Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie). Aşadar, dacă un necunoscut este situat în cazul

românilor la nivelul distanţei sociale, un american îl include în distanţa personală. Probabil că pentru români, într-un cadru colectivist, un necunoscut trebuie să dovedească anumite lucruri înainte de a fi acceptat în spaţiul personal, rezervat cunoscuţilor/prietenilor. Probabil că un american, într-o logică a autonomului/independentului care caută solidarităţi cu alţi autonomi pentru beneficii comune, oferă iniţial un credit în alb – eşti un potenţial colaborator/prieten pentru beneficii comune –, care apoi poate fi confirmat sau invalidat; într-adevăr, discutând exploratoriu, istoria Americii pare că s-a construit prin astfel de fundamente, primii colonişti trebuind să aibă o astfel de atitudine de colaborare pentru a reuşi într-un mediu nou şi periculos, iar apoi pentru a face faţă presiunilor Marii Britanii. Aşadar, poate exista aici o diferenţă fundamentală de logică în modul în care încrederea contribuie la capitalul social: unui român trebuie să i se câştige încrederea, în timp ce un american ţi-o acordă din start şi trebuie s-o confirmi şi să nu o infirmi.

Media distanţei interpersonale a românilor faţă de cunoscuţi (m = 93,66) ne situează sub aspectul teoriei proxemicii la nivelul distanţei personale (46-122 cm); similar se plasează şi media internaţională a celor 42 de ţări/culturi analizate (m = 79,80) şi a Statelor Unite (m = 68,73) (vezi şi Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie). Observăm însă că, în timp ce media românilor se situează peste nivelul mediu al distanţei personale (84 cm), media internaţională şi a Statelor Unite se află sub nivelul mediu (84 cm) al distanţei personale.

Media distanţei interpersonale a românilor faţă de persoane apropiate (m = 47,63) ne situează sub aspectul teoriei proxemicii la limita dintre distanţa intimă (0-46cm) şi distanţa personală (46-122 cm); similar se poziţionează media internaţională a celor 42 de ţări/culturi analizate (m = 56,67) şi a Statelor Unite (m = 47,74) (vezi şi Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie). Observăm însă că media românilor se situează mai aproape de distanţa intimă decât cea a Statelor Unite şi cea internaţională.

Media distanţei interpersonale globale a românilor (m = 93,79) ne situează sub aspectul teoriei proxemicii la nivelul distanţei personale (42-122 cm); similar se poziţionează media

internaţională a celor 42 de ţări/culturi (m = 80,14) şi a Statelor Unite (m = 70,61) (vezi şi Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie). În acest sens, România rămâne în grupul culturilor de contact (vezi Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie). Dar, în timp ce media românilor se situează peste nivelul mediu al distanţei personale (84 cm), media internaţională a celor 42 de ţări/ culturi analizate şi a Statelor Unite se află sub nivelul mediu (84 cm) al distanţei personale; aşadar, aflată totuşi în grupul ţărilor de contact, România are unul dintre cele mai mici scoruri.

Cetăţenii români de etnie maghiară se diferenţiază prin prisma distanţei interpersonale atât faţă de cetăţenii români de etnie română (cu excepţia distanţei faţă de apropiaţi), cât şi faţă de cetăţenii maghiari din Ungaria, în comparaţie cu care au toate distanţele interpersonale mai mici.

Distanţa socială se pare că este legată şi cu cinstea (*fairness*) evaluată în teoria jocurilor (vezi Kim *et al*., 2013). Spre exemplu *Ultimatum Game* este o situaţie experimentală în care un membru al unei perechi (Propunătorul) îi face o ofertă financiară celuilalt membru al perechii (Respondentul). Dacă Respondentul refuză oferta, nimeni nu câştigă nimic. Dacă Respondentul acceptă oferta, banii se distribuie exact aşa cum a fost propus de Propunător. Cercetările au arătat că media ofertelor Propunătorului se află în jurul valorii de 40,4% din sumă (în România: 36,95%; în SUA – est: 40,54%), iar media ratei respingerilor Respondenţilor este de 16,2% (în România: 23,50%; în SUA – est: 17,15%) (Oosterbeek *et al*., 2004); aceste valori diferă în funcţie de o serie de atribute psihoculturale. Unul dintre aceste atribute este distanţa socială. Aceasta a fost manipulată în *Ultimatum Game* cerându-li-se Respondenţilor să joace pentru ei, pentru o persoană apropiată sau pentru un străin. Cu cât distanţa socială este mai mare (de exemplu, Respondentul joacă pentru un străin), cu atât rata de respingere a Respondentului scade, adică el acceptă oferte incorecte (*unfair*) (Kim *et al*., 2013). De asemenea, Respondenţii tind să accepte oferte mai mici de la Propunători cunoscuţi decât de la străini (Guthrie, 2014). Scorurile României (16,2% – rata medie a respingerilor *vs.* 23,50% – rata de respingere a României) sugerează că distanţa socială percepută faţă de

Propunător este mai mare.
Rezultatele obţinute aici sunt congruente referitor la încredere cu cele derivate din analiza secundară a datelor din WVS (2010-2014), ceea ce întăreşte concluziile privind nivelul scăzut de încredere interpersonală a românilor.

3. *Evaluarea încrederii prin teoria jocurilor*3. Pentru a verifica şi mai departe robusteţea concluziilor referitoare la încredere, am analizat fenomenul într-un cadru experimental complex al teoriei jocurilor. Astfel, Ellingsen şi colaboratorii săi (2012) au investigat capitalul civic, aflat în strânsă legătură cu încrederea şi capitalul social, exprimat prin cooperare, în patru studii experimentale de teoria jocurilor, pe un eşantion de convenienţă din România (N = 200; vârsta medie: 21,5 ani) şi unul din SUA (N = 200; vârsta medie: 21,3 ani); procedura şi datele pentru eşantionul american au fost anterior publicate în revista *Science* (Rand *et al.*, 2009a; vezi şi Rand *et al.*, 2009b). Jocurile au fost astfel gândite încât prin cooperarea celor angajaţi în joc să se poată câştiga cât mai mulţi bani. Dacă în jocurile simple, în general, nu au existat diferenţe majore între eşantionul românesc şi cel american, în sarcinile complexe au apărut diferenţe marcante şi complicate (pentru detalii şi nuanţe vezi Ellingsen *et al.*, 2012).

În ceea ce priveşte administrarea recompenselor (vezi, pentru detalii, Ellingsen *et al.*, 2012), americanii tind să le administreze celor implicaţi/performanţi şi celor care le-au administrat recompense la rândul lor. În schimb, românii administrează recompensele nediferenţiat, fără legătură cu implicarea/ performanţa în joc. În grupul american emerg „lideri" – implicaţi/ performanţi –, care nu administrează recompense celor mai puţin implicaţi/performanţi; acest fenomen nu apare în grupul românesc, liderii emergenţi nereţinând recompensele de la cei mai puţin implicaţi/performanţi, pentru a nu-şi afecta relaţiile bilaterale. Interesant este însă faptul că românii au relaţii bilaterale mai proaste unii cu alţii, în comparaţie cu americanii între ei – în ciuda faptul că evită să-i disciplineze pe cei mai puţin implicaţi/productivi –, probabil din cauza faptului că recompensele

primite erau impredictibile şi mici.

În ceea ce priveşte administrarea pedepselor (vezi, pentru detalii, Ellingsen *et al.*, 2012), rezultatele au arătat că nivelul pedepselor administrate este mai mare în eşantionul românesc decât în cel american. Cu toate acestea, deşi în general pedeapsa a dus la creşterea implicării/performanţei, în România acest lucru nu a funcţionat deoarece pedepsele au fost în general administrate celor mai implicaţi/performanţi (adesea de cei mai puţin implicaţi/performanţi). Altfel spus, dacă în eşantionul românesc cei mai puţin implicaţi/performanţi administrau pedepse celor mai implicaţi/performanţi (pedeapsă antisocială), liderii români care au emers în joc au administrat pedepse atât celor mai performanţi (pedeapsă antisocială), cât şi nediscriminatoriu (pedeapsă competitivă – pentru a-şi menţine poziţia). Prin contrast, liderii americani care au emers în joc nu i-au vizat prin pedepse pe cei implicaţi/performanţi, ci pe cei mai puţin implicaţi/performanţi.

Sumarizând concluziile acestui studiu (vezi Ellingsen *et al.*, 2012), liderii americani care au emers pe parcursul jocurilor – care aproximează aspectul cetăţenesc (*engaged citizens*) – (1) erau foarte implicaţi/performanţi (*high contributors*), (2) nu ofereau recompense celor mai puţin implicaţi/performanţi (*low contributors*) (şi toţi participanţii tindeau să ofere recompense celor mai implicaţi/performanţi) şi (3) nu administrau pedepse celor mai implicaţi/performanţi (şi toţi participanţii tindeau să administreze pedepse celor mai puţin implicaţi). Acest pattern de comportament corespunde normelor culturale americane, care încurajează recompensa şi pedeapsa selective. Aşadar, recompensarea celor implicaţi/performanţi îi motivează în continuare şi îi stimulează pe cei mai puţin implicaţi/performanţi să performeze la rândul lor (şi prin faptul că ultimilor li se refuză recompensele şi/sau li se administrează pedepse). În acest proces de cooperare socială, „liderii" americani îşi riscă mai uşor relaţiile interpersonale, refuzând să acorde recompense şi administrând pedepse celor mai puţin implicaţi/performanţi, pentru a impune un model de cooperare socială în beneficiul tuturor.

După Ellingsen şi colaboratorii săi (2012), normele culturii româneşti nu încurajează recompensa şi pedeapsa selective pentru a stimula cooperarea. Deşi nivelul de utilizare a pedepsei este mai mare decât în eşantionul american, aceasta îi ţinteşte mai ales pe cei implicaţi/performanţi, iniţiatorii fiind cei mai puţin implicaţi/ performanţi. Recompensele administrate în eşantionul românesc sunt nerelaţionate cu performanţa; de asemenea, liderii români care emerg nu-şi retrag recompensele de la cei mai puţin implicaţi/ performanţi, pentru a nu-şi afecta relaţiile interpersonale. Probabil că acest pattern de comportament apare pentru a câştiga simpatia celor mulţi şi mai puţin implicaţi/performanţi, menţinând astfel o stare de nediferenţiere tipică colectivismului.

Fiind interesat de consecinţele unor astfel de stiluri de cooperare, am efectuat o analiză secundară a datelor din studiul lui Ellingsen şi al colaboratorilor săi (2012), arătând că acest stil de relaţionare al românilor duce la câştiguri scăzute în comparaţie cu americanii ($p < 0,05$), la mărimi ale efectului mari ($d = 1,64$ şi $d = 2,84$ în jocurile complexe şi $d = 1,13$ în unul dintre jocurile simple). Altfel spus, în jocurile complexe, ca urmare a stilului de cooperare, aproape 99% dintre români au câştigat mai puţin decât americanul mediu.

Autorii studiului (Ellingsen *et al.*, 2012) au formulat şi o serie de sugestii pentru a îmbunătăţi cooperarea în mediul românesc. Astfel, liderii şi participanţii care îşi asumă un stil de conducere care duce la întărirea celor performanţi şi disciplinarea celor mai puţin performanţi trebuie să fie la rândul lor recompensaţi. În plus, implementarea acestei instituţii sociale – a recompensei şi pedepsei selective – poate să fie asumată şi predată explicit celor care trebuie s-o aplice.

Particularizarea acestor concluzii interesante se poate face nu doar la nivelul societăţii româneşti, ci şi la niveluri mai particulare ale acesteia (de exemplu, mediul academic, economic, politic etc.). Se pot demara astfel studii noi care să investigheze aceste concluzii şi modalităţile de îmbunătăţire a cooperării la români (vezi exemplul de mai jos ca obiective/ipoteze ale unui astfel de studiu

posibil).

Exemplu

• Într-o universitate românească, în general, atât conducerea, cât şi masa largă a celor neperformanţi vor încerca să administreze pedepse mai ales celor mai performanţi. Pe lângă o conjuraţie a celor mai puţin performanţi, care nu-şi administrează pedepse între ei, ci împotriva celor mai performanţi, conducerea va tinde să administreze însă şi pedepse mai generale şi nediscriminatorii – şi pentru cei mai performanţi şi pentru cei mai puţin performanţi –, pentru a-şi păstra poziţiile, prevenind astfel apariţia concurenţei. Recompensele vor fi administrate sau reţinute fără legătură cu performanţa academică, nediscriminatoriu; acest stil poate genera însă dificultăţi interpersonale, deoarece recompensele primite sunt nepredictibile şi mici.

• Într-o universitate americană, atât în sens de normă generală, cât şi la nivelul liderilor, în general, recompensele îi vor viza pe cei mai performanţi, iar pedepsele şi neacordarea recompenselor pe cei mai puţin performanţi.

Aceste rezultate (Ellingsen *et al.*, 2012) sunt congruente cu cele derivate din analiza secundară asupra datelor din *World Values Survey* (2010-2014) şi din teoria proxemică (Sorokowska *et al.*, în curs de apariţie), toate vorbind despre un nivel scăzut de capital social, şi anume încredere care să susţină cooperarea pentru acţiuni colective de succes. Într-adevăr, cooperarea românească este una care menţine nediferenţierea, fiind aşadar mai mult una gregară, de supravieţuire, nu una care să ducă la câştig/progres comun prin individualizare, când reuşita individuală se întoarce ca beneficiu comun. Din cauza acestui stil psihocultural, în România este mai greu de realizat cooperarea pentru acţiuni colective. Or, tocmai acţiunile colective, bazate pe încredere sunt cele care duc la prosperitate.

4. *Încrederea şi socializarea copiilor.* Există două dimensiuni

culturale importante în socializarea copiilor (vezi Jing şi Bond, 2015). Prima se referă la axa autodeterminare (*self-determination*) *vs.* heterodeterminare (*other-determination*). Autodeterminarea se referă la autonomie şi independenţă, în timp ce heterodeterminarea se referă la obedienţă şi religie. A doua axă este reprezentată de simţ civic – simţ practic. Simţul civic se referă la toleranţa şi benevolenţa faţă de alţii, în timp ce simţul practic arată materialismul şi atingerea interesului propriu (vezi Jing şi Bond, 2015).

Cercetările (Jing şi Bond, 2015) au arătat că ţările/culturile caracterizate prin autodeterminare accentuează impactul încrederii de tip *in-group* (oamenii pe care îi ştim personal) asupra încrederii nespecifice; impactul încrederii în familie (*in-group*) asupra încrederii nespecifice apare doar în ţările/culturile caracterizate de autodeterminare. Similar, există un nivel mai crescut al impactului încrederii de tip *out-group* (oameni pe care îi întâlneşti prima dată, oameni de altă religie, oameni de altă naţionalitate) asupra încrederii nespecifice în culturile caracterizate de autodeterminare şi spirit civic. În fine, există un nivel crescut al impactului încrederii în instituţii (de exemplu, justiţie, guvern, poliţie, serviciile civile) asupra încrederii nespecifice în general.

Într-o analiză a 55 de ţări/culturi (Bond şi Lun, 2014), România apare ca o ţară/cultură caracterizată de heterodeterminare (de nivel mediu) şi de pragmatism (de nivel mediu) (similar cu India, Indonezia şi Moldova), diferită în comparaţie cu ţări/culturi caracterizate de autodeterminare şi spirit civic (de exemplu, Elveţia, Finlanda, Norvegia, Suedia).

5. *Evoluţia longitudinală a încrederii.* Ţinând cont de importanţa încrederii în profilul psihocultural al românilor, aşa cum se profilează aceasta din 1-4, am urmărit modul în care a evoluat încrederea românilor de-a lungul valurilor colectate de *World Values Survey* (WVS), luând ca element de analiză răspunsurile la întrebarea „…se poate avea încredere în cei mai mulţi oameni sau

e mai bine să fii atent în relaţiile cu oamenii?" (vezi figura 3.16; vezi pentru analize similare şi Voicu şi Voicu, 2007). Toate cele trei valuri care au inclus date cu privire la România (valurile 3, 5 şi 6) au inclus acest item. Rezultatele au arătat că nu există diferenţe în frecvenţele răspunsurilor care indică încredere, respectiv neîncredere între anii 1998 şi 2005 (deşi există o uşoară creştere în această perioadă), dar există diferenţe semnificative ($p < 0,016$; corecţie Bonferroni) atât între răspunsurile din 1998 şi cele din 2012, cât şi între cele din 2005 şi 2012, în anul 2012 românii raportând semnificativ mai frecvent scoruri care indică neîncredere (şi mai puţin frecvent scoruri care indică încredere). Mărimile efectelor pentru aceste comparaţii au fost de 0,33 pentru comparaţia dintre anii 1998 şi 2012, respectiv 0,36 pentru comparaţii între anii 2005 şi 2012, cea din urmă având şi o relevanţă practică/ecologică.

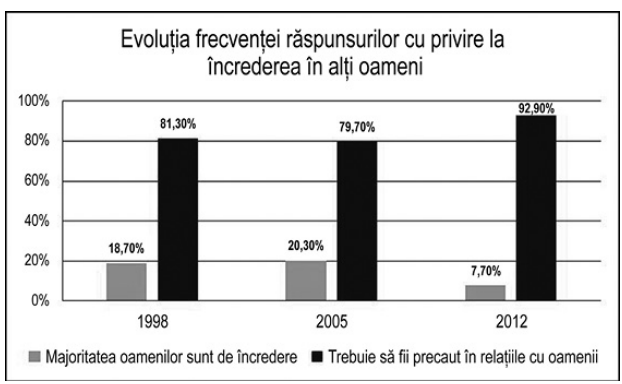

Figura 3.16. Analiza longitudinală a încrederii la români (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014; 2005-2009; 1995-1998)

6. *Concluzii generale asupra încrederii la români.* Aşadar, există în România un nivel foarte mare de neîncredere atât în persoanele cunoscute, cât şi în cele necunoscute. De fapt, România se află pe poziţia 28 între 49 de ţări/culturi ca nivel al încrederii nespecifice, pe primele locuri aflându-se ţări ca Norvegia, Suedia, Finlanda (cu nivel crescut al încrederii), iar pe ultimele locuri ţări ca Trinidad şi Tobago, Turcia şi Perú (vezi Jing şi Bond, 2015).

Cum putem creşte încrederea în oameni şi toleranţa? Teoria capitalului social ne spune că prin implicare civică. Bădescu şi

colaboratorii săi (2004) arată că implicarea civică în România şi Moldova nu duce neapărat la creşterea încrederii şi toleranţei la nivelul populaţiei largi. Aceasta înseamnă că probabil acestea nu sunt relaţionate şi/sau că există un alt factor care le poate explica pe amândouă. Toate cele trei componente (spirit civic, încredere şi toleranţă) sunt ridicate însă la activiştii sociali din România şi Moldova, astfel încât aceştia ar putea fi platforme de transfer a unor valori democratice la populaţia largă (vezi Bădescu *et al.*, 2004).

3.4.2.5. Autocomparaţia *versus* heterocomparaţia

Autocomparaţia (*self-comparison*) şi heterocomparaţia (*other-comparison*) sunt dimensiuni culturale importante, cu rol motivaţional pentru indivizi.

După Vliert şi Janssen (2002), în general autocomparaţia este pozitiv asociată cu satisfacţia indivizilor (de exemplu, în muncă, viaţă etc.), în timp ce heterocomparaţia este negativ asociată cu satisfacţia. În ţările/culturile în care există un nivel economic ridicat, un nivel educaţional mai mare şi o speranţă mai mare de viaţă, autocomparaţia este asociată şi mai pozitiv cu satisfacţia, iar heterocomparaţia e asociată şi mai negativ cu satisfacţia.

Vliert şi Janssen (2002) arată că România este o ţară/cultură care se grupează ca profil într-un spaţiu determinat de cele două dimensiuni alături de Grecia, Mexic şi Taiwan, având valori crescute la ambele dimensiuni (s-au luat în analiză 42 de ţări/culturi). Mai precis, pentru heterocomparaţie, pe o scală de la 0 la 20, România are un scor de 13,68, iar SUA de 12,76 (media celor 42 de ţări: 12,19), iar pentru autocomparaţie, pe o scală de la 0 la 32, România are un scor de 20,64 şi SUA de 19,46 (media celor 42 de ţări: 19,02) (Vliert şi Janssen, 2002). Efectuând analize secundare ale datelor prezentate de Vliert şi Janssen (2002), în raport cu standardul mediul al celor 42 de ţări/culturi analizate, România

are un nivel de autodeterminare (d = 0,385) şi heterodeterminare (d = 0,40) crescut, iar SUA un nivel de autodeterminare (d = 0,10) şi heterodeterminare (d = 0,15) mediu.

După Vliert şi Janssen (2002), în general, ţările/culturile Americii Latine au autocomparaţii crescute. Ţările/Culturile arabe favorizează heterocomparaţia. Culturile colectiviste, ca România, favorizează comparaţia socială în general (de exemplu, Chung şi Mallery, 1999); aşadar, acest rezultat corespunde cu profilul cultural colectivist al României. Ţările/Culturile vestice au un nivel scăzut de heterocomparaţie (Vliert şi Janssen, 2002).

Hayward şi Kemmelmeier (2007) arată că România are un indice de competitivitate de 7,26 (pe o scală de la 1 – competiţia este rea – la 10 – competiţia este bună), având valori peste ţări/culturi ca Bulgaria (6,57), SUA (6,56), Canada (6,34), Ungaria (6,31), Germania (6,27), Marea Britanie (5,92), Ucraina (5,86), Italia (5,84), Olanda (5,32) şi Franţa (5,27). Valori mai mari ca România au doar Maroc (7,76), Uganda (7,51), Zimbabwe (7,51), Islanda (7,30) şi China (7,28), În general, nivelul mai ridicat al competiţiei este legat de valori protestante (Hayward şi Kemmelmeier, 2007), dar în România (şi în alte câteva ţări/culturi menţionate) competitivitatea depăşeşte acest cadru, fiind probabil una dintre motivaţiile emancipării; atenţie însă, competitivitatea ca motivaţie, fără cunoştinţe şi disciplină, nu duce şi la eficienţă.

3.4.2.6. Cum vor românii să-şi crească copiii, conform *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Părinţii vizează o serie de valori importante pe care să le asimileze copiii lor, neputând infera însă clar din această analiză dacă aceste valori există acum în mediul cultural românesc sau sunt doar proiectate ca model cultural ideal de urmat. Să le analizăm pe cele mai importante, după *World Values Survey* (WVS, 2010-2014).

1. *Responsabilitatea* este menţionată de 70,4% dintre români (N = 1503); aceeaşi valoare este menţionată de chinezi (65,9%), germani (80,9%), japonezi (87,3%), polonezi (81%), ruşi (77,5%),

spanioli (78,6%), turci (66,5%), ucraineni (75,5%) şi americani (65,2%). Referitor la distribuţia şansei, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent această valoare ($d = 0,89$). Comparând distribuţiile răspunsurilor între România şi SUA, românii au raportat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent responsabilitatea, dar diferenţa dintre cele două ţări are relevanţă practică/ecologică redusă ($d = 0,11$). Comparativ cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii menţionează semnificativ mai rar ($p < 0,05$) responsabilitatea, diferenţa neavând însă semnificaţie practică/ecologică ($d = 0,07$). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 57,7%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 70,9%. Diferenţa dintre cele două etnii este semnificativă ($p < 0,05$), dar are o relevanţă practică/ecologică redusă ($d = 0,11$). Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 83,3% din cazuri. Comparând frecvenţa răspunsurilor acestora din urmă cu cea a cetăţenilor români de etnie română, cetăţenii maghiari din Ungaria menţionează responsabilitatea semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent ($d = 0,29$). Cetăţenii maghiari din Ungaria menţionează mai frecvent responsabilitatea şi în raport cu etnicii maghiari din România ($p < 0,05$; $d = 0,30$).

2. *Toleranţa şi respectul faţă de alţi oameni*: această valoare este menţionată de 65,2% dintre români ($N = 1503$); aceeaşi valoare este menţionată de chinezi (52,2%), germani (66,7%), ruşi (63,5%), japonezi (64,6%), polonezi (82,6%), spanioli (74,1%), turci (61,4%), ucraineni (59%) şi americani (71,8.%). În funcţie de distribuţia şansei, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent această valoare ($d = 0,64$). Deşi comparaţia cu SUA este semnificativă statistic ($p < 0,05$; americanii raportând mai frecvent această valoare), diferenţa nu are relevanţă practică/ ecologică ($d = 0,14$). Comparativ cu toate cele nouă ţări/culturi luate global în analiză, românii nu diferă în ceea ce priveşte valorizarea toleranţei şi respectului faţă de alţi oameni la copii

(p > 0,05). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 61,7%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 65,3%. Nu există diferenţe statistice (p > 0,05) între cele două etnii. Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 76,1% din cazuri, semnificativ (p < 0,05) mai frecvent (dar cu relevanţă practică/ecologică scăzută) decât cetăţenii români de etnie română (d = 0,23) şi decât cetăţenii români de etnie maghiară (d = 0,15).

3. *Imaginaţia/Creativitatea*: această valoare este menţionată de 32,7% dintre români (N = 1.503); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (17%), germani (29,5%), japonezi (31,6%), polonezi (16,8%), ruşi (16,5%), spanioli (24,8%), turci (28,3%), ucraineni (13%) şi americani (30,5%). Comparativ cu distribuţia şansei, românii raportează semnificativ (p < 0,05) mai puţin această valoare (d = 0,75). Nu sunt diferenţe statistice (p > 0,05) în comparaţie cu SUA. Referitor la celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii declară mai frecvent că valorizează imaginaţia/creativitatea la copii, diferenţa neavând însă semnificaţie practică/ecologică (d = 0,14). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 33,5%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 32,8%, diferenţele fiind nesemnificative statistic (p > 0,05). Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 17,9% din cazuri, semnificativ mai rar (p < 0,05) decât cetăţenii români de etnie română (d = 0,33) şi decât cetăţenii români de etnie maghiară, în acest caz diferenţa având o semnificaţie practică/ecologică redusă (d = 0,18).

4. *Dorinţa de a economisi bani şi de a obţine lucruri*: această valoare este menţionată de 39,4% dintre români (N = 1.503); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (50,7%), germani (38,1%), japonezi (47,8%), polonezi (49,5%), ruşi (50,3%), spanioli (29,6%), turci (39,4%), ucraineni (45,1%) şi americani (31,6%). Referitor la şansă, românii raportează semnificativ (p < 0,05)

mai rar această valoare (d = 0,43). Cu toate acestea, frecvenţa cu care o menţionează este semnificativ (p < 0,05) mai mare decât în cazul americanilor, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ ecologică (d = 0,16). Raportat la toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii menţionează semnificativ mai rar (p < 0,05) dorinţa de a economisi bani şi de a obţine bunuri, dar fără a exista o diferenţă semnificativă practic/ecologic (d = 0,04). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 38,9%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 39,4%. Nu există diferenţe statistice (p < 0,05) între cele două etnii. Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 46,9% din cazuri, semnificativ (p < 0,05) mai frecvent decât cetăţenii români, dar fără relevanţă practică/ecologică (d = 0,15). Nu apar diferenţe între maghiarii din Ungaria şi etnicii maghiari din România.

5. *Determinarea şi perseverenţa*: această valoare este menţionată de 29,9% dintre români (N = 1.503); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (26%), germani (59,6%), japonezi (67,8%), polonezi (19,3%), ruşi (45,4%), spanioli (37,5%), turci (38%), ucraineni (39,4%) şi americani (35,7%). Referitor la şansă, românii raportează semnificativ (p < 0,05) mai rar această valoare (d = 0,88). Frecvenţa de raportare este mai mică decât în SUA, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică (d = 0,12). Faţă de toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, determinarea şi perseverenţa sunt menţionate semnificativ (p < 0,05) mai rar, fără a exista nici în acest caz o diferenţă cu semnificaţie ecologică (d = 0,14). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 19,7%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 30,3%. Între cele două etnii apar diferenţe statistice (p < 0,05; d = 0,09). Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 51,5% dintre cazuri, semnificativ (p < 0,05) mai frecvent decât cetăţenii români de etnie română (d = 0,44) şi cei de etnie maghiară (d = 0,29), rezultatul comparaţiei din urmă neavând relevanţă practică/

ecologică.

6. *Dezvoltarea credinţei religioase*: această valoare este menţionată de 51,7% dintre români (N = 1.503); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (1,2%), germani (12,1%), japonezi (4,4%), polonezi (39,5%), ruşi (13,9%), spanioli (10,6%), turci (39,7%), ucraineni (22,3%) şi americani (43,1%). Nu apar diferenţe statistice ($p > 0,05$) între frecvenţa de raportare în cazul românilor şi cea aşteptată datorită şansei. Apar însă diferenţe prin raportare la SUA, cetăţenii României menţionând semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent această valoare, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,17$). Faţă de toate celelalte nouă ţări/culturi, dezvoltarea credinţei religioase este la români precizată ca valoare de asimilat de copii semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent, rezultatul având şi semnificaţie practică/ecologică ($d = 0,45$). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 46,4%, similară din punct de vedere statistic ($p > 0,05$) cu proporţia cetăţenilor români de etnie română care o afirmă în proporţie de 51,9%. Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 16,1% dintre cazuri, semnificativ ($p < 0,05$) mai rar decât cetăţenii români de etnie română ($d = 0,78$) şi cei de etnie maghiară ($d = 0,36$).

7. *Altruismul* (evitarea egoismului): această valoare este menţionată de 12,6% dintre români (N = 1.503); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (29,2%), germani (5,9%), japonezi (45,1%), polonezi (15,1%), ruşi (22,6%), spanioli (35%), turci (27,7%), ucraineni (19,9%) şi americani (32,7%). Referitor la distribuţia datorată şansei, românii raportează această valoare semnificativ ($p < 0,05$) mai rar ($d = 2,29$). De asemenea, românii o raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar decât americanii ($d = 0,47$) şi decât toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, în cazul din urmă diferenţa neavând semnificaţie practică/ ecologică ($d = 0,19$). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 5,5%, iar cetăţenii români de etnie

română în proporţie de 12,9%, fără a exista diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cele două etnii. Cetăţenii maghiari din România o raportează semnificativ mai puţin frecvent ($p < 0,05$) comparativ cu cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 0,26$). Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 32,4% dintre cazuri, semnificativ mai frecvent ($p < 0,05$) decât cetăţenii români de etnie română ($d = 0,49$).

8. *Ascultarea/Obedienţa*: această valoare este menţionată de 13% dintre români ($N = 1.503$). Proporţii relativ similare sunt raportate şi de chinezi (7,5%), germani (12,6%), japonezi (5%), polonezi (34,1%), ruşi (34,8%), spanioli (31,4%), turci (33,9%), ucraineni (42,3%) şi americani (27,9%). Referitor la distribuţia şansei, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar această valoare ($d = 2,17$). De asemenea, frecvenţa este semnificativ ($p < 0,05$) mai redusă raportat la SUA ($d = 0,36$). Comparativ cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii raportează mai rar această valoare, dar diferenţa nu este semnificativă din punct de vedere practic/ecologic ($d = 0,18$). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 9,1%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 13,1%. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cele două etnii. Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 30,8% dintre cazuri, semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent decât cetăţenii români de etnie română ($d = 0,44$), respectiv de etnie maghiară ($d = 0,21$), dar comparaţia din urmă nu are relevanţă practică/ecologică.

9. *Autoexpresia* (*self-expression*): această valoare este menţionată de 29% dintre români ($N = 1.503$); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (10,5%), germani (39,2%), japonezi (33,6%), polonezi (41%), ruşi (32,1%), spanioli (8,3%), turci (37,9%), ucraineni (32,3%) şi americani (17,6%). Referitor la şansă, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar această valoare ($d = 0,97$). Prin raportare însă la SUA, respondenţii români au

menţionat-o semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent, diferenţa având însă o relevanţă practică/ecologică redusă ($d = 0,27$). Faţă de toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, nu există o diferenţă semnificativă în valorizarea autoexpresiei ($p > 0,05$). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 33,2%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 28,8% (nu există diferenţe semnificative statistic între cele două etnii).

10. *Independenţa*: această valoare este menţionată de 42,2% dintre români ($N = 1.503$); aceeaşi valoare este precizată de chinezi (69,7%), germani (73,5%), japonezi (67,7%), polonezi (43,4%), ruşi (37,8%), spanioli (43,1%), turci (35%), ucraineni (42,8%) şi americani (53,6%). Referitor la şansă, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar această valoare ($d = 0,33$). De asemenea, această valoare este raportată semnificativ ($p < 0,05$) mai rar faţă de americani, dar cu o diferenţă care nu are o relevanţă practică/ecologică redusă ($d = 0,22$). Independenţa ca valoare este menţionată de români semnificativ mai rar comparativ şi cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global ($p < 0,05$), dar diferenţa nu are semnificaţie practică/ ecologică ($d = 0,12$). Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 58,4%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 41,7%. Diferenţa de proporţii dintre cele două etnii este semnificativă statistic ($p < 0,05$), dar nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,13$). Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 81,4% dintre cazuri, semnificativ ($p < 0,05$) mai des decât cetăţenii români de etnie română ($d = 0,86$). Cetăţenii români de etnie maghiară din România o raportează mai puţin frecvent ($p < 0,05$) comparativ cu cetăţenii maghiari din Ungaria, dar diferenţele din punct de vedere practic/ecologic sunt reduse ($d = 0,26$).

11. *Efortul în muncă*: această valoare este menţionată de 77,3% dintre români ($N = 1.503$); aceeaşi valoare este precizată de

chinezi (75,3%), germani (17,9%), japonezi (35,1%), polonezi (17,9%), ruşi (84,5%), spanioli (66,6%), turci (72%), ucraineni (85,8%) şi americani (66,4%). În cazul românilor, această valoare este raportată semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent decât proporţia aşteptată datorită şansei ($d = 1,31$). De asemenea, frecvenţa este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare prin comparaţie cu SUA ($d = 0,24$) şi cu celelalte nouă ţări/culturi analizate global ($d = 0,24$), fără ca aceste diferenţe să aibă însă semnificaţie practică/ecologică. Cetăţenii români de etnie maghiară o menţionează în proporţie de 87,3%, iar cetăţenii români de etnie română în proporţie de 76,9% (nu există diferenţe statistice şi practice/ecologice între cele două etnii). Cetăţenii români de etnie maghiară din România o raportează mai frecvent ($p < 0,05$) comparativ cu cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 0,42$). Cetăţenii maghiari din Ungaria o menţionează în 41,3% dintre cazuri, semnificativ ($p < 0,05$) mai rar decât cetăţenii români de etnie română ($d = 0,78$).

3.4.2.7. Imaginea seniorilor românilor în *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii sunt o presiune pe societate se prezintă astfel – China: 9,3% *vs.* 72%; Germania: 18,1% *vs.* 79,9%; Japonia: 5,1% *vs.* 79%; Polonia: 21,8% *vs.* 73,9%; România: 17,8% *vs.* 78,7%; Rusia: 16,3% *vs.* 79%; Spania: 10,6% *vs.* 88,1%; Turcia: 26,2% *vs.* 71,9%; Ucraina: 18,1% *vs.* 81,8% şi SUA: 10% *vs.* 88% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, procentul de români care sunt de acord cu formularea itemului este semnificativ ($p < 0,05$) mai mic ($d = 1,59$). Comparativ cu SUA, procentul de români care consideră că seniorii sunt o povară este însă semnificativ ($p < 0,05$) mai mare, dar cu o relevanţă practică/ecologică redusă ($d = 0,24$), la fel cum este şi cazul comparaţiei cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global ($d = 0,04$). Nu există diferenţe semnificative statistic între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii au prea multă putere politică se prezintă astfel – China: 24,2% *vs.* 43%; Germania: 34,6 *vs.* 61,2%; Japonia: 21,2% *vs.* 35,5%; Polonia: 31,7% *vs.* 59%; România: 50,9% *vs.* 38,6%; Rusia: 28,7% *vs.* 57,7%; Turcia: 52,1% *vs.* 42,1%; Ucraina: 36,4% *vs.* 63,6% şi SUA: 21,9% *vs.* 76,1% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, procentul de români care sunt de acord cu formularea itemului este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare ($d = 0,27$). De asemenea, procentul este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare raportat la SUA ($d = 0,75$). Totodată, şi raportat la celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii sunt mai frecvent de acord cu afirmaţia că seniorii au prea multă putere politică, dar aici diferenţa nu este semnificativă ecologic ($d = 0,28$). Cetăţenii români de etnie maghiară au un raport de 37,2% *vs.* 46,5%, iar cetăţenii români de etnie română de 51,5% *vs.* 38,3%. Există diferenţe semnificative statistic între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română ($p < 0,05$; $d = 0,11$).

Acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii nu sunt respectaţi în zilele noastre arată astfel – China: 43,5% *vs.* 40,7%; Germania: 48,1% *vs.* 50,7%; Japonia: 63,3% *vs.* 15,6%; Polonia: 62,4% *vs.* 34,5%; România: 85,3% *vs.* 12,8%; Rusia: 58% *vs.* 39%; Spania: 70,6% *vs.* 28,5%; Turcia: 69,4% *vs.* 29,5%; Ucraina: 64,6% *vs.* 35,4%; şi SUA: 67% *vs.* 31,2% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent acordul cu acest item ($d = 2,18$). Acordul românilor este semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent şi raportat la americani ($d = 0,44$). Faţă de restul celorlalte nouă ţări/culturi analizate global, românii sunt mai frecvent de acord cu faptul că seniorii nu sunt respectaţi în zilele noastre ($d = 0,3$). Cetăţenii români de etnie maghiară au un raport de 69,6% *vs.* 28%, iar cetăţenii români de etnie română de 85,9% *vs.* 12,2%, frecvenţa fiind semnificativ ($p < 0,05$) mai mare în cazul acestora din urmă, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,18$).

Acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii obţin prea mult din resursele guvernamentale se prezintă astfel – China: 39,5% *vs.* 40,7%; Germania: 7,1% *vs.* 91%; Japonia: 25,5% *vs.* 36,9%; Polonia: 4,5% *vs.* 90,9%; România: 11,9% *vs.* 85,1%; Rusia: 8,5% *vs.* 89%; Spania: 6,5% *vs.* 92,1%; Turcia: 32,5% *vs.* 65,5%; Ucraina: 5,6% *vs.* 94,4%; şi SUA: 25,6% *vs.* 72,4% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, românii şi-au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent dezacordul cu acest item ($d = 2,32$). De asemenea, dezacordul este semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent şi raportat la distribuţia răspunsurilor în SUA ($d = 0,34$). Raportat la distribuţia răspunsurilor celorlalte nouă ţări/culturi analizate global, românii se declară semnificativ ($p < 0,05$) mai rar de acord cu această afirmaţie, dar diferenţa nu are semnificaţie practică ($d = 0,1$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

3.4.3. Axiomele culturale

Axiomele sociale se referă la asumpţii despre oameni, mediu şi viaţă, care au o structură relaţională între două sau mai multe entităţi. Axiomele sociale se referă la o serie de credinţe generalizate despre propria persoană, mediul social şi fizic, fiind exprimate mai ales sub forma relaţiei dintre două entităţi (Bond *et al.*, 2004a, 2004b). Axiomele sociale se deosebesc de valori şi norme. În timp ce valorile au forma „A este bun/dezirabil", iar normele forma „Trebuie/Este bine să facem A", axiomele sociale au forma „A este legat de B" (vezi Bond *et al.*, 2004a, 2004b). Să le analizăm în continuare pe cele mai importante care au rezultat din strategia de căutare în bazele de date internaţionale şi care sunt relaţionate cu atributele psihologice analizate în capitolul 4.

3.4.3.1. Modelul celor cinci dimensiuni

Există cinci dimensiuni majore ale axiomelor sociale, fiecare justificată evoluţionist (Leung *et al.*, 2002; Leung şi Bond, 2004):

(1) cinismul – neîncredere în instituţiile sociale şi în natura umană; acesta este văzut adesea ca un mijloc de apărare faţă de decepţii;
(2) complexitatea socială – există mai multe modalităţi de atingere a scopurilor şi comportamentul uman este variabil în funcţie de situaţii; o reacţie solicitată de probleme complexe de adaptare;
(3) recompensa pentru efort – credinţa că efortul, cunoştinţele şi planificarea duc la succes; o încurajare pentru a investi în mediul social şi fizic;
(4) spiritualitatea/religiozitatea – credinţa într-o fiinţă superioară şi în rolul pozitiv al religiei; este conceptualizată ca o reacţie la probleme complexe legate de cosmologie şi rolul omului în lume;
(5) soarta – comportamentul este predestinat, dar există modalităţi de influenţare a lui; este invocată ca mecanism de apărare/ *coping* faţă de evenimente negative/impredictibile.

Bond şi colaboratorii săi (2004a, 2004b) au găsit că aceste dimensiuni sunt general valabile în 41 de ţări/culturi.

Bond şi colaboratorii săi (2004a, 2004b) reduc aceste cinci dimensiuni la două majore, derivate din analiza datelor nu în cadrul fiecărei ţări/culturi, ci din faptul că răspunsurile medii ale fiecărei ţări/culturi au fost introduse în analiza factorială. Să le analizăm în continuare (după Bond *et al.*, 2004a, 2004b):

(1) externalitatea dinamică – bazată pe dimensiunile 2-5 de mai înainte (vezi Leung *et al.*, 2002). Aceasta corelează pozitiv cu: (a) autoritatea tradiţiei; (b) autodeterminarea (*vs. self-expression*); (c) puterea nedistribuită; (d) conservatorismul; (e) evitarea incertitudinii; (f) orientarea spre viitor; şi negativ cu (a) autonomia intelectuală; (b) angajamentul pentru egalitarism; (c) armonia; (d) loialitatea; (e) egalitarismul de gen; şi (f) individualismul. În general are un nivel mai crescut în mediile mai puţin dezvoltate socioeconomic, în ţările/culturile

colectiviste şi ierarhice. Ţările/Culturile arabe tind să fie caracterizate de această dimensiune. Ţările/Culturile anglo-saxone (Canada, Marea Britanie, Noua Zeelandă, SUA), deşi sunt mai individualiste (mai puţin colectiviste), au un nivel mediu de externalitate dinamică, dar mai mare ca Spania şi Japonia, care sunt colectiviste. După ce s-a controlat pentru nivelul de bogăţie, ţările/culturile cu externalitate dinamică mare au un nivel mai crescut de calitate a vieţii, mai multe emoţii pozitive, neuroticism mai scăzut, mai puţină disponibilitate de a-i ajuta pe străini, agreabilitate crescută etc. (pentru detalii, vezi Bond *et al.*, 2004a, 2004b);

(2) cinismul social – se suprapune peste dimensiunea 1 de mai sus (vezi Leung *et al.*, 2002). Acesta corelează pozitiv cu supravieţuirea, evitarea incertitudinii şi orientarea pe termen lung şi negativ cu individualismul, orientarea pentru performanţă şi egalitarismul de gen. Ţările/Culturile cu un scor ridicat la cinismul social sunt foarte diverse sub aspectul dezvoltării economice, religiei şi poziţiei geografice. După ce s-a controlat pentru nivelul de bogăţie, cinismul social este legat de o satisfacţie scăzută a muncii şi a vieţii, un nivel scăzut de conştiinciozitate, o balanţă hedonică scăzută (emoţii pozitive minus emoţii negative) şi un ritm al vieţii crescut; munca este văzută mai mult instrumental – ca o necesitate, nu ca un angajament (de aici ritmul crescut al vieţii) – iar leadership-ului i se refuză charisma şi valoarea. Cinismul social este de asemenea asociat cu mai multe certuri în grup, credinţa că efortul trebuie să fie proporţional cu recompensa, un nivel scăzut al mersului la biserică şi un conformism scăzut (pentru realizări). Ţările/Culturile caracterizate de civism social sunt competitive economic, dar nu au motivaţie internă pentru muncă; un stil calculat şi autonom, puţin proactiv caracterizează societăţile dominate de cinismul social (pentru detalii vezi Bond *et al.*, 2004a, 2004b).

După Bond şi colaboratorii săi (2004a, 2004b), România se

prezintă ca o ţară/cultură cu un nivel mediu de externalitate dinamică (index 65,7; minimum 50/maximum 82) şi un nivel crescut de cinism social (index = 60,9; minimum 47/maximum 67), făcând parte dintr-un grup de ţări/culturi alături de China, Coreea, Estonia, Georgia, Grecia, Hong Kong, Letonia, Liban, Perú, Rusia, Thailanda şi Taiwan. Prototipul pentru ţări/culturi cu scoruri mari la ambele dimensiuni sunt Pakistan şi la limită Thailanda, cu scoruri mici la ambele dimensiuni sunt Norvegia şi Italia, cu scor mare la cinism social şi scor mic la externalitate dinamică sunt Germania şi Japonia, iar cu scor mic la cinism social şi mare la externalitate dinamică sunt Indonezia şi Malaysia.

Efectuând analize secundare ale datelor obţinute de Bond şi colaboratorii lui (2004a), am observat că cinismul românilor nu este depăşit de nicio ţară/cultură dintre cele 46 aflate în analiză la mărimi ale efectului cu relevanţă practică/ecologică, deşi unele au scoruri uşor mai ridicate ca România: Pakistan, Georgia, Estonia, Thailanda, Taiwan, Grecia, Coreea, Perú, Japonia şi Germania. Românii au un cinism mai ridicat ($d > 0,35$) decât spaniolii ($d = 0,60$), turcii ($d = 0,65$), portughezii ($d = 0,73$), finlandezii ($d = 0,84$), britanicii ($d = 0,89$), brazilienii ($d = 0,87$), israelienii ($d = 0,895$), olandezii ($d = 0,95$), italienii ($d = 0,95$), canadienii ($d = 0,96$), indonezienii ($d = 1,04$), americanii ($d = 1,07$) şi norvegienii ($d = 1,37$) etc. Cinismul românior este mai mare (dar la valori mai mici ale mărimii efectului) şi decât al francezilor ($d = 0,28$), al maghiarilor ($d = 0,31$), al chinezilor ($d = 0,23$), al belgienilor ($d = 0,21$) şi al ruşilor ($d = 0,16$). Nivelul ridicat al cinismului la români a fost identificat şi în alte cercetări din ţară (vezi Gavreliuc, 2011).

3.4.3.2. Sfidarea conform *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Sfidarea (*defiance*) este considerată aici o axiomă socială deoarece aceasta este legată de un obiect al sfidării. În ceea ce priveşte sfidarea, comparativ cu alte ţări/culturi, România se prezintă cu scoruri semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mici decât China ($d = 0,69$), Germania ($d = 0,47$), Japonia ($d = 1,86$), Polonia ($d = 0,14$),

Rusia (d = 0,34), SUA (d = 0,10) şi Ucraina (d = 0,42). De asemenea, România are scoruri semnificativ statistic (p < 0,05) mai mari ca Spania (d = 0,08) şi Turcia (d = 0,37). Raportat la celelalte nouă ţări/ culturi analizate global, România are un scor mai scăzut (p < 0,05; d = 0,36) (pentru detalii, vezi figura 3.17).

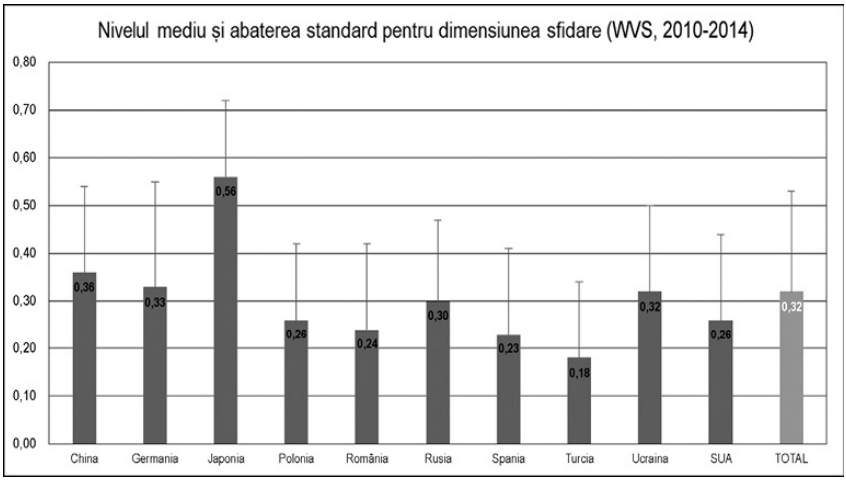

Figura 3.17. Mediile şi abaterile standard pentru dimensiunea „sfidare” (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Cetăţenii români de etnie maghiară au un nivel al sfidării mai ridicat (p < 0,05) decât cetăţenii români de etnie română (d = 0,66) şi decât cetăţenii maghiari din Ungaria (d = 0,39). Cetăţenii români de etnie română au un nivel al sfidării mai scăzut decât cetăţenii maghiari din Ungaria (p < 0,05; d = 0,27).

Analiza pe care am efectuat-o a arătat consistenţa internă redusă a celor trei itemi care formează această dimensiune (Cronbach alpha = 0,32 pentru eşantionul românesc şi 0,37 pentru cel american). Din acest motiv prezint pe scurt rezultatele comparaţiilor pentru fiecare item, chiar dacă unii dintre ei au mai fost sau urmează să fie discutaţi şi în alte secţiuni. Comparativ cu cetăţenii americani, românii exprimă semnificativ (p < 0,05) mai des răspunsuri care indică dorinţa de a-şi face părinţii mândri (d = 0,12), dar se declară mai rar mândri de propria naţionalitate (d = 0,23). După cum se observă, aceste diferenţe nu au relevanţă practică/ecologică. Apare o diferenţă şi în ceea ce priveşte

raportarea la creşterea respectului faţă de autoritate, românii declarând semnificativ mai frecvent ($p < 0,05$) că acesta ar fi un lucru bun, dar diferenţa provine din faptul că americanii declară semnificativ mai frecvent ($p < 0,05$) că acest lucru nu îi interesează, şi nu că ar fi un lucru negativ. Rezultatele sunt foarte similare şi în ceea ce priveşte comparaţia cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global. Din nou, românii declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că unul dintre scopurile lor este să-i facă mândri pe părinţi, dar cu un efect foarte mic ($d = 0,06$). O comparaţie similară arată că românii se declară semnificativ ($p < 0,05$) mai rar mândri de propria naţionalitate, dar mărimea efectului este în continuare mică ($d = 0,03$). În ceea ce priveşte perspectiva creşterii respectului faţă de autoritate, de data aceasta românii declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că acesta ar fi un lucru bun şi semnificativ mai rar că acest lucru nu îi interesează, respectiv că este un lucru rău.

3.4.3.3. Îndoiala conform *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Îndoiala (*disbelief*) este considerată aici o axiomă socială deoarece aceasta trebuie să fie faţă de ceva anume (vezi WVS, 2010-2014). În ceea ce priveşte îndoiala, comparativ cu alte ţări/culturi, România se prezintă cu scoruri semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mici decât China ($d = 2,68$), Germania ($d = 1,06$), Japonia ($d = 1,73$), Rusia ($d = 1,01$), Spania ($d = 1,32$), SUA ($d = 0,40$) şi Ucraina ($d = 0,54$). De asemenea, România are scoruri semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mari decât Polonia ($d = 0,18$) şi Turcia ($d = 0,12$). Raportat la celelalte nouă ţări/culturi analizate global, România are un scor mai scăzut ($p < 0,05$; $d = 0,80$) (pentru detalii, vezi figura 3.18).

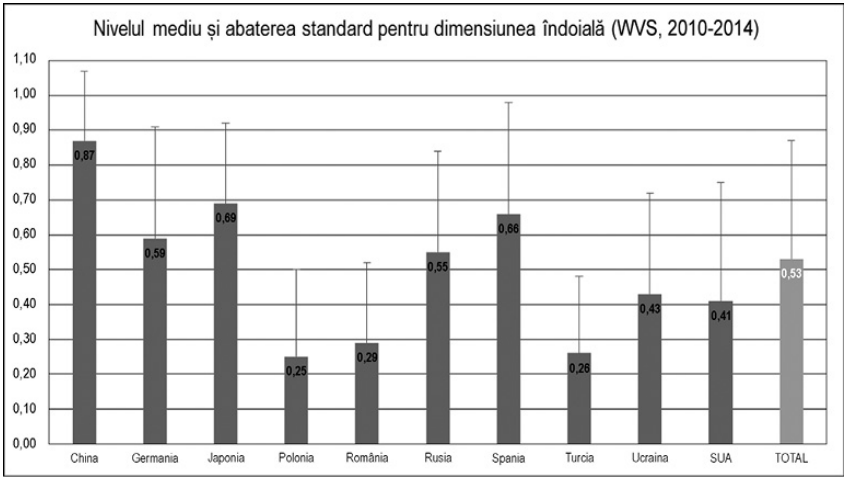

Figura 3.18. Mediile şi abaterile standard pentru dimensiunea „îndoială” (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română şi ambele categorii au scoruri mai mici decât cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 1,18$; $d = 1,06$).

Consistenţa internă a itemilor care formează această dimensiune este adecvată (Cronbach alpha are o valoare de 0,60 pentru eşantionul românesc şi 0,79 pentru cel american). Voi prezenta totuşi analizele detaliate pentru fiecare dintre itemii care o formează, ceea ce îmi permite să nuanţez lucrurile. Astfel, în ceea ce priveşte importanţa religiei în viaţă, românii raportează această valoare semnificativ mai frecvent ($p < 0,05$) atât decât americanii ($d = 0,35$), cât şi decât toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună ($d = 0,41$). În ceea ce priveşte practicarea religiei, românii merg semnificativ ($p < 0,05$) mai rar la biserică decât americanii ($d = 0,16$), dar semnificativ ($p < 0,05$) mai des decât toate celelalte nouă ţări/culturi luate la un loc ($d = 0,12$). După cum se poate observa însă, diferenţele în ceea ce priveşte practicarea religiei nu au relevanţă practică/ecologică. În fine, în ceea ce priveşte numărul de persoane care se declară religioase, acesta este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare în România, raportat atât la SUA ($d = 0,35$), cât şi la toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună ($d = 0,34$).

3.4.3.4. Scepticismul conform *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Scepticismul este considerat aici o axiomă socială deoarece acesta trebuie să fie faţă de ceva anume (vezi WVS, 2010-2014). Scepticismul românilor (N = 1.470) este semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mare decât cel din China ($d = 0,93$), Germania ($d = 0,63$), Japonia ($d = 0,66$), Turcia ($d = 0,72$) şi SUA (0,57). Doar Rusia ($d = 0,17$) şi Ucraina ($d = 0,36$) au scoruri semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mari decât România. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între România, Polonia şi Spania. Raportat la media celor nouă ţări/culturi analizate global, România are un scor mai crescut ($p < 0,05$; $d = 0,32$) (pentru detalii, vezi figura 3.19).

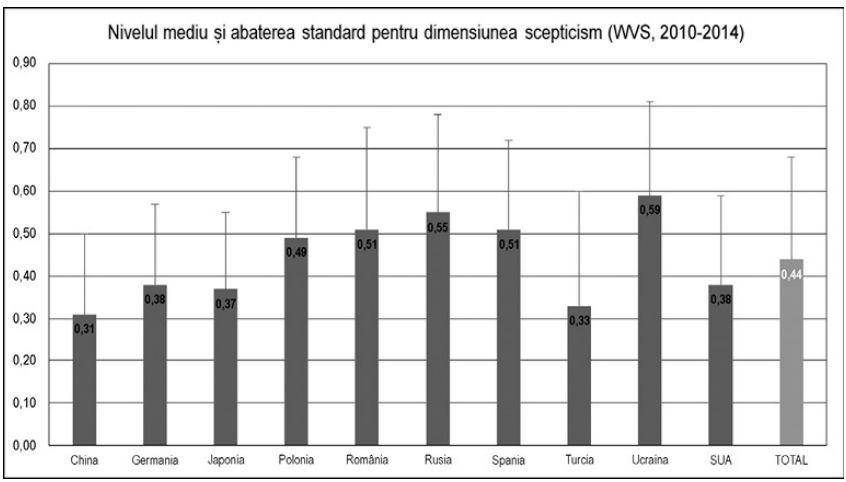

Figura 3.19. Mediile şi abaterile standard pentru dimensiunea „scepticism" (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română, iar scorurile sunt similare cu cele ale cetăţenilor maghiari din Ungaria.

Consistenţa internă a celor trei itemi care formează această dimensiune este 0,67 pentru eşantionul românesc şi 0,74 pentru cel american (Cronbach alpha), o consistenţă bună, dat fiind numărul redus de itemi. Pentru a nuanţa discuţiile, voi prezenta în continuare rezultatele pentru fiecare dintre aceştia. Raportat la

cetăţenii americani, românii menţionează semnificativ ($p < 0,05$) mai multă neîncredere în armată ($d = 0,37$), poliţie ($d = 0,54$) şi justiţie ($d = 0,40$). Raportat la toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, rezultatele sunt foarte similare. Românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai puţină încredere în armată ($d = 0,05$), poliţie ($d = 0,22$) şi justiţie ($d = 0,25$), dar de data aceasta mărimile efectelor au valori care indică lipsa relevanţei practice/ ecologice.

3.4.3.5. Relativismul conform *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Relativismul este considerat aici o axiomă socială deoarece acesta presupune prezenţa a cel puţin două entităţi comparabile (vezi WVS, 2010-2014). România are unul dintre cele mai scăzute scoruri la relativism dintre ţările/culturile analizate, alături de Turcia (România *versus* Turcia: $p > 0,05$; p devine semnificativ după inputare la $d = 0,07$). Astfel, România are scoruri semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mici decât China ($d = 0,73$), Germania ($d = 0,41$), Polonia ($d = 0,43$), Rusia ($d = 0,99$), Spania ($d = 0,33$), Ucraina ($d = 0,9$) şi SUA ($d = 0,39$). România are faţă de Japonia scoruri uşor mai mari ($p < 0,05$; $d = 0,13$). Raportat la media celorlalte nouă ţări/ culturi analizate global, România are un scor mai scăzut ($p < 0,05$; $d = 0,44$) (pentru detalii, vezi figura 3.20).

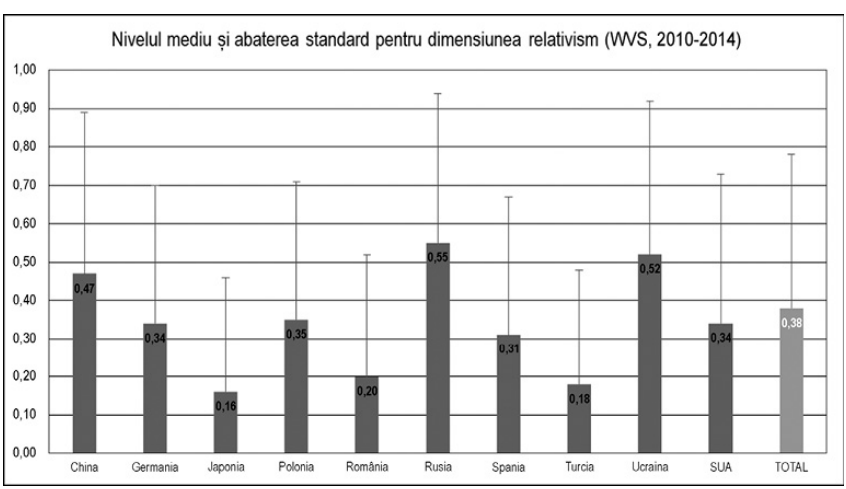

Figura 3.20. Mediile şi abaterile standard pentru dimensiunea „relativism” (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română şi ambele categorii au scoruri mai mici decât cetăţenii maghiari din Ungaria ($d = 0,56$; $d = 0,79$).

Consistenţa internă a celor trei itemi care formează această dimensiune este 0,75 pentru eşantionul românesc şi 0,81 pentru cel american, valori adecvate, dat fiind şi numărul redus de itemi. Pentru a nuanţa mai mult discuţiile, voi prezenta însă în continuare şi rezultatele pentru fiecare dintre aceşti itemi, chiar dacă ele vor fi amintite şi în alte secţiuni. Astfel, raportat la SUA, românii consideră în mai mică măsură ($p < 0,05$) că este justificabil să primeşti mită ($d = 0,27$) sau să eviţi să plăteşti costul unei călătorii cu transportul public ($d = 0,5$). Nu există însă diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) în ceea ce priveşte justificarea plăţii impozitelor. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi luate împreună, direcţia dată de comparaţiile statistice este aceeaşi: românii consideră mai puţin justificabile ($p < 0,05$) mita ($d = 0,21$) şi evitarea costului cu transportul public ($d = 0,44$). Din nou, nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) în ceea ce priveşte plata impozitelor. Mărimea efectelor indică faptul că diferenţele au relevanţă practică/ecologică doar pentru justificarea călătoriei fără bilet.

3.4.4. Alţi indicatori relevanţi pentru mediul cultural

3.4.4.1. Indicele Dezvoltării Umane/IDU (*Human Development Index*/HDI)

Indicele Dezvoltării Umane/IDU este o evaluare standard a Organizaţiei Naţiunilor Unite/ONU (http://www.un.org), incluzând o mulţime de componente evaluate (de exemplu, bunăstarea –

well-being –, speranţa de viaţă, calitatea vieţii etc.), utilizată pentru a distinge între ţările/culturile dezvoltate, cele în curs de dezvoltare şi cele subdezvoltate. IDU al ţărilor membre ale Organizaţiei Naţiunilor Unite include patru categorii (ONU, 2015): (1) nivel foarte înalt, (2) nivel înalt, (3) nivel mediu, (4) nivel scăzut.

Sub aspectul IDU, România ocupa în 2014 poziţia 54 din 187 de ţări ale lumii, fiind în categoria a doua, şi anume de nivel înalt al IDU.

În ceea ce priveşte speranţa de viaţă, România avea în 2012 (conform Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii/OMS – http://www.who.int/en/; vezi OMS, 2015) o speranţă de viaţă de 74 de ani, 70 pentru bărbaţi (poziţia 107 în lume) şi 78 pentru femei (poziţia 77 în lume). Din Uniunea Europeană, România are cea mai mică speranţă de viaţă; spre exemplu, Franţa are o speranţă de viaţă de 81,5 ani, 78 pentru bărbaţi (poziţia 19 în lume) şi 85 pentru femei (poziţia 9 în lume). SUA au o speranţă de viaţă de 79,8 ani, 74 pentru bărbaţi (poziţia 32 în lume) şi 82,2 pentru femei (poziţia 35 în lume). Cea mai mare speranţă de viaţă o are Japonia, de 84,6 ani, 85 pentru bărbaţi (poziţia 1 în lume) şi 87,3 pentru femei (poziţia 2 în lume, fiind aici întrecută de Andorra). Dintre vecinii României menţionăm: Bulgaria cu 74,5 ani, bărbaţi 71 (poziţia 91 în lume) şi femei 78 (poziţia 77 în lume); Ucraina cu 68 de ani bărbaţi 66,5 (poziţia 128 în lume) şi femei 69,5 (poziţia 141 în lume); Serbia cu 74 de ani, bărbaţi 71 (poziţia 91 în lume) şi femei 77 (poziţia 92 în lume); Moldova cu 71 de ani, bărbaţi 67 (poziţia 124 în lume) şi femei 75 (poziţia 115 în lume) şi Ungaria cu 75 de ani, bărbaţi 71 (poziţia 91 în lume) şi femei 79 (poziţia 62 în lume). Aceste rezultate sunt similare celor ale Organizaţiei Naţiunilor Unite (ONU, 2015), care arată că România are o speranţă de viaţă de 73,16 ani (69,57 la bărbaţi şi 76,83 la femei), ocupând poziţia 87 din 198 de ţări/culturi analizate. Ţinând cont de faptul că şi Global Burden of Disease (vezi Wang *et al*., 2012) oferă date similare, putem conchide că aceste informaţii sunt stabile şi reflectă realitatea.

Conform WVS (2010-2014), 52% dintre români consideră că

problema cea mai importantă a lumii este sărăcia, 17,3% educaţia neechitabilă, 13,7% bolile infecţioase, 8,7% poluarea mediului şi 7% discriminarea împotriva femeilor/fetelor. Democraţia este considerată în România la fel de importantă ca în Germania, Spania şi SUA. De asemenea, există o mare încredere în universităţi (61,5% – încredere *vs.* 30,1% – neîncredere), nivel comparabil cu SUA (62,6% – încredere *vs.* 34,7% – neîncredere).

3.4.4.2. Alte valori, norme şi axiome culturale din *World Values Survey* (WVS, 2010-2014)

Mândria naţională (*how proud of nationality*). Aşa cum se poate observa în figura 3.21 de mai jos, mândria naţională la români este ridicată, dar, pentru primii doi itemi („foarte mândru" şi „destul de mândru"), aceasta este comparabilă cu celelalte ţări/culturi analizate. Românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent mândria de nivel ridicat şi moderat (iar frecvenţa răspunsurilor care indică un nivel scăzut şi foarte scăzut de mândrie este mai mică) decât frecvenţa aşteptată datorită şansei ($d = 1,84$). În comparaţie însă cu cei din SUA, respondenţii din România raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar niveluri ridicate ale mândriei, însă diferenţa are o relevanţă practică/ecologică redusă ($d = 0,23$). Prin raportare la toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, românii raportează mai rar mândria (semnificativ, $p < 0,05$), dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,03$) şi tinde să nu mai fie semnificativă dacă luăm în considerare datele lipsă.

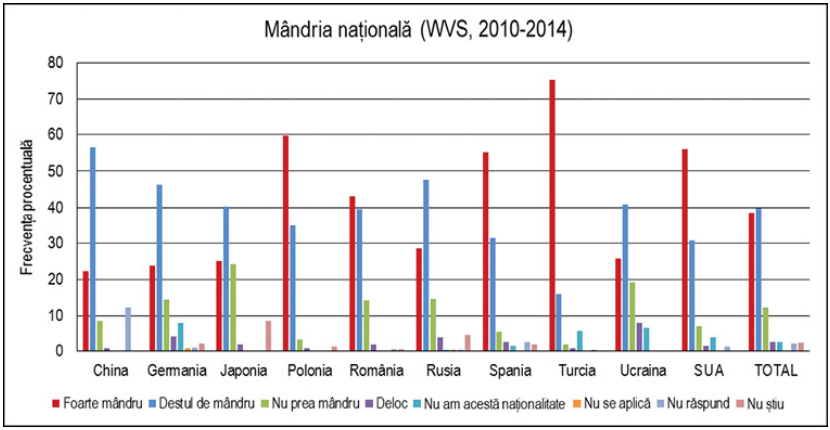

Figura 3.21. Frecvenţa răspunsurilor privind mândria legată de apartenenţa la o anumită naţionalitate (elaborată pe baza datelor din WVS, 2010-2014)

Există diferenţe interesante între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română („mândrie” *vs.* „lipsă de mândrie” naţională) – etnicii maghiari: 59,4% *vs.* 31,7%, iar etnicii români: 83,4% *vs.* 15,6%. Diferenţele de frecvenţe dintre cele două etnii sunt semnificative ($p < 0,05$), dar nu au relevanţă practică/ecologică ($d = 0,19$). Cetăţenii maghiari din Ungaria au raportul de 83,8% *vs.* 14,3%. Frecvenţa răspunsurilor în rândul cetăţenilor maghiari din Ungaria care indică mândrie este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât frecvenţa în cazul cetăţenilor români de etnie maghiară, dar diferenţa are o relevanţă practică/ecologică scăzută ($d = 0,24$). În ceea ce priveşte frecvenţa răspunsurilor în rândul cetăţenilor români din România comparativ cu cetăţenii maghiari, nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$).

Acordul *versus* dezacordul cu a fi parte din propria comunitate se prezintă astfel – China: 82% *vs.* 4,1%; Germania: 77,9% *vs.* 21,2%; Japonia: 86,4% *vs.* 1,9%; Polonia: 92,3% *vs.* 5,5%; România: 81,1% *vs.* 16%; Rusia: 23,6% *vs.* 63,2%; Spania: 92,6% *vs.* 2,9%; Turcia: 90,9% *vs.* 8%; Ucraina: 52,4% *vs.* 47,6% şi SUA: 85,3% *vs.* 12,6% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Prin raportare la distribuţia aşteptată datorită şansei, românii menţionează o frecvenţă semnificativ ($p < 0,05$)

mai ridicată a acordului (d = 1,77), dar aceasta este semnificativ (p < 0,05) mai mică prin raportare la SUA (d = 0,10; diferenţa nu are însă relevanţă practică/ecologică). Prin raportare la toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii îşi exprimă semnificativ (p < 0,05) mai des acordul, dar diferenţa nu are semnificaţie practică/ecologică (d = 0,05). Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Acordul *versus* dezacordul cu a fi parte a propriei naţiuni/ţări se prezintă astfel – China: 84,9% *vs.* 2,1%; Germania: 85,9% *vs.* 12,5%; Japonia: 90,7% *vs.* 1,1%; Polonia: 97% *vs.* 2,2%; România: 84,8% *vs.* 12,9%; Rusia: 92% *vs.* 6%; Spania: 88,7% *vs.* 4,8%; Turcia: 88,6% *vs.* 9,7%; Ucraina: 86,5% *vs.* 13,5%; şi SUA: 93,2% *vs.* 4,2% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, frecvenţa cu care românii îşi exprimă acordul la acest item este semnificativ (p < 0,05) mai mare (d = 2,17). Raportat însă la SUA, frecvenţa este semnificativ (p < 0,05) mai mică (d = 0,32). De asemenea, frecvenţa este semnificativ (p < 0,05) mai mică faţă de toate cele nouă ţări/culturi analizate global, dar diferenţa nu are semnificaţie practică/ecologică (d = 0,16). Există diferenţe interesante între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română – etnicii maghiari: 75,2% *vs.* 21,9%, iar etnicii români: 85,1% *vs.* 12,5% (p < 0,05; d = 0,11).

Acordul *versus* dezacordul cu imaginea de cetăţean al Uniunii Europene (UE) se prezintă astfel – Germania: 55,3% *vs.* 41,8%; România: 63,5% *vs.* 32,7%; Polonia: 81,2% *vs.* 14,4%; Spania: 82,1% *vs.* 5,7%; şi Turcia: 38,7% *vs.* 57,5% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la frecvenţa aşteptată datorită şansei, românii îşi exprimă semnificativ (p < 0,05) mai frecvent acordul cu acest item (d = 0,68). În comparaţie cu toate celelalte ţări/culturi membre ale Uniunii Europene luate global în analiză, românii raportează semnificativ (p < 0,05) mai puţin frecvent acordul cu acest item, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică (d = 0,24). Nu există diferenţe

semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Acordul *versus* dezacordul cu imaginea de cetăţean al lumii se prezintă astfel – China: 55,6% *vs.* 18,2%; Germania: 60% *vs.* 36,4%; Japonia: 70,5% *vs.* 4,7%; Polonia: 77,7% *vs.* 17,9%; România: 61,3% *vs.* 33,7%; Rusia: 46,3% *vs.* 45%; Spania: 80,8% *vs.* 9,4%; Turcia: 86,3% *vs.* 11,4%; Ucraina: 60,1% *vs.* 39,9% şi SUA: 67,4% *vs.* 30,2% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, frecvenţa cu care apare acordul exprimat de români este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare ($d = 0,59$). Raportat însă la SUA, frecvenţa este semnificativ ($p < 0,05$) mai mică, dar diferenţa dintre cele două ţări/culturi nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,1$), la fel cum este cazul diferenţei faţă de celelalte nouă ţări/culturi analizate global ($d = 0,13$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Justificări pentru aspecte sociale negative. Să analizăm în continuare o serie de rezultate în ceea ce priveşte atitudinea românilor faţă de o serie de aspecte relevante social (acestea pot fi puternic influenţate de dezirabilitatea socială):

- a trişa la plata taxelor (dacă există ocazia): nu există diferenţe semnificative ($p > 0,05$) între români şi americani; apar însă unele ţări/culturi care au un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mare sau mai mic decât cel al românilor. Astfel, ruşii ($d = 0,43$), ucrainenii ($d = 0,26$), polonezii ($d = 0,14$), precum şi chinezii ($d = 0,09$) au scoruri semnificativ mai mari ($p < 0,05$) decât românii. Cu alte cuvinte, aceste ţări/culturi consideră că este acceptabilă trişarea în ceea ce priveşte plata taxelor într-o mai mare măsură decât românii. Cu toate acestea, doar în cazul ruşilor diferenţa are o relevanţă practică/ecologică. În schimb, românii au un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mare decât turcii ($d = 0,43$), japonezii ($d = 0,40$) şi spaniolii ($d = 0,16$). Astfel, românii consideră neplata taxelor justificabilă într-o mai

mare măsură decât o fac aceste ţări/culturi. Diferenţa are o magnitudine care indică o relevanţă practică/ecologică în cazul japonezilor şi al turcilor, dar nu şi în cazul spaniolilor. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global nu există diferenţe statistice în ceea ce priveşte justificarea plăţii taxelor;

- a solicita beneficii sociale pe care nu le meriţi: nu există diferenţe majore între România şi unele dintre ţările/culturile analizate, cum sunt Germania şi Japonia; există însă o serie de popoare ce au un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mare decât cel al românilor. Printre acestea se numără chinezii ($d = 0,72$), ruşii ($d = 0,50$), ucrainenii ($d = 0,36$), precum şi polonezii ($d = 0,32$), americanii ($d = 0,17$) şi spaniolii ($d = 0,12$). Aceste popoare consideră astfel mai justificabilă solicitarea unor beneficii sociale nemeritate din partea statului decât o fac românii. Diferenţa de atitudini dintre aceste popoare şi români are însă un impact practic/ecologic doar în cazul primelor trei ţări/culturi (China, Rusia şi Ucraina). Există, de asemenea, o ţară/cultură ce are un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mic decât cel al românilor, şi anume Turcia ($d = 0,13$), care consideră mai puţin acceptabilă solicitarea de beneficii nemeritate decât respondenţii din România, însă această diferenţă nu are relevanţă practică/ecologică. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global, apar diferenţe statistice semnificative, dar relevanţa practică/ecologică ($d = 0,24$) este redusă în ceea ce priveşte solicitarea beneficiilor sociale pe care nu le meriţi;
- a evita să plăteşti bilet în mijloacele de transport în comun: românii consideră în mică măsură acest lucru justificabil, având un scor semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mic decât ruşii ($d = 1,04$), ucrainenii ($d = 0,90$), chinezii ($d = 0,54$),

americanii (d = 0,50) şi polonezii (d = 0,38). Deşi românii au scoruri mai mici decât spaniolii (d = 0,29) şi turcii (d = 0,13) şi un scor semnificativ statistic (p < 0,05) mai mare decât japonezii (d = 0,16), aceste diferenţe nu au relevanţă practică/ecologică. Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între români şi germani şi nici între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global, apar diferenţe statistice şi practice/ecologice semnificative (d = 0,44) în ceea ce priveşte evitarea plăţii biletului în mijloacele de transport în comun;

- a justifica divorţul: românii consideră în mică măsură divorţul justificabil, având un scor semnificativ statistic (p < 0,05) mai mic decât spaniolii (d = 1,23), germanii (d = 0,79), americanii (d = 0,79), japonezii (d = 0,75), ruşii (d = 0,70) şi ucrainenii (d = 0,51). Cu toate că românii au un scor semnificativ mai scăzut decât polonezii (d = 0,34) şi mai mare decât turcii (d = 0,25) şi chinezii (d = 0,14), aceste diferenţe nu au relevanţă practică/ecologică. Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global, apar diferenţe statistice şi practice/ecologice semnificative (d = 0,51) în ceea ce priveşte justificarea divorţului;
- a justifica avortul: în general, românii nu consideră avortul justificabil, având un scor semnificativ statistic (p < 0,05) şi cu relevanţă practică, mai mic decât spaniolii (d = 0,88), japonezii (d = 0,69), americanii (d = 0,65) şi germanii (d = 0,56); scorurile românilor sunt mai mici şi decât cele ale ruşilor (d = 0,52), fiind însă comparabile cu cele ale polonezilor şi chinezilor (faţă de aceste din urmă popoare, diferenţele de scoruri nu ating pragul de semnificaţie statistică). Cu toate că au scoruri semnificativ statistic mai mici decât ucrainenii (d = 0,31) şi mai mari decât turcii (d = 0,34), aceste diferenţe nu au relevanţă practică/ecologică. Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global,

apar diferenţe statistice şi practice/ecologice semnificative (d = 0,37) în ceea ce priveşte justificarea avortului;

- a-ţi bate copiii: atitudinea românilor este împotriva unei astfel de practici, fiind similară cu cea a germanilor, polonezilor şi americanilor (nu există diferenţe semnificative statistic sau practice/ecologice). Românii consideră semnificativ ($p < 0,05$) mai puţin justificabil această practică decât se consideră în China (d = 1,06), Ucraina (d = 0,26) şi Rusia (d = 0,13), dar diferenţele au relevanţă practică/ecologică doar raportat la China. În schimb, japonezii (d = 0,12), spaniolii (d = 0,12) şi turcii (d = 0,08) consideră semnificativ mai puţin justificabilă o astfel de practică, dar aceste diferenţe sunt mici şi fără valenţe practice/ecologice. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi incluse în analiză, apar diferenţe statistice semnificative (d = 0,13), dar relevanţa practică/ecologică este redusă în ceea ce priveşte atitudinea faţă de ideea de a-ţi bate copiii;
- a-ţi bate soţia: atitudinea românilor este împotriva unei astfel de practici, fiind similară cu cea a spaniolilor, polonezilor şi japonezilor (raportat la aceştia, nu există diferenţe semnificative statistic). Apar unele diferenţe statistice ($p < 0,05$) care sugerează că românii acceptă mai puţin această practică, prin raportare la ucraineni (d = 0,28), germani (d = 0,24), americani (d = 0,13) şi turci (d = 0,10), dar acestea nu au relevanţă practică/ecologică. Diferenţe care să aibă o astfel de relevanţă apar doar prin raportare la chinezi (d = 0,61) şi ruşi (d = 0,36), care consideră mai justificabilă acea practică. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi incluse în analiză, apar diferenţe statistice semnificative (d = 0,2), dar relevanţa practică/ ecologică este redusă în ceea ce priveşte comportamentul bărbatului de a-şi bate femeia;
- a fi violent faţă de alţi oameni: românii nu au o cultură a

violenţei faţă de alţi oameni. Au scoruri semnificative statistic mai mici decât chinezii (d = 0,67) şi americanii (d = 0,46). Scorurile sunt mai mici şi decât ale ruşilor (d = 0,25), ucrainenilor (d = 0,24), germanilor (d = 0,23) şi japonezilor (d = 0,07), dar la mărimi mici ale efectului, neavând importanţă practică/ecologică. Scorurile românilor sunt similare aici cu cele ale spaniolilor, polonezilor şi turcilor. Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români etnici maghiari şi cetăţenii români etnici români. Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global, apar diferenţe statistice semnificative (d = 0,24), dar relavanţa practică/ecologică este redusă în ceea ce priveşte violenţa faţă de alţi oameni.

Tipuri de îngrijorări. Raportul „mult" *versus* „puţin/deloc" în ceea ce priveşte îngrijorarea faţă de pierderea serviciului sau ideea de a nu găsi un serviciu se prezintă astfel – China: 67,1% *vs.* 22,5%; Germania: 32,4% *vs.* 56%; Japonia: 75,5% *vs.* 18,4%; Polonia: 43,3% *vs.* 47,1%; România: 49,5% *vs.* 39,4%; Rusia: 52,2% *vs.* 38,8%; Spania: 64,4% *vs.* 34,8%; Turcia: 33,4% *vs.* 16,8%; Ucraina: 64,4% *vs.* 32,8% şi SUA: 40,6% *vs.* 57,6% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia datorită şansei, românii îşi exprimă semnificativ (p < 0,05) mai frecvent îngrijorarea faţă de acest aspect (d = 0,20). Similar, raportat la cetăţenii americani, cetăţenii români şi-au exprimat semnificativ (p < 0,05) mai frecvent îngrijorarea faţă de a-şi pierde serviciul, deşi relevanţa practică/ecologică a diferenţei dintre cele două ţări este redusă (d = 0,28). Faţă de toate cele nouă ţări/culturi analizate global, românii raportează semnificativ (p < 0,05) mai rar o îngrijorare crescută faţă de pierderea serviciului, dar fără ca această diferenţă să fie semnificativă ecologic (d = 0,04). Cetăţenii români de etnie română au un raport de 50,1% *vs.* 38,5%, iar cetăţenii români de etnie maghiară au un raport de 37,9% *vs.* 59,6%. Frecvenţa răspunsurilor diferă semnificativ (p < 0,05) între cele două etnii, dar această diferenţă nu are relevanţă practică/ecologică (d = 0,14).

Raportul „mult” *versus* „puţin/deloc” în ceea ce priveşte îngrijorarea faţă de ideea de a nu putea să-i oferi copilului o bună educaţie se prezintă astfel – China: 73,3% *vs.* 14,2%; Germania: 31,1% *vs.* 50,9%; Japonia: 60,1% *vs.* 24,9%; Polonia: 40,8% *vs.* 45,4%; România: 49,1% *vs.* 40,6%; Rusia: 54,7% *vs.* 34%; Spania: 51,3% *vs.* 42,7%; Turcia: 50,2% *vs.* 16,2%; Ucraina: 63,9% *vs.* 30,9% şi SUA: 35,1% *vs.* 62,5% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la o distribuţie a şansei, românii exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent niveluri ridicate de îngrijorare ($d = 0,16$). Frecvenţa nivelurilor mai ridicate ale îngrijorării este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare în România, raportat la SUA ($d = 0,38$). Românii menţionează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar această îngrijorare faţă de toate celelalte nouă ţări/ culturi analizate global, dar diferenţa nu prezintă relevanţă ecologică ($d = 0,05$). Cetăţenii români de etnie română au un raport de 49,6% *vs.* 40%, iar cetăţenii români de etnie maghiară au un raport de 34,3% *vs.* 54,2%; diferenţa în frecvenţele răspunsurilor este semnificativă statistic ($p < 0,05$), dar are o relevanţă practică/ ecologică redusă ($d = 0,13$).

Raportul „mult” *versus* „puţin/deloc” în ceea ce priveşte îngrijorarea faţă de un posibil război care să implice ţara se prezintă astfel – China: 45,4% *vs.* 40,7%; Germania: 25% *vs.* 72,7%; Japonia: 84,1% *vs.* 11,6%; Polonia: 45,4% *vs.* 50,9%; România: 59,9% *vs.* 35,7%; Rusia: 66,8% *vs.* 29,7%; Spania: 49,1% *vs.* 49,4%; Turcia: 65,7% *vs.* 32,2%; Ucraina: 66,9% *vs.* 28,7% şi SUA: 52,1% *vs.* 46,3% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la o distribuţie a şansei, frecvenţa cu care apar niveluri mai ridicate de îngrijorare este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare pentru români ($d = 0,55$). Raportat la americani, frecvenţa nivelurilor mai ridicate ale îngrijorării este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare pentru români, dar diferenţa dintre cele două ţări/culturi nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,19$), la fel cum este şi cazul diferenţei faţă de toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global ($d = 0,06$). Cetăţenii români de etnie română au un raport de 60,1% *vs.* 35,3%, iar cetăţenii români de etnie maghiară

au un raport de 53,9% *vs.* 46,1%. Nu există diferenţe semnificative între cele două etnii.

Factori importanţi în viaţă:

- *importanţa* versus *neimportanţa familiei* apare astfel – China: 98,5% *vs.* 0,6%; Germania: 95,5% *vs.* 4,2%; Japonia: 97,6% *vs.* 0,8%; Polonia: 98,5% *vs.* 0,6%; România: 98,6% *vs.* 1,3%; Rusia: 97,7% *vs.* 1,8%; Spania: 99,5% *vs.* 0,4%; Turcia: 99,7% *vs.* 0,2%; Ucraina: 98,6% *vs.* 1,4% şi SUA: 98,2% *vs.* 1,4% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la distribuţia datorată şansei, românii exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent răspunsuri care indică importanţa familiei ($d = 8,65$). Nu există diferenţe semnificative ($p > 0,05$) în frecvenţa răspunsurilor între România şi SUA şi nici între România şi toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară (100% *vs.* 0%) şi cetăţenii români de etnie română (98,5% *vs.* 1,3%). Scorurile cetăţenilor maghiari din Ungaria (96,6% *vs.* 3,4%) diferă semnificativ ($p < 0,05$) de cele ale cetăţenilor români de etnie română, dar această diferenţă nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,14$). Frecvenţele raportate de cetăţenii maghiari din Ungaria nu diferă semnificativ statistic ($p > 0,05$) de cele ale cetăţenilor români de etnie maghiară. Scorurile foarte mari la acest indicator, în toate ţările/culturile analizate, sunt congruente cu ipoteza psihologiei evoluţioniste vizând rolul familiei în protejarea şi transmiterea zestrei genetice comune (vezi şi David *et al.*, 2007);
- *importanţa* versus *neimportanţa prieteniei* apare astfel – China: 91% *vs.* 7,1%; Germania: 93,5% *vs.* 6,4%; Japonia: 92% *vs.* 5,8%; Polonia: 93,5% *vs.* 6,2%; România: 74,6% *vs.* 25,2%; Rusia: 80,4% *vs.* 18,7%; Spania: 95,2% *vs.* 3,6%; Turcia: 96,9% *vs.* 2,7%; Ucraina: 85,6% *vs.* 14,3% şi SUA: 93,3% *vs.* 5,9% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Comparând cu şansa, frecvenţa românilor care

raportează prietenia ca fiind importantă este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare ($d = 1,11$). În comparaţie însă cu frecvenţa răspunsurilor date de americani, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai rar prietenia ca fiind importantă, iar diferenţa are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,57$). De asemenea, prietenia este considerată semnificativ ($p < 0,05$) mai rar importantă de către români în comparaţie cu celelalte nouă ţări/culturi analizate global ($d = 0,36$). Există diferenţe interesante între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română – etnicii maghiari: 85% *vs.* 14,9%, iar etnicii români: 74,1% *vs.* 25,7%. Maghiarii din Ungaria au un raport de: 80,7% *vs.* 19,2%, semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât cel al cetăţenilor români de etnie română ($d = 0,15$; diferenţa raporturilor nu are însă relevanţă practică/ecologică), dar nu şi decât al cetăţenilor români de etnie maghiară ($p > 0,05$);

- *importanţa* versus *neimportanţa muncii* în viaţă se prezintă astfel – China: 79,6% *vs.* 16%; Germania: 79,9% *vs.* 16,9%; Japonia: 84,2% *vs.* 10,3%; Polonia: 89,2% *vs.* 7,8%; România: 90,2% *vs.* 9,2%; Rusia: 74,3% *vs.* 19,1%; Spania: 84,7% *vs.* 14,1%; Turcia: 81,3% *vs.* 17,6%; Ucraina: 78,8% *vs.* 21,2% şi SUA: 79,9% *vs.* 19,5% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Raportat la şansă, frecvenţa răspunsurilor care indică importanţa muncii este semnificativ ($p < 0,05$) mai ridicată în cazul românilor ($d = 2,74$). Similar, românii au raportat ($p < 0,05$) mai frecvent importanţa muncii decât cetăţenii americani ($d = 0,28$). Faţă de respondenţii din celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii au raportat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent importanţa muncii, dar diferenţa nu are semnificaţie practică/ecologică ($d = 0,12$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română. Maghiarii din Ungaria au un raport de 86,3% *vs.* 13,2%. Procentul de cetăţeni maghiari din Ungaria care au raportat niveluri mai mari de importanţă ale muncii este semnificativ (p

< 0,05) mai mic decât cel al cetăţenilor români de etnie română (dar nu şi decât cel al cetăţenilor români de etnie maghiară); diferenţa nu are însă relevanţă practică/ecologică (d = 0,12);

- *importanţa* versus *neimportanţa timpului liber* se prezintă astfel – China: 69,8% *vs.* 26,1%; Germania: 87,4% *vs.* 12,4%; Japonia: 88,4% *vs.* 8,8%; Polonia: 85,5% *vs.* 12,8%; România: 78,5% *vs.* 21%; Rusia: 74,6% *vs.* 23,6%; Spania: 91,1% *vs.* 7,9%; Turcia: 85,1% *vs.* 13,8%; Ucraina: 80,5% *vs.* 19,4% şi SUA: 90,5% *vs.* 8,9% (restul de până la 100% este reprezentat de date lipsă sau de lipsa răspunsurilor). Frecvenţa românilor care raportează importanţa timpului liber este semnificativ (p < 0,05) mai mare faţă de cea aşteptată datorită şansei (d = 1,41). Aceeaşi frecvenţă este însă semnificativ (p < 0,05) mai mică decât cea raportată de americani (d = 0,35). În mod similar, importanţa timpului liber este mai rar afirmată de români comparativ cu celelalte nouă ţări/culturi analizate global (p < 0,05), dar diferenţa are o valoare practică/ecologică relativ redusă (d = 0,10). Nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română. Maghiarii din Ungaria au un raport de 82,7% *vs.* 17,1%, care este semnificativ (p < 0,05) mai mare atât decât cel al cetăţenilor români de etnie română (d = 0,09), cât şi decât al cetăţenilor români de etnie maghiară (d = 0,12).

Cum se informează românii? Românii se informează prin intermediul televiziunii (TV), internetului şi discuţiilor cu prietenii, având patternuri similare ţărilor/culturilor vestice. Într-o lume globalizată şi ţările/culturile estice au însă patternuri similare (Spania nu are scoruri în această analiză, între cele nouă ţări/ culturi analizate).

În ceea ce priveşte televiziunea, 82,1% dintre români se informează zilnic. Alte ţări/culturi se prezintă astfel: japonezii – 93,6%; polonezii – 83,8%; turcii – 83,8%; ruşii – 82,9%; ucrainenii – 79,6%; germanii – 75,9%; chinezii – 68%; şi americanii – 58,1%. Comparând cu o distribuţie datorată şansei numărul românilor

care se informează prin intermediul televiziunii o dată pe săptămână sau mai des, respectiv al celor ce se informează prin intermediul televiziunii o dată pe lună sau mai rar, frecvenţa celor care se informează mai des prin acest mijloc este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare ($d = 2,98$). De asemenea, frecvenţa românilor care se informează mai des prin intermediul televiziunii este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât cea a americanilor ($d = 0,35$), dar nu există diferenţe semnificative ($p > 0,05$) faţă de celelalte opt ţări/culturi analizate global. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Internetul este accesat zilnic ca sursă de ştiri de 31,5% dintre români. Alte ţări/culturi se prezintă astfel: germanii – 52,8%; americanii – 50,1%; polonezii – 40,7%; japonezii – 34,8%; ruşii – 31%; turcii – 26%; ucrainenii – 24,6%; şi chinezii – 17,7%. Comparând cu distribuţia şansei frecvenţa românilor care se informează pe internet o dată pe săptămână sau mai des, respectiv a celor ce se informează prin intermediul televiziunii o dată pe lună sau mai rar, frecvenţa celor care se informează mai des prin acest mijloc este semnificativ ($p < 0,05$) mai mică ($d = 0,53$). De asemenea, frecvenţa de utilizare a internetului ca sursă de ştiri în rândul românilor este semnificativ ($p < 0,05$) mai mică ($d = 0,67$) decât în rândul americanilor. Faţă de toate celelalte opt ţări/culturi analizate global, românii raportează o frecvenţă semnificativ ($p < 0,05$) mai redusă a utilizării internetului în scop de informare, dar diferenţa nu este semnificativă din punct de vedere ecologic ($d = 0,13$). Cetăţenii români de etnie maghiară folosesc zilnic mai puţin internetul în comparaţie cu cetăţenii români de etnie română (18,4% *vs.* 31,9%); analizând frecvenţele după aceleaşi categorii ca mai sus, diferenţele nu sunt semnificative statistic ($p > 0,05$).

În fine, discuţiile zilnice cu prietenii sunt altă sursă de informare pentru români (59%), ucraineni (63,4%), germani (62,3%), ruşi (56,7%), americani (41,7%), japonezi (41,1%), polonezi (41,1%) şi turci (40%); pentru chinezi, proporţia este de doar 24,2%. Raportat la distribuţia şansei, frecvenţa românilor care raportează

că folosesc ca sursă de informare discuţiile cu prietenii şi colegii mai des de o dată pe săptămână este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare decât frecvenţa acelora ce raportează că se informează în acest mod o dată pe lună sau mai rar ($d = 1,23$). Nu există diferenţe ($p > 0,05$) în frecvenţele răspunsurilor pe categoriile menţionate mai sus între România şi SUA şi nici între România şi celelalte opt ţări/culturi analizate global. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română pe aceleaşi categorii de răspunsuri.

Ce aşteaptă românii:

- *în legătură cu scopurile ţării*: 67,8% dintre români aşteaptă (pe primul loc) de la conducerea ţării să existe un nivel ridicat de creştere economică. La cetăţenii români de etnie maghiară această aşteptare este mai mare (83,7%) decât la cetăţenii români de etnie română (67,2%), deşi diferenţa nu atinge pragul de semnificaţie ($p > 0,05$). Această aşteptare este pe primul loc şi în cazul Chinei (47,2%), Germaniei (47,6%), Japoniei (56,2%), Poloniei (54%), Rusiei (68,4%), Spaniei (70,6%), Turciei (63,5%), Ucrainei (77,8%) şi Statelor Unite (67,8%). 14,8% dintre români aleg pe primul loc ca oamenii să fie ascultaţi de lideri (la serviciu) şi de autorităţile locale, iar 9,7% aleg nevoia de a face oraşele şi ţara mai frumoase. În alte ţări, precum China (22,8%) şi Turcia (20,8%), oamenii aleg pe primul loc şi apărarea naţională, procente mari la acest indicator în comparaţie cu România (5,9%), Polonia (5,2%), Japonia (6,8%), Rusia (9,8%) şi SUA (12,9%). Comparând România şi SUA, apar unele diferenţe statistice ($p < 0,05$) în ceea ce priveşte apărarea naţională (mai frecventă în SUA), respectiv nevoia de a face oraşele şi ţara mai frumoasă (care apare mai frecvent în România). Comparând cu toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent nevoia dezvoltării economice şi cea de a face ţara şi oraşele mai frumoase, în timp ce raportul este invers

(semnificativ, $p < 0,05$) pentru nevoia de a fi ascultaţi de lideri, respectiv siguranţa naţională.

- *în legătură cu scopurile personale*: 34,4% dintre români aleg pe primul loc, în ceea ce priveşte ţintele personale, să existe linişte/ordine în ţară. Această aşteptare este pe primul loc şi în cazul Japoniei (42,5%), Rusiei (45,2%), Turciei (42,4%) şi Ucrainei (42,7%). Tot în ceea ce priveşte ţintele personale, 31,4% dintre români mai aleg pe primul loc lupta împotriva creşterii preţurilor, iar 21,3% implicarea oamenilor în deciziile guvernamentale. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română. Comparând România şi SUA, apar unele diferenţe statistice ($p < 0,05$) în ceea ce priveşte menţinerea ordinii (mai frecventă în România), respectiv o mai mare implicare în deciziile guvernului şi promovarea dreptului la libera exprimare (mai frecvente în SUA). Raportat la toate cele nouă ţări/culturi analizate global, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent apărarea dreptului de exprimare şi mai puţin frecvent lupta cu creşterea preţurilor.
- *cele mai importante scopuri în general*: 57,6% dintre români au ales drept cea mai importantă ţintă stabilitatea economică, 17,4% lupta împotriva criminalităţii, 14,7% o societate mai personală/umană, iar 8,8% o societate în care ideile contează mai mult ca banii. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română. Ţinta legată de stabilitate economică domină şi în China (53,3%), Germania (49,5%), Rusia (63,3%), Japonia (59,4%), Polonia (57,8%), Spania (63,9%), Turcia (56,5%), Ucraina (75,8%) şi SUA (74,4%). Românii cred că dezvoltarea tehnologiei este un lucru foarte bun (71%), în timp ce americanii (48,9%) şi germanii (59,1%) sunt uşor mai rezervaţi. Comparând România şi SUA, apar unele diferenţe statistice ($p < 0,05$) în ceea ce priveşte stabilitatea economică (menţionată mai frecvent de americani) şi celelalte opţiuni de răspuns, o societate mai umană, o societate în care ideile să conteze mai

mult decât banii şi lupta împotriva criminalităţii (care apar mai frecvent în România). Comparând cu toate celelalte nouă ţări/ culturi luate împreună, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent lupta împotriva criminalităţii, dar semnificativ mai rar stabilitatea economică.

- *cele mai importante probleme ale lumii*: 52% dintre români consideră că problema cea mai importantă a lumii este sărăcia, 17,3% educaţia neechitabilă, 13,7% bolile infecţioase, 8,7% poluarea mediului şi 7% discriminarea împotriva femeilor/ fetelor. Comparând cetăţenii români de etnie română cu cetăţenii maghiari de etnie maghiară, apare o frecvenţă mai mare şi semnificativă statistic ($p < 0,05$) la cetăţenii români de etnie maghiară, care văd poluarea ca o problemă (17,9% *vs.* 8,3%), şi o tendinţă la cetăţenii români de etnie română de a vedea inechitatea în educaţie ca o problemă mai importantă (17,6% *vs.* 9,2%), deşi aceasta din urmă nu atinge pragul de semnificaţie ($p > 0,05$). De asemenea, raportat la SUA, sunt mai frecvenţi respondenţii români care consideră că discriminarea femeilor este o problemă ($p < 0,05$). Raportat la toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent ca fiind cea mai importantă problemă discriminarea femeilor, bolile infecţioase şi educaţia inechitabilă, în timp ce raportul este invers în ceea ce priveşte sărăcia şi poluarea mediului. Sărăcia este văzută ca o problemă majoră şi de chinezi (42,5%), germani (55,8%), ruşi (55,7%), spanioli (71,6%), turci (51,6%), ucraineni (63,4%), polonezi (76,5%) şi americani (53,1%), fiind a doua problemă ca importanţă din perspectiva japonezilor (36,6%). Democraţia este considerată în România la fel de importantă ca în SUA, Germania, Polonia şi Spania, fiind semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai importantă pentru români decât pentru japonezi ($d = 0,14$). De asemenea, există o mare încredere în universităţi (61,5% – încredere *vs.* 30,1% – neîncredere), nivel comparabil cu SUA (62,6% – încredere *vs.* 34,7% – neîncredere).
- *alte aspecte relevante*: românii sunt mai puţin implicaţi în

organizaţii profesionale (94,4% nu sunt membri; 2,3% sunt membri activi), iar acest raport este semnificativ ($p < 0,05$) în comparaţie cu şansa ($d = 4,08$). Frecvenţa celor din România care sunt implicaţi în asociaţii profesionale este semnificativ ($p < 0,05$) mai mică decât în SUA (71,4% nu sunt membri; 12,2% sunt membri activi; $d = 0,58$). Raportat la cele nouă ţări/culturi analizate global, românii sunt în continuare semnificativ ($p < 0,05$) mai puţin implicaţi, dar diferenţa nu are relevanţă practică sau ecologică ($d = 0,05$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

3.4.5. Sinteza profilului cultural al românilor

Prezint în continuare o sinteză a profilului cultural al românilor, ca un cadru general în care, în anumite segmente (vezi mai jos), se pot preciza nuanţe pentru cetăţenii români de etnie maghiară, de exemplu, pentru sfidare, hedonism şi stimulare, fără însă ca aceste nuanţe să constituie un profil cultural complet distinct sau incompatibil cu cel global (vezi şi David, 2015b). Includ în această sinteză şi rezultatele analizelor generale (geografie/limbă/demografie/istorie) şi ale mediului biologic/genetic şi ecologic, deoarece sunt interrelaţionate.

O analiză CURS din 2005 (*apud* Glăveanu, 2007b) le atribuia românilor următoarele atitudini majore: dorinţa de îmbogăţire rapidă, chiar încălcând legea, resemnarea, setea de dreptate, forţa de a supravieţui şi de a reuşi prin propriile puteri. De asemenea, 24% considerau că termenul care descrie cel mai bine ţara este *sărăcie*, iar 24% considerau că termenul care descrie cel mai bine poporul este *amărăciune*. Cum ne prezentăm astăzi?

Aşa cum s-a văzut în analiza prezentată mai sus, valorile românilor au fost identificate prin raportare la standarde internaţionale (comparaţii interculturale pe scară largă – vezi

modelele lui Hofstede, Schwartz, Inglehart şi Welzel) şi/sau la ţări/culturi relevante (de exemplu, cele nouă ţări/culturi analizate şi SUA). Acestea fiind spuse, sunt conştient de faptul că atribute diferite au fost analizate folosind standarde de referinţă diferite; acesta este motivul pentru care nu le voi analiza comparativ între ele. Tabelul 3.12 are doar rolul de a organiza atributele utilizate pentru descrierea mediului cultural românesc, într-un cadru pragmatic, orientativ, ateoretic şi de convenienţă, nu în unul subordonat unei teorii sau unor standarde unitare. Vom vedea însă că folosind ca axă constantă comparaţia cu SUA şi utilizând atribute măsurate relativ prin raportare la standarde stabilite pe baza unui număr mare de ţări/culturi analizate, atributele rezultate se îmbină armonios, se asociază şi logico-conceptual, încurajând astfel elaborarea în viitor a unui cadru teoretic-conceptual unitar.

Tabelul 3.12 prezintă o sinteză complexă a atributelor culturale ale românilor, în baza analizelor făcute în secţiunile anterioare. Clasificarea fiecărui atribut s-a realizat ţinând cont de o serie de criterii diferite, indicate în tabelul 3.12, în funcţie de formatul disponibil al datelor.

Astfel, prima raportare s-a făcut la un eşantion de ţări/culturi. Un nivel crescut al unui atribut psihologic al românilor înseamnă că: (1) acesta este semnificativ statistic, cu o mărime a efectului în favoarea românilor de minimum 0,35 în comparaţie cu scorul global al ţărilor/culturilor analizate, (2) se află ca valoare în primele 25% dintre ţările/culturile analizate şi/sau (3) are un scor (*cut-off points*) cu valoarea în primele 25% dintre valorile scalei utilizate (de exemplu, pe o scală de la 0 la 100 se află peste 75). Un nivel scăzut al unui atribut psihologic al românilor înseamnă că: (1) acesta este semnificativ statistic, cu o mărime a efectului în defavoarea românilor de minimum 0,35, în comparaţie cu scorul global al ţărilor/culturilor analizate (2) se află ca valoare în ultimele 25% dintre ţările/culturile analizate sau (3) are un scor cu valoarea în ultimele 25% valori ale scalei utilizate (de exemplu, pe o scală de la 0 la 100 se află sub 25). Un nivel mediu al unui atribut

psihologic al românilor înseamnă că: (1) acesta nu este semnificativ statistic ($p > 0,05$) sau, dacă este semnificativ statistic, are o mărime a efectului care nu atinge valoarea în modul de 0,35, în comparaţie cu scorul global al ţărilor/culturilor analizate, (2) se află ca valoare între primele 25% şi ultimele 25% dintre ţările/ culturile analizate şi/sau (3) are un scor cu valoarea între primele şi ultimele 25% valori ale scalei utilizate (de exemplu, pe o scală de la 0 la 100 se află între 25 şi 75).

Întâi am utilizat ca indicator mărimea efectului (d – criteriul 1 de mai sus); dacă nu s-a putut calcula d, am utilizat sistemul de cuartile (Q: 25%, 50%, 75% – criteriul 2 de mai sus), iar dacă acestea nu se puteau calcula, am utilizat raportarea la valorile scalei (S – criteriul 3 de mai sus). Aşa cum am spus, ţinând cont de faptul că majoritatea instrumentelor psihologice adaptate în România şi analizate în capitolul 4 provin din SUA, am avut raportarea şi la SUA, unde am folosit aceleaşi criterii ca mai sus, la care s-a adăugat uneori, acolo unde nu am reuşit să utilizăm (sau nu s-au potrivit) cele trei criterii menţionate mai sus, şi criteriul frecvenţei (F) de 10% (vezi notele de la tabelul 3.12; vezi şi discuţia introductivă din 3.4 pentru alegerea procentului de 10%).

Gruparea şi evaluarea atributelor culturale din tabelul 3.12 au fost făcute de mine împreună cu un coanalist (I.C.), prin analiza rezultatelor prezentate în secţiunile 3.4.1- 3.4.4. La prima clasificare, indicele de concordanţă între evaluatori a fost de 0,90. După analiza, discutarea şi clarificarea diferenţelor, indicele de concordanţă a ajuns la 100% (acceptând nuanţările definite prin + +).

Aşa cum se observă în tabelul 3.12, constructe din modele diferite, asociabile însă logic şi conceptual (de exemplu, hedonism scăzut – stil represiv; concentrare mare a puterii – puterea ca valoare căutată; heterodeterminare mare – autonomie medie/ scăzută – religiozitate mare; relativism scăzut – îndoială scăzută – religiozitate mare; încredere scăzută în oameni – altruism mediu/ scăzut etc.), îşi găsesc suport şi în cazul mediului cultural românesc, ceea ce încurajează în viitor, aşa cum am spus,

elaborarea unui cadru teoretic-conceptual unitar.

Tabelul 3.12. Sinteză a atributelor culturale ale românilor

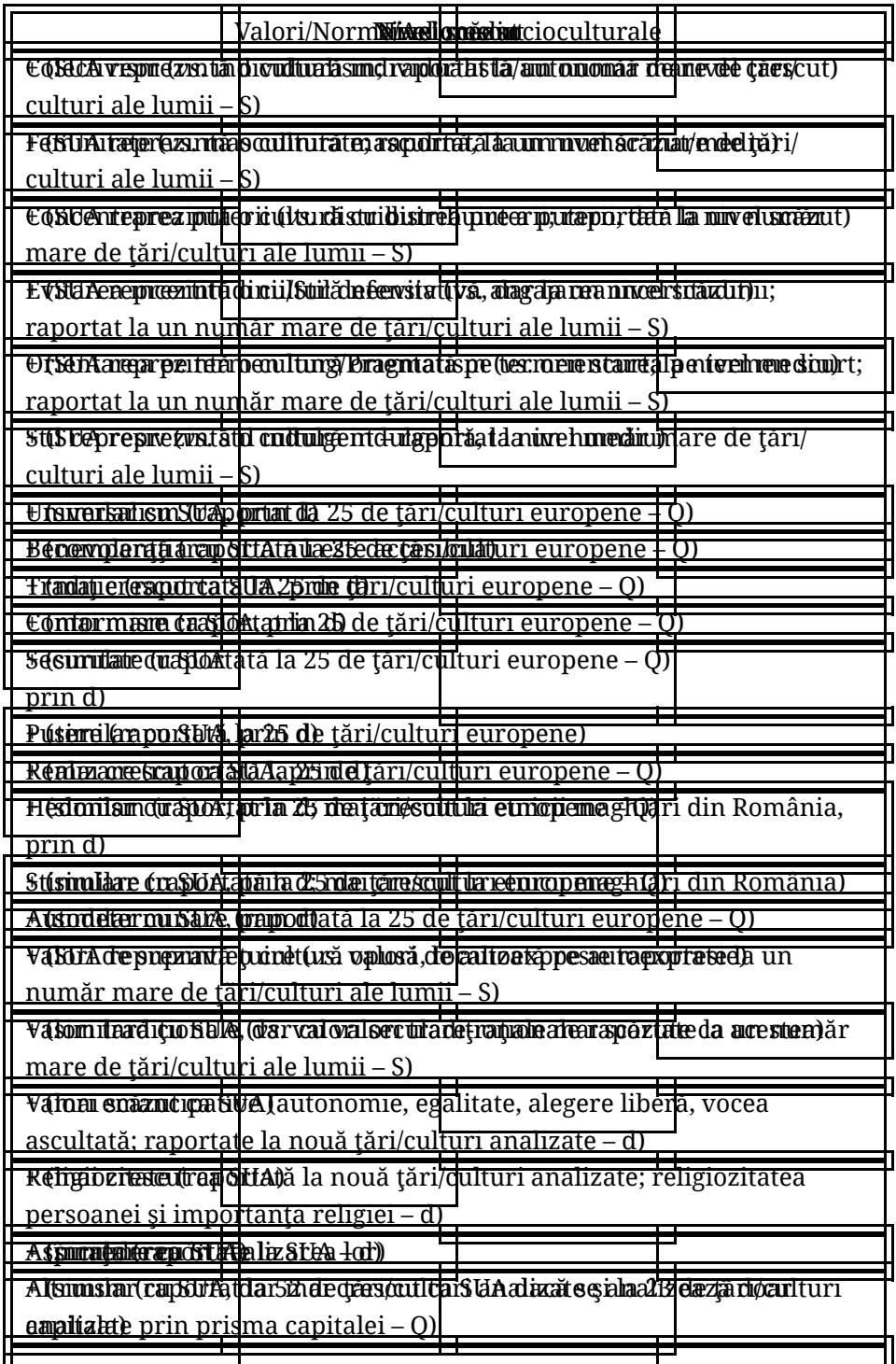
Valori/Norme/Atitudini socioculturale
Colectivism (SUA reprezintă individualismul, raportat la autonomia de care se bucură fiecare cetăţean; raportat la nouă culturi ale lumii – S)
Feminitate (SUA reprezintă masculinitatea, raportată la un nivel ridicat/mediu/scăzut; raportat la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Control (SUA reprezintă controlul/stăpânirea, raportat la un nivel ridicat/mediu/scăzut; raportat la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Evitarea incertitudinii (SUA reprezintă evitarea incertitudinii, raportată la un nivel ridicat/mediu/scăzut; raportat la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Orientare pe termen lung (SUA reprezintă orientarea pe termen lung/pragmatică, raportată la un nivel ridicat/mediu/scăzut; raportat la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Stil de viaţă indulgent (SUA reprezintă stilul de viaţă indulgent, raportat la un nivel ridicat/mediu/scăzut; raportat la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Universalism (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Benevolenţă (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Tradiţie (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Conformare (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Securitate (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Putere (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene)
Realizare (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Hedonism (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Stimulare (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Autodeterminare (SUA raportat la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Valori/Norme/Atitudini (SUA reprezintă valori, de altfel apreciate ca fiind exprimate la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Valori tradiţionale (SUA reprezintă valori tradiţionale raportate la acestea la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Valori moderne (SUA reprezintă valori moderne, raportate la acestea la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)
Valori asociate (SUA reprezintă autonomie, egalitate, alegere liberă, vocea ascultată; raportate la nouă ţări/culturi analizate – d)
Religiozitate (SUA raportată la nouă ţări/culturi analizate; religiozitatea persoanei şi importanţa religiei – d)
Atitudini (SUA raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)
Atitudini (SUA, raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Atitudini (SUA, raportată la 25 de ţări/culturi analizate şi la 25 de ţări/culturi analizate prin prisma capitalei – Q)

Ritmul vieţii (raportat la 30 de ţări/culturi analizate – Q)
Încredere (raportată la SUA; raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)
Propagatism (*vs.* spirit civic; raportat la 55 de ţări/culturi analizate – S)
(SUA sunt caracterizate de spirit civic, dar de nivel scăzut)
Heterodeterminare (*vs.* autodeterminare raportată la 55 de ţări/culturi analizate – S)
(SUA sunt caracterizate de autodeterminare, dar de nivel scăzut)
Autocreştinare (raportată la 42 de ţări; culturi analizate – S/d)
Heterocreştinare (raportată la 42 de ţări/culturi analizate – S/d)
Valori asemănătoare (similar cu SUA)
Toleranţă (similar cu SUA)
Imaginaţie/Creativitate (similar cu SUA)
Venituri şi bunuri (similar cu SUA) Determinare/Perseverenţă (similar cu SUA)
Altruism (mai scăzut ca SUA)
Ascultare/Obedienţă
(mai scăzut decât SUA)
Autoexpresie (similar cu SUA)
Independenţă (similar cu SUA)
Efort în muncă (similar cu americanii)
Imagine pozitivă (raportată la SUA)
Prea multă putere politică (mai crescut ca SUA)
Nu sunt respectaţi (mai crescut ca SUA)
Obţin prea multe resurse (similar cu SUA)
Cinism (raportat la 46 de ţări/culturi analizate – S/d)
Extraversie (raportată la 41 de ţări/culturi analizate – S/d)
Stabilitate emoţională (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)
Încredere (raportată la SUA)
Scepticism (raportat la nouă ţări/culturi analizate – d)
Relaxare (raportată la zece ţări/culturi analizate – d)
Nivelul patogen al mediului (prin comparaţii globale la nivel internaţional)
Temperatura (prin comparaţii globale la nivel internaţional)
Indicele Dezvoltării Umane (indice internaţional standard)
Mândrie naţională (raportată la SUA)
Parte a comunităţii (similar cu SUA)
Parte a naţiunii (similar cu SUA)
Cetăţean al Uniunii Europene
Cetăţean al lumii (similar cu SUA)
Plăcere (similar cu SUA)
Implicaţii pozitive (similar cu SUA)
Implicaţii negative (raportate la nouă ţări/culturi

Bătaia copiilor (similar cu americanii)
Bătaia soţiei (justificare mai scăzută decât la americani
Violenţa faţă de oameni
(justificare mai scăzută decât la americani)
Prieteni
(similar cu americanii)
Religia (similar cu americanii)
Război (similar cu americanii)
Timp liber (mai puţin important ca la americani)
TV (mai frecvent ca la americani)
Internetul
(mai puţin frecvent ca

astăzi. Aşa cum am arătat în partea de metodologie, această descriere nu este esenţialistă, în sensul că atributele descrise în tabelul 3.12 ar reprezenta atribute esenţiale şi nemodificabile ale definirii şi funcţionării culturii româneşti. Aşa cum se vede clar în tabelul 3.12, atributele sunt definite relativ. Aşadar, departe de a fi o descriere cu rol de esenţializare, este o descriere orientativă, elaborată cu rol pragmatic, în baza datelor existente, cu toate limitele inerente derivate de aici, limite care, dacă sunt înţelese corect, nu anulează rolul ştiinţific al acesteia, ci îl pot potenţa în componenta sa predictivă.

Exagerările pozitive şi negative ale imaginii românilor ne-au făcut foarte mult rău în arena internaţională, noi devenind astfel necredibili la nivel internaţional. Refuz ferm acest limbaj şi acest stil cu referire la profilul psihocultural al românilor. De aceea descrierea profilului cultural al românilor va fi făcută într-un limbaj tehnic, de specialitate, evitând exagerările pozitive sau negative. Atenţie, termenii nu trebuie înţeleşi în sensul lor comun, ci în modul în care au fost definiţi în literatura profesională de specialitate. În acest fel putem înţelege care sunt punctele noastre tari – puncte care trebuie reliefate şi dezvoltate şi pe care merită să construim – şi punctele noastre mai puţin tari, care, într-o logică pozitivă şi constructivă, pot fi corectate/îmbunătăţite. Ţin să adaug însă că un profil psihocultural nu este bun sau rău în sine, ci devine astfel doar prin raportare la un model psihocultural ideal asumat de o ţară/cultură.

Analizând aspectele cardinale ale mediului cultural românesc (vezi tabelul 3.12), prin raportare la un număr mai mare de alte ţări/culturi (adesea SUA ca factor comun acestora), mediul cultural al românilor se caracterizează prin scoruri mai mari la:

- concentrarea puterii (SUA au un profil opus, de distribuire a puterii, chiar dacă distribuirea este scăzută);
- evitarea incertitudinii/stil defensiv (SUA au un profil opus, neevitativ, chiar dacă neevitarea este la un nivel scăzut);
- conformism (mai ridicat decât în SUA);
- căutarea puterii (similară cu cea din SUA);

- nevoia de realizare (mai ridicată decât în SUA);
- valori de supravieţuire (SUA au un profil opus, focalizat pe autoexpresie);
- religiozitate (inclusiv ca valoare predată copiilor) (mai ridicată decât în SUA);
- auto- şi heterocomparaţii (mai ridicate decât în SUA);
- cinism (mai ridicat decât în SUA).

De asemenea, analizând aspectele cardinale ale mediului cultural românesc (vezi tabelul 3.12), prin raportare la un număr mai mare de alte ţări/culturi (adesea SUA ca factor comun acestora), mediul cultural al românilor se caracterizează prin scoruri mai mici la:

- feminitate, dar reprezintă o ţară/cultură feminină (SUA sunt o ţară/cultură masculină, chiar dacă au un scor scăzut de masculinitate);
- pragmatism, dar reprezintă o ţară/cultură pragmatică (SUA sunt o ţară/cultură practică, orientată pe termen scurt, la un nivel mediu);
- valori tradiţionale, dar reprezintă o ţară/cultură tradiţionalistă (similar cu cele din SUA);
- încrederea în realizarea aspiraţiilor (mai mică decât la americani);
- ritmul vieţii (mai scăzut decât în SUA);
- încrederea în oameni (mai scăzută decât în SUA);
- sfidare (similară cu cea din SUA);
- relativism (mai scăzut decât în SUA);
- neacceptarea justificărilor pentru divorţ şi avort (neacceptarea este mai mare decât la americani);
- următoarele valori: universalism (dar similar cu SUA), benevolenţă, hedonism (dar similar cu SUA), stimulare (dar similar cu SUA) şi autodeterminare (dar similar cu SUA);
- importanţa prieteniei (mai scăzută şi decât la americani).

Deşi aceste atribute au fost derivate din studii diferite, se

întrepătrund foarte bine, atât cele cu scoruri mari între ele, cât şi cele cu scoruri mici între ele şi, mai mult, cele cu scoruri mari cu cele cu scoruri mici. Pentru a înţelege aceste întrepătrunderi, în cele ce urmează voi integra aceste atribute cardinale cu cele de nivel mediu, pentru a avea un profil cultural românesc integrat şi unitar. Caracterizarea se va face prin raportare la mai multe ţări/ culturi analizate în tabelul 3.12, iar când mă voi raporta la SUA, o voi menţiona specific.

Aşadar, românii au o cultură colectivistă, fără a fi însă un colectivism extrem/puternic. Valori ca tradiţia şi conformismul, care caracterizează şi o cultură colectivistă, vin la români din nevoia (istorică) de securitate. Aşadar, este foarte posibil ca şi colectivismul să aibă această sursă, care ar putea fi explicată istoric (vezi secţiunea 3.1.4, pentru a înţelege insecuritatea constantă a românilor de-a lungul istoriei, aflaţi adesea sub dominaţia altor ţări şi la periferia imperiilor, locul unde adesea aveau loc confruntările între imperii). Probabil că acest colectivism a fost întărit şi de perioada comunistă, colectivismul/ gregarismul favorizând în general o cooperare de supravieţuire, nu una de evoluţie prin individualizarea personalităţilor care pot aduce resurse tuturor (de exemplu, mai bine toţi la fel, chiar dacă cu puţin, decât unii cu puţin şi alţii cu mai mult). Într-adevăr, foarte posibil, colectivismul/gregarismul a fost o sursă de supravieţuire de-a lungul istoriei, Constantin Rădulescu-Motru arătând că:

> Gregarismul este o stare impusă de împrejurări şi de tradiţie… Românii sunt eroi, dar cu deosebire când sunt în grup… Dar românul izolat este blând ca mielul… Fiecare îşi face casă „ca lumea”, mănâncă „ca lumea”, se îmbracă „ca lumea”… Cine ar face altfel ar face „ca nelumea” şi aceasta ar fi cea mai mare crimă… Gregarismul a oprit diferenţierea personalităţilor şi, cu aceasta, a culturii, dar în schimb el ne-a păstrat întregimea neamului şi a slabei culturi româneşti câtă era… am avut virtuţile grupului, şi nu pe acelea ale personalităţii… Am trăit ca grup (1999, pp. 43, 36, 42, 45).

În cultura colectivistă a românilor puterea nu este distribuită larg, ci este concentrată ierarhic. Probabil de aceea, puterea, ca valoare socială prin care se obţine un statut şi recunoaştere socială, este foarte importantă la români. Românii consideră că obţinerea puterii sociale este posibilă prin muncă/realizări sociale. Aşadar, deşi munca este foarte importantă, aceasta e probabil motivată mai ales extrinsec, instrumental; aici trebuie însă menţionat că multe sarcini de muncă sunt proceduralizate şi astfel nu oferă întotdeauna flexibilitatea şi oportunitatea necesare pentru a dezvolta motivaţii intrinsece asociate creativităţii şi inovaţiilor personale.

Dar la români utilizarea puterii se face într-o paradigmă feminină, caracterizată prin discuţii şi căutarea consensului. Aşadar, dorinţa de putere poate fi adesea mascată (vezi şi diferenţa dintre ESS şi WVS) de o modestie aparentă. Din cauză că cinismul social şi scepticismul (în comparaţie cu SUA) sunt accentuate, adesea aceste discuţii vizând atingerea consensului pot fi grevate de certuri/neînţelegeri, nu se ajunge la planuri concrete, iar leadership-ului adesea i se refuză respectul cuvenit (de exemplu, charisma/valoarea). O cultură colectivistă este caracterizată de neîncrederea în străini, care la români s-a generalizat într-o neîncredere cronică, inclusiv faţă de cunoscuţi. Cultura românilor promovează la un nivel mediu heterodeterminarea (influenţa tradiţiei/religiei) faţă de autodeterminare (autonomie în decizie) şi pragmatismul (interesul personal) faţă de spiritul civic.

Românii au un stil cultural represiv şi evitativ, ceea ce îi poate face adesea să fie defensivi. Psihologic, defensivitatea se poate exprima prin ceea ce psihologia numeşte complexe de inferioritate sau, dacă acestea sunt compensate, prin complexe de superioritate. Acest element a fost surprins şi în lucrările clasice anterioare (de exemplu, Ralea, 1927). În ceea ce priveşte complexele de inferioritate, spre exemplu, românii au aspiraţii similare ţărilor vestice (SUA), dar adesea sunt mai neîncrezători că le pot realiza şi se simt mereu datori să facă auto- şi heterocomparaţii cu alţii mai

buni pentru a se valida. Aşa cum am spus, unii dintre ei (sau aceiaşi în situaţii diferite) compensează – prin asumpţii/axiome sociale – aceste complexe de inferioritate, putând genera astfel complexe de superioritate. Principalele asumpţii/axiome sociale probabil că rezultă la români din cinism, înţeles ca o neîncredere în instituţii şi oameni şi ca un mijloc de apărare faţă de potenţiale decepţii, la care se adaugă scepticismul mediu (dar mai ridicat decât la americani). În acelaşi timp, sfidarea, îndoiala şi relativismul sunt mai scăzute (îndoiala este la nivel mediu faţă de ţările/culturile analizate şi mai scăzută ca la americani), ceea ce ne face predispuşi spre conformism la dogme. Pentru a-şi păstra această imagine compensată, generează reguli rigide (adesea greu de respectat), ceea ce îi face conservatori şi inflexibili (vezi mai jos un exemplu pentru a înţelege mecanismul psihologic al compensării).

Exemplu

• Complex de inferioritate (stimă de sine scăzută): „Sunt inferior altora".

• Compensare (asumpţie bazată pe cinism): „Dacă lucrez de două ori mai mult decât alţii, mă vor aprecia şi pe mine".

• Regulă (derivată din asumpţie): „Trebuie să lucrez mai mult decât alţii".

• Consecinţe (comportamentale): „Lucrez mai mult decât alţii şi primesc recompense şi laude".

• Complex de superioritate: „Primind laude, sunt bun şi valoros, poate chiar superior multora" (stima de sine scăzută nu mai pătrunde astfel în câmpul conştiinţei, fiind contracarată de această nouă cogniţie).

• Regulile vor fi menţinute rigid, pentru a proteja stima de sine pozitivă. Având o stimă de sine compensată şi instabilă (iluzorie), astfel de indivizi sunt foarte sensibili şi reactivi, reacţionând imediat la orice le ameninţă stima de sine (de exemplu, ameninţarea regulii – se dublează la toată lumea timpul de lucru). Reacţia poate să fie disproporţionată faţă de acţiunea asupra lor (de exemplu, rezultând agresivitate) sau poate duce la decompensare (de exemplu, reactivarea stimei

de sine scăzută) dacă acţiunea asupra lor nu-i mai ajută să-şi menţină regulile de protecţie.

Prin raportare la ţările/culturile europene analizate, românii au scoruri mai mici la valori ca universalism (preocuparea pentru binele general), benevolenţă (preocuparea pentru binele celor cunoscuţi), hedonism (căutarea plăcerii), stimulare (căutarea noului) şi autodeterminare (autonomie/independenţă), dar aparent, pentru a face o impresie bună, se pot prezenta ca dând importanţă acestor valori (vezi discrepanţa dintre ESS şi WSS). Foarte interesant, la români universalismul este secundar benevolenţei, ceea ce înseamnă că preocuparea pentru bine altora este circumscrisă zonei persoanelor pe care le cunosc. Aceasta arată un individualism egoist care nu este opus colectivismului, ci îl poate fundamenta în forme foarte specifice (de exemplu, familial); spre exemplu, în aceeaşi idee, Gavreliuc (2011) vorbeşte la români despre un individualism autarhic. Opus colectivismului este individualismul benevolent şi universalist. Hedonismul scăzut corespunde cu plăcerea scăzută în căutarea noului. Românii au însă scoruri ridicate la realizare (a arăta că sunt competenţi), putere (a obţine statut social) şi conformism (la normele existente). Interesant, scorurile la tradiţie şi securitate sunt astăzi la un nivel mediu (dar uneori sunt exacerbate pentru a face o impresie bună). Probabil că tradiţia este văzută în prezent mai ales ca nevoie, românii fiind gata să renunţe la ea dacă nu mai aduce un beneficiu sau dacă apare altceva mai bun (aşa cum au făcut, de altfel, majoritatea popoarelor care astăzi se prezintă ca emancipative). Foarte posibil, securitatea a fost un factor important în influenţarea normelor culturale ale românilor mai ales în trecut, dar aceste norme culturale derivate din nevoia de securitate se perpetuează astăzi, deşi în prezent securitatea este mai sigură (de exemplu, prin intrarea în NATO şi UE).

Valorile emancipative (de exemplu, autonomia, egalitatea, ascultarea vocii poporului, posibilitatea de alegere etc.) sunt în general mai scăzute decât în Vest (Germania, Spania, SUA), dar mai

crescute decât în unele ţări/culturi estice (Turcia). Autonomia are un statut interesant la români. Atunci când este evaluată ca opinie, românii se consideră la fel de autonomi ca americanii şi turcii; chinezii, germanii şi spaniolii se simt cei mai autonomi, iar ruşii şi ucrainenii se simt cel mai puţin autonomi. Când este evaluată ca atitudine (de exemplu, direct, în cadrul valorilor emancipative, sau în forma autodeterminării sau conformismului), autonomia românilor este mai scăzută. Aşadar, luând în calcul şi situaţia chinezilor, opinia ar putea reflecta aici mai degrabă modul în care cred sau îşi doresc aceştia să fie decât situaţia în care sunt cu adevărat.

Ceea ce trebuie remarcat ca indicator cultural stabil şi puternic pentru români – aş numi-o caracteristică funciară – este neîncrederea în oameni, atât în cei cunoscuţi, cât şi în cei necunoscuţi, cu excepţia familiei/rudelor. Acest lucru face, spre exemplu, ca importanţa prieteniilor să fie mai mică decât în ţările/culturile vestice, interesul faţă de binele altora/altruismul, cunoscuţi (benevolenţa) sau necunoscuţi (universalismul) şi faţă de plăcerile proprii (de exemplu, hedonism) să fie scăzut în raport cu ţările/culturile vestice, românii investind masiv în familia lor şi în muncă (pe care o privesc în mod foarte competitiv, ca un mijloc de emancipare socială). Investind în familie, probabil că explică opoziţia românilor faţă de divorţ şi avort, dar şi nesusţinerea bătăii copiilor şi soţiei ca mijloace de interacţiune în familie (deşi acest aspect legat de violenţa în familie poate să fie şi un artefact al măsurătorii ca urmare a dezirabilităţii sociale şi/sau a unor definiţii diferite a termenilor; vezi pentru nuanţe privind violenţa şi 4.1.4.1).

Relaţia românilor cu religia este foarte interesantă. Aşa cum am spus mai sus, sfidarea şi relativismul sunt mai scăzute (îndoiala şi în comparaţie cu SUA), iar conformismul crescut, ceea ce îi face predispuşi spre supunere la dogme. Într-adevăr, românii au un nivel crescut de religiozitate şi văd religia ca foarte importantă în viaţa lor (au încredere foarte mare în Biserică). Deşi sunt foarte încrezători în dezvoltarea ştiinţifică (de exemplu, în dezvoltarea

tehnologiei, în universităţi), dacă ştiinţa s-ar ciocni cu religia, 50,2% dintre români ar alege religia. Dar religia este văzută mai puţin dogmatic/teologic (probabil ca urmare a scepticismului şi cinismului): (1) mai mult ca un mijloc de a face bine oamenilor decât ca normă/ceremonie religioasă şi (2) mai mult ca făcând sens în viaţa de acum decât ca făcând sens pentru viaţa de apoi. Într-adevăr, românii consideră că şi oamenii altor religii sunt la fel de morali ca ei, dar că pentru ei religia lor este cea mai acceptabilă; cu alte cuvinte, deşi consideră că religia lor este cea acceptabilă, par să fie toleranţi cu cei care au altă religie fie pentru că văd religia ca pe un mijloc de adaptare la viaţă (oamenii să fie buni unii cu alţii), fie pentru că sunt mai cinici şi alţii nu trebuie să fie încurajaţi să ţintească la bunul (religia) pe care îl au ei. Aşadar, deşi foarte religioşi (în credinţă mai mult ca în practicile religioase, deşi ambele niveluri sunt crescute), religia românilor pare să fie mai mult un mijloc de viaţă şi de adaptare la viaţă (vezi analizele detaliate din Flonta *et al.*, 2005). Aparent paradoxal – ţinând cont că religia la români nu este fundamentalistă –, românii sunt mai puţin deschişi spre oameni de altă religie (de exemplu, încrederea scăzută în aceştia, dorinţa de a nu avea vecini de altă religie etc.); acest lucru derivă însă nu din religiozitatea românilor, ci din neîncrederea lor cronică în oameni.

Românii au o mândrie naţională sănătoasă care nu-i împiedică să se proiecteze şi ca parte a unei comunităţi, a Uniunii Europene şi drept cetăţeni ai lumii.

Ritmul vieţii la români este mai lent, deşi nivelul mare al cinismului social ar trebui să genereze unul mai alert; însă în cazul românilor sunt variabile intermediare puternice (de exemplu, colectivismul) care probabil moderează efectul general al cinismului social asupra ritmului vieţii. Mediul patogen este unul echilibrat aşadar, acesta neavând probabil o influenţă majoră în patternurile culturale ale românilor.

Violenţa politică organizată în România este scăzută, probabil ca urmare a combinaţiei unor factori ecologici (temperatura scăzută) şi culturali (masculinitatea scăzută), care influenţează

aceste patternuri comportamentale în toate ţările/culturile lumii. În acest context aş puncta că proverbiala „mămăligă românească” nu are nicio legătură cu frica sau lipsa de curaj a românilor de a se opune unor regimuri dictatoriale, ci cu factori ecologici (de exemplu, temperatura) şi culturali (de exemplu, feminitatea) care influenţează aceste patternuri comportamentale în toate ţările marcate de aceşti factori.

Atitudinea românilor faţă de seniori este bună (de exemplu, consideră că nu sunt respectaţi cât ar trebui), iar valorile pe care aceştia le proiectează în creşterea copiilor lor sunt promiţătoare şi moderne. Într-adevăr, majoritatea valorilor proiectate de părinţi în creşterea copiilor corespund unui spaţiu vestic la care am aderat şi în care trebuie acum să ne integrăm. Există totuşi unele diferenţe de care trebuie să ţinem cont. Astfel, în comparaţie cu cele nouă ţări/culturi analizate global, cea mai puternică valoare promovată de părinţii români este religiozitatea (similar cu SUA). Celelalte valori (responsabilitatea, toleranţa, imaginaţia/ creativitatea, veniturile/achiziţia de bunuri, determinarea/ perseverenţa, altruismul, autoexpresia, independenţa şi efortul în muncă) apar exprimate la un nivel mediu. Când vine vorba de justificarea unor aspecte negative, românii sunt bine integraţi în spaţiul vestic (nu au un scor mai mare la acest indicator ca germanii, spaniolii, americanii); sunt însă mai puţin dispuşi să justifice/accepte divorţul şi avortul, violenţa faţă de alţi oameni (în comparaţie cu americanii).

În fine, aşteptările/speranţele mari ale românilor se leagă de creşterea şi stabilitatea economică, dorinţa de a fi ascultaţi de conducători, oraşe frumoase, linişte/ordine în ţară, lupta împotriva creşterii preţurilor, lupta împotriva criminalităţii, o societate mai umană, reducerea sărăciei, o educaţie echitabilă, reducerea bolilor infecţioase, dezvoltarea tehnologiei etc. La un nivel mediu apar aşteptări pentru o societate în care ideile contează mai mult decât banii; reducerea poluării mediului şi discriminării împotriva femeilor, încrederea în universităţi etc. Românii par mai puţin interesaţi de participarea în organizaţii profesionale. Aceste

aşteptări le pot anula îngrijorările majore legate de incapacitatea de a le asigura o educaţie bună copiilor, pierderea serviciului şi/ sau războiul. La nivel internaţional, românii consideră (similar cu alte ţări ale lumii) că sărăcia, educaţia inechitabilă, bolile, poluarea mediului şi discriminarea femeilor sunt probleme importante sau foarte importante.

Este interesant că la unele dimensiuni bipolare (de exemplu, orientarea pe termen lung *vs.* orientarea pe termen scurt) România are scoruri relativ echilibrate sau dezechilibrate minimal. De asemenea, scorul de feminitate nu este foarte accentuat. Acest lucru ar putea să pară pozitiv, putând fi vorba despre echilibru şi adaptare. La o analiză atentă, astfel de scoruri uneori nu individualizează însă clar cultura românilor. Mai degrabă pot arăta o cultură încă tânără, neprofilată, nediferenţiată şi încă fără opţiuni clare sau o cultură modală în multe segmente ale sale, toate acestea nu neapărat cu consecinţe pozitive. Spre exemplu, faptul că nu avem o opţiune clară pentru orientarea pe termen lung sau scurt ne poate lăsa nu orientaţi în ambele direcţii, ci neorientaţi! Autonomia este mai slabă decât în culturile individualiste, dar este mai puternică, cel puţin în dorinţă şi autopercepţie, decât în cele tipic colectiviste, probabil amorsată de cinism, fiind ghidată de obţinerea unui statut social cât mai înalt (probabil într-un colectivism vertical). Posibil că în viitor vom asista la o evoluţie a acestei culturi pentru a devia de la profilul modal, sigur acolo unde este important să avem o diferenţiere care să ne integreze mai bine în spaţiul european. În congruenţă cu ceea ce am spus aici, Constantin Rădulescu-Motru remarca în 1910 (vezi Rădulescu-Motru, 1999) că, în comparaţie cu popoarele Europei de Vest, suntem un popor încă tânăr (în sens de cultură puternică/avansată şi stat organizat). Iată că se pare că încă avem această caracteristică şi după 110 ani, perioada comunistă funcţionând probabil ca un blocaj, nelăsându-ne să ne dezvoltăm în sens european.

Ceea ce defineşte cardinal cultura românilor este neîncrederea funciară în oameni, fie ei cunoscuţi, fie necunoscuţi (cu excepţia

familiei), ceea ce cred că reprezintă fondul de bază cultural al românilor, pe care se dezvoltă apoi restul aspectelor culturale (de exemplu, interes scăzut – o formă de individualism egoist – faţă de bunăstarea celor cunoscuţi sau necunoscuţi, faţă de prieteni etc., cu excepţia familiei). Foarte posibil, această neîncredere în oameni este remanenţa nevoii de securitate atât de periclitată de-a lungul istoriei. Deşi astăzi securitatea nu mai este văzută ca o problemă majoră, instituţiile culturale generate de aceasta de-a lungul istoriei s-au păstrat. O analiză realizată de INSCOP Research la comanda ziarului *Adevărul* din 25 februarie 2015 (*apud* Mihalache, 2015) a arătat că 54,7% dintre români spun că nu ar renunţa la o parte din libertăţile şi drepturile lor pentru mai multă siguranţă personală, 31,7% răspund că ar renunţa, iar 13,6% nu ştiu ce să răspundă sau nu răspund. Pe acest fond, reperele principale ale românilor par să fie familia (ca zonă de siguranţă), religia (ca dătătoare de sens şi semnificaţie în viaţa de acum) şi munca (drept mijloc de emancipare socială).

Ducând concluziile de mai sus în presupunere, aş spune că, în ceea ce priveşte dimensiunea colectivism-individualism, fondul de bază al românilor este totuşi individualismul/autonomia, care, din cauze istorice legate de securitate, a fost transformat forţat într-un colectivism protector, dar pe care însă l-au colorat specific (focalizat pe familie şi religie, nu pe colectivitate) şi pe care uneori îl simt ca încorsetare. Independenţii/Autonomii, prin solidarizare voluntară, generează comunităţi puternice, în timp ce colectiviştii generează mai ales colectivităţi mai mult sau mai puţin largi. Într-adevăr, de-a lungul istoriei românii nu au excelat în dezvoltarea comunităţilor (ca şaşii, spre exemplu), ci în focalizarea pe familie, comunităţile locale vechi româneşti (obştile săteşti) fiind mai mult un spaţiu public pentru o sumă de familii forţate să trăiască împreună şi aflate adesea în competiţie (vezi şi conceptul de *individualism autarhic* utilizat pentru a descrie colectivismul românilor în Gavreliuc, 2011). Probabil că acest lucru este magistral ilustrat de Marin Preda în *Moromeţii*, prin personajul principal Ilie Moromete, care, bolnav fiind, afirmă totuşi cu

mândrie: „...Eu totdeauna am dus o viaţă independentă". De fapt, caracterizarea pe care Nicolae Manolescu i-o face lui Moromete în *Istoria critică a literaturii române* (2008) se suprapune parţial cu unele trăsături ale românilor identificate aici empiric; astfel, Manolescu îl caracterizează pe Moromete atât ca „egoist", cât şi „puţintel cinic".

Dacă am dreptate, dezvoltarea economică şi integrarea noastră tot mai fermă în Uniunea Europeană vor determina în curând schimbarea profilului psihocultural al ţării, de la colectivism la individualism, şi asta în mod natural şi tacit, fără schimbări forţate care să destabilizeze mediul cultural românesc. Într-adevăr, dintre ţările Uniunii Europene, alături de România, doar Bulgaria, Grecia şi Portugalia au un profil colectivist, care însă în cazul lor (cu excepţia Bulgariei, care are probabil mecanisme similare nouă) pare susţinut mai ales de factori ecologici (de exemplu, nivelul patogen al mediului – vezi secţiunea 3.3; vezi şi Murray şi Schaller, 2010). Schimbarea este deja inevitabilă şi în derulare, deoarece în 2012, faţă de 2005, profilul românilor a evoluat în ceea ce priveşte valorile emancipative ($p < 0,05$; $d = 0,26$) şi cele de autonomie ($p < 0,05$; 0,19) evaluate cu *World Values Survey* (WVS, 2005-2009, 2010-2012), iar analiza lui Shulruf şi a colaboratorilor săi (2011a) sugerează că profilul tinerilor români este individualist (autonom/independent).

Închei prin a reaminti că acest profil psihocultural nu este bun sau rău în sine şi nici static şi nemodificabil. El devine mai bun sau mai rău în funcţie de modelul psihocultural ideal pe care îl ţintim. Aşadar, întrebarea pe care trebuie să ne-o punem este următoarea: corespunde acest profil psihocultural existent cu modelul psihocultural ideal pe care îl dorim? În funcţie de acesta vom înţelege ce avem de făcut: (1) să ne definim clar modelul psihocultural ideal; (2) să vedem dacă acesta corespunde cu modelul psihocultural existent; şi (3) acolo unde sunt discrepanţe între cele două, să iniţiem proiecte psihoculturale de reducere/anulare a discrepanţei.

3.4.5.1. O analiză a profilului cultural românesc nuanţată etnic şi regional

Analiza etnică. La cele mai multe dimensiuni culturale nu există diferenţe semnificative statistic sau practic/ecologic între cetăţenii români de diverse etnii; sigur, aşa cum s-a văzut, analizele s-au focalizat pe cetăţenii români de etnie română *vs.* cetăţenii maghiari de etnie maghiară. Există însă câteva nuanţe care trebuie precizate, luând în calcul mai ales semnificaţia statistică (dublată în cazul valorilor lui Schwartz – deja bine stabilizate teoretic – şi de mărimea efectului).

În urma analizelor secundare de date din 3.4, cetăţenii români de etnie maghiară se prezintă astfel faţă de cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii maghiari din Ungaria, prin prisma aspectelor culturale analizate aici:

- aspecte culturale comune cu cetăţenii români de etnie română şi diferite faţă de cetăţenii maghiari din Ungaria: îndoială mai mică, relativism mai scăzut, valori emancipative mai mici, religiozitate mai mare, valorile legate de autodeterminare, putere şi securitate mai mari, toleranţa, importanţa timpului liber, altruismul şi ascultarea ca valori prezentate copiilor mai scăzute şi imaginaţia/creativitatea, efortul în muncă şi religiozitatea ca valori prezentate copiilor mai accentuate;
- aspecte culturale comune cu cetăţenii maghiari din Ungaria şi diferite faţă de cetăţenii români de etnie română: accentul mai mare pe prietenie. De asemenea, conform lui Voracek şi colaboratorilor săi (2007), cetăţenii români de etnie maghiară au profilul suicidologic mai apropiat de cetăţenii maghiari din Ungaria, în condiţiile în care în judeţele României 79% din varianţa în suicid a fost prezisă de procentul populaţiei maghiare. Autorii (Voracek *et al.*, 2007) speculează referitor la baza genetică a acestui fenomen, în conformitate cu teoria fino-ugrică, foarte probabilă ţinând cont de faptul că factorii psihoculturali nu au aceeaşi similaritate între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii din Ungaria. Trebuie însă

realizate studii pe viitor pentru a înţelege aceste fenomene complexe, în relaţie cu analiza genetică comparativă dintre cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară prezentată în secţiunea 3.2.1.2 (după Demeter *et al.*, 2010);

- aspecte culturale diferite faţă de cetăţenii maghiari din Ungaria şi/sau cetăţenii români de etnie română:
  - următoarele valori promovate în creşterea copiilor sunt diferite: (1) responsabilitatea (cetăţenii maghiari din Ungaria > cetăţenii români de etnie română > cetăţenii români de etnie maghiară), (2) independenţa (cetăţenii maghiari din Ungaria > cetăţenii români de etnie maghiară > cetăţenii români de etnie română), (3) sfidarea (cetăţenii români de etnie maghiară > cetăţenii maghiari din Ungaria > cetăţenii români de etnie română) şi (4) determinare/ perseverenţă (cetăţenii maghiari din Ungaria > cetăţenii români de etnie română > cetăţenii români de etnie maghiară);
  - valorile legate de stimulare şi hedonism sunt mai mari decât la cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii maghiari din Ungaria;
  - încrederea în oameni tinde să fie mai ridicată decât cea a cetăţenilor români de etnie română, dar mai scăzută decât cea a cetăţenilor maghiari din Ungaria.
- aspecte socioculturale comune celor trei categorii (primele două linii) şi comune celor trei categorii cu excepţia diferenţelor dintre etnicii români şi cetăţenii maghiari din Ungaria (ultimele două linii):
  - valorile legate de tradiţie, universalism, realizare şi conformism ($d < 0,30$);
  - scepticismul;
  - importanţa familiei şi muncii (mai ridicată la etnicii români decât la cetăţenii maghiari din Ungaria);
  - achiziţia de bunuri şi economisirea de bani ca valoare prezentată copiilor (mai ridicată la cetăţenii maghiari din Ungaria decât la etnicii români).

Aşadar, se pare că cetăţenii români de etnie maghiară au (1) majoritatea fondului lor cultural analizat aici similar cu cel al cetăţenilor români de etnie română (din care o parte este comună şi cu al cetăţenilor maghiari din Ungaria), (2) o parte diferită atât de cetăţenii maghiari din Ungaria, cât şi de cetăţenii români de etnie română şi (3) o parte (mai mică) similară cu cetăţenii maghiari şi diferită de cetăţenii români de etnie română.

Dar nici chiar aceste diferenţe între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română menţionate aici nu sunt foarte accentuate. Asta face (1) ca impactul lor în profilul cultural global actual să nu fie major şi (2) aceste diferenţe culturale să se atenueze probabil în anii care urmează ca urmare a efectului de globalizare şi a circulaţiei populaţiei. Această integrare nu înseamnă însă dispariţia tradiţiilor şi elementelor specifice celor două etnii, care vor persista şi pot fi identificate şi acum la un nivel mai detaliat de analiză, ci exprimarea lor într-un mediu psihocultural tot mai integrativ, la un nivel mai general de analiză, la rândul lui probabil tot mai ancorat în mediul psihocultural european (vezi aici conceptul de *unitate în diversitate*).

Analiza regională. Există în mentalul colectiv ideea că se pot identifica diferenţe fundamentale între diversele zone ale ţării, definite prin vechile provincii româneşti (1918/1919). Astfel de păreri sunt adesea teoretizate în mass-media şi, pornind de la acestea, se construiesc apoi adevărate teorii identitare şi psihologice.

Dacă există astfel de diferenţe marcante, atunci profilul general al mediului cultural românesc (prezentat în tabelul 3.12) este important, dar acesta merită particularizat în diverse contexte (de exemplu, pentru politici publice nu la nivel de ţară, ci la nivelul Transilvaniei).

Pentru a verifica realitatea acestor diferenţe am reluat principalele aspecte ale mediului cultural românesc discutate mai

sus, aşa cum apar acestea pe eşantionul românesc reprezentativ din *World Values Survey* (2010-2014), şi le-am analizat prin prisma acestor provincii şi a judeţelor corespunzătoare. După cum se observă (vezi tabelul 3.13), astfel de diferenţe culturale între vechile provincii româneşti (definite în sensul lor larg), cel puţin în baza acestor date, nu se susţin ferm la mărimi ale efectelor importante practic/ecologic. Transilvănenii (Ardeal, Banat, Crişana, Maramureş – 54%) nu par să considere munca mai importantă decât o fac moldovenii (Bucovina, Moldova – 58%) sau cei din Ţara Românească (Munteania, Oltenia, Dobrogea – 53%); bucureştenii au chiar o proporţie de 60,8%. La fel stau lucrurile şi cu valorile emancipative – transilvăneni: 0,42; moldoveni: 0,40; românii din Ţara Românească: 0,42; şi bucureştenii: 0,47. Bănăţenii (Arad, Caraş-Severin, Timiş) nu par să fie „fruncea" în ceea ce priveşte importanţa muncii (35,4%) sau valorile emancipative (0,42 *vs.* 0,42 media naţională *vs.* 0,47 în Bucureşti). În general, românii din Transilvania – definită în sensul ei larg: ardelenii (0,44), bănăţenii (0,42), maramureşenii (0,385) şi românii din Crişana (0,46) – nu par să aibă valori emancipative mai puternice (autonomie, egalitate, alegere liberă, vocea ascultată) decât ceilalţi români (media naţională 0,42), iar sentimentul comunitar nu este mai puternic la aceştia decât în alte provincii româneşti. Mândria naţională este de asemenea destul de echilibrat distribuită între cele trei mari provincii româneşti definite în sens larg: echilibrul provinciilor este aproape perfect dacă nu se includ în analiză cele două judeţe din Ardeal cu populaţie majoritar maghiară; notez aici procentul cel mai ridicat la maramureşeni (79%).

Analizele statistice au arătat că nu există diferenţe semnificative ($p > 0,05$) între cele trei mari regiuni în privinţa importanţei muncii, a independenţei ca valoare transmisă copiilor, a încrederii în oameni, a mândriei naţionale, a sentimentului de apartenenţă la comunitate, a valorilor emancipative sau a autonomiei autopercepute. Există unele diferenţe semnificative ($p < 0,05$) între regiuni în ceea ce priveşte importanţa religiei. Diferenţa apare între Moldova şi Ţara Românească, românii din

regiunea istorică Moldova considerând religia mai importantă decât cei din Ţara Românească, însă diferenţa nu are o semnificaţie practică/ecologică ($p < 0,05$; $d = 0,11$). Situaţia este similară şi în cazul fericirii, unde există diferenţe între românii din Transilvania ($p < 0,05$) şi cei din Ţara Românească în favoarea transilvănenilor, însă magnitudinea diferenţei este redusă ($d = 0,2$). Singura diferenţă relevantă practic/ecologic între regiuni se referă la toleranţa ca valoare transmisă copiilor ($p < 0,05$); astfel, românii din Ţara Românească raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai des această valoare decât cei din Moldova ($d = 0,74$).

Sintetizând cele afirmate în cunoştinţe preliminare, la o analiză atentă (vezi tabelul 3.13) observăm că adesea există diferenţe mai mari între judeţele din aceeaşi provincie istorică decât între diversele provincii româneşti. O analiză mai ţintită, pe eşantioane reprezentative pentru fiecare judeţ luat în analiză, poate scoate în evidenţă aspecte suplimentare. Aşadar, deşi nu neg posibilitatea existenţei unor diferenţe psihoculturale cu relevanţă practică/ ecologică între vechile provincii româneşti – mai ales în cazul în care coborâm nivelul de analiză –, cred că profilul cultural general este suficient de reprezentativ pentru a înţelege psihologia românilor. Într-adevăr, mutaţiile majore de populaţie dintr-o zonă a ţării în alta şi fenomenul de globalizare par să fi dus la o uniformizare a mediului cultural românesc, diferenţele dintre diverse zone fiind mai degrabă nuanţe importante în acest cadru unitar decât cadre culturale diferite. O nuanţă mai accentuată o constituie probabil dialectele/graiurile din diversele zone ale ţării, care se subsumează însă şi ele limbii române şi nu se suprapun perfect cu vechile provincii româneşti. De asemenea, altă nuanţă accentuată şi diferenţiatoare se referă la tradiţii, dar acestea, la rândul lor, se înscriu ca semnificaţii în categoria mai largă a tradiţiilor româneşti (şi chiar balcanice/europene). Aşadar, nuanţele culturale existente între diversele zone sau provincii româneşti par să derive şi să se subsumeze mai bine unui model cultural românesc general decât să formeze structuri culturale distincte din a căror punere la un loc să rezulte un profil cultural

românesc integrat. Oricum, studii viitoare trebuie să verifice validitatea acestor concluzii pe eşantioane mai reprezentative pentru fiecare regiune. Demarând astfel de studii, voi ţinti să mă conectez însă cu demersuri moderne. Spre exemplu, o lucrare interesantă din perspectiva fizicii computaţionale (Mate *et al.*, 2011) a arătat că structura vechilor provincii româneşti nu se suprapune neapărat cu ceea ce credem noi, ci pare să fie determinată de alţi factori taciţi. Într-adevăr, utilizând modelări matematice (*spring block model*), în care se introduceau spaţialitatea (de exemplu, coordonate geografice) şi conectivitatea (de exemplu, evoluţia populaţională, produsul intern brut, sistemul de taxe), au rezultat segmentări teritoriale interesante. Spre exemplu, în cazul Transilvaniei, apare iniţial o distincţie între Banat şi Transilvania, iar apoi între Banat, nordul Transilvaniei, sudul Transilvaniei şi zonele locuite în majoritate de secui. Investigarea atributelor psihoculturale în aceste zone determinate prin modelare matematică este un demers interdisciplinar promiţător (vezi, pentru detalii, Mate *et al.*, 2011).

Tabelul 3.13. O analiză detaliată a mediului cultural românesc

| Valorile/Zonele | Indepe | | |

| | | |

Sursa: elaborat pe baza analizei datelor din WVS (2010-2014)
Notă: autonomie (autopercepută): procentul indică opţiunea maximă (*strongly agree*); valori emancipative: intervalul este între 0 şi 1; muncă: procentul indică valoarea maximă a importanţei muncii (*very important*); încredere: procentul indică încrederea în oameni (*most people can be trusted*); celelalte opţiuni de răspuns erau: trebuie să fii atent (*need to be careful*) şi nu ştiu (*don't know*); religie: procentul indică valoarea maximă a importanţei religiei în viaţă (*very important*); fericire: procentul indică valoarea maximă (*very happy*); mândrie naţională: procentul indică valoarea maximă (*very proud*); independenţa ca valoare transmisă copiilor: procentul indică numărul celor care o menţionează; toleranţa ca valoare transmisă copiilor: procentul indică numărul celor care o menţionează; comunitatea – în ce măsură ne vedem ca parte a comunităţii: procentul indică valoarea maximă (*strongly agree*).

3.4.6. Predicţii derivate din profilul cultural românesc

În capitolul 4 voi analiza atributele psihologice ale românilor. Pentru a da o validitate mai mare acestei analize, având încredere în cadrul teoretico-metodologic adoptat aici, asum o serie de predicţii/ipoteze, pe baza analizei mediului cultural românesc (vezi tabelul 3.12). Deoarece atributele românilor se vor compara cel mai des cu cele ale americanilor (sau cu ale altor ţări/culturi vestice) – şi din cauza faptului că în aceste ţări/culturi s-au creat majoritatea testelor psihologice –, voi nuanţa predicţiile pe această direcţie.

(1) Sub aspectul personalităţii românilor:

a. inteligenţa: în general, profilul cultural analizat aici nu permite predicţii clare în ceea ce priveşte nivelul de inteligenţă. Aşadar, analiza asupra inteligenţei va fi una exploratorie;
b. creativitatea: sub aspectul creativităţii manifeste, mă aştept ca aceasta să fie mai scăzută la români. Într-adevăr, o societate colectivistă, represivă şi cu un indice crescut de evitare a incertitudinii nu susţine inovaţiile individuale, deşi

poate să fie mai eficientă la implementarea în producţie a inovaţiilor, ca urmare a coordonării colective (vezi Hofstede *et al.*, 2010);

c. stilurile de învăţare: în general, profilul cultural analizat aici nu permite predicţii clare în ceea ce priveşte stilurile de învăţare. Aşadar, analiza va fi aici exploratorie;

d. inteligenţa emoţională: Tompkins şi colaboratorii săi (2011) arată că studenţii americani (cultură individualistă) au un nivel mai ridicat de inteligenţă emoţională ca aptitudine decât studenţii turci (cultură colectivistă). Similar (vezi Karim, 2011), studenţii francezi (cultură individualistă) au un nivel mai crescut de inteligenţă emoţională ca aptitudine (performanţă) şi ca adaptare (autoevaluată) decât studenţii pakistanezi (cultură colectivistă); studenţii pakistanezi au însă o inteligenţă emoţională ca aptitudine mai mare când este autoevaluată. De asemenea, cercetările sugerează (vezi Karim, 2011, pentru sinteză) că inteligenţa emoţională ca aptitudine evaluată pe bază de performanţă corelează pozitiv cu inteligenţa fluidă (deşi în regim slab-mediu) şi cu cea cristalizată, în timp ce inteligenţa emoţională ca aptitudine autoevaluată şi ca adaptare nu corelează cu inteligenţa cognitivă. În baza acestor analize, mă aştept la diferenţe în favoarea americanilor în ceea ce priveşte inteligenţa emoţională;

e. caracterul/temperamentul:

– instabilitatea emoţională (neuroticismul): în modelul lui Hofstede şi McCrae (2004), un nivel mare al instabilităţii emoţionale este asociat cu niveluri ridicate ale evitării incertitudinii şi masculinităţii. În modelul lui Schwartz (1992), instabilitatea emoţională ridicată este asociată cu un nivel scăzut de stimulare şi un nivel mai mare al tradiţiei (Haslam *et al.*, 2009). Aşadar, formulez ipoteza că românii, în comparaţie cu americanii, vor avea un scor crescut al instabilităţii emoţionale. Sigur, se poate observa imediat că instabilitatea emoţională este asociată cu masculinitatea,

ceea ce pune sub semnul întrebării ipoteza ţinând cont de fapt că România apare ca o cultură feminină; dar scorul României la feminitate este mai scăzut decât scorul la evitarea incertitudinii. În modelul lui Schwartz (1992), tradiţia sugerează un scor mai ridicat al românilor, iar stimularea sugerează scoruri similare (Haslam *et al.*, 2009). Aşadar, niciun predictor nu sugerează o relaţie inversă celei avansate în ipoteză, ci cel mult lipsa diferenţei;

– extraversiunea: în modelul lui Hofstede şi McCrae (2004), extraversiunea mare este asociată cu un nivel ridicat al individualismului şi un nivel scăzut de masculinitate. În modelul lui Schwartz (1992), extraversiunea mare este asociată cu niveluri mari ale realizării, stimulării, autodeterminării şi hedonismului (vezi Haslam *et al.* (2009). Dacă modelul lui Hofstede şi McCrae (2004) sugerează un nivel mai scăzut de extraversiune al românilor faţă de americani, modelul lui Schwartz generează predicţii mixte (Haslam *et al.*, 2009): realizarea sugerează scoruri mai mari ale românilor, iar stimularea, autodeterminarea şi hedonismul sugerează că nu ar fi diferenţe. Aşadar, pe această direcţie studiul este exploratoriu, deoarece predictorii susţin efecte opuse. Ţinând cont însă de analizele anterioare ale mediului cultural românesc (Rădulescu-Motru, 1999), mă aştept ca măcar o componentă a extraversiunii, şi anume gregarismul, să fie mai mare la români;
– deschiderea: în modelul lui Hofstede şi McCrae (2004), un nivel scăzut al deschiderii este asociat cu un nivel scăzut al masculinităţii, cu un nivel crescut al evitării incertitudinii şi cu un indice scăzut al distribuirii puterii. În modelul lui Schwartz (1992), deschiderea mare corelează cu niveluri mari de autodeterminare, universalism, hedonism şi stimulare şi cu niveluri scăzute ale tradiţiei (Haslam *et al.*, 2009). Modelul lui Hofstede şi McCrae (2004) sugerează un nivel scăzut de deschidere a românilor în comparaţie cu

americanii. Modelul lui Schwartz generează predicţii mixte (Haslam *et al.*, 2009): tradiţia sugerează un nivel mai scăzut la români, iar autodeterminarea, universalismul, hedonismul şi stimularea lipsa diferenţelor. Aşadar, pe această direcţie tind să formulez ipoteza că deschiderea românilor va fi mai scăzută decât cea a americanilor (niciun predictor care nu susţine ipoteza nu sugerează o relaţie inversă, ci doar lipsa diferenţei);

- agreabilitatea: în modelul lui Hofstede şi McCrae (2004) există o legătură inversă între agreabilitate şi evitarea incertitudinii. În modelul lui Schwartz (1992), agreabilitatea scăzută este asociată cu benevolenţa, conformismul, tradiţia şi securitatea reduse şi cu căutarea diminuată a puterii (Haslam *et al.*, 2009). Modelul lui Hofstede şi McCrae (2004) sugerează clar un nivel scăzut de agreabilitate a românilor în comparaţie cu americanii. Modelul lui Schwartz generează predicţii mixte (Haslam *et al.*, 2009): tradiţia sugerează scoruri mai mici la români, iar benevolenţa, conformismul, căutarea puterii şi securitatea lipsa diferenţelor. Aşadar, pe această direcţie tind să formulez ipoteza că agreabilitatea românilor va fi mai scăzută decât cea a americanilor (niciun predictor care nu susţine ipoteza nu sugerează o relaţie inversă, ci doar lipsa diferenţei);
- conştiinciozitatea: în modelul lui Hofstede şi McCrae (2004) există o legătură între conştiinciozitatea pozitivă şi indicele crescut al distribuirii puterii. De asemenea, în modelul lui Schwartz (1992), conştiinciozitatea crescută este asociată cu realizarea, conformismul, benevolenţa, tradiţia, securitatea şi autodeterminarea crescute (Haslam *et al.*, 2009). Modelul lui Hoefstede şi McCrae (2004) sugerează clar un nivel scăzut de conştiinciozitate a românilor în comparaţie cu americanii (predicţie congruentă şi cu predicţia generată de nivelul de cinism). Modelul lui Schwartz (1992) generează predicţii mixte (Haslam *et al.*, 2009): realizarea,

conformismul şi tradiţia sugerează o conştiinciozitate mai mare a românilor, iar securitatea şi autodeterminarea sugerează lipsa diferenţelor dintre români şi americani. Aşadar, pe această direcţie studiul este exploratoriu;

– alte atribute psihologice: în comparaţie cu americanii, mă aştept la trăsături legate de cinism şi nepăsare (derivat din cinism ca axiomă socială) şi credinţe mizantropice (derivate din lipsa de încredere în oameni şi din scepticism). În plus, mă aştept la amoralitate/practici antisociale/agresivitate/ostilitate, derivate din (1) competitivitatea ridicată, fără a se încuraja însă puternic altruismul şi toleranţa/ascultarea socială, şi (2) din stilul represiv/defensiv care poate determina un efect contraintenţional (vezi Wegner, 1994) (explicând astfel şi aparentul paradox că într-o cultură caracterizată de conformism apar frecvent violări ale regulilor); dar, fiindcă sfidarea este scăzută, mă aştept la dominanţa unor aspecte pasiv-agresive (de exemplu, ostilitate/agresivitate controlată). Ca urmare a contextului cultural represiv/ defensiv, nu anticipez un stil realist de personalitate. Vreau să clarific aici un aparent paradox. Deşi conformismul este ridicat, caracterul represiv crescut poate genera efectul contraintenţional – deoarece nu este o conformare voluntară la reguli, ca în societăţile individualiste, ci una impusă –, ceea ce duce la indisciplină şi opoziţionism, mai mult sau mai puţin explicite.

(2) Sub aspectul profilului cognitiv:

a. profilul cognitiv: Watson şi colaboratorii săi (1998) arată că valorile colectiviste corelează mai puternic decât valorile individualiste cu cogniţiile iraţionale; dar autorii au folosit doar participanţi americani, neinvestigând relaţia colectivism-individualism în grupuri independente, ci în acelaşi grup (de exemplu, controlând statistic efectul uneia asupra alteia), ceea ce afectează forţa concluziilor. În schimb, rezultatele obţinute în grupul nostru (Szentágotai,

în pregătire) au arătat că cogniţiile iraţionale sunt asociate cu vulnerabilitatea genetică a transportorului de serotonină (5-HTTLRP), vulnerabilitate care la culturile colectiviste din Asia de Est este mai prevalentă (70-80%) decât la populaţiile europene (40-45%) (vezi Chiao şi Blizinsky, 2010). România, deşi este o cultură colectivistă, face parte genetic din populaţia europeană, cu o prevalenţă a acestei vulnerabilităţi genetice de 40-45%. În relaţia polimorfism genetic – cogniţii iraţionale – psihopatologie, în culturile colectiviste nivelul de psihopatologie de tip anxios/depresiv este mai scăzut decât în culturile individualiste, ca urmare a unor mecanisme de apărare/de *coping* (vezi Chiao şi Blizinsky, 2010); nu se ştie dacă aceste mecanisme de *coping* pot afecta şi cogniţiile iraţionale/raţionale autoevaluate. Aşadar, nu pot face predicţii clare asupra diferenţelor dintre români şi americani, pe această direcţie studiul fiind exploratoriu (pentru discuţii, vezi şi 3.2);

b. stima de sine: sub acest aspect mă aştept la un nivel global al stimei de sine mai scăzut al românilor în comparaţie cu cel al americanilor. Într-adevăr, Tafarodi şi Swann (1996) arată că în culturile individualiste (de exemplu, SUA) stima de sine globală este mai ridicată decât în culturile colectiviste (China); dar nivelul de autoapreciere/autoiubire (*self-liking*) este mai mare în culturile colectiviste. Mă aştept la un pattern similar şi în România (ca o cultură colectivistă). Mai mult, Tafarodi şi Walters (1999) arată că stima de sine este asociată într-o cultură individualistă cu autocompetenţa (*self-competence*), în timp ce într-o cultură colectivistă asociată cu autoaprecierea/autoiubirea (*self-liking*) (amândouă fiind sensibile la situaţii sociale pozitive sau negative, care le pot să crească sau să scadă);

c. mecanismele de apărare/de *coping*: mă aştept la un nivel crescut al acestora la români, în comparaţie cu cel al americanilor; această predicţie o fac în baza indicelui evitării incertitudinii (asociat cu mecanisme de control al

anxietăţii) şi al stilului represiv/defensiv al românilor, amândouă mai crescute la români în modelul Hofstede şi al colaboratorilor săi (2010).

(3) Sub aspectul bunăstării subiective:

a. profilul emoţional: sub aspectul profilului emoţional mă aştept la un nivel scăzut al bunăstării subiective la români, în comparaţie cu o serie de standarde internaţionale. Această predicţie se bazează pe relaţia dintre bunăstarea subiectivă şi valorile din modelul lui Schwartz (1992): un nivel scăzut al bunăstării subiective este asociat cu universalismul, benevolenţa, stimularea, realizarea şi autodeterminarea scăzute şi indicele puterii, tradiţia, conformismul şi securitatea crescute (Haslam *et al.*, 2009). România se potriveşte destul de bine acestui profil valoric;

b. ca o cultură colectivistă, mă aştept ca emoţiile pozitive ale românilor să fie mai puternic orientate către propriul grup, iar cele negative către alte grupuri;

c. sub aspectul relaţiilor românilor: ca o cultură colectivistă, mă aştept ca românii să valorizeze în cuplu mai mult coeziunea diadică decât satisfacţia diadică, în comparaţie cu ţări/ culturi individualiste (SUA). De asemenea, prietenia, dacă este acceptată, trebuie să fie mult mai încărcată emoţional – pentru a justifica încrederea arătată – decât într-o cultură individualistă (SUA).

(4) Sub aspectul muncii la români:

a. munca la români: ca urmare a nivelurilor crescute de auto- şi heterocomparaţii şi a competitivităţii, mă aştept ca motivaţia pentru muncă şi competitivitatea în muncă să fie extrem de ridicate, în comparaţie cu cazul americanilor. Fiind o cultură represivă, leadership-ul va fi focalizat pe evitarea erorilor. Nu fac predicţii asupra stresului la muncă. În general, o cultură colectivistă şi cinică ar susţine o satisfacţie în viaţă mai scăzută, deci posibil şi una profesională mai scăzută (stres profesional mai mare); dar munca este extrem de apreciată la români, iar faptul că într-

o societate instabilă economic ai un loc de muncă poate creşte toleranţa românilor la stresul profesional (deci o sastifacţie profesională mai mare), deşi în general satisfacţia în viaţă este mai scăzută;

b. mă aştept ca implicarea copiilor în şcoală să fie competitivă, similară stilului de muncă al adulţilor.

(5) Sub aspectul sănătăţii mintale:

a. sănătatea mintală: mă aştept la un nivel scăzut al tulburărilor de anxietate şi depresie, atât la adulţi, cât şi la copii, în comparaţie cu cel al americanilor. O cultură colectivistă are mecanismele relaţionale de adaptare/de *coping* pentru a reduce prevalenţa acestor tulburări (Chiao şi Blizinsky, 2010). Nu fac predicţii asupra altor probleme psihologice;

b. mă aştept însă ca nivelul de stres (anxietate/depresie) să fie ridicat în diaspora românească, din cauza reducerii siguranţei oferite de colectivismul propriu din ţară şi a stresorilor cu care se confruntă (de exemplu, incertitudine, discriminare etc.).

(6) Alte aspecte:

a. mă aştept la un comportament mai puţin ordonat la nivel social (de exemplu, la muncă, în conducerea automobilelor etc.), deoarece competitivitatea este mare, dar încurajarea obedienţei este scăzută, iar cinismul (de exemplu, neîncrederea în normele/instituţiile sociale) este ridicat;

b. mă aştept la o bunăstare psihologică a seniorilor, derivată din atitudinea culturală destul de pozitivă a românilor faţă de seniori;

c. fiind o cultură cinică, nu mă aştept ca exprimarea prin plâns să fie o caracteristică a românilor;

d. mă aştept la o atitudine moderată scăzută faţă de pace, în baza faptului că războiul este una dintre îngrijorările medii ale românilor, iar mândria naţională nu e scăzută; aşadar, aşa cum rezultă din *World Values Survey* (WVS, 2010-2014), românii sunt dispuşi să lupte, dacă este cazul, pentru ţara lor.

Trebuie să spun însă că aceste predicţii nu sunt gândite într-o cheie cauzală (vezi pentru detalii şi discuţii similare, Hofstede şi McCrae, 2004). Acestea trebuie văzute aşa cum sunt, ca predicţii (relaţie predictor-criteriu), nu ca explicaţii cauzale. Sigur, există anumite teorii care afirmă că mediul cultural determină atributele psihologice. Există însă şi autori care consideră că, dimpotrivă, atributele psihologice selectează, determină şi menţin aspectele culturale. În fine, alte teorii sugerează că ambele componente sunt determinate de alţi factori, adesea de natură biologică şi de mediu ecologic. Probabil că integrarea acestor teorii oferă o perspectivă mai comprehensivă şi mai apropiată de adevăr. Substratul biologic, favorizat de anumiţi factori de mediu, stabileşte formele în care se pot exprima conţinuturile culturale, generându-se astfel atribute psihologice, care menţin apoi factorii culturali şi factorii genetici/de mediu. Aşadar, cauzalitatea este mai complexă şi interacţionistă (vezi şi figurile 2.3 şi 2.4).

3.5. Concluzii generale

Sub aspectul genetic analizat aici prin prisma haplogrupurilor şi a unor polimorfisme genetice importante pentru aspectele psihocomportamentale, românii se înscriu foarte bine în populaţia caucaziană europeană. La un nivel mai fin de analiză, haplogrupurile arată că profilul genetic al românilor se înscrie mai precis în cel al populaţiilor din Europa Centrală şi de Est/Balcani, cu mici diferenţe şi nuanţele discutate în secţiunea 3.2.

La nivel ecologic, factorii identificaţi nu susţin un nivel ridicat de violenţă sociopolitică şi niciun colectivism fundamentat ecologic (vezi secţiunea 3.3).

Sub aspect cultural (secţiunea 3.4), românii au un pattern

colectivist, focalizat pe familie, muncă şi religie. Colectivismul este însă bazat pe factori culturali (de exemplu, securitate), nu pe factori bioecologici (de exemplu, polimorfisme genetice, patogeneza mediului etc.), ceea ce cred că îl face mai instabil; probabil, cu un input economic mai mare, în contextul integrării europene şi în NATO, în anii următori România va dobândi un profil mai individualist/autonom, similar cu majoritatea ţărilor europene. Într-adevăr, Shulruf şi colaboratorii săi (2011a) au arătat că profilul psihocultural al elevilor şi studenţilor români este mai individualist, în comparaţie cu profilul clasic propus de Hofstede şi colaboratorii săi (2010) pentru România.

1. Această analiză generală surprinde mai ales istoria României în relaţie cu cetăţenii români de etnie română. Pentru istoria celorlalte etnii din România (de exemplu, maghiară, germană, rromă etc.) trebuie examinate lucrări de specialitate.
2. Îi mulţumesc coordonatorului studiul intercultural (42 de ţări/culturi), dr. Sorokowska, Universitatea Tehnică din Dresda, Germania, pentru includerea României ca partener în consorţiu.
3. Le mulţumesc autorilor – dr. David Rand, Yale University, SUA – pentru că mi-au pus la dispoziţie datele care au fost analizate aici prin analize secundare şi pentru unele explicaţii tehnice.

Capitolul 4

Psihologia românilor. Rezultate

În acest capitol voi aborda: (1) „cum suntem” sub aspectul unor atribute psihologice (prin analize secundare de date), (2) „cum credem că suntem” sub aspectul unor atribute psihologice (prin colectarea unor date noi în studiul 2) şi (3) discrepanţa dintre „cum suntem” şi „cum credem că suntem” sub aspectul trăsăturilor de personalitate (prin analize secundare de date şi colectarea unor date noi în studiul 3).

Aşa cum am arătat deja, mă delimitez ferm de abordările care exagerează pozitivul sau negativul cu referire la români, lucrarea de faţă dorind să fie una ştiinţifică şi constructivă, câştigându-ne astfel credibilitatea la nivelul cercetărilor/discursurilor etnice internaţionale. Referitor la aspectele pozitive, acestea trebuie punctate clar, pentru că pe baza lor pot fi construite programe de dezvoltare psihoculturală. Cât despre aspectele mai puţin mulţumitoare, acestea trebuie prezentate simplu, analizându-li-se cauzele şi modalităţile de corectare, fără a le transforma într-un motiv de exaltare a criticilor de dragul criticilor. În fiecare ţară/ cultură există aspecte psihoculturale mai puţin mulţumitoare. Important este însă cum ne raportăm la ele; negarea lor ne decredibilizează, iar exagerarea lor ne compromite; de asemenea, prin exagerarea aspectelor pozitive se pierd avantajele conferite de acestea, prin îndoiala pe care o generează o asemenea atitudine. Aşadar, voi folosi aici un limbaj tehnic, atributele psihologice fiind definite aşa cum apar acestea în literatura psihologică de profil. Cu alte cuvinte, pentru a evita interpretările eronate (de exemplu, că limbajul este prea înfrumuseţat sau nepoliticos cu referire la români), atributele nu trebuie înţelese în sensul lor comun, ci în cel psihologic, logica constructivă de tip

Saper aude pe care o propun aici fiind o schimbare de paradigmă în discursul identitar românesc (cel puţin cu referire la aspectele psihoculturale), cu scopul emancipării psihoculturale a românilor şi al dobândirii unui rol mai activ şi mai important în lumea modernă tot mai globalizată.

Capitolul se adresează mai ales specialiştilor în psihologie şi celor din domeniile conexe. Publicul general poate consulta direct partea de concluzii, în secţiunea 4.4.

4.1. Cum suntem. Psihologia românilor într-o abordare empirică

În cele ce urmează voi prezenta rezultatele obţinute prin măsurarea unor atribute psihologice ale românilor, cu referire la „cum suntem", urmând categoriile majore descrise în partea de metodologie: (1) aspecte de personalitate, (2) aspecte cognitive, (3) aspecte subiectiv-emoţionale, şi (4) aspecte relaţionale. Apoi acestea vor fi particularizate în domenii mai specifice: (1) muncă, (2) sănătate mintală, (3) copiii români, (4) seniorii români, (5) diaspora românească şi (6) altele (de exemplu, şofat). În formularea atributelor psihologice voi utiliza ca standard (cu mici excepţii) limbajul de specialitate, aşa cum a fost acesta propus de autorii care au adaptat testele în România, autori ale căror date fac aici obiectul analizei secundare de date iniţiate de mine în această secţiune (4.1.). Aşa cum am spus în partea de metodologie, constrângerea în selecţia acestor atribute şi în stabilirea cadrului de referinţă (de exemplu, SUA) a fost determinată de publicaţiile existente şi de testele psihologice adaptate în context românesc. În cazul eşantioanelor din care s-au cules majoritatea datelor, acestea includ şi alte etnii (de exemplu, maghiari, rromi etc.) din România,

cu excepţia testelor care presupun în validarea lor ca limba maternă să fie româna. Fiecare atribut psihologic va fi prezentat după următoarea logică: (1) introducerea constructului psihologic, (2) rezultatele obţinute din analiza teoretică şi/sau analiza secundară a datelor (adesea exprimată prin d) iniţiate de mine asupra rezultatelor din publicaţii anterioare ale autorilor menţionaţi în fiecare secţiune de rezultate, (3) concluziile şi implicaţiile şi (4) limitele şi studiile viitoare.

4.1.1. Despre profilul personalităţii românilor

Aşa cum am mai arătat în monografie, personalitatea se referă la acele atribute subiectiv-emoţionale, cognitive, comportamentale şi psihobiologice care sunt relativ stabile transsituaţional şi în timp (vezi şi David şi Freeman, 2014). Atunci când aceste atribute psihologice (separat sau combinate) sunt evaluate prin prisma performanţei, vorbim de trăsături aptitudinale (aptitudini); cele mai cunoscute aptitudini generale sunt inteligenţa şi creativitatea. Atunci când aceste atribute psihologice (separat sau combinate) sunt evaluate prin prisma valorilor (de exemplu, bun-rău), vorbim despre trăsături de caracter (caracter). Atunci când aceste atribute psihologice (separat sau combinate) sunt evaluate sub aspectul dinamicii şi energiei, vorbim de trăsături temperamentale (temperament). Adesea aspectele caracterial-temperamentale apar combinate în trăsături de personalitate mai globale.

4.1.1.1. Despre inteligenţa românilor

I. Constructe

Inteligenţa este un construct psihologic complex, obiectivul multor teorii şi abordări mai mult sau mai puţin divergente. Pentru o sinteză a studiilor asupra inteligenţei umane, vezi raportul clasic al *American Psychological Association*/APA (Neisser *et al.*, 1996) şi

lucrări mai recente precum Kan şi colaboratorii săi (2013), Lynn şi Vanhanen (2012a, 2012b) şi Plomin şi Deary (2015).

Inteligenţa poate fi evaluată la mai multe niveluri (vezi şi Neisser *et al.*, 1996): (1) potenţialul pentru inteligenţă (potenţialul intelectual/potenţialul de învăţare), (2) inteligenţa fluidă şi (3) inteligenţa cristalizată. Combinaţia acestora (mai ales 2 şi 3) formează ceea ce se numeşte inteligenţă generală (g), exprimată în coeficientul de inteligenţă (CI sau *intelligence quotient*/IQ). Inteligenţa generală (g) poate cuprinde şi alţi factori pe lângă inteligenţa fluidă şi cristalizată (de exemplu, viteza de procesare a datelor), dar acestea două sunt cele mai importante ca pondere în inteligenţa generală şi cele mai studiate, adesea, în definiţiile lor largi, incluzând cei mai mulţi dintre factorii inteligenţei generale sau chiar pe toţi.

Inteligenţa este unul dintre cele mai stabile atribute psihologice. Spre exemplu, corelaţia dintre CI al aceloraşi persoane la vârsta de 7 sau 11 ani şi la cea de 70+ este în jur de r = 0,60+ (vezi Deary *et al.*, 2012; Deary *et al.*, 2013).

Potenţialul intelectual (vezi Feuerstein, 2000) arată, în general, capacitatea de învăţare – adesea într-un timp cât mai scurt – şi de aplicare a celor învăţate la situaţii noi. Potenţialul intelectual/de învăţare este foarte probabil majoritar determinat genetic, factorul genetic stabilind limita inferioară şi cea superioară ale acestui potenţial, poziţionarea între aceste limite fiind determinată mai ales de mediul cultural (vezi Radu *et al.*, 1991).

Inteligenţa fluidă se referă la capacitatea de a formula şi de a rezolva probleme prin gândire logică (de exemplu, raţionament) şi prin identificarea şi generalizarea unor patternuri şi relaţii. Copiii ajung să aibă patternurile de gândire logică formate începând cu vârsta de 7 ani (într-un proces de evoluţie: 0-2 ani – stadiul operaţiilor senzorio-motorii; 2-6/7 ani – stadiul preoperaţional), când le pot aplica doar în situaţii concrete, generalizându-le la situaţii abstracte în jurul vârstei de 14 ani (Piaget, 1977). Adesea, aceste operaţii intelectuale sunt acţiuni interiorizate – altfel spus, acţiuni fizice care prin practică s-au interiorizat ca operaţii

mintale (Vygotsky, 1978). Identificarea şi generalizarea unor patternuri şi relaţii apar şi la vârste mai mici de 7 ani. Inteligenţa fluidă se află la interfaţa dintre potenţialul intelectual şi mediul de viaţă, având o componentă genetică mai mare ca inteligenţa cristalizată.

Inteligenţa cristalizată se referă la abilitatea de a formula şi de a rezolva probleme în baza cunoştinţelor declarative şi procedurale dobândite pe parcursul vieţii. Inteligenţa cristalizată nu se reduce la un test de cunoştinţe (de exemplu, un test educaţional din şcoală), derivate direct din curriculum, ci este evaluată indirect, prin modul în care utilizăm aceste cunoştinţe pentru a rezolva probleme (adesea noi) de viaţă.

Unii autori au estimat că 80% din varianţa în inteligenţa adulţilor (CI) – eritabilitatea – este determinată genetic (Plomin şi Craig, 2001). În termenii noştri, aceasta arată rolul potenţialului intelectual în inteligenţa fluidă şi cristalizată. Atenţie însă: eritabilitatea nu înseamnă că 80% din inteligenţa noastră (sau a unui individ) este cauzată genetic, ci că 80% din variaţiile inteligenţei în populaţia generală sunt explicabile genetic, eritabilitatea inteligenţei fiind, la rândul său, explicată prin efectul mic al multor gene (Plomin şi Deary, 2015); deci nu există o genă a inteligenţei, ci mai multe gene în interacţiune. Aşadar, inteligenţa mea nu este 80% determinată genetic, dar diferenţa dintre inteligenţa mea şi cea a altora poate să fie determinată genetic în proporţie de 80%. Deşi, cu cât eritabilitatea unei trăsături este mai mare, cu atât creşte probabilitatea ca diferenţele dintre mediile acelei trăsături în grupuri diferite să fie determinate de factorul genetic, factorul genetic nu explică cu necesitate diferenţa dintre mediile CI la grupuri diferite (de exemplu, ţări/culturi) (vezi Plomin şi Deary, 2015).

Contribuţia factorului genetic/eritabilităţii la inteligenţă creşte cu vârsta (vezi Plomin şi Deary, 2015): 20% în copilărie, 40% în adolescenţă şi 80% în perioada adultă, în ciuda stabilităţii genetice (vezi Plomin şi Deary, 2015); într-adevăr, corelaţia componentelor genetice implicate în CI, între 7 şi 12 ani, este în jur de 0,70. Acest

lucru se întâmplă deoarece (vezi Kan *et al.*, 2013; Plomin şi Deary, 2015): (1) odată cu progresia în vârstă ne expunem la medii mai complexe decât în copilărie, astfel încât cei mai inteligenţi ca potenţial/inteligenţă fluidă pot extrage mai multe cunoştinţe (inteligenţa cristalizată); altfel spus, gene diferite selectează medii diferite care le potenţează efectul, (2) inteligenţa fluidă/cristalizată apare la interfaţa dintre potenţialul intelectual şi mediul de viaţă, care, fiind mai complex şi mai dificil la vârste mai mari, face ca factorul genetic să conteze mai mult în formarea inteligenţei (de exemplu, asimilarea unor cunoştinţe) şi/sau (3) mediul de viaţă fiind mai omogen în cazul adulţilor, efectul factorului genetic în variabilitatea inteligenţei este mai important.

Conform teoriilor clasice, inteligenţa cristalizată se află la interfaţa dintre inteligenţa fluidă (operaţiile mintale) şi mediul ecologic educaţional (informaţiile), astfel rezultând cunoştinţele declarative şi procedurale (vezi Neisser *et al.*, 1996). În acest model clasic, geneticul/eritabilitatea ar trebui să aibă o pondere mai mică în cazul inteligenţei cristalizate decât în cazul potenţialului intelectual sau în cazul inteligenţei fluide, amândouă mai aproape şi mai influenţate de potenţialul genetic. Însă studii recente (Kan *et al.*, 2013) arată că impactul componentei genetice/eritabilităţii pare să fie mai mare în cazul variabilităţii inteligenţei cristalizate decât în cazul inteligenţei fluide. Acest lucru se poate explica, la fel ca şi în cazul diferenţelor de eritabilitate, în funcţie de vârstă, astfel (vezi şi Kan *et al.*, 2013): (1) cei mai inteligenţi (de pildă, ca potenţial şi/sau ca inteligenţă fluidă) extrag din mediu mai multe cunoştinţe (de exemplu, dobândind inteligenţă cristalizată), ce îi implică apoi în medii şi mai complexe care le oferă şi mai multe cunoştinţe; cu alte cuvinte, gene diferite selectează medii diferite ce le potenţează efectul, (2) inteligenţa cristalizată apare la interfaţa dintre potenţialul intelectual şi mediul de viaţă, care, fiind mai complex şi mai dificil în componenta sa educaţională/ şcolară, conferă un rol mai mare factorului genetic în formarea inteligenţei cristalizate (asimilarea de cunoştinţe) decât în inteligenţa fluidă şi (3) mediul de viaţă ce furnizează cunoştinţele

este mai omogen.

În general (vezi Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008), există o creştere a scorurilor inteligenţei fluide, cristalizate şi generale (g) până la 20-24 de ani, după care urmează un platou până la 34-35 de ani. După 34-35 de ani, scorul la inteligenţa fluidă scade rapid, iar cel al inteligenţei cristalizate scade mai lent, inteligenţa generală (g) având astfel tot un pattern descendent. În fine, la vârste înaintate (70+), scorurile au valori mai mici, similare în medie celor de la 12-13 ani (vezi pentru detalii Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008).

II. Rezultate

A. Profilul psihologic de adâncime

Potenţialul intelectual (potenţialul de învăţare)

Test d'Evaluation Dynamique de l'Educabilité/TEDE 6 (Pasquier/Livinţi şi Iliescu, 2009). Singura evaluare complexă, dedicată potenţialului intelectual al adulţilor (vârsta minimă este de 16 ani), disponibilă pe populaţia românească, este cea efectuată cu *Test d'Evaluation Dynamique de l'Educabilité*/TEDE 6 (Pasquier/Livinţi şi Iliescu, 2009).

TEDE 6 a fost adaptat pe populaţia românească de Pasquier/Livinţi şi Iliescu (2009) pe un eşantion de N = 608 persoane cu vârsta minimă de 18 ani, cu focalizare pe respectarea strictă a criteriului legat de nivelul de educaţie: (1) elevi la şcoli de arte şi meserii, (2) studenţi, (3) masteranzi, (4) doctoranzi şi (5) adulţi (care nu urmau în momentul evaluării vreo formă de învăţământ). Indicii de boltire şi de asimetrie arată că distribuţia este cvasinormală în toate cele cinci eşantioane (vezi, pentru detalii, Pasquier/Livinţi şi Iliescu, 2009).

Pasquier/Livinţi şi Iliescu (2009) arată că în grupa de adulţi (N = 265), potenţialul intelectual evaluat cu TEDE 6 suferă un declin semnificativ statistic ($p < 0,05$) de la vârsta de 18-29 de ani până la vârsta de 30-39 de ani ($d = 0,31$), după care, deşi există un uşor declin spre vârsta de 40-58 de ani, acesta nu este semnificativ

statistic (p > 0,05). Pentru alte diferenţe între eşantioanele studiate, inclusiv cele de educaţie (mai accentuate) şi de gen (în general nesemnificative), vezi Pasquier/Livinţi şi Iliescu (2009).

Concluzia investigaţiei, relevantă pentru analiza noastră (vezi, pentru detalii, Pasquier/Livinţi şi Iliescu, 2009), este că nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între populaţia românească (N = 265 de adulţi) şi populaţia franceză (N = 1.553) în ceea ce priveşte potenţialul de învăţare măsurat cu TEDE 6. Distribuţia scorurilor la TEDE nu pune probleme în ceea ce priveşte normalitatea, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Snijders-Oomen Nonverbal Intelligence Test/SON-R (Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012). Am inclus testul *Snijders-Oomen Nonverbal Intelligence Test*/SON-R (Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012) la nivelul potenţialului intelectual (de învăţare), deşi acesta a fost elaborat fără vreo referire la un anumit model al inteligenţei, deoarece copiii primesc feedback şi modelul corect de rezolvare după fiecare item rezolvat greşit, într-o manieră identică paradigmei psihodiagnosticului formativ/dinamic (vezi Feuerstein, 2000), care măsoară potenţialul intelectual/de învăţare (similar zonei proximei dezvoltări la Vygotsky, 1978). Într-adevăr, SON-R măsoară capacitatea de învăţare a copiilor şi este compus din mai multe subteste: (1) mozaicuri, (2) categorii, (3) puzzle-uri, (4) analogii, (5) situaţii şi (6) patternuri, putând genera un scor compus de raţionament/gândire (categorii/analogii/situaţii) şi de performanţă/spaţial (mozaicuri/puzzle-uri/patternuri), reunite apoi la rândul lor într-un coeficient global de inteligenţă (Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012).

La copiii între 2 ani şi 7 ani şi 11 luni, *Snijders-Oomen Nonverbal Intelligence Test*/SON-R (Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012) a fost adaptat în ţară de Tellegen şi Laros/Iliescu (2012) pe un eşantion reprezentativ naţional (N = 2.187, participanţi între 2 şi 7 ani). Eşantionul a fost stratificat în funcţie de gen, etnie (români *vs.*

maghiari *vs.* rromi *vs.* altele) şi nivelul educaţional al părinţilor (aproximând inclusiv mediul de proveniență). Testele de asimetrie şi boltire au arătat o distribuţie normală/gaussiană a scorurilor la CI, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1). Să analizăm în continuare rezultatele după Tellegen şi Laros/Iliescu (2012).

În comparaţie cu un grup normativ ponderat (N = 1.124) rezultat din ultima standardizare europeană, eşantionul românesc (N = 2.187) generează scoruri similare atât la scorul global de inteligenţă, la componenta raţionament/gândire (categorii/ analogii/situaţii) şi la componenta spaţială/performanţă (mozaicuri/puzzle-uri/patternuri). Într-adevăr, Tellegen şi Laros/ Iliescu (2012) arată că diferenţele dintre diversele ţări europene (de exemplu, Olanda *vs*. România) sunt minime şi de aici a rezultat proiectul de a se utiliza un set de norme europene comune (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente).

În populaţia românească (vezi Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012) nu s-au găsit diferenţe semnificative de gen între scorurile totale la CI, deşi băieţii au scoruri mai mari decât fetele ($p < 0,05$) la componenta spaţială/performanţă (mozaicuri), fără ca mărimea efectului să fie însă relevantă practic/ecologic ($d = 0,12$ pentru mozaicuri şi $d = 0,13$ pentru scorul global spaţial/performanţă).

De asemenea, rezultatele (vezi Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012) au arătat că scorul inteligenţei copiilor a crescut odată cu nivelurile educaţionale (primar/gimnazial/liceal/postliceal/ universitar) şi ocupaţionale (muncitor necalificat – casnică/ muncitor slab calificat – mic întreprinzător/angajat intermediar/ profesionist) ale părinţilor. Astfel, pentru eşantionul românesc (N = 854) inteligenţa nonverbală a avut o corelaţie de $r = 0,31$ cu nivelul ocupaţional al tatălui şi de $r = 0,24$ cu nivelul ocupaţional al mamei. De asemenea, corelaţia a fost $r = 0,31$ cu nivelul educaţional al tatălui şi $r = 0,26$ cu nivelul educaţional al mamei. În schimb, pentru eşantionul european (N = 1.071), corelaţiile au fost $r = 0,28$ şi $r = 0,27$ pentru nivelurile ocupaţionale ale tatălui, respectiv ale mamei şi $r = 0,31$ şi $r = 0,32$ cu nivelurile educaţionale

ale tatălui, respectiv ale mamei (vezi Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012).

În plus (vezi, pentru detalii, Tellegen şi Laros/Iliescu, 2012), în eşantionul european (N = 1.118), corelaţia nivelului ocupaţional/ educaţional al părinţilor şi nivelul de inteligenţă al copiilor a crescut cu vârsta (r = 0,23 pentru 2-3 ani; r = 0,35 pentru 4-5 ani; r = 0,46 pentru 6-7 ani), diferenţa dintre nivelul de inteligenţă al copiilor cu părinţi care au un nivel ocupaţional/educaţional scăzut *versus* crescut fiind de 15 puncte; acest pattern este identificabil şi în eşantionul românesc (Tellegen şi Laros/Iliescu, comunicare personală).

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Inteligenţa fluidă

Inteligenţa fluidă a fost evaluată pe populaţia românească cu un test psihologic clasic în literatura internaţională. Să-l analizăm în continuare.

Raven Progressive Matrices/RPM (vezi Raven şi Raven, 2008) este cel mai cunoscut şi mai utilizat test de inteligenţă fluidă la nivel internaţional. RPM Standard Plus a fost adaptat pe un eşantion reprezentativ pentru populaţia românească (N = 2.860), echilibrat pentru gen, vârstă (adulţi până la 89 de ani şi copii peste 6 ani), educaţie, etnie şi mediul/zona de provenienţă de Dobrean *et al.* (2008) şi Raven *et al.* (2003). Aşa cum am spus, s-au luat în calcul şi grupurile etnice diferite din România (români *vs.* maghiari *vs.* germani *vs.* rromi *vs.* altele). Distribuţia scorurilor la RPM nu pune probleme în ceea ce priveşte normalitatea, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Comparând prin analize secundare de date eşantionul românesc (Dobrean *et al.*, 2008; Raven şi *et al.*, 2003) reprezentativ cu unul britanic (vezi Glynn, 2010), există diferenţe semnificative statistic (p < 0,05) la RPM între români şi britanici, favorizându-i pe

britanici:

(1) vârsta de 7-18 ani: bărbaţi – d = 0,415; femei – d = 0,40;
(2) vârsta de 7-14 ani: bărbaţi – d = 0,52; femei – d = 0,555;
(3) vârsta de 15-18 ani: bărbaţi – d = 0,64; femei – d = 0,66.

La RPM nu apar diferenţe semnificative statistic între diverse etnii din România ($p > 0,05$), cu excepţia unei diferenţe medii a mărimii efectului între români şi rromi ($d = 0,56$) în favoarea primilor. Aceste rezultate sunt congruente cu cele obţinute în alte ţări, precum Slovenia, Slovacia şi Serbia (vezi Čvorović, 2014).

Testul RPM (vezi Dobrean *et al*., 2008) a arătat, în general, o inteligenţă fluidă mai scăzută a românilor în comparaţie cu populaţia altor ţări (vezi figura 4.1 şi tabelul 4.1, coroborate). Spre exemplu, în tabelul 4.1, pentru nivelul percentilului 10, românii trebuie să rezolve la vârsta de 18 ani 23 de itemi, în timp ce polonezii rezolvă 30 de itemi, germanii 36 de itemi, britanicii (de 18,5 ani) 31 de itemi, maghiarii 27 de itemi, iar americanii (de 17 ani) 32 de itemi. La nivelul percentilului 95, românii rezolvă la vârsta de 18 ani 47 de itemi, în timp ce polonezii rezolvă 51 de itemi, germanii 52 de itemi, britanicii (de 18,5 ani) 49 de itemi, maghiarii 49 de itemi, iar americanii (de 17 ani) 48 de itemi. Mai precis, diferenţele care apar între români şi celelalte ţări/culturi nu se limitează la nivelul mediu al inteligenţei, ci se observă şi la nivelul crescut al inteligenţei şi, mai ales, la nivelul scăzut al inteligenţei. Altfel spus, cei care sunt mai puţin performanţi în România sunt mult mai slabi decât cei slabi din alte ţări/culturi luate în analiză, iar cei ce sunt mai performanţi sunt mai puţin buni decât cei buni din ţările/culturile luate în analiză (vezi tabelul 4.1).

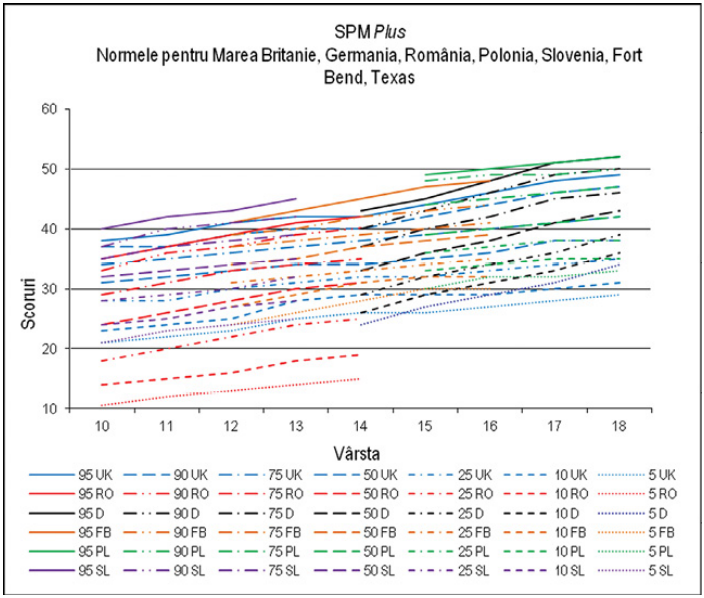

Figura 4.1. Performanţa pe vârste (10-18 ani) la RPM (Boben, 2010; reprodusă/adaptată cu permisiune)

Tabelul 4.1. Performanţa pe vârste (18-25 de ani) la RPM

	Vârsta în ani (luni)							
	18,5 (militari în termen)							
Percentile								
95								
90								
75								
50								
25								
10								
5								

Surse: Domuţa *et al.* (2003) şi Raven *et al.* (2003); Matrici Progresive Standard Plus (reprodus/adaptat cu permisiune)

Inteligenţa cristalizată

Inteligenţa cristalizată, la rândul ei, a fost evaluată pe populaţia românească cu probe clasice în literatura internaţională. Să le analizăm în continuare.

Testele PISA (după OECD, 2014; vezi şi http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results.htm). Probabil cea mai riguroasă evaluare a inteligenţei cristalizate, la interfaţa cu mediul educaţional, este reprezentată de testele PISA (*Programme for International Student Assessment*). Testele PISA, derulate sub egida OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development), la fiecare trei ani (începând cu anul 2000), evaluează: (1) domeniile matematică, citire şi ştiinţă, (2) competenţe, nu cunoştinţele din curriculum, adică modul în care cunoştinţele sunt utilizate în viaţa cotidiană (la rezolvarea unor probleme noi), (3) copii în jurul vârstei de 15 ani.

România a participat la evaluare începând cu anul 2006. La ultima analiză, din 2012, au participat 65 de ţări şi un număr de aproximativ 510.000 de copii având vârsta în jur de 15 ani. La toţi cei trei indicatori România se afla în 2012 sub media ($p < 0,05$) a ţărilor OECD (http://www.oecd.org/).

Astfel, în analizele din 2012, după OECD (2014), la matematică România are un scor care o plasează pe locul 46 din 65 de ţări (din UE, doar Bulgaria aflându-se imediat după noi), la citire pe locul 50 din 65 (din UE, doar Bulgaria aflându-se imediat după noi), iar la ştiinţă pe locul 49 din 65 (ultima din UE). Şi în anii anteriori (2006 şi 2009) România a obţinut rezultate similare, aflându-se la toţi cei trei indicatori sub media ţărilor OECD.

În România, la citire fetele au o performanţă mai bună decât băieţii ($p < 0,05$), cu până la 40 de puncte (media OECD în favoarea fetelor este de 38 de puncte). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între băieţi şi fete la matematică şi ştiinţă, deşi se observă o tendinţă în favoarea băieţilor (11 puncte la matematică şi un punct la ştiinţă) în aceste domenii la nivelul mediu al ţărilor OECD (OECD, 2014).

Analiza OECD (2014) arată că sub aspectul angajamentului în şcoală România are unul dintre cele mai mari scoruri la absenteism (57,3%), înţeles ca procentul celor care au lipsit de la unele ore din cursul zilei sau mai multe zile de la şcoală, fiind pe locul al cincilea din 64 de ţări/culturi analizate. România se află pe

locul al zecelea din 64 de ţări/culturi analizate în ceea ce priveşte impactul statutului socioeconomic al elevului asupra performanţelor la matematică (cu cât statutul socioeconomic este mai scăzut, cu atât performanţa la matematică e mai mică). Copiii români au cea mai scăzută motivaţie din ţările/culturile analizate pentru a învăţa matematica. Copiii români sunt pe al doilea loc între cele 64 de ţări/culturi analizate (pe primul loc se află Qatarul, iar pe locul al treilea Iordania) în ceea ce priveşte sentimentul că se simt singuri la şcoală; acest sentiment este la nivelul cel mai scăzut în Elveţia, Lichtenstein şi Olanda. Sentimentul se coroborează şi cu faptul că, la itemul cât de fericiţi sunt la şcoală, copiii din România se află pe locul 52 din 65 de ţări/culturi analizate (sub nivelul mediu al ţărilor OECD).

Următoarea evaluare PISA va avea loc în 2015.

Testele TIMSS (*Trends in International Mathematics and Science Study* – http://timssandpirls.bc.edu/) evaluează performanţa la matematică şi ştiinţă pentru elevii din clasele a IV-a şi a VIII-a. Acest test este mai încărcat educaţional decât testele PISA, dar surprinde şi el o parte din inteligenţa cristalizată. La ultima evaluare TIMSS (2011) rezultatele au plasat România în jurul nivelului mediu internaţional (mai mult uşor sub medie), sub nivelul SUA.

Pentru clasa a IV-a, rezultatele România *versus* SUA la matematică arată astfel (TIMSS, 2011):

- România are un scor de 482 de puncte;
- SUA au un scor de 541 de puncte;
- scorul mediu este de 500 de puncte.

Pentru clasa a IV-a, rezultatele România *versus* SUA la ştiinţă arată astfel:

- România are un scor de 505 puncte;
- SUA au un scor de 544 de puncte;
- scorul mediu este de 500 de puncte.

Pentru clasa a VIII-a, rezultatele România *versus* SUA la matematică arată astfel:

- România are un scor de 458 de puncte;
- SUA au un scor de 509 puncte;
- scorul mediu este de 500 de puncte.

Pentru clasa a VIII-a, rezultatele România *versus* SUA la ştiinţă arată astfel:

- România are un scor de 465 de puncte;
- SUA au un scor de 525 de puncte;
- scorul mediu este de 500 de puncte.

Următoarea evaluare TIMSS va avea loc în 2015.

Teste psihologice mixte de potenţial intelectual, inteligenţă fluidă şi/ sau cristalizată

Cele mai multe teste de inteligenţă evaluează atât inteligenţa fluidă, cât şi inteligenţa cristalizată (unele şi potenţialul intelectual), iar scorul lor combinat duce la un scor global de inteligenţă. Să le analizăm în continuare pe cele clasice în literatura internaţională.

Wechsler Intelligence Scale for Children/WISC (vezi Wechsler, 2004; Wechsler/Dobrean, 2012). Testul presupune 20 de subteste, care oferă cinci indicatori (pentru vârsta cuprinsă între 6 ani şi 16 ani şi 11 luni): (1) indicatorul înţelegerii verbale, (2) indicatorul raţionamentului perceptiv, (3) indicatorul memoriei de lucru, (4) indicatorului vitezei de procesare şi (5) coeficientul total de inteligenţă generală/totală. Dacă indicatorul înţelegerii verbale este încărcat mai mult de inteligenţa cristalizată, indicatorul raţionamentului perceptiv e mai mult legat de inteligenţa fluidă, iar viteza de procesare este mai apropiată de potenţialul intelectual. În fine, indicatorul memorie de lucru se află la

interfaţa dintre potenţialul intelectual şi inteligenţa fluidă.

Testul WISC-IV (ultima variantă din familia WISC) a fost adaptat în România pe un eşantion reprezentativ (N = 1.101) la nivel naţional de Wechsler/Dobrean (2012) pentru vorbitorii de limba română, echilibrat pentru gen, vârstă, educaţie şi mediul de provenienţă. Eşantionul de referinţă britanic a fost de asemenea reprezentativ naţional (N = 780; vezi Wechsler, 2004; Wechsler/ Dobrean, 2012). În general C < 1, ceea ce arată o tendinţă de concentrare a datelor spre medie, atât în eşantionul românesc, cât şi în cel de referinţă.

Analizele secundare de date ale rezultatelor lui Wechsler/ Dobrean (2012) arată că dacă ne focalizăm pe vârsta de 7 ani (7 ani – 7 ani şi trei luni), analizele comparative dintre români şi britanici arată astfel (o mărime pozitivă a efectului îi avantajează pe britanici) (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente):

(1) subtestele legate de potenţialul intelectual:

- viteza de procesare:
  - codare: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 12 (d = 0,66);
  - căutarea unor simboluri: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 10 şi 11 (d mediu = 0,16);
  - barare: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 10 şi 11 (d mediu = 0,16).

  Media mărimii efectului în legătură cu potenţialul intelectual este de d = 0,33; deşi în favoarea britanicilor, este una mică, fără relevanţă practică/ecologică;

(2) subtestele legate de inteligenţa fluidă

- raţionamentul perceptiv:
  - cuburi: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 11 şi 12 (d mediu = 0,5);

– concepte grafice: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 12 (d = 0,66);
– matrici: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 14 (d = 1,33);
– completare de imagini: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 13 (d = 1);

• memoria de lucru:

– memorarea numerelor: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 11 şi 12 (d mediu = 0,5);
– secvenţa de litere şi numere: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 13 (d = 1);
– aritmetică: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 13 şi 14 (d mediu = 1,16).

Media mărimii efectului în legătură cu inteligenţa fluidă este de d = 0,87;

(3) teste încărcate de inteligenţa cristalizată:

– similarităţi: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 11 şi 12 (d mediu = 0,5);
– vocabular: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 13 (d = 1);
– înţelegere: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 13 (d = 1);
– informaţii: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 14 (d = 1,33);
– raţionamentul verbal: scorul pentru o performanţă medie în

Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 11 (d = 0,33).

Media mărimii efectului în legătură cu inteligenţa cristalizată este de = 0,83.

Analizele secundare de date ale rezultatelor lui Wechsler/ Dobrean (2012) arată că dacă ne focalizăm pe vârsta de 15 ani (15 ani – 15 ani şi trei luni), utilizată şi în analizele testelor PISA, analizele comparative români/britanici arată astfel (o mărime pozitivă a afectului îi avantajează pe britanici):

(1) teste legate de potenţialul intelectual:

• viteza de procesare:

– codare: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 11 şi 12 (d mediu = 0,5);
– căutarea unor simboluri: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România tot la un scor de 10 (d = 0);
– barare: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 8 şi 9 (d mediu = –0,5).

Media mărimii efectului în legătură cu potenţialul intelectual este de d = 0;

(2) teste legate de inteligenţa fluidă:

• raţionamentul perceptiv:

– cuburi: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 12 şi 13 (d mediu = 0,83);
– concepte grafice: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 13 (d = 1);
– matrici: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 12 şi 13 (d = 0,83);

– completarea unor imagini: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 11 (d = 0,33).

• memoria de lucru:

– memorarea numerelor: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 9 (d = –0,33);
– secvenţa de litere şi numere: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 10 (d = 0);
– aritmetică: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 10 şi 11 (d mediu = 0,16).

Media mărimii efectului în legătură cu inteligenţa fluidă este de d = 0,4;

(3) teste încărcate de inteligenţa cristalizată:

– similarităţi: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 8 şi 9 (d mediu = –0,5);
– vocabular: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 9 şi 10 (d mediu = –0,16);
– înţelegere: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 10 şi 11 (d = 0,16);
– informaţii: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor de 10 (d = 0);
– raţionamentul verbal: scorul pentru o performanţă medie în Marea Britanie (scor de 10) duce în România la un scor între 8 şi 9 (d = –0,5).

Media mărimii efectului în legătură cu inteligenţa cristalizată este d = –0,2.

Multidimensional Aptitude Battery/MAB-II (Jackson/Iliescu şi

Glinţă, 2008). O altă analiză complexă pe un eşantion reprezentativ pentru România (N = 3.200) a utilizat *Multidimensional Aptitude Battery* (MAB-II; Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008). Eşantionul a fost construit de Jackson/Iliescu şi Glinţă (2008) ţinându-se cont de reprezentativitatea naţională de gen, vârstă (începând cu 12 ani), nivelul educaţional şi zona de provenienţă. MAB-II se aplică începând cu vârsta de 12 ani şi evaluează prin mai multe probe: (1) dimensiunea verbală (scala verbală: informaţie, înţelegere, aritmetică, similarităţi, vocabular) – mai mult fundamentată de inteligenţa cristalizată – şi (2) dimensiunea performanţă (scala performanţă: simboluri numerice, completare de imagini, spaţial, aranjare de imagini, asamblare de obiecte) – mai mult fundamentată de inteligenţa fluidă –, cele două dimensiuni putând fi reunite (3) într-un scor global de inteligenţă generală.

După Jackson/Iliescu şi Glinţă (2008), atât la americani, cât şi la români se observă o creştere a scorurilor celor trei tipuri de inteligenţă până la 20-24 de ani, după care urmează un platou până la 34 de ani. După 34 de ani scorul la dimensiunea performanţă scade rapid, iar cel de al dimensiunii verbale scade mai încet, inteligenţa generală având astfel tot un pattern descendent (Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008). În fine, la vârste înaintate (70-74 de ani), scorurile au valori mai mici decât vârsta de 16-17 ani, similare în medie celor de 12-13 ani (Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008). Distribuţia scorurilor la MAB-II nu pune probleme în ceea ce priveşte normalitatea, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Faţă de un eşantion american, pentru componenta verbală/ cristalizată, la nivelurile inferioare şi medii ale inteligenţei generale românii sunt mai inteligenţi decât americanii, dar la nivelul inteligenţei superioare americanii sunt mai inteligenţi decât românii (pentru detalii, vezi Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008).

Intelligenz Struktur Test 2000-R/IST 2000-R (Liepmann *et al.*/ Iliescu şi Miron, 2011) a fost adaptat în România de Liepmann *et*

al./Iliescu şi Miron (2011) folosindu-se un eşantion de 2.038 de persoane, echilibrat acceptabil (luând în calcul teoria testului) pentru vârstă (peste 14 ani), gen şi zona de proveniență. Scorurile înregistrate în România pentru modulele de bază (raţionament numeric, verbal, figural şi scorul lor total), modulul extins (cunoştinţe verbale, numerice, figurale şi scorul lor total cu referire la geografie, istorie, economie, artă/cultură, matematică, ştiinţele naturii, cunoştinţe cotidiene/viaţa de zi cu zi), inteligenţa fluidă (raţionament fără cunoştinţe), inteligenţa cristalizată (cunoştinţe fără raţionament) şi scorul global de inteligenţă generală (IQ) sunt în general mai mici faţă de populaţia germană sau engleză (Liepmann *et al.*/Iliescu şi Miron, 2011). Distribuţia scorurilor la IST 2000-R nu pune probleme în ceea ce priveşte normalitatea, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în populaţiile comparate (C < 1). Nu există diferenţe în funcţie de gen, dar, în mod aşteptat, în general există diferenţe în funcţie de vârstă (cu anumite excepţii, precum analogiile verbale din modulul de bază) (pentru detalii, vezi Liepmann *et al.*/Iliescu şi Miron, 2011).

Coeficientul de inteligenţă naţională

Coeficientul de inteligenţă naţională este un concept elaborat de Lynn şi Vanhanen (2002, 2006, 2012a, 2012b). Acesta a fost stabilit pentru fiecare ţară/cultură prin combinarea rezultatelor la mai multe teste de inteligenţă administrate într-o anumită ţară/cultură (inclusiv cele prezentate de noi, separat, mai sus). Poziţionarea României prin prisma conceptului de *inteligenţă naţională* apare ca în figura 4.2 (Lynn şi Meisenberg, 2010a). Aşa cum se observă în figura 4.2, România are un scor al CI de 91, mai mic decât nivelul de referinţă (100 la britanici), la o mărime medie a efectului (d = 0,6). Pentru valorile CI ale tuturor ţărilor/culturilor analizate de Lynn şi Meisenberg (2010a), vezi anexa 4.

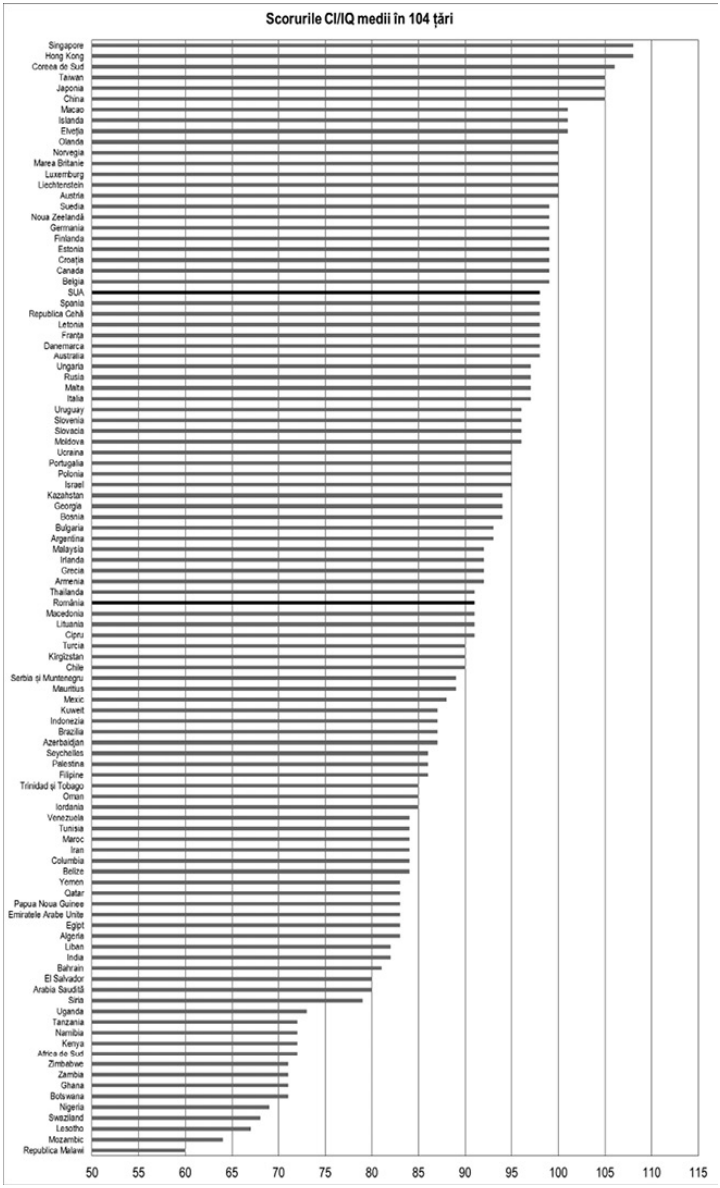

Figura 4.2. Coeficientul naţional de inteligenţă în ţările/culturile analizate (Lynn şi Meisenberg, 2010a; elaborată cu permisiune)

Pe regiuni ale lumii, coeficientul de inteligenţă naţională se prezintă ca în figura 4.3.

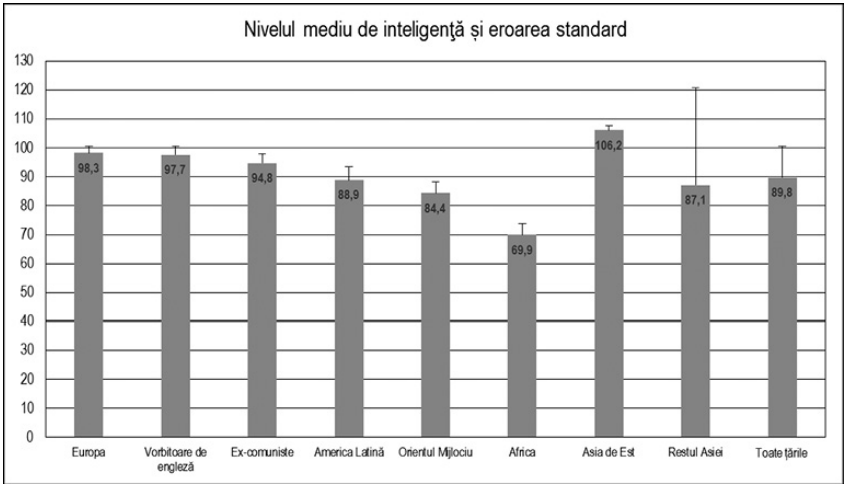

Figura 4.3. Nivelul mediu de inteligenţă şi eroarea standard pentru regiunile analizate (Lynn şi Meisenberg, 2010a; elaborată cu permisiune)

Mulţi autori (vezi Volken, 2003) au primit cu reticenţă şi critici acest concept al inteligenţei naţionale globale (de exemplu, care nu mai diferenţiază fin între tipuri diverse de inteligenţă), dar acesta a generat o serie de cercetări relevante, publicate în reviste de top. Astfel, acest coeficient naţional de inteligenţă a fost asociat (vezi, pentru detalii, Lynn şi Meisenberg, 2010a, 2010b; Lynn şi Vanhanen, 2012a, 2012b):

- pozitiv cu produsul intern brut ($0{,}62 < r > 0{,}82$);
- negativ cu mortalitatea infantilă ($r = –0{,}84$);
- pozitiv cu speranţa de viaţă ($r = 0{,}75$);
- negativ cu rata fertilităţii ($r = –0{,}83$);
- negativ cu incidenţa HIV ($r = –0{,}48$);
- negativ cu incidenţa crimelor ($r = –0{,}25$);
- pozitiv cu încrederea interpersonală ($r = 0{,}49$);
- pozitiv cu realizările educaţionale evaluate cu testele PISA şi TIMSS (cu corecţie statistică: $0{,}90 < r > 1$);
- negativ cu religiozitatea unei ţări/culturi ($r = 0{,}60$ – vezi Lynn *et al.*, 2009);
- pozitiv cu ritmul vieţii ($r = 0{,}59$);
- negativ cu tulburările infecţioase ($r = –0{,}89$);
- pozitiv cu distanţa faţă de mediul evoluţionist iniţial ($r = 0{,}45$) (deoarece solicitările mediului nou erau mai puternice);

- negativ cu conformismul (r = –0,55);
- negativ cu corupţia (–0,27 < r > –0,68);
- pozitiv cu realizările academice: (1) numărul de publicaţii (r = 0,87), (2) numărul de patente (r = 0,51), (3) premii Nobel pentru ştiinţă (r = 0,34), literatură (r = 0,13) şi pace (r = 0,21).

Cei inteligenţi tind să formeze cupluri împreună (r = 0,40), inteligenţa contând aici mai mult decât trăsăturile de personalitate (r = 0,10) şi chiar decât anumite trăsături fizice ca înălţimea şi greutatea (r = 0,20) (vezi Plomin şi Deary, 2015).

Un studiu metaanalitic recent arată o corelaţie negativă şi între inteligenţă şi religiozitate (Zuckerman *et al.*, 2013) la nivel individual. Această metaanaliză a sumarizat 63 de cercetări empirice, arătând un coeficient de corelaţie mediu r = –0,24. Relaţia a fost mai puternică (1) pentru credinţele religioase decât pentru comportamentul religios şi (2) pentru studenţi şi populaţia generală decât pentru participanţii mai tineri. Autorii argumentează că oamenii mai inteligenţi sunt mai puţin religioşi deoarece: (1) sunt mai puţin conformişti (inclusiv la normele religioase), (2) au un stil analitic, nu intuitiv, stil care este incongruent cu credinţele religioase şi (3) rolul psihologic al normelor religioase – în autoreglare, control compensator, autodezvoltare – este asigurat de inteligenţă. Într-adevăr, relaţia inversă dintre inteligenţă şi religiozitate este susţinută de mai multe linii de cercetare (pentru sinteză, vezi Lynn *et al.*, 2009): (1) corelaţia negativă între inteligenţă şi credinţele religioase la nivel de cultură/ţară (–0,56 < r = –0,75), (2) un nivel mai scăzut al credinţelor religioase în grupul elitelor inteligente (de exemplu, premianţi Nobel, oameni de ştiinţă etc.), în comparaţie cu populaţia generală, (3) scăderea credinţelor religioase pe măsură ce copiii se maturizează, ca urmare a dezvoltării abilităţilor cognitive şi (4) un declin al credinţelor religioase în secolul XX, pe măsură de coeficientul de inteligenţă a crescut. Pentru analiza legăturii cauzale dintre inteligenţă şi religiozitate, vezi Ganzach şi Gotlibovski (2013).

Alte informaţii cognitive relaţionate cu inteligenţa

În ceea ce priveşte statusul cognitiv general (înregistrarea informaţiilor/orientare în timp/orientare în spaţiu/reamintire/ atenţie şi calcul/denumire/repetiţie/înţelegere/citire/scriere/ desenare/memorarea unei povestiri/viteza de procesare), românii (N = 1.407) sunt la nivelul americanilor, aşa cum rezultă din comparaţiile pe baza *Mini-Mental State Examination* (Folstein *et al.*/ Munteanu *et al.*, 2013). Eşantionul românesc utilizat de Folstein *et al.*/Munteanu *et al.* (2013) aproximează structura populaţiei României (gen, vârstă şi nivel educaţional) cu vârsta peste 18 ani (cu o precizie mai mare pentru vârsta de 40+). În general C < 1, ceea ce arată o tendinţă de concentrare a datelor spre medie atât în eşantionul românesc, cât şi în cel de referinţă.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Potenţialul intelectual al românilor este la nivelul altor ţări/culturi, atât în privinţa copiilor (în comparaţie cu britanicii, olandezii şi alte ţări europene), cât şi a adulţilor (în comparaţie cu francezii). Din păcate, mediul cultural nu favorizează însă utilizarea maximală a acestui potenţial, ceea ce face ca nivelurile de inteligenţă fluidă (la toate vârstele) şi cristalizată (mai ales la vârste mici sau la interfaţa practică cu mediul de viaţă) să nu fie la nivelurile la care ar putea fi, astfel că nici coeficientul naţional de inteligenţă nu este la nivelul potenţialului său.

Într-adevăr, scorurile la inteligenţa fluidă sunt diferite mai ales la nivelul scorurilor mici şi mari (unde ale românilor adulţi sunt mai scăzute decât ale britanicilor), iar scorurile inteligenţei cristalizate (pentru vârste mai mari de 12 ani) sunt mai ridicate la nivelul scorurilor mici şi medii şi mai scăzute la nivelul scorurilor mari în comparaţie cu americanii. Aceste concluzii sunt întărite de şi congruente cu altele derivate din analizele Comisiei Europene/ CE cu referire la analfabetism şi învăţarea pe parcursul vieţii în România.

Analfabetismul se referă la incapacitatea de a scrie şi a citi. La recensământul din 2011, 1,4% (245.387) din populaţia României s-a

dovedit analfabetă (în scădere de la 2,6% la recensământul din 2002), cei mai mulţi fiind din judeţele din sudul şi estul ţării, de la ţară şi femei (femeile având o rată aproape dublă faţă de bărbaţi) (INS, 2011). Analfabetismul funcţional se referă la abilităţi de citire şi scriere scăzute, care nu satisfac nevoile de funcţionare şi dezvoltare personală în viaţa cotidiană (*poor skills*). Deşi analfabetismul – incapacitatea de a scrie şi a citi – a fost redus masiv în UE şi în România, Raportul Comisiei Europene din 2012 (CE, 2012) arată că 1 din 5 copii de 15 ani din UE şi 20% dintre adulţii din UE nu au abilităţile de citire la un nivel satisfăcător (*poor skills*). România, din păcate, este fruntaşă la analfabetismul funcţional în UE (40,4%), fiind întrecută doar de Bulgaria (41%) (vezi şi Eurostat, 2015).

Ţinând cont de dinamica extraordinară a cunoaşterii, învăţarea pe parcursul vieţii este fundamentală pentru adaptarea eficientă la o societate bazată pe cunoaştere. Această învăţare este foarte importantă mai ales pentru adulţi, care, nemaifiind în cadrul unui sistem de educaţie formală, pot pierde legătura cu cunoaşterea nouă, devenind analfabeţi ştiinţific şi funcţional. Media Uniunii Europene de participare a adulţilor la învăţarea pe parcursul vieţii este de 8,9%, cu o ţintă de 15% în 2020, iar România avea în 2013 o participare a adulţilor la învăţarea pe parcursul vieţii foarte scăzută, de aproximativ 2% (ţinta României pentru 2020 este de 15%) (vezi şi Eurostat, 2015). Or, aşa cum am arătat, părinţi mai puţin educaţi înseamnă copii cu un nivel intelectual mai scăzut.

Reanalizând secundar rezultatele obţinute de Tellegen şi Laros/ Iliescu (2012), am găsit că la români (dar acesta este un pattern general în diverse ţări/culturi) diferenţele dintre potenţialul intelectual al copiilor al căror tată, respectiv a căror mamă este muncitor necalificat *vs.* profesionist sunt la mărimi foarte mari ale efectului: d = 2, respectiv d = 1,2 (în favoarea calificării mai mari). Diferenţele dintre potenţialul intelectual al copiilor cu tatăl, respectiv mama cu educaţie primară *vs*. studii universitare sunt de asemenea la mărimi foarte mari ale efectului: d = 1,7, respectiv d = 1,4 (în favoarea nivelului mai mare de educaţie). Aşadar, ştiind că

potenţialul intelectual are o componentă genetică puternică, aceste rezultate arată fie că activarea acestui potenţial ţine de factori culturali (de exemplu, poziţionarea între limitele stabilite de factorul genetic), fie că potenţialul genetic mare se exprimă în rezultate ocupaţionale şi educaţionale mari. Eu personal tind să cred într-o combinaţie a acestor posibilităţi, astfel că, pe linia constructivistă a lui Feuerstein (2000) şi Vygotsky (1978), există loc şi aici pentru programe culturale de activare a potenţialului intelectual existent.

Pentru dezvoltarea inteligenţei fluide, programele de educaţie timpurie, programele de parenting şi curriculumul ar trebui să pună accent pe antrenarea memoriei de lucru şi de formare a unei gândiri logice.

Pentru dezvoltarea inteligenţei cristalizate, curriculumul şcolar ar trebui regândit, astfel încât acesta să mobilizeze potenţialul intelectual exprimabil în performanţe analoge testelor PISA şi TIMSS. Nu este vorba aici despre pregătirea pentru a reuşi la teste, ci despre utilizarea competenţelor în viaţa cotidiană, nu doar în raportarea unor cunoştinţe declarative. Într-adevăr, deşi curriculumul nostru şcolar este puternic saturat de inteligenţa cristalizată (mai ales la clasele mai mari) – ceea ce explică performanţa mai bună la WISC –, cunoştinţele dobândite sunt însă mai mult declarative şi reproductibile decât procedurale şi implementabile – ceea ce explică performanţa mai slabă la PISA şi TIMSS.

Programe specifice ar trebui dedicate rromilor, care nu reuşesc să-şi utilizeze potenţialul intelectual (care este similar celorlalte etnii din România – vezi SON-R) din cauza unor factori discriminanţi, de neacceptat într-o societate modernă, precum nivelul mare de sărăcie, lipsa accesului la piaţa muncii şi/sau la educaţie, cu consecinţe negative asupra stării de sănătate, a speranţei de viaţă (10-15 ani mai puţin decât media europeană), a mortalităţii infantile, a CI etc. (vezi şi Eurostat, 2015). Într-adevăr, combinând analizele lui Čvorović (2014) şi Lynn şi Meisenberg (2010a, 2010b), rezultă că rromii au un CI sistematic mai mic decât

CI al ţării/culturii în care trăiesc: Slovenia: 96 *vs.* 85; Slovacia: 96 *vs*. 83; Serbia: 89 *vs*. 70; România: 91 *vs*. 60. Rezultatele au fost confirmate şi de Rushton şi colaboratorii săi (2007), care au găsit un CI mediu de 70 (la trei comunităţi de rromi din Serbia). Conform recensământului din 2011 al INS, în România există aproximativ 600.000 de rromi, distribuiţi în proporţii egale în mediul urban şi în cel rural; majoritatea rromilor care au absolvit o facultate (2.403 din 3.397) locuiesc în mediul urban, cei mai mulţi fiind bărbaţi (1.155). 67.480 dintre cei 470.000 de romi cu vârsta peste 10 ani sunt analfabeţi, majoritatea (40.000) din mediul rural (INS, 2011); analfabetismul poate fi o cauză importantă pentru CI mai mic al rromilor din România, cauză corectabilă cu politici adecvate, chiar de discriminare pozitivă, elaborate în comun cu elitele acestei etnii şi acceptate de etnie. Ţinând cont de mărimea etniei, din cauzele menţionate mai sus se iroseşte un potenţial intelectual care ar putea contribui la dezvoltarea ţării şi a comunităţii proprii.

În acest context trebuie spus foarte clar că ştiinţa psihologică modernă refuză, în baza evidenţelor, nu ideologic, interpretări cu tentă rasială şi discriminatorii cu referire la diferenţele de inteligenţă dintre diverse grupuri etnice. Spre exemplu, şi în SUA au fost dezbateri în ceea ce priveşte diferenţele de inteligenţă dintre americanii negri (*African Americans*) şi americanii albi-caucazieni (*European Americans*). Aceste dezbateri au condus la rezoluţii similare celor propuse aici (vezi Neisser *et al*., 1996, în *American Psychologist*), şi anume că factorii culturali (de exemplu, educaţia părinţilor, accesul la educaţie, nivelul de trai etc.), nu cei biogenetici, sunt cauzele probabile ce explică diferenţele, cauze care pot fi corectate prin politici publice. Pentru astfel de sugestii privind modalităţile posibile de stimulare a inteligenţei, vezi şi Bunke şi colaboratorii săi (2012) şi CE (2012).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore, dincolo de cele inerente oricărui demers ştiinţific, în majoritatea cercetărilor care au investigat potenţialul

intelectual, inteligenţa fluidă şi cristalizată. Pentru potenţialul intelectual evaluat cu testul TEDE 6 s-a urmărit respectarea reprezentativităţii criteriului „nivelul de educaţie". Deşi datele sunt culese de pe tot teritoriul României, eşantionul nu a fost însă gândit de autori ca unul reprezentativ la nivel naţional în funcţie de sex şi vârstă. Această limită este compensată de calităţile psihometrice bune ale testului, similare şi comparabile cu eşantionul francez (considerat de autor reprezentativ), şi de faptul că rezultatele obţinute cu TEDE 6 în ceea ce priveşte potenţialul intelectual sunt congruente cu cele obţinute la copii/adolescenţi cu SON-R şi cu WISC-IV, pe eşantioane reprezentative naţional. Un eşantion reprezentativ la nivel naţional pentru TEDE 6 ar permite însă o comparaţie mai riguroasă cu rezultatele inteligenţei fluide şi cristalizate.

Performanţa mai scăzută a rromilor la unele teste analizate aici (RPM Plus) poate arăta că testul nu este adaptat suficient de bine pentru cultura acestei etnii sau că există aceste diferenţe, din cauzele discriminatorii menţionate mai sus (vezi şi Neisser *et al.*, 1996, pentru discuţii similare asupra altor grupuri etnice). Studii viitoare merită să investigheze aceste aspecte.

Rezultatele la IST 2000-R (vezi Liepmann *et al.*/Iliescu şi Miron, 2011) au o corelaţie pozitivă cu MAB-II (r = 0,59); corelaţiile sunt mai puternice pentru dimensiunile verbale şi de performanţă din MAB-II cu partea de raţionament din IST 2000-R decât cu partea de cunoştinţe din IST 2000-R. De asemenea, subtestul matrice din IST 2000-R corelează puternic cu RPM (r = 0,63/r = 0,54) (Liepmann *et al.*/Iliescu şi Miron, 2011). Mai mult, rezultatele la aceste teste adaptate în România prezic, ca în literatura internaţională, performanţa profesională (de exemplu, r = 0,45 pentru IST 2000-R şi performanţa profesională) şi educaţională (r mediu = 0,34 pentru IST 2000-R şi performanţa educaţională la diferite materii), iar notele la matematică/fizică sunt puternic legate de componenta de raţionament din IST 2000-R (r = 0,44/r = 0,45) (Liepmann *et al.*/ Iliescu şi Miron, 2011). Toate aceste rezultate arată validitatea de construct a testelor psihologice analizate aici, congruentă şi cu

rezultatele şi concluziile formulate în secţiunea de faţă pe baza datelor din teste. Această congruenţă întăreşte validitatea concluziilor formulate în secţiunea de faţă, plasându-le – luând în calcul că majoritatea sunt bazate şi pe eşantioanele reprezentative naţional – în categoria cunoştinţelor validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

Studii metaanalitice anterioare (Ackerman şi Heggestad, 1997) au arătat că CI (şi mai ales inteligenţa cristalizată) corelează pozitiv cu deschiderea – ca trăsătură de personalitate-caracter/ temperament –, la o mărime medie a efectului (r = 0,33); având un eşantion mare şi alte trăsături de personalitate-caracter/ temperament (extraversiunea), au fost relaţionate statistic semnificativ cu CI, dar la mărirmi foarte mici ale efectului (r = 0,08). Emoţionalitatea (neuroticismul ca instabilitate emoţională) a avut o corelaţie inversă cu CI la r = –0,15, iar agreabilitatea şi conştiinciozitatea se pare că nu sunt relaţionate cu CI. Din aceste rezultate mă aştept în analizele care urmează la o deschidere a românilor mai scăzută şi o emoţionalitate mai ridicată, lucru confirmat de rezultatele din 4.1.1.5. De asemenea, Radu şi colaboratorii săi (1991) prezintă cercetări care arată că inteligenţa şi creativitatea sunt asociate până la un punct critic (de exemplu, un CI = 115 pentru creativitatea ştiinţifică – Hudson, *apud* Miclea şi Radu, 1991). Altfel spus, există o legătură interesantă între creativitate şi inteligenţă, în sensul că, pe măsură ce creşte inteligenţa, creşte şi creativitatea, până la un punct, după care o creştere a inteligenţei nu mai duce la o creştere a creativităţii. Se pare că pentru creativitatea artistică un nivel minim al inteligenţei este un CI de 90, iar pentru cea ştiinţifică un CI de 110 (Hudson, *apud* Miclea şi Radu, 1991). În consecinţă, mă aştept şi în cazul creativităţii la un profil similar celui găsit aici în cazul inteligenţei.

Testele analizate aici pentru evaluarea inteligenţei sunt teste de aptitudini. Inteligenţa poate să fie evaluată însă şi ca aptitudine autopercepută. Cele două evaluări corelează pozitiv, dar, analizând varianţa lor comună, acestea rămân totuşi constructe

diferite. Altfel spus, adesea apare o diferenţă între „cât de inteligenţi suntem” şi „cât de inteligenţi ne credem”. În principiu, inteligenţa autopercepută joacă rolul de factor mediator între trăsăturile de personalitate-caracter/temperament şi inteligenţa ca aptitudine (CI) (vezi Jackson/Iliescu şi Glinţă, 2008). Spre exemplu, Jackson/Iliescu şi Glinţă (2008) arată că o emoţionalitate crescută (neuroticismul ca instabilitate emoţională) poate genera o inteligenţă autopercepută scăzută ce afectează performanţa la testele prin care stabilim CI; rămâne de discutat dacă este afectată performaţa la test sau inteligenţa care determină performanţa la test. Aceste linii de cercetare merită însă studiate detaliat şi în cazul românilor, eu nereuşind în acest moment să găsesc studii derulate pe eşantioane reprezentative şi/sau de convenienţă cu putere statistică adecvată, cu toate măsurătorile în acelaşi design al studiului.

4.1.1.2. Despre creativitatea românilor

I. Constructe

Creativitatea – ca parte a unui profil psihologic de adâncime – se referă la capacitatea de a genera un produs nou şi valoros pentru societate. Sigur, creativitatea, ca parte a acestui profil psihologic de adâncime, se exprimă la nivel de suprafaţă în forme specifice, mai ales creativitatea artistică şi creativitatea ştiinţifică.

II. R*ezultate*

A. Profilul psihologic de adâncime

Creativitatea a fost evaluată în ţară cu ajutorul testelor *Torrance Tests of Creative Thinking*/TTCT (Torrance/Iliescu *et al*., 2008) şi *Barron Welsh Art Scale*/BWAS (Welsh *et al.*/Livinţi şi Iliescu, 2009). Spre deosebire de TTCT, BWAS nu este un test de performanţă, ci unul de personalitate, figural şi nonverbal, creativitatea fiind inferată din alegerile pe care le preferă participanţii dintre mai

mulţi stimuli (mai mult sau mai puţin complecşi), care au discriminat anterior între artişti şi nonartişti.

Torrance Tests of Creative Thinking/TTCT (pentru detalii, vezi Torrance/Iliescu *et al.*, 2008). Forma nonverbală (figurală) a TTCT evaluează mai multe componente, şi anume fluiditatea (de exemplu, numărul de imagini produse), originalitatea (de exemplu, răspunsurile neobişnuite), abstractizarea semantică (de exemplu, exprimarea imaginilor în cuvinte, sinteza în cuvinte a esenţei concretului), elaborarea (de exemplu, capacitatea de a dezvolta ideile) şi rezistenţa la închidere (de exemplu, păstrarea deschiderii în procesarea unui segment cât mai divers de informaţie). În final există şi un scor total de creativitate nonverbală. Forma verbală a TTCT evaluează fluiditatea, flexibilitatea (de exemplu, capacitatea de a include un stimul în categorii diferite) şi originalitatea. De asemenea, există şi un scor total de creativitate verbală. În final, combinând cele două forme, rezultă un scor total al creativităţii.

În studiul lui Torrance/Iliescu *et al.* (2008), eşantionul românesc (de convenienţă) a cuprins 1.518 participanţi pentru forma nonverbală a TTCT (între 5 şi 16 ani). La fel ca în eşantionul american (N = 70.093), scorurile la toate componentele creativităţii nonverbale cresc de la vârstele mici spre vârstele mari (cu un maxim în jur de 9-13 ani), urmând apoi o descreştere pentru scorurile de la vârstele mari (pentru fluiditate şi originalitate). Elaborarea şi închiderea rămân relativ constante după 9-13 ani, iar abstractizarea semantică creşte în continuare cu vârsta (vezi pentru detalii Torrance/Iliescu *et al.*, 2008).

În studiul lui Torrance/Iliescu *et al.* (2008), eşantionul românesc (de convenienţă) a cuprins 1.720 de participanţi pentru forma verbală a TTCT (între 6 şi 18 ani). În cazul formei verbale există fenomenul de creştere a scorurilor la cei trei indicatori odată cu vârsta (de la 6 la 18 ani), creştere mai marcantă pentru limitele inferioare şi similară cu eşantionul american (N = 24.703) (vezi pentru detalii Torrance/Iliescu *et al.*, 2008).

Torrance/Iliescu *et al.* (2008) arată că în general, nu sunt diferenţe majore între creativitatea românilor şi cea a americanilor evaluată cu TTCT. Chiar şi atunci când există diferenţe semnificative statistic între diverse componente, mărimile efectului sunt în registru scăzut. Scorul total al creativităţii verbale pare să fie mai polarizat în eşantionul românesc pentru copii de vârste mai mari, fenomen care nu apare în eşantionul american (Torrance/Iliescu *et al.*, 2008). Distribuţia scorurilor la TTCT nu pune probleme în ceea ce priveşte normalitatea, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Barron Welsh Art Scale/BWAS (pentru detalii, vezi Welsh *et al.*/ Livinţi şi Iliescu, 2009). O altă evaluare a creativităţii s-a făcut în context românesc cu BWAS de către Welsh *et al.*/Livinţi şi Iliescu (2009), pe un eşantion de 861 de persoane adulte, reprezentativ, echilibrat pe gen, vârstă, educaţie şi mediu de provenienţă. S-au folosit două forme ale testului, una clasică (BWAS) şi una revizuită (RAS) (pentru detalii, vezi Welsh *et al.*/Livinţi şi Iliescu, 2009).

Nu există diferenţe majore între creativitatea românilor şi cea a americanilor (N = 3.213) (pentru detalii privind eşantioanele comparate, vezi Welsh *et al.*/Livinţi şi Iliescu, 2009), măsurată cu ambele forme ale testului. Ca şi în cazul eşantionului american, la români femeile au un scor mai ridicat la creativitate decât bărbaţii, la ambele forme ale testului (diferenţa dispare dacă bărbaţii şi femeile au aceeaşi profesie). Un nivel de creativitate mai mare există la indivizii care au profesii care presupun creativitate (de exemplu, actori, arhitecţi etc.) (vezi Welsh *et al.*/ Livinţi şi Iliescu, 2009). Aceste concluzii trebuie privite cu circumspecţie pentru intervalul de vârstă 40-52 de ani, deoarece indicii de asimetrie şi de boltire arată în acest caz o distribuţie leptocurtică (având un vârf ridicat al distribuţiei la nivelul mediei) şi o asimetrie pozitivă (cu scoruri grupate în partea stângă a curbei) (vezi Welsh *et al.*/Livinţi şi Iliescu, 2009). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele

populaţii comparate (C < 1).

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Premiile Nobel (http://www.nobelprize.org) şi Medaliile Fields (http://www.mathunion.org) sunt considerate repere internaţionale pentru actul creativ, deoarece evaluează riguros, atât în artă (literatură), cât şi în domenii ale ştiinţei, caracterul de noutate şi utilitate al produsului presupus creativ. O scurtă analiză a câştigătorilor acestor premii de-a lungul timpului arată că România nu apare cu niciun câştigător, în timp ce ţări vecine apar mai bine poziţionate (de exemplu, Ungaria are cel puţin şase câştigători ai Premiului Nobel).

De asemenea, România nu excelează nici la indicele naţional de inovare. Astfel, conform *International Innovation Index*/III (indicatori: peste 1; între 0 şi 0,99; între 0 şi –0,99; sub –1), România se afla în 2009 pe poziţia 61 din 110 ţări analizate (cu un indicator global de 0,29) (vezi Andrew *et al.*, 2009). În *Global Innovation Index*/GII (https://www.globalinnovationindex.org) în 2014 (Dutta *et al.*, 2014), România se află pe poziţia 55 din 143 de state (cu scorul de 38,1); scorul maxim îl are Elveţia, cu 64,8, iar scorul minim îl are Sudanul, cu 12,7. În Europa, din 39 de ţări analizate, România se află în GII pe poziţia 32; scorul maxim îl are Elveţia, cu 64,8, iar scorul minim Albania, cu 30,5. Interesant, rezultatele României la indicatorii de inovare sunt conforme cu trăsăturile de personalitate analizate în capitolul de faţă, secţiunea 4.1.1.5. Într-adevăr, Steel şi colaboratorii săi (2012) arată că deschiderea şi agreabilitatea (mai scăzute la români, aşa cum vom vedea în secţiunea 4.1.1.5) sunt doi predictori importanţi ai inovării.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Nivelul de creativitate potenţială a românilor pare să fie la fel de mare ca şi cel al americanilor, atât la copii, cât şi la adulţi. Sigur, ne putem întreba atunci cum se face că niciun român nu este câştigător al Premiului Nobel sau al unei medalii Fields ori că nu

excelăm în indicatorii de inovare. Creativitatea, aşa cum este măsurată aici de TTCT şi BWAS, surprinde mai ales profilul de adâncime. Ne putem aştepta ca un român (născut cetăţean român), aflat într-un mediu cultural stimulativ din ţările/culturile în care s-au câştigat multe premii Nobel, să fie capabil să câştige şi el astfel de premii. Iar acest lucru s-a întâmplat cu Gheorghe Emil Palade (în SUA) în fiziologie/medicină (1974), Stefan Hell (în Germania) în chimie (2014), Herta Müller (în Germania) în literatură (2009); la acestea mai putem adăuga şi Premiul Nobel pentru Pace al lui Elie Wiesel (Israel) din 1986. În acest context, trebuie să mai amintim că mulţi români şi-au realizat potenţialul creativ, devenind repere internaţionale, în străinătate: Mircea Eliade (SUA), Emil Cioran (Franţa), Constantin Brâncuşi (Franţa), Eugen Ionesco (Franţa), George Enescu (Franţa) etc. În fine, câştigarea unor premii Nobel nu depinde doar de creativitatea potenţială sau manifestă, ci uneori promovarea rezultatelor inovative este cel puţin la fel de importantă; acesta este probabil motivul pentru care realizări româneşti cu potenţial de Nobel nu au ajuns să câştige acest premiu (vezi aici cercetările inovative ale lui Gheorghe Benga asupra proteinei-canal pentru apă în membrana celulară, ale lui Nicolae Paulescu asupra insulinei etc.). Spre exemplu, Bociort (2014), analizând de ce nu câştigă românii Premiul Nobel pentru Literatură, menţionează mediul cultural nestimulativ, caracterizat prin bârfe, calomnii, complex cultural de inferioritate şi invidii; într-un astfel de mediu spune autorul (Bociort, 2014), „...pretenţia la un Premiu Nobel a apărut, probabil, ca o îndrăzneală necugetată" (p. 28). Alina Mungiu-Pippidi (2012) face chiar o analiză mai largă asupra „Premiului Nobel la români", arătând debusolarea societăţii româneşti, în general, şi a mediului academic, în particular, insistând asupra fracturii majore dintre succes şi merit (aspect pe care a insistat şi Flonta, comunicare personală); vezi şi rolul corupţiei în lipsa performanţei academice şi mai ales al inovaţiei scăzute în România, discutat de Mungiu-Pippidi (2015) în revista *Nature*.

Aşadar, mediul educaţional şi cel cultural românesc în general

trebuie regândite pentru a permite antrenarea şi exprimarea potenţialului creativ pe care îl avem. Şcoala actuală nu încurajează acest potenţial. Spre exemplu, curriculumul încă este complicat şi împietrit în dogme vechi, bazate pe memorare/reproducere, nu pe utilizarea creativă şi practică a cunoştinţelor dobândite (vezi şi rezultatele la testele PISA), iar mediul cultural nu e guvernat de principiul meritocraţiei în artă şi ştiinţă, ci de notorietate şi vocea celui care strigă cel mai tare. Într-adevăr, în ceea ce priveşte curriculumul, am observat într-o analiză exploratorie/preliminară a cinci manuale de ştiinţe că unele lucruri din ceea ce se face în liceele din România într-un mod complicat şi stufos în SUA se fac la nivel de facultate (*undergraduate*), într-un mod focalizat pe aplicarea acestor cunoştinţe la viaţa cotidiană. Sub aspect cultural, uneori s-au constituit grupuri de putere culturală, care opresc din faşă orice demers diferit sau alternativ. Se pare că în România, din păcate, trebuie să-ţi dovedeşti valoarea în străinătate ca să ajungi să fii recunoscut de cei din ţara ta. Problema este că, atunci când îţi e recunoscută valoarea în străinătate, adesea nu mai ai motive să reîntorci câştigul ţării care te-a alungat sau nu te-a recunoscut. Într-adevăr, în acest sens cred, din experienţa proprie, că există o diferenţă majoră între modul în care vede diaspora ştiinţifică maghiară Ungaria, spre exemplu, şi modul cum vede diaspora ştiinţifică românească România. Dacă diaspora ştiinţifică maghiară susţine mult mai mult Ungaria, diaspora ştiinţifică românească este adesea mai critică cu România, deoarece se simte trădată şi respinsă de ţară. Iar această atitudine este îndreptăţită, dacă avem în vedere faptul că tinerii cu studii la cele mai prestigioase universităţi din lume nu-şi găsesc locul în universităţile din România, în timp ce aceste universităţi nu sunt vârfuri în lume, ci se zbat la coada clasamentelor internaţionale. Nu mai detaliez aici scandalul votului din diaspora în cadrul alegerilor prezidenţiale din 2014, care este bine cunoscut. În fine, elaborarea unor mecanisme moderne de susţinere şi promovare a inovaţiilor româneşti sunt absolut obligatorii, multe dintrea acestea rămânând necunoscute sau nesusţinute în competiţia

internaţională.

IV. Limite şi studii viitoare

Eşantioanele utilizate în cazul TTCT, deşi cu putere statistică foarte mare, nu au fost toate reprezentative. Cercetările viitoare trebuie să verifice concluziile formulate aici prin TTCT, fie pe eşantioane reprezentative naţional, fie pe multiple eşantioane de convenienţă (cu profiluri similare şi diferite). Validitatea concluziilor este însă întărită (1) de faptul că aceleaşi concluzii se susţin prin două teste diferite (iar în cazul BWAS pe două forme diferite ale acestuia: BWAS şi RAS), care măsoară aspecte diferite ale creativităţii şi din care unul (BWAS/RAS) a avut un eşantion reprezentativ, şi (2) de faptul că profilul inteligenţei şi profilul creativităţii românilor sunt destul de similare – profilul de adâncime mai bun şi profilul de suprafaţă cu probleme –, ceea ce corespunde cu teoriile psihologice care vizează relaţiile dintre aceste două constructe (iar majoritatea testelor de inteligenţă au fost adaptate pe eşantioane reprezentative naţional). Concluziile formulate aici sunt congruente şi cu cele formulate în cazul trăsăturilor de personalitate (din secţiunea 4.1.1.5), în baza rezultatelor lui Steel şi ale colaboratorilor săi (2012). În fine, forţa unora dintre concluzii este stabilizată de faptul că acestea au fost anticipate pe baza analizei mediului cultural (vezi 3.4), ceea ce mă face să plasez concluziile acestei secţiuni în categoria cunoştinţelor validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.1.3. Despre stilurile de învăţare ale românilor

I. Constructe

Există multe modele psihologice despre stilurile de învăţare. Unul dintre cele mai cunoscute şi mai influente modele este cel propus de Oakland *et al.*/Iliescu şi Dincă (2007).

Stilurile de învăţare derivă din patru dimensiuni bipolare (vezi Oakland *et al.*/Iliescu şi Dincă, 2007): (1) extravert-introvert, (2)

practic-imaginativ, (3) raţional-emoţional şi (4) organizat-flexibil, literatura psihologică de specialitate diferenţiind între opt stiluri de învăţare (vezi Oakland *et al.*/Iliescu şi Dincă, 2007):

- extravert – asimilează şi analizează informaţii din lumea înconjurătoare, prin interacţiunea cu oamenii;
- introvert – asimilează informaţii mai ales pe baza analizelor proprii;
- practic – asimilează informaţii din analiza faptelor;
- imaginativ – asimilează informaţii în urma unor soluţii imaginative la care ajunge;
- raţional – asimilează şi analizează informaţiile mai ales logic;
- emoţional – asimilează şi analizează informaţiile mai ales emoţional (de exemplu, în baza propriilor valori/opţiuni);
- organizat – asimilează şi analizează informaţiile mai ales dacă sunt bine structurate;
- flexibil – asimilează şi analizează informaţiile prin descoperire şi participare personală.

II. R*ezultate*

Analiza acestor stiluri de învăţare în România s-a făcut de către Oakland *et al.*, Iliescu şi Dincă (2007) cu ajutorul *Learning Style Inventory*/LSI (test utilizabil pentru copii), pe aproximativ 6.000 de participanţi, în final reţinându-se un eşantion reprezentativ la nivel naţional de 2.400 de participanţi, copii peste 7 ani (vezi, pentru detalii, Oakland *et al.*/Iliescu şi Dincă, 2007). Eşantionul normativ american a fost format din 7.902 participanţi. Distribuţia scorurilor la LSI nu pune probleme în ceea ce priveşte normalitatea, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

A. Profilul psihologic de adâncime

Analiza performanţelor pe cele patru dimensiuni arată că rezultatele obţinute în România sunt, în general, comparabile cu

cele obţinute în SUA (de exemplu, avem aceleaşi dimensiuni în stilul de învăţare) (pentru detalii, vezi Oakland *et al.*/Iliescu şi Dincă, 2007).

Cele patru dimensiuni ale stilurilor de învăţare pot căpăta valori specifice (de exemplu, mai mult extravert decât intravert), adesea similare la români şi la americani, cu mici nuanţe prezentate mai jos după şi în baza datelor lui Oakland *et al.*/Iliescu şi Dincă (2007).

În ceea ce priveşte dimensiunea extravert-introvert, copiii români sunt mai echilibraţi între 7 şi 11 ani, tind să devină mai extraverţi între 12 şi 14 ani şi se reechilibrează după 14 ani. La fel ca eşantionul american (66% băieţi *vs.* 64% fete), atât băieţii (66%), cât şi fetele (65%) din eşantionul românesc preferă un stil mai extravert.

Dimensiunea organizat-flexibil arată că copiii români trec de la un stil mai organizat la vârste mici la unul mai flexibil la vârste mai mari. În ceea ce priveşte dimensiunea organizat-flexibil, în SUA 59% dintre fete preferă stilul organizat, în timp ce în România proporţia este de 64%; în cazul băieţilor, în SUA aceştia preferă un stil organizat în proporţie de 42%, iar în România procentul este mai echilibrat între organizare şi flexibilitate (55%).

Dimensiunile practic-imaginativ şi raţional-emoţional sunt mai puţin fluctuante cu vârsta. Există însă unele rezultate interesante în funcţie de gen. Astfel, dacă în SUA 72% dintre fete preferă un stil emoţional, în România proporţia este mai mică, de 54%. Pentru dimensiunea practic-imaginativ, la fel ca eşantionul din SUA, atât băieţii (66%), cât şi fetele (64%) preferă un stil mai practic.

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Stilurile de învăţare duc la nivelul profilului de suprafaţă la cunoştinţe declarative şi/sau procedurale. Am discutat deja despre performanţele slabe la testele PISA şi TIMSS. Şi nivelul de alfabetizare ştiinţifică pare destul de scăzut în ţară. Într-adevăr, un studiu despre percepţia ştiinţei la nivelul publicului larg

(Vlăsceanu *et al.*, 2010 – STISOC) arată un nivel îngrijorător de scăzut al alfabetizării ştiinţifice în România. Iată câteva informaţii prezentate în studiu (Vlăsceanu *et al.*, 2010):

- 42% dintre români consideră că Soarele se învârteşte în jurul Pământului;
- România are cel mai mare procent din populaţie (22%) dintre ţările europene, după Cipru, care consideră horoscopul/ astrologia „foarte ştiinţifice";
- în comparaţie cu media de aproximativ 20% a celor 29 de ţări din Uniunea Europeană, aproape 50% dintre români erau de acord în anul 2005 cu afirmaţia că „unele numere sunt deosebit de norocoase pentru anumiţi oameni";
- 55% dintre românii din mediul rural şi 47% dintre românii din mediul urban cred că culoarea roşie poate preveni deochiul; aproape 50% dintre români cred că vorba care spune că, dacă te mănâncă palma, vei primi bani ar trebui luată în serios.

III. Concluzii generale şi implicaţii

În general, stilurile de învăţare ale românilor sunt similare – cu mici nuanţe diferenţiatoare discutate mai sus – cu cele ale americanilor. Aşadar, cum se face atunci că performanţele noastre educaţionale (de exemplu, la testele PISA) sunt atât de slabe – şi mai slabe ca ale americanilor? Din nou, trebuie precizat că mediul educaţional nu este bine organizat pentru a se plia pe profilul psihologic al românilor. Spre exemplu, în cazul în care curriculumul este prea rigid, nu va lăsa subiectul să-şi adapteze conţinutul pe care trebuie să-l înveţe la stilul său de învăţare, ci va forţa, în mod greşit, schimbarea stilului de învăţare pentru a se adapta la conţinutul rigid existent. În SUA, sistemul educaţional este mult mai flexibil, conţinutul putând fi adaptat stilului cognitiv al subiectului chiar de către subiectul însuşi, nu neapărat de către profesor. Sigur, flexibilitatea nu este unidirecţională (de exemplu, de la conţinut la stil de învăţare), ci bidirecţională, conţinutul şi stilul de învăţare adaptându-se unul la altul, cu scopul unei achiziţonări performante de cunoştinţe declarative şi/sau

procedurale. Nu este atunci de mirare că asimilarea cunoştinţelor ştiinţifice are de suferit în ţară.

Chiar dacă aceste informaţii au fost prezentate corect în curriculum (de exemplu, ca greşeli/superstiţii), din cauză că predarea nu s-a făcut flexibil, în concordanţă cu stilurile de învăţare dominante ale elevilor, acestea nu s-au sedimentat ca atare în memoria de lungă durată (ci poate doar în memoria de scurtă durată – pentru a trece testul) şi astfel nu influenţează performanţa în mediul ecologic. Aşadar, un astfel de analfabetism ştiinţific nu se explică prin incapacitatea românilor de a învăţa, ci prin proasta gestionare a procesului de învăţare de către decidenţii în domeniu, care nu ţin cont de stilurile de învăţare ale românilor.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Limitele sunt inerente oricărui demers ştiinţific, fără remarci speciale. Studiile viitoare ar merita să testeze, într-o paradigmă de tip „personalizat şi validat ştiinţific" (*personalized evidence-based*), diverse formate ale conţinuturilor curriculumului raportate la diverse stiluri de învăţare, pentru a testa direct şi empiric relaţia dintre stilul de învăţare şi formatul conţinutului curricular.

Ţinând cont că eşantionul a fost reprezentativ naţional, iar unele rezultate în profilul de suprafaţă sunt coerente conceptual cu cele ale inteligenţei cristalizate sau ale altor studii (de exemplu, Vlăsceanu *et al.*, 2010), consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.1.4. Despre inteligenţa emoţională a românilor

I. Constructe

Inteligenţa emoţională este concepualizată prin două modalităţi în literatura de specialitate.

Primul model conceptualizează inteligenţa emoţională ca o aptitudine (IE-A) de a învăţa rapid informaţii sociale sau de a

rezolva probleme sociale; altfel spus, inteligenţa emoţională este conceptualizată similar cu inteligenţa, dar cu aplicabilitate pe probleme sociale şi adaptare socială (Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011).

Al doilea model conceptualizează inteligenţa emoţională ca o componentă a personalităţii, definită mai mult motivaţional: un ansamblu de deprinderi/competenţe noncognitive care favorizează adaptarea la mediu (Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009).

II. Rezultate

A. Profilul psihologic de adâncime

Mayer-Salovey-Caruso Emotional Inteligence Test/MSCEIT (vezi, pentru detalii, Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011). Inteligenţa emoţională ca aptitudine a fost evaluată cu *Mayer-Salovey-Caruso Emotional Inteligence Test*/MSCEIT (Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011). Eşantionul românesc (persoane între 17 şi 66 de ani) utilizat de Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi (2011) este reprezentativ naţional pentru educaţie şi etnicitate, dar nu e perfect reprezentativ pentru România în ceea ce priveşte zona de provenienţă; reprezentativitatea naţională a testului este însă satisfăcătoare, ţinând cont de scopul şi mediile de utilizare ale testului.

În profilul de adâncime, conform MSCEIT (Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011), există două dimensiuni importante ale inteligenţei emoţionale, şi anume: (1) inteligenţa emoţională experienţială – aptitudinea de a percepe informaţii emoţionale, de a le relaţiona cu alte informaţii şi a le utiliza pentru a facilita procesele de gândire – şi (2) inteligenţa emoţională strategică – aptitudinea de a înţelege informaţiile emoţionale şi a le utiliza strategic în deciziile/planurile proprii. Aceste două dimensiuni sunt expresia unui factor general numit inteligenţă emoţională.

Analizele comparative secundare ale rezultatelor lui Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi (2011) între români (N = 1.619) şi americani (N = 5.000) arată că atât la scorul general de inteligenţă emoţională,

cât şi la ambele dimensiuni americanii au scoruri mai mari decât românii ($p < 0,05$), la mărimi mari ale efectelor: $d = 1,7$ pentru scorul total al inteligenţei emoţionale; $d = 1,3$ pentru inteligenţa emoţională experienţială; şi $d = 1,3$ pentru inteligenţa emoţională strategică (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente). Indicii de asimetrie arată (vezi Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011) că distribuţia scorurilor aproximează distribuţia normală/gaussiană, iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

Emotional Quotient Inventory/EQI (pentru detalii, vezi Bar-On/ Livinţi şi Iliescu, 2009). Inteligenţa emoţională ca abilitate socială de adaptare este evaluată de *Emotional Quotient Inventory*/EQI (Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009). Eşantionul românesc ($N = 1.600$) utilizat de Bar-On/Livinţi şi Iliescu (2009) a fost stabilit printr-o eşantionare pe cote pentru o cât mai bună reprezentativitate naţională (vârsta minimă pentru administrarea testului este de 16 ani). S-au inclus în analize genul, vârsta, etnia, educaţia şi mediul de provenienţă, primii trei indicatori aproximând reprezentativitatea naţională (vezi Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009). Eşantionul american a fost format din 3.831 participanţi. Indicii de asimetrie arată (vezi Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009) că distribuţia scorurilor aproximează distribuţia normală/gaussiană (fără probleme de normalitate), iar coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

Profilul psihologic de adâncime este reprezentat în EQI de scalele compozite, care la români, în comparaţie cu americanii, se prezintă ca în tabelul 4.2 (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente). Analiza secundară de gen a rezultatelor lui Bar-On/Livinţi şi Iliescu (2009) arată că în eşantionul românesc scorul general de inteligenţă emoţională este semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai ridicat la bărbaţi decât la femei (fără însă a avea mărimi mari ale efectelor: $d = 0,13$). De asemenea, bărbaţii au scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai mari decât femeile la intrapersonal ($d =$

0,11), managementul stresului (d = 0,35), adaptabilitate (d = 0,28) şi starea generală (d = 0,14); femeile au scoruri mai mari ca bărbaţii la interpersonal (d = 0,39).

Tabelul 4.2. Inteligenţa emoţională în profilul de adâncime la români *versus* americani

Dimensiunile inteligenţei emoţionale	Românii (N = 1.683)	Americanii (N = 4.931)	Diferenţa
Scala intrapersonală (1-5)	0,12	0,00	+
Scala interpersonală (6-8)	0,06	0,00	+
Scala adaptabilităţii (9-11)	0,20	0,00	+
Scala managementului stresului (12-13)	0,11	0,00	+
Scala stării generale (14-15)	0,10	0,00	+
Coeficientul general de inteligenţă emoţională (1-15)	0,06	0,00	=

Notă: analiza secundară a rezultatelor lui Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009; + înseamnă că acea componentă este mai mare la eşantionul la care apare; = arată că nu există diferenţe semnificative statistic între eşantioane.

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Mayer-Salovey-Caruso Emotional Inteligence Test/MSCEIT (vezi, pentru detalii, Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011). În profilul de suprafaţă, dimensiunile generale ale profilului de adâncime din MSCEIT se exprimă prin patru aspecte (vezi, pentru detalii, Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011):

- percepere – aptitudinea de a identifica emoţiile proprii şi ale altora; este o expresie a inteligenţei emoţionale experienţiale;
- facilitare – aptitudinea de a utiliza emoţiile pentru a facilita gândirea; este o expresie a inteligenţei emoţionale experienţiale;
- înţelegere – aptitudinea de a înţelege se mnificaţiile emoţiilor, ale schimbărilor emoţionale şi ale situaţiilor emoţionale; este o expresie a inteligenţei emoţionale strategice;
- gestionare – aptitudinea de a gestiona emoţiile proprii şi ale altora; este o expresie a inteligenţei emoţionale strategice.

Analizele comparative secundare ale rezultatelor lui Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi (2011) între români (N = 1.619) şi americani (N = 5.000) arată că la toate cele patru componente americanii au scoruri mai mari ca românii ($p < 0,05$), unele la mărimi mari ale efectelor ($d = 1,8$ pentru percepere; $d = 1,25$ pentru înţelegere; şi $d = 1,2$ pentru gestionare); mărimea efectului este mică pentru facilitare ($d = 0,23$) (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente). Indicii de asimetrie arată că distribuţia scorurilor aproximează distribuţia normală/gaussiană (Mayer *et al.*/Iliescu şi Livinţi, 2011). Aceste rezultate pentru profilul de adâncime şi cel de suprafaţă se menţin şi atunci când codarea răspunsurilor participanţilor este făcută de experţi, nu doar pe baza consensului general.

Emotional Quotient Inventory/EQI (pentru detalii, vezi Bar-On/ Livinţi şi Iliescu, 2009). Profilul psihologic de suprafaţă este reprezentat în EQI de factorii descrişi de la 1 la 15 (vezi tabelul 4.3), care sunt expresii ale factorilor reprezentând scalele compozite (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente).

Tabelul 4.3. Inteligenţa emoţională în profilul de suprafaţă la români *versus* americani

Dimensiunile inteligenţei emoţionale	Americanii (N = 5.000)	Românii (N = 1.619)
(1) Respectul de sine (acceptarea şi aprecierea propriei persoane)		
(2) Conştiinţa de sine emoţională (înţelegerea propriilor emoţii)		
(3) Asertivitatea (apărarea drepturilor personale fără a afecta drepturile altora)		
(4) Independenţa (autonomie psihocomportamentală; nu depind de alţii, deşi pot colabora cu aceştia)		
(5) Autoactualizarea (realizarea propriului potenţial uman exprimată într-o viaţă plină de sensuri)		
(6) Empatia (înţelegerea sentimentelor altora)		
(7) Responsabilitatea socială (personale cooperante şi constructive social)		
(8) Relaţionarea interpersonală (creare şi menţinerea unor relaţii sociale satisfăcătoare)		

(9) Testarea realităţii (concordanţa între ceea ce credem şi ceea ce este; realism)	+ (d = 0,05)
(10) Flexibilitatea (adaptare psihocomportamentală la situaţii în schimbare)	+ (d = 0,11)
(11) Rezolvarea problemelor (capacitatea de a identifica, a confrunta şi a rezolva probleme)	+ (d = 0,17)
(12) Toleranţa la stres (adaptabilitatea la situaţii stresante fie prin rezolvarea acestora, fie prin adaptarea activă şi pozitivă la ele)	+ (d = 0,09)
(13) Controlul impulsurilor (autocontrol psihocomportamental crescut)	+ (d = 0,11)
(14) Optimism (aşteptări/expectanţe şi interpretări pozitive ale lucrurilor)	+ (d = 0,17)
(15) Fericire (atitudine pozitivă faţă de propria viaţă)	=
(16) Impresie pozitivă	+ (d = 0,55)
(17) Impresie negativă	+ (d = 0,14)

Notă: analiza secundară a rezultatelor lui Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009; + înseamnă că acea componentă este mai mare la eşantionul la care apare; = arată că nu există diferenţe semnificative statistic între eşantioane.

Analiza secundară de gen a rezultatelor lui Bar-On/Livinţi şi Iliescu (2009) arată că, în eşantionul românesc, femeile şi bărbaţii obţin acelaşi scor doar pe subscala fericire, impresie pozitivă şi impresie negativă. Bărbaţii au scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai mari decât femeile la respectul de sine ($d = 0,24$), asertivitate ($d = 0,26$), independenţă ($d = 0,23$), toleranţa la stres ($d = 0,43$), flexibilitate ($d = 0,28$), controlul impulsurilor ($d = 0,19$), testarea realităţii ($d = 0,13$), rezolvarea problemelor ($d = 0,26$), optimism ($d = 0,16$). Femeile au scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai ridicate decât bărbaţii la conştiinţa de sine emoţională ($d = 0,23$), autoactualizare ($d = 0,11$), empatie ($d = 0,46$), responsabilitate socială ($d = 0,38$) şi relaţionare interpersonală ($d = 0,23$). Aceste diferenţe de gen pot fi nuanţate de categoriile de vârstă (pentru detalii, vezi Bar-On/Livinţi şi Iliescu, 2009).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În ceea ce priveşte inteligenţa emoţională ca aptitudine (măsurată

prin MSCEIT), românii au scoruri mult mai mici decât americanii (cu mărimi mari ale efectelor), atât în profilul de adâncime, cât şi în cel de suprafaţă. Acest lucru este congruent cu rezultatele lui Karim (2011), care arată că, într-o cultură individualistă (SUA), inteligenţa emoţională ca aptitudine (MSCEIT) este mai mare decât într-o cultură colectivistă (Pakistan).

În ceea ce priveşte inteligenţa emoţională ca abilitate socială (măsurată prin EQI), la nivelul profilului de adâncime, românii au un nivel al inteligenţei emoţionale mai ridicat decât americanii. Acest nivel crescut se manifestă mai ales la nivel intrapersonal, în adaptabilitatea socială şi în modul în care aplică managementul stresului. Americanii au însă scoruri mai mari la relaţionarea interpersonală şi la starea generală de bine. Dar toate aceste diferenţe sunt mici ca mărime a efectului, astfel că nu au valoare pragmatică/ecologică. La nivelul profilului psihologic de suprafaţă prin EQI, diferenţele apar ca în tabelul 4.5. Dar şi aceste diferenţe sunt mici ca mărime a efectului, astfel că nu au valoare pragmatică/ecologică; există o singură diferenţă de nivel mediu (d = 0,55) în cazul impresiei pozitive, care sugerează că românii pot face o impresie iniţială mai bună decât americanii.

În ceea ce priveşte diferenţele de gen, atunci când acestea sunt semnificative, au mărimi mici ale efectului, mai reprezentative fiind empatia (care le favorizează pe femei: d = 0,46) şi toleranţa la stres (care îi favorizează pe bărbaţi: d = 0,43).

În concluzie, americanii au o inteligenţă emoţională ca aptitudine – capacitatea de a învăţa şi a rezolva situaţii sociale – mai mare ca românii, în timp ce românii au o inteligenţă emoţională ca abilitate socială – capacitatea de a se adapta social – similară ca impact practic/ecologic cu americanii (exceptând imaginea pozitivă, unde suntem mai eficienţi).

IV. L*imite* ş*i studii viitoare*

Nu există limite majore faţă de cele inerente unui demers ştiinţific. Aceste rezultate au fost prezise din analiza mediului cultural (3.4). Studiile viitoare ar fi interesant să coreleze componente ale

inteligenţei emoţionale cu cele ale inteligenţei şi creativităţii, în acelaşi design, pentru a înţelege mai bine interelaţionările dintre aceste constructe şi modul cum concură ele la realizarea succesului în viaţă. Karim şi Weisz (2010) arată că există o legătură pozitivă între inteligenţa emoţională măsurată ca aptitudine şi inteligenţa cristalizată. De asemenea, Di Fabio şi Palazzeschi (2009) arată o legătură între inteligenţa emoţională măsurată ca aptitudine şi inteligenţa fluidă. Aşadar, faptul că în această lucrare am găsit că inteligenţa fluidă, cea cristalizată şi cea emoţională ca aptitudine sunt mai scăzute la români întăreşte validitatea concluziilor formulate aici.

În fine, luând în calcul eşantioanele utilizate şi consistenţa logică a concluziilor, internă şi cu alte constructe relaţionate, consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii acestor concluzii.

4.1.1.5. Despre caracterul/temperamentul românilor

I. Constructe

Atunci când evaluăm răspunsurile noastre subiective, cognitive, comportamentale şi psihobiologice, stabile transsituaţional şi/sau în timp, prin prisma valorilor sau a dinamicii energetice, vorbim despre trăsături de personalitate de caracter, respectiv de temperament (vezi şi David, 2014b). Adesea aceste trăsături apar grupate în constructe mai globale.

Trăsăturile de personalitate sunt văzute ca atribute psihologice transsituaţionale şi relativ stabile în timp, care implică elemente cognitiv-evaluative (cognitive şi subiectiv-emoţionale), comportamentale şi psihobiologice; acestea se referă atât la atribute psihologice din profilul de adâncime, cât şi din cel de suprafaţă.

Există sute de teste de personalitate. Integrările a sute de cercetări din zeci de ţări/culturi au reliefat dimensiunile fundamentale ale personalităţii adultului normal prin modelul *Big*

Five (Costa şi McCrae, 1988). Odată stabilit acest model, aproape toate testele noi de personalitate se elaborează pe baza lui, iar cele anterioare se reinterpretează în acest cadru.

Conform modelului *Big Five*, indiferent de ţări/culturi, există cinci dimensiuni ale personalităţii umane, cu mici diferenţe între ţări/culturi, fiecare având mai multe faţete (Costa şi McCrae, 1988):

(1) emoţionalitate (neuroticismul – instabilitatea emoţională) (*neuroticism*), cu următoarele faţete psihologice: anxietate, furie-ostilitate, depresie, timiditate, impulsivitate şi vulnerabilitate psihologică (unii autorii folosesc şi termenul *nevrotism*);
(2) extraversiune (*extraversion*), cu următoarele faţete psihologice: căldură, spirit gregar, asertivitate, activism, căutarea senzaţiilor şi emoţiilor pozitive;
(3) deschidere (*openess*), cu următoarele faţete psihologice: fantezie, estetică, sentimente, acţiune, idei şi valori;
(4) agreabilitate (*agreability*), cu următoarele faţete psihologice: încredere, onestitate, altruism, complianţă, modestie şi blândeţe;
(5) conştiinciozitate (*conscientiousness*), cu următoarele faţete psihologice: competenţă, ordine, simţul datoriei, dorinţa de realizare, autodisciplină şi deliberare.

II. Rezultate

Aşa cum menţionam în capitolul 2, în general suntem interesaţi doar de rezultate semnificative statistic ($p < 0,05$), care au o mărime a efectului (d) de minimum 0,35. Numai astfel de rezultate au impact practic/ecologic. În cazul trăsăturilor de personalitate, mărimile mici (d minimum 0,20), dar semnificative statistic ($p < 0,05$) ale efectului pot conta foarte mult. Acest lucru se întâmplă deoarece trăsăturile de personalitate de tip caracter/temperament au rolul unor factori predispozanţi pentru un spectru larg de răspunsuri subiectiv-emoţionale, cognitive, comportamentale şi psihobiologice, care se pot potenţa reciproc, în final având un impact practic/ecologic mare.

A. Profilul psihologic de adâncime

NEO PI-R (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008). Eşantionul românesc (N = 2.200) din cercetarea lui Costa şi McCrae/Iliescu *et al.* (2008) aproximează reprezentativitatea naţională, adaptată la funcţia testului; eşantionul american a fost format din N = 1.000 de participanţi. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Analizat prin prisma modelelor psihologice clasice (de exemplu, modelul *Big Five* – vezi Costa şi McCrae, 1988) cu testul NEO PI-R (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008), profilul psihologic de adâncime al românilor, în comparaţie cu cel al americanilor, se prezintă în urma analizei secundare de date a rezultatelor lui Costa şi McCrae/Iliescu *et al.* (2008), astfel (pragul de semnificaţie statistică p < 0,05) (vezi şi David, 2014b, şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente):

(1) *emoţionalitatea* mai mare la români decât la americani (d = 0,27 pentru autoevaluare; d = 0,84 pentru heteroevaluare); această concluzie a fost clar prezisă de analiza mediului cultural, ceea ce îi întăreşte valoarea epistemică;

(2) *extraversiunea* mai mare la români decât la americani, atunci când este evaluată de alţii (heteroevaluare; d = 0,47), dar fără diferenţe semnificative statistic când este vorba despre autoevaluare. La acest nivel o componentă importantă e *spiritul gregar*, care este mai accentuat la români decât la americani (d = 0,26 pentru autoevaluare; d = 0,28 pentru heteroevaluare);

(3) *deschiderea psihologică* mai mare la americani decât la români când este autoevaluată (d = 0,24) şi mai mare la români decât la americani când e vorba despre evaluările făcute de alţii (heteroevaluare; d = 0,31); această concluzie confirmă predicţia făcută pe baza analizei mediului cultural, pentru autoevaluare;

(4) *agreabilitatea* mai mare la americani decât la români (d = 0,72 pentru autoevaluare; d = 0,62 pentru heteroevaluare); această concluzie a fost clar prezisă de analiza mediului cultural, ceea ce îi întăreşte valoarea epistemică;

(5) *conştinciozitatea* mai mare la americani decât la români (d = 0,15 pentru autoevaluare; d = 0,44 pentru heteroevaluare); această concluzie a fost clar prezisă de analiza mediului cultural, ceea ce îi întăreşte valoarea epistemică.

În general, diferenţele dintre autoevaluare (cum te evaluezi tu) şi heteroevaluare (cum te evaluează alţii la aceiaşi indicatori), nici chiar atunci când sunt semnificative statistic, nu au atins mărimi ale efectelor relevante practic/ecologic, cu excepţia extraversiunii pentru români (d = 0,54, scoruri mai mari la heteroevaluare) şi a conştinciozităţii pentru americani (d = 0,57, scoruri mai mari la heteroevaluare).

Modalitatea standard de interpretare a NEO-PI-R, cu cele mai bune calităţi psihometrice, este cea bazată pe autoevaluare sau combinaţia acesteia cu heteroevaluarea, dacă sunt în aceeaşi direcţie (sau nu se contrazic). Când autoevaluarea şi heteroevaluarea se contrazic, dăm o forţă mai mare autoevaluării (în analiza noastră contradicţia a apărut doar în cadrul deschiderii).

Aşadar, în baza rezultatelor obţinute, combinând autoevaluarea cu heteroevaluarea, românii, în comparaţie cu americanii, au scoruri mai mari la emoţionalitate şi extraversiune (mai ales prin spiritul gregar) şi scoruri mai mici la deschidere, agreabilitate şi conştiinciozitate. Aceste dimensiuni de bază se pot exprima la nivelul profilului psihologic de suprafaţă în mod mai pozitiv sau mai negativ, în funcţie de contextul cultural. În tabelul 4.4 prezint comparativ un profil de suprafaţă orientativ/ preliminar, cu ambele exprimări, prima pozitivă, iar a doua mai negativă.

Aceste caracteristici se pot manifesta diferit la bărbaţi faţă de femei; într-adevăr, dismorfismul sexual în personalitate pare să fie mai accentuat în ţările dezvoltate şi mai constrâns în ţările mai sărace (Schmitt *et al.*, 2008). Astfel, mai ales în ţările dezvoltate, femeile au în general scoruri mai mari la emoţionalitate, extraversiune, agreabilitate şi conştinciozitate, iar scala de

deschidere generează răspunsuri mixte sau nu apare cu diferenţe (Schmitt *et al.*, 2008). În România, acest dismorfism sexual în personalitate există doar la extraversiune şi deschidere, unde bărbaţii au scoruri mai mari (Schmitt *et al.*, 2008).

În fine, aceste rezultate sunt congruente cu cele obţinute în cazul creativităţii. Steel şi colaboratorii săi (2012) arată că deschiderea şi agreabilitatea scăzute sunt asociate cu un nivel mai redus de inovare; într-adevăr, toate componentele apar în această relaţie şi la români.

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Profilul psihologic de suprafaţă al românilor, comparativ cu cel al americanilor, pe baza analizei comparative de mai înainte, arată ca în tabelul 4.4 (vezi şi David, 2014b).

Tabelul 4.4. Patternuri posibile ale profilului psihologic de suprafaţă la români (coloana II), în comparaţie cu americanii (coloana III), în baza dimensiunilor fundamentale de personalitate din profilul psihologic de adâncime (coloana I)

Dimensiuni *Big Five*	Românii	Americanii
Extraversiune	• Reţinere • Rezervă	• Căldură în interpersonale/Au spirit gregar • Asertivitate
Agreabilitate	• Suspiciune • Neîncredere în oameni	• Încredere în oameni • Altruism
Conştiinciozitate	• Indisciplină • Dezordine	• Autodisciplină • Ordine
Stabilitate emoţională	• Instabilitate emoţională mai mare • Frecvenţă mai mare a stărilor de tristeţe	• Stabilitate emoţională/Calm • Echilibru
Deschidere	• Conservatorism • Rezistenţă la schimbare • Atenţie mai mare la tradiţii	• Deschidere la experienţă/Aventurieri • Curiozitate intelectuală

Perioada comunistă a construit un context psihocultural mai monolitic, astfel că profilul de suprafaţă a fost probabil mult mai omogen. Perioada postcomunistă, în spirit democratic, propune şi acceptă modele şi contexte diferite, astfel că profilul de suprafaţă

al românilor este mai eterogen, putând cuprinde cel puţin trei clase majore:

(1) *profil psihologic pozitiv*, caracterizat prin următoarele aspecte: flexibilitate/dinamism afectiv, spirit gregar/căldură în relaţii interpersonale, respect pentru autoritate, ambiţie şi creativitate;
(2) *profil psihologic negativ*, caracterizat prin următoarele aspecte: emoţionalitate/instabilitate afectivă, autonomie redusă, rezistenţă la schimbare, suspiciune şi invidie, lipsa disciplinei;
(3) *profil psihologic mixt*: conţinând în diverse combinaţii între 1 şi 2, pe dimensiunile descrise în tabelul 4.4.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Aşadar, la nivelul profilului psihologic de adâncime al românilor regăsim aspectele fundamentale ale personalităţii existente în majoritatea ţărilor/culturilor lumii; aici probabil că nu suntem nici „mai buni", nici „mai puţin buni" decât alte popoare!

Acestea fiind spuse, întrebarea-cheie devine acum: cum putem să construim şi să promovăm în prezent modele culturale care să favorizeze exprimarea aspectelor fundamentale ale personalităţii descrise în tabelul 4.4 (coloana I) într-un profil psihologic de suprafaţă cât mai pozitiv şi mai sănătos?

Analizând diaspora românească în domeniul ştiinţei şi/sau muncitorii români din străinătate – cuprinşi în structuri ghidate de instituţii sociale moderne –, se pot vedea performanţa şi respectul de care se bucură acolo cei mai mulţi (de exemplu, dacă în ţară se mai contaminează cu reguli ca „Las' că merge şi aşa", acolo devin adesea modele de urmat!). Cine face diferenţa? De ce au putut performa acolo, dar nu şi în ţară, în condiţiile în care este puţin probabil ca profilul psihologic de adâncime să se fi modificat la plecarea din ţară?

Ei bine, contextul cultural de acolo, prin instituţiile sociale moderne, e cel care scoate din profilul nostru de adâncime tot ceea ce este mai bun şi limitează expresia aspectelor negative. Aşadar, dacă ne pasă de ţara aceasta, atunci eu cred că este sarcina unei

noi generaţii de intelectuali (definită nu prin vârstă, ci prin valorile asumate!) de a construi un nou *ethos* al românilor – în sensul de instituţii culturale –, care să folosească la maximum potenţialul din profilul psihologic de adâncime, determind astfel un profil psihologic de suprafaţă care să ne transforme într-un popor fericit şi respectat, cu contribuţii-cheie la civilizaţia umană. Pentru aceasta este nevoie însă de o schimbare de paradigmă la toate nivelurile, schimbare ce poate fi făcută în beneficiul tuturor doar de cei care gândesc altfel şi cărora le pasă! Nu va fi uşor – vechile paradigme, prin oamenii lor aflaţi în poziţii de putere socială, se vor opune explicit sau implicit –, dar e o datorie a oricărui om care este patriot să-şi asume riscurile şi reacţiile negative ce vor apărea la adresa lui din partea establishment-ului, în numele unor valori care vor servi ţara şi pe cei mai mulţi cetăţeni români.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Limitele sunt inerente oricărui demers ştiinţific. Eşantionul românesc aproximează reprezentativitatea naţională, în funcţie de obiectivul testului, dar în viitor o aproximare mai exactă poate fi un obiect de studiu important. De asemenea, coroborarea acestor rezultate cu cele ale altor teste de personalitate derivate din modelul *Big Five* este foarte importantă.

Ţinând cont de faptul că profilul psihologic derivat de aici corespunde în general cu analiza mediului cultural şi/sau a creativităţii, unele aspecte fiind perfect anticipate din aceste analize (vezi secţiunile 3.4 şi 4.1.1.2), consider concluziile derivate aici cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.2. Despre profilul cognitiv al românilor

4.1.2.1. Despre raţionalitatea şi iraţionalitatea românilor

I. Constructe

Cogniţiile noastre centrale rezultă din experienţa culturală (de exemplu, educaţia formală şi informală) pe care o primim de-a lungul dezvoltării noastre ontogenetice, iar apoi pe tot parcursul vieţii, în interacţiune cu predispoziţiile genetice pe care le avem. Aceste cogniţii centrale sunt de obicei codate în sistemul nostru cognitiv sub forma unor scheme cognitive, ce funcţionează ca un filtru al lumii cu care interacţionăm. Într-adevăr, schemele cognitive influenţează prelucrările informaţionale ale mediului cu care interacţionăm, generând cogniţii specifice asociate cu aspectele specifice de mediu; aceste cogniţii specifice susţin apoi emoţii, comportamente şi răspunsuri psihobiologice specifice la situaţii specifice din mediul de viaţă (vezi, pentru detalii, David *et al.*, 2010; Ellis, 1994).

Dacă schemele cognitive sunt iraţionale, atunci acestea distorsionează modul de prelucrare informaţională a mediului (prin distorsiuni cognitive), generând cogniţii specifice distorsionate (de exemplu, gânduri automate) care susţin emoţii, comportamente şi răspunsuri psihobiologice dezadaptative. Aşadar, nu evenimentele cu care ne confruntăm ne influenţează răspunsurile, ci modul cum le prelucrăm (vezi figura 2.1 şi David *et al.*, 2010).

Între cogniţiile centrale şi distorsiunile induse de acestea, pe de o parte, şi gândurile automate, pe de altă parte, se interpun o serie de cogniţii intermediare (de exemplu, asumpţii, reguli) care conectează cele două niveluri cognitive (vezi Beck, 1995; David *et al.*, 2010).

Cogniţiile centrale/schemele cognitive sunt iraţionale dacă nu au suport logic, empiric şi pragmatic; acestea sunt factori de vulnerabilitate pentru tulburări psihice, susţinând, în interacţiune cu mediul, emoţii, comportamente şi răspunsuri psihobiologice dezadaptative. Cogniţiile centrale/schemele cognitive sunt raţionale dacă au suport logic empiric şi pragmatic; acestea constituie factori de sanogeneză (de sănătate) şi rezilienţă la stres, susţinând emoţii, comportamente şi răspunsuri psihobiologice

adaptative (vezi David *et al.*, 2010).

Cele mai studiate cogniţii centrale/scheme cognitive iraţionale sunt (pentru detalii, vezi David, 2006, 2012; David *et al.*, 2010; Ellis, 1994):

(1) gândirea rigidă/inflexibilă/absolutistă (*demandingness*) – atunci când ne formulăm dorinţele/scopurile în termeni rigizi de tip „trebuie cu necesitate": (a) „Eu trebuie să…"; (b) „Tu trebuie să…"; şi (c) „Viaţa trebuie să…";
(2) catastrofarea (*catastrophizing/awfulzing*) – atunci când evaluăm un fenomen drept „cel mai rău lucru care ni se poate întâmpla" sau „mai mult decât 100% rău";
(3) intoleranţa la frustrare (*frustration intolerance/low frustration tolerance*) – atunci când gândim că „nu putem tolera/suporta un anumit fenomen";
(4) evaluarea globală (*global evaluation*): (a) a propriei persoane (de exemplu, „Sunt prost" sau „Sunt bun"; (b) a altor persoane (de exemplu, „Este prost" sau „Este bun"); şi (3) a vieţii (de exemplu, „Viaţa este rea" sau „Viaţa este bună").

Cele mai studiate cogniţii centrale/scheme cognitive raţionale, ca alternative de sanogeneză la cele iraţionale, sunt (pentru detalii, vezi David, 2006, 2012; David *et al.*, 2010; Ellis, 1994):

(1) gândirea flexibilă/preferenţială (*preferences*), ca alternativă la gândirea rigidă – atunci când ne formulăm dorinţele/scopurile (cu referire la propria persoană, la alţii şi la viaţă) în termeni flexibili: „Prefer X şi fac tot ceea ce depinde de mine ca să-l obţin, dar accept că uneori lucrurile nu se întâmplă aşa cum doresc eu, în ciuda efortului pe care îl fac"; aşadar, gândirea flexibilă are următoarele componente psihologice: preferinţă, intensitate motivaţională şi acceptare;
(2) evaluarea nuanţată a „răului" (*badness*), ca alternativă la catastrofare – atunci când evaluăm nuanţat un fenomen drept rău: „Este foarte rău"; „Pe o scală de la 1 la 100 este rău în proporţie de 90%" etc.;
(3) toleranţa la frustrare (*frustration tolerance/high frustration*

tolerance), ca alternativă la intoleranţa la frustrare – atunci când gândim că putem tolera un anumit fenomen, chiar dacă nu ne place;

(4) evaluarea nuanţată şi acceptarea necondiţionată (*unconditional acceptance*) a propriei persoane (de exemplu, „Mă accept necondiţionat ca persoană, însemnând că comportamentul meu a fost neperformant şi trebuie să-l îmbunătăţesc, nu că eu sunt prost ca persoană"), a altor persoane şi a vieţii; această componentă implică: evaluarea nuanţată a comportamentelor, nu generalizarea excesivă la persoană şi acceptarea necondiţionată a persoanelor/situaţiilor (fără ca aceasta să însemne că suntem de acord cu ele: se acceptă doar existenţa lor).

Gândirea rigidă este procesul central din care derivă apoi celelalte cogniţii/scheme iraţionale. Gândirea flexibilă este procesul central din care derivă apoi celelalte cogniţii/scheme raţionale. Aşa cum am spus, există sute de studii care susţin empiric rolul cogniţiilor/schemelor iraţionale în psihopatologie şi rolul cogniţiilor/schemelor raţionale în promovarea şi menţinerea sănătăţii psihice (vezi, pentru detalii, David *et al.*, 2010).

Cogniţiile raţionale şi cele iraţionale nu reprezintă structuri bipolare. Altfel spus, un scor mare la iraţionalitate nu reprezintă un scor mic la raţionalitate şi invers (David *et al.*, 2010). Într-adevăr, uneori un scor mic la iraţionalitate (de exemplu, un scor scăzut la „Trebuie să reuşesc şi nu pot concepe altfel") poate însemna lipsa dorinţei/motivării pentru ceva (de exemplu, „Nu mă interesează dacă reuşesc sau nu"), nu o motivare raţională pentru ceva (de exemplu, „Fac tot ceea ce depinde de mine ca să reuşesc, dar accept faptul că, încercând asta, s-ar putea ca lucrurile să nu stea aşa cum doresc eu").

II. Rezultate[1]

A. Profilul psihologic de adâncime

Attitudes and Beliefs Scale II (Agiurgioaei Boie, 2014; DiGiuseppe *et al.*/Macavei, 2007) evaluează cogniţiile raţionale şi iraţionale ca scheme profunde ale personalităţii umane.

Agiurgioaei Boie (2014) compară un eşantion românesc (N = 178; vârsta medie: 20,22 ani) cu un eşantion american (N = 240; vârsta medie: 27,67 ani), amândouă extrase din populaţia generală, şi obţine următoarele rezultate semnificative statistic ($p < 0,05$), americanii având scoruri mai mari decât românii la iraţionalitate: (1) gândire rigidă: d = 0,73; (2) catastrofare: d = 0,68; (3) intoleranţă la frustrare: d = 0,65 şi (4) evaluare globală: d = 0,49. Mai precis, gândirea rigidă a americanilor este mai puternică în comparaţie cu a românilor, cu referire la realizare (d = 0,89), confort (d = 0,5) şi aprobare (d = 0,44). Catastrofarea americanilor este mai puternică în comparaţie cu a românilor, cu referire la realizare (d = 0,59), confort (d = 0,51) şi aprobare (d = 0,72). Intoleranţa la frustrare a americanilor este mai puternică în comparaţie cu a românilor, cu referire la realizare (d = 0,71), confort (d = 0,6) şi aprobare (d = 0,45). Evaluarea globală a americanilor este mai puternică în comparaţie cu a românilor, cu referire la realizare (d = 0,46), confort (d = 0,43) şi aprobare (d = 0,48). Rezultatele românilor sunt similare ca impact practic/ecologic cu cele ale participanţilor din India (N = 101) şi din Costa Rica (N = 142) (Agiurgioaei Boie, 2014).

Macavei (2002) compară un eşantion românesc (N = 350; vârsta medie: 20,11 ani), format din elevi, studenţi şi adulţi angajaţi în muncă, cu un eşantion american format majoritar din studenţi la Psihologie (N = 764) (DiGiuseppe *et al.*, 1988) şi obţine următoarele rezultate semnificative statistic ($p < 0,05$), românii având scoruri mai mari ca americanii la iraţionalitate: (1) gândire rigidă: d = 0,87; (2) catastrofare: d = 0,77; (3) intoleranţă la frustrare: d = 0,46 şi (4) evaluare globală: d = 0,69. Acest pattern este confirmat de DiGiuseppe *et al.*/Macavei (2007) pe un eşantion românesc similar de N = 340, dar cu vârsta medie mai mare (35,13 ani).

Diferenţele de rezultate dintre Agiurgioaei Boie (2014), pe de o parte, şi Macavei (2002) şi DiGiuseppe *et al.*/Macavei (2007), pe de altă parte, se pot explica prin compoziţia diferită a eşantioanelor

utilizate.

Astfel, în analizele lui Macavei (2002) şi DiGiuseppe *et al.*/ Macavei (2007), românii au un stil cognitiv mai iraţional decât americanii (DiGiusepe *et al.*, 1988). Trebuie însă observat că eşantioanele româneşti sunt extrase din populaţia generală şi au o compoziţie mixtă (elevi/studenţi/adulţi angajaţi în muncă), fiind dominate de elevi/studenţi (vârsta medie: 20,11 ani) în Macavei (2002) şi de studenţi/adulţi angajaţi (vârsta medie: 35,13 ani) în DiGiuseppe *et al.*/Macavei (2007), în timp ce eşantionul american este format majoritar din studenţi la Psihologie (DiGiuseppe *et al.*, 1988). Într-adevăr, se pare că studenţii la/absolvenţii de Psihologie au scoruri mai scăzute la iraţionalitate decât populaţia generală; în acest sens, am comparat mai multe baze de date cu referire la cogniţiile iraţionale:

(1) Sava (2009; N = 154; vârsta: 21 de ani) şi Mogoaşe şi Ştefan (2013; N = 215; vârsta: 23,12 ani) folosesc doar studenţi la Psihologie din România şi obţin scoruri similare;

(2) Cândea şi colaboratorii săi (comunicare personală/în curs de apariţie) folosesc un eşantion de studenţi (N = 284; vârsta: 21,19 ani), în care majoritari sunt studenţii la Psihologie, şi obţin rezultate similare cu DiGiuseppe şi colaboratorii lui (1988), care utilizează un eşantion în care majoritari sunt studenţii la Psihologie (N = 722; vârsta 29,5 ani); scorurile obţinute în aceste două studii sunt uşor mai crescute decât cele ale lui Sava (2009; N = 154) şi Mogoaşe şi Ştefan (2013; N = 215). Spre exemplu, comparând eşantionul american original format majoritar din studenţi la Psihologie (DiGiuseppe *et al.*, 1988) cu eşantionul românesc similar de populaţie studenţească la Psihologie (Sava, 2009), am observat că scorurile americanilor la iraţionalitate sunt uşor mai ridicate decât ale românilor, în registre spre medie şi medii ale mărimii efectelor: (1) gândire rigidă: d = 0,25; (2) catastrofare: d = 0,31; (3) intoleranţă la frustrare: d = 0,48 şi (4) evaluare globală: d = 0,33;

(3) Macavei (2002) şi DiGiuseppe *et al.*/Macavei (2007) compară un eşantion românesc format din elevi, studenţi şi adulţi angajaţi

în muncă cu un eşantion american format majoritar din studenţi la Psihologie (DiGiuseppe *et al.*, 1988), obţinând pentru români scoruri mult mai mari la iraţionalitate;

(4) Moldovan (2006) a identificat scoruri diferite la iraţionalitate la participanţii psihologi români *versus* participanţii români din populaţia generală, ultimii având scoruri mai mari (d = 0,69);

(5) acest lucru se observă şi pe eşantionul american (vezi Agiurgioaei Boie, 2014 – populaţie generală *vs.* DiGiuseppe *et al.*, 1988 – studenţi majoritar la Psihologie);

(6) în fine, studenţii români la Psihologie (N = 591) au scoruri mai mari la cogniţiile raţionale (acceptarea necondiţionată) decât populaţia românească generală (N = 437) ($p < 0,05$; d = 0,36) (David *et al.*, 2013).

Pentru a înţelege şi mai bine aceste diferenţe, am comparat prin analize secundare eşantioanele româneşti extrase din populaţia generală (Macavei, 2002; DiGiuseppe *et al.*/Macavei, 2007) care conţin şi elevi cu cel românesc din cercetarea lui Agiurgioaei Boie (2014) extras din populaţia generală, dar care nu conţine elevi, observând astfel că Agiurgioaei Boie obţine scoruri mult mai mici la iraţionalitate ($p < 0,05$): (1) gândire rigidă; d = 1 (Macavei, 2002); d = 0,74 (DiGiuseppe *et al.*/Macavei, 2007); (2) catastrofare: d = 0,84; d = 0,53; (3) intoleranţă la frustrare: d = 0,80; d = 0,56; (4) evaluare globală: d = 0,51; d = 0,35. Aşadar, foarte probabil, elevii români, principalul element diferenţiator faţă de Agiurgioaei Boie (2014), adăugaţi eşantioanelor lui Macavei (2002) şi DiGiuseppe *et al.*/Macavei (2007), au crescut nivelul de iraţionalitate.

În ceea ce priveşte cogniţiile raţionale legate de acceptarea necondiţionată, nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între români (N = 437) (Chamberlain şi Haaga/Macavei, 2007) şi americani (N = 107) (Chamberlain şi Haaga, 2001) (ambele eşantioane au fost extrase din populaţia generală de adulţi).

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Dysfunctional Attitude Scale/DAS (Weissman şi Beck, 1978; Weissman şi Beck/Macavei, 2007) evaluează cogniţiile intermediare, surprinzând şi unele cogniţii centrale.

Deşi există o diferenţă semnificativă statistic ($p < 0,05$) între eşantionul românesc (N = 682; vârsta medie: 34,42 ani) (Weissman şi Beck/Macavei, 2007) şi eşantionul american (N = 718; vârsta medie > 23 de ani) (Haeffel *et al.*, 2005), arătând un scor uşor mai mare al iraţionalităţii la români, diferenţa nu este relevantă clinic/ecologic ($d = 0,21$). Lipsa unei diferenţe semnificative practic/ecologic este întărită şi de faptul că, atunci când comparăm rezultatele eşantionului românesc cu rezultatele mai recente ale unui eşantion american (N = 104; vârsta medie: 19,64 ani) (Conway *et al.*, 2014), diferenţele nu sunt semnificative nici statistic ($p > 0,05$).

Automatic Thoughts Questionnaire/ATQ (Hollon şi Kendall/Moldovan, 2007). Gândurile automate sunt generate de cogniţiile iraţionale în interacţiune cu evenimentele de viaţă. Rezultatele unui eşantion românesc (N = 245) au fost comparate cu rezultatele unui eşantion american (a cărui medie a fost estimată de la varianta cu 30 de itemi la varianta cu 15 itemi), Hollon şi Kendall/Moldovan (2007), fără rezultate semnificative practic/ecologic ($d = 0,12$). Aceleaşi rezultate se obţin şi dacă analizăm varianta ATQ cu 30 de itemi, comparând un eşantion românesc de convenienţă (Răscol, 2014; N = 33) cu un eşantion american (Hollon şi Kendall, 1980; N = 21) şi cu unul turc (Batmaz *et al.*, 2013; N = 120) ($p > 0,05$).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Patternurile cognitive analizate aici sunt transculturale (vezi, pentru detalii, şi David *et al.*, 2010). În analizele prezentate, coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

În analiza lui Agiurgioaei Boie (2014), americanii au un stil iraţional mai accentuat decât românii. Trebuie să observăm însă că eşantionul românesc este foarte tânăr (vârsta medie: 20,22 ani)

în raport cu eşantionul american (vârsta medie: 27,67 ani), cel indian (vârsta medie: 35,20 ani) şi cel din Costa Rica (vârsta medie: 33,16). De asemenea, eşantionul românesc este dominat de participanţi cu studii medii (75%), cel american are participanţi cu studii medii într-un procent mai scăzut decât cel românesc (54%), iar cel indian (96%) şi cel din Costa Rica (75%) este dominat de participanţi cu studii superioare.

Scorurile mari la iraţionalitate obţinute de Macavei (2002) şi DiGiuseppe *et al.*/Macavei (2007) pe eşantioanele româneşti, comparabile cu cele ale eşantionului american din cercetarea lui Agiurgioaei Boie (2014), s-ar putea datora prezenţei elevilor (mai ales în Macavei, 2002) şi a elevilor şi adulţilor angajaţi în muncă (mai ales la DiGiuseppe *et al.*/Macavei, 2007).

Aşadar, când comparăm eşantioane româneşti şi americane extrase din populaţia generală (Agiurgioaei Boie, 2014), atunci nivelul de iraţionalitate al americanilor este mai ridicat decât cel al românilor. Dacă includem în eşantioanele româneşti şi elevi, atunci nivelul de iraţionalitate al românilor este comparabil cu cel al americanilor (populaţia generală).

Tind să conchid că: (1) populaţia românească generală are un scor mai scăzut la iraţionalitate decât populaţia americană generală, (2) elevii români par să aibă un scor mai ridicat la iraţionalitate, faţă de populaţia generală şi (3) nu există diferenţe majore între români şi americani prin prisma cogniţiilor intermediare şi a gândurilor automate.

În cazul în care concluziile sunt corecte şi tendinţele spre iraţionalitate la americani sunt mai puternice decât cele ale românilor (în populaţia generală), aşa cum am conchis aici, atunci mă aştept ca nivelul psihopatologiei să fie mai ridicat la americani, în comparaţie cu românii; acest lucru a fost confirmat de analizele din secţiunea 4.1.6, pe eşantioane reprezentative. Similar, dacă într-adevăr elevii români au niveluri mai mari de iraţionalitate, aşa cum am sugerat aici, atunci mă aştept ca şi nivelul de psihopatologie să fie mai ridicat decât la tinerii americani; acest lucru a fost confirmat în unele situaţii clinice (vezi secţiunea

4.1.7.3), pe eşantioane reprezentative.

Atenţie însă, iraţionalitatea mai mică nu duce în cazul românilor la o raţionalitate mai mare. Glosând metaforic, aceste concluzii sunt perfect congruente cu mitul mioritic românesc, unde acceptarea neconditiţionată a destinului nu este o acceptare necondiţionată raţională (de exemplu, „Fac tot ceea ce depinde de mine ca să scap, dar accept că s-ar putea să nu reuşesc şi ar fi bine să mă pregătesc pentru asta”), ci una ce pare să exprime mai degrabă lipsa de dorinţă/resemnarea (de exemplu, „Accept necondiţionat ceea ce se întâmplă”).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Eşantioanele utilizate aici au fost de convenienţă. Dar patternul obţinut a fost replicat în multe studii cu eşantioane similare şi/sau diferite (vezi şi analiza teoretică din David *et al.*, 2010) şi este validat prin predicţiile confirmate asupra diferenţei de psihopatologie dintre americani şi români, identificată pe eşantioane reprezentative naţional (vezi secţiunile 4.1.6 şi 4.1.7.3). Studiile viitoare merită să investigheze în acelaşi design, folosind eşantioane reprezentative naţional, aceşti factori cognitivi ai vulnerabilităţii şi rezilienţei împreună cu elementele de psihopatologie şi de sănătate psihică.

Luând în calcul tipul de eşantioane şi coroborarea empirică a rezultatelor de aici cu altele relaţionate logic şi conceptual (din secţiunile 4.1.6 şi 4.1.7.3), consider concluziile formulate cunoştinţe validate ştiinţific, fiind însă nevoie de alte studii suplimentare pentru a întări validitatea concluziilor formulate.

4.1.2.2. Despre stima de sine, identitatea personală şi mecanismele defensive ale românilor: implicaţii pentru sănătatea mintală

I. Constructe

Stima de sine se referă la modul global în care ne evaluăm propria

persoană. O stimă de sine pozitivă corelează cu o stare de sănătate psihologică, în timp ce o stimă de sine negativă corelează cu stări de suferinţă psihologică (vezi şi Chamberlain şi Haaga, 2001). Stima de sine negativă reprezintă complexe de inferioritate; când complexul de inferioritate nu este compensat, atunci, de obicei, rezultă tulburări de tip depresiv. Adesea, complexul de inferioritate este însă compensat psihologic prin mecanisme defensive, ducând la complexe de superioritate.

Heine (2003) face distincţie între (1) autoprezentare (*self-enhancement*) şi autodezvoltare (*self-improvement*), similare cu distincţiile operate de Hofstede şi colaboratorii săi (2010) cu referire la orientarea pe termen scurt şi cea pe termen lung (pragmatism). Autoprezentarea se referă la exagerarea aspectelor pozitive ale propriei persoane, faţă de cele negative; aceasta corelează cu stabilitatea personală (*self-stability*). Autodezvoltarea se referă la tendinţa de a identifica, a reflecta şi chiar a exagera aspectele personale negative pentru a le corecta (vezi şi Minkov, 2008). Dacă cineva are o autoprezentare puternică, va încerca mereu să o protejeze, astfel că se va implica în sarcini adesea mai uşoare şi neprovocatoare care să-i confirme aspectele pozitive (vezi Minkov, 2008). Dacă cineva are o autodezvoltare puternică – o imagine flexibilă şi dialectică despre propria persoană –, va aborda mai uşor lucruri noi şi riscante pentru imaginea personală (vezi Minkov, 2008). În timp ce autodezvoltarea pare să fie o caracteristică a culturii japoneze, autoprezentarea este tipică culturii americane (Kitayama *et al.*, 1997).

Identitatea personală distinctă este un factor motivator fundamental în toate ţările/culturile lumii, asociat cu stima de sine, adesea formând constructe multidimensionale (de exemplu, care pot include şi autoeficacitatea).

În evaluarea stimei de sine poate interveni o distorsiune generată de dezirabilitatea socială. Aceasta are două componente (vezi He *et al.*, 2015): (1) asumarea atributelor pozitive şi (2) negarea atributelor negative.

Dezirabiliatea socială este strâns legată de mecanismele

defensive/de *coping*. Mecanismele defensive (de exemplu, negarea aspectelor negative, minimizarea aspectelor negative, accentuarea aspectelor pozitive etc. – vezi, pentru detalii, David, 2012) pot compensa o stimă de sine negativă, transformând-o în una pozitivă. Sigur, fiind pozitivă prin compensare, nu prin evoluţia sa naturală, aceasta este extrem de instabilă, putând fi uşor destabilizată. Deoarece destabilizarea duce la o stimă de sine negativă şi deci la suferinţă psihologică, astfel de subiecţi evită situaţiile care ar putea atenta la stima de sine pozitivă compensată pe care o au, devenind astfel extrem de rigizi şi dificili (şi vulnerabili psihologic). De aceea pentru o stimă de sine pozitivă obţinută prin compensare folosim adesea în psihologie sintagma *sănătate mintală iluzorie* (Shedler *et al.*, 1993); sănătatea mintală e iluzorie deoarece este extrem de instabilă şi adesea, ca urmare a experienţelor de viaţă neprevăzute, ajungem la decompensare – altfel spus, la stima de sine negativă de bază care ne caracterizează şi care este asociată cu suferinţă psihologică.

II. Rezultate

A. Stima de sine

Stima de sine a fost evaluată de Schmitt şi Allik (2005) în 53 de ţări/culturi. România a ocupat locul 47 din 53 de ţări/culturi analizate. Dintre ţările/culturile cu valori statistice semnificativ ($p < 0,05$) mai mari decât ale României menţionez SUA ($d = 0,59$), Spania ($d = 0,49$), Italia ($d = 0,24$), Marea Britanie ($d = 0,22$). Autorii au calculat un indicator M (*metatraitedness*) ale cărui valori mici arată o variabilitate mare a răspunsurilor la itemi. Ţările/Culturile care exprimă puternic această variabilitate sunt: Bangladesh, Bolivia, Botswana, Congo, Etiopia, Malaysia, Mexic, România şi Tanzania. Acest lucru sugerează că stima de sine este un concept mai puţin coeziv pentru aceste ţări/culturi (Schmitt şi Allik, 2005).

În analiza secundară de date asupra rezultatelor MMPI-2 obţinute de Butcher *et al.*/Munteanu *et al.* (2012), stima de sine a

românilor (N = 2.198) este mai mică decât cea a americanilor (N = 2.600; p < 0,05; d = 0,43). Aceasta înseamnă că aproximativ 67% dintre români au un scor al stimei de sine mai scăzut decât valoarea medie a stimei de sine a americanilor.

Aşa cum arată Schmitt şi Allik (2005), culturile colectiviste au o stimă de sine exprimată mai ales prin autoapreciere/autoiubire (*self-liking*), în timp ce culturile individualiste au o stimă de sine definită mai ales în termeni de autocompetenţă (*self-competence*). România are însă un nivel statistic semnificativ (p < 0,05) de autocompetenţă mai mare decât cel de autoapreciere (d = 1,58). Scorul general mai scăzut al stimei de sine a românilor se referă aşadar la un scor foarte scăzut la autoapreciere/autoiubire; într-adevăr, poziţia României la acest scor la autoapreciere/autoiubire este a 52-a din 53 de ţări/culturi analizate (Schmitt şi Allik, 2005).

Minkov (2008) prezintă un indice al monumentalismului, şi anume în ce măsură eul personal este văzut ca pozitiv şi stabil (ca un monument). Un scor mare corespunde autoprezentării (asociată în modelul elaborat de Hofstede şi colaboratorii săi, 2010, cu orientarea pe termen scurt), iar un scor mai scăzut autodezvoltării (asociată în modelul elaborat de Hofstede şi colaboratorii săi, 2010, cu orientarea pe termen lung). După Minkov (2008), România are un scor la monumentalism de 10. Alte ţări au scoruri mult mai mari – SUA: 148; Canada: 64; Islanda: 43; Spania: 20 etc. Alte ţări au scoruri mult mai mici – China: – 206; Germania: –92; Japonia: –60; Olanda: –55; Franţa: –42 etc. Este interesant că dintre ţările Europei de Est analizate (24 de ţări/ culturi) România are al doilea scor, fiind întrecută doar de Albania (11); doar Polonia mai are un scor pozitiv (6), restul acestor ţări având scoruri negative, ceea ce indică un indice scăzut al monumentalităţii, şi anume un stil cultural pragmatic (orientare pe termen lung), dar de intensitate scăzută (vezi Minkov, 2008). Acest indicator a fost validat şi prin faptul că este invers relaţionat cu performanţa în matematică, evaluată cu testele PISA şi TIMSS; într-adevăr, cei care au un eu prea pozitiv nu se mai motivează pentru performanţă şi competiţie, condiţii care ar putea să le

fisureze eul pozitiv creat prin autoprezentare (vezi Minkov, 2008).

B. Identitatea personală

Identitatea personală distinctă este un factor motivator fundamental în toate culturile lumii. În culturile individualiste, identitatea personală este mai mult definită de unicitatea obţinută prin diferenţiere şi separare, în timp ce în culturile colectiviste, ca România, aceasta este obţinută mai ales prin poziţia socială şi identificarea cu aspiraţiile grupului de apartenenţă (Becker *et al.*, 2012).

C. Dezirabilitatea socială

Dezirabilitatea socială a fost investigată de He şi colaboratorii săi (2015) în 20 de ţări/culturi. Aşa cum am afirmat mai sus, dezirabiliatea socială are două componente: (1) asumarea atributelor pozitive şi (2) negarea atributelor negative. În timp ce, în general, femeile au scoruri mai ridicate la asumarea atributelor pozitive, bărbaţii au scoruri mai ridicate la negarea atributelor negative. Aceasta din urmă corelează negativ cu Indicele Dezvoltării Umane şi este mai variabilă intercultural decât asumarea atributelor pozitive. Ambele componente corelează cu aspecte ale personalităţii care corespund cu *fitting in* (a se potrivi/a fi acceptat undeva) (vezi He *et al.*, 2015, pentru detalii).

Indicele de negare a atributelor negative în cazul României a fost de 2,64 (după He *et al.*, 2015). Următoarele ţări/culturi au un scor mai mare decât România: Africa de Sud, Kenya, Portugalia, Togo. Următoarele ţări/culturi au un nivel mai scăzut al negării decât România: China, Franţa, Germania, Grecia (egal cu România), Indonezia, Israel, Italia, Mexic, Olanda, Noua Zeelandă, Singapore, Spania, SUA, Turcia (după He *et al.*, 2015).

Indicele de asumare a atributelor pozitive în cazul României a fost de 4,29 (He *et al.*, 2015). Toate ţările/culturile analizate au avut un indice mai scăzut decât al României: Africa de Sud, China,

Franţa, Germania, Grecia, Indonezia, Israel, Italia, Kenya, Mexic, Olanda, Noua Zeelandă, Portugalia, Singapore, Spania, SUA, Togo şi Turcia (după He *et al.*, 2015).

După He *et al.* (2015), un scor mare de asumare a atributelor pozitive corelează pozitiv şi semnificativ statistic ($p < 0,05$) cu religiozitatea ($r = 0,30$). Un scor mare de negare a atributelor negative corelează semnificativ statistic ($p < 0,05$) cu Indicele Dezvoltării Umane ($r = –0,60$), pozitiv cu evitarea incertitudinii ($r = 0,60$), armonia ($r = 0,34$), agreabilitatea ($r = 0,55$) şi deschiderea ($r = 0,32$) (vezi He *et al.*, 2015).

D. Mecanismele de apărare/defensive/adaptare/*coping*

Freud (1915/1957) a definit represia/refularea/reprimarea drept un proces prin care un anumit conţinut mintal este eliminat şi ţinut în afara conştiinţei. Represia era văzută ca mecanismul defensiv principal, celelalte mecanisme de apărare (de exemplu, raţionalizarea, sublimarea, reacţia inversă, deplasarea etc.) (vezi, pentru detalii, David, 2012) fiind adesea puse în funcţiune dacă păstrarea conţinutului mintal reprimat era dificilă. În principiu, reprimarea unui conţinut mintal se poate face intenţionat/conştient sau neintenţionat/inconştient (iar aici mai adaug şi neintenţionat/conştient – vezi David, 2014a). Tradiţia psihanalitică s-a focalizat pe mecanismul neintenţionat/inconştient, însă fără să reuşească să producă teste şi rezultate convingătoare. Astfel că ştiinţele cognitive s-au focalizat pe componenta conştientă a reprimării, în forma mecanismelor de adaptare/*coping* (Lazarus, 1994).

Mecanismele defensive au fost analizate în această lucrare în logica *Minnesota Multiphasic Personality Inventory*/MMPI-2 (Butcher *et al.*/Munteanu *et al.*, 2012).

Eşantionul românesc ($N = 2.198$) este reprezentativ naţional, fiind echilibrat pe gen, vârstă, nivel de educaţie şi mediul de provenienţă (vezi Butcher *et al.*/Munteanu *et al.*, 2012).

Rezultatele în urma analizei secundare de date asupra

rezultatelor obţinute de Butcher *et al.*/Munteanu *et al.* (2012; MMPI-2) pentru măsurarea atitudinii defensive, comparativ pentru români (N = 2.198) şi americani (N = 2.600), arată astfel (scorurile românilor fiind mai mari decât ale americanilor):

(1) scala minciunii – scorurile mari surprind personalitatea defensivă exprimată într-un set mintal defensiv care neagă aspectele negative cu referire la propria persoană: d = 0,88 pentru bărbaţi şi d = 0,94 pentru femei;
(2) scala corecţiei – scorurile mari surprind atitudinea defensivă faţă de modul de răspuns la itemii testului, prin corecţie/ compensare (de exemplu, prezintă aspectele negative drept mai puţin accentuate): d = 0,37 pentru bărbaţi şi d = 0,42 pentru femei;
(3) scala autoprezentării la superlativ – scorurile mari surprind tendinţa de a se prezenta mai pozitiv decât este în situaţia reală: d = 0,52 la bărbaţi şi d = 0,47 la femei.

Scalele profilului psihologic defensiv arată aşadar o tendinţă mai mare a românilor, în comparaţie cu americanii, de a nega aspectele negative, de a compensa aspectele negative (a le prezenta mai puţin negative) şi de a exagera aspectele pozitive. Foarte probabil, acest profil defensiv ar trebui să ducă la scoruri mai mici la scalele clinice. Într-adevăr, examinând scalele clinice din MMPI 2 (vezi secţiunea 4.1.6.4), românii au în general scoruri mai mici ca americanii. Această situaţie se poate explica prin mecanismele defensive/de *coping* ale românilor care se aplică la itemii clinici ai MMPI-2, ceea ce face ca scorurile românilor să fie adesea mai scăzute decât cele ale americanilor.

Pentru a înţelege mai clar atributul defensiv al românilor, am examinat şi rezultatele la scalele de validitate a MMPI-2 (analizând secundar rezultatele prezentate de Butcher *et al.*/Munteanu *et al.*, 2012). Astfel, la scalele de evaluare a răspunsurilor inconstante (scala inconstanţei variabile în răspunsuri şi scala inconstanţei puternice în răspunsuri) nu apar diferenţe semnificative clinic/ ecologic între români (N = 2.198) şi americani (N = 2.600), fie

bărbaţi, fie femei (toate mărimile efectului sunt mici sau spre 0). Rezultatele la scalele de evaluare a răspunsurilor aleatorii, comparativ pentru români (N = 2.198) şi americani (N = 2.600), arată astfel:

- scala lipsei de frecvenţă – scorurile mari surprind răspunsuri aleatorii, intenţionate sau neintenţionate: d = 0,47 pentru bărbaţi şi d = 0,69 pentru femei (scorurile românilor fiind mai mari decât ale americanilor);
- scala Fb – scorurile mari surprind răspunsurile aleatorii în partea a doua a testului: d = 0,20 la bărbaţi şi d = 0,26 la femei (scorurile românilor fiind mai mici decât ale americanilor, dar la mărimi mici ale efectului);
- scala Fp – scorurile mari surprind răspunsuri aleatorii în depistarea psihopatologiei severe: d = 0,65 la bărbaţi şi d = 0,71 la femei (scorurile românilor fiind mai mari decât ale americanilor).

În plus, la scala validităţii simptomelor generate de vătămări fizice (scorurile mari arată exagerarea simptomelor rezultate din vătămări fizice), rezultatele arată d = 0,84 la bărbaţi şi d = 1,19 la femei (scorurile românilor fiind mai mici decât ale americanilor).

Aşadar, ţinând cont de faptul că nu există diferenţe între români şi americani la scalele de evaluare a răspunsurilor inconstante, diferenţele la scalele de evaluare a răspunsurilor aleatorii (în favoarea românilor) şi la scala validităţii simptomelor determinate de vătămare corporală (în favoarea americanilor) ar sugera: (1) o patologie mai severă a românilor şi/sau (2) un efort intenţionat de a se descrie într-o manieră mai negativă. Aceste lucruri nu apar însă la MMPI (vezi secţiunea 4.1.6.4) tocmai din cauza mecanismelor defensive/de *coping*.

Supresia mintală. Dacă suntem interesaţi de motivaţia reprimării unui anumit conţinut mintal, Wegner şi Zanakos (1994) au propus termenul *supresie*. Aşadar, supresia e conceptualizată în cadrul paradigmei cognitive şi văzută ca motivaţia pentru

reprimarea unui anumit conţinut mintal, fără să evaluăm dacă această reprimare este eficientă sau nu. Într-adevăr, Wegner (1994) arată că, adesea, încercând să suprimăm intenţionat un anumit conţinut mintal, apare efectul invers (contraintenţional): acesta reapare cu o frecvenţă/intensitate mai mare.

Supresia a fost evaluată de Wegner şi Zanakos/Szentágotai (2007) pe un eşantion românesc de 120 de bărbaţi şi 120 de femei, selectaţi din populaţia generală, cu *White Bear Questionnaire*/WBQ (Wegner şi Zanakos/Szentágotai, 2007). În analize secundare de date, am raportat rezultatele obţinute de Wegner şi Zanakos/Szentágotai (2007) la media a cinci colecţii de date pe studenţi, raportate de Wegner şi Zanakos (N = 2.746). Şi în eşantionul românesc, ca şi în cel american, femeile au tendinţa de a suprima ($p < 0,05$) mai mult decât bărbaţii ($d = 0,82$). Nu există diferenţe între bărbaţii români şi bărbaţii americani în tendinţa de suprimare ($p > 0,05$), dar există diferenţe între femei ($p < 0,05$), cele din România având un nivel de suprimare mai ridicat ($d = 0,50$) decât cele din SUA.

În comparaţie cu populaţia spaniolă de studenţi (vezi Fernadez-Berrocal *et al.*, 2004), atât românii, cât şi româncele (vezi Wegner şi Zanakos/Szentágotai, 2007) au niveluri semnificative ($p < 0,05$) mai mari ale supresiei ($d = 0,33$, respectiv $d = 0,83$).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În analizele prezentate, coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

În general, stima de sine la români este scăzută (poziţia 47 din 53 de ţări/culturi). Analiza mecanismelor defensive/de *coping* arată că, prin nivelul mare al acestora la români stima lor de sine negativă este adesea compensată, putând genera astfel uneori sănătate mintală iluzorie. Aşadar, probabil că în populaţia largă a românilor găsim în procente mari (1) o populaţie cu stimă de sine scăzută (complexe de inferioritate) şi (2) o populaţie cu stimă de sine pozitivă compensată (complexe de superioritate – populaţie

vulnerabilă, cu sănătate mintală iluzorie) şi în procente mai scăzute o populaţie cu stimă de sine pozitivă.

Am arătat deja că aproximativ 67% dintre români au un nivel al stimei de sine mai scăzut decât nivelul mediu al stimei de sine a americanilor (americanul mediu). Însă: (1) aproximativ 88% dintre români au tendinţa de a nega aspectele negative mai mult decât o face americanul mediu, (2) aproximativ 66% dintre români au tendinţa de a prezenta aspectele negative drept mai puţin negative, în comparaţie cu americanul mediu şi (3) aproximativ 69% dintre români au tendinţa de a se prezenta la superlativ, în comparaţie cu tendinţa medie a americanilor. De asemenea, 69% dintre românce au tendinţa de a suprima mai mult decât nivelul mediu al americancelor. Integrând aceste rezultate, pot apărea ipoteze noi şi concluzii preliminare interesante. Astfel, deşi un număr mare de români încearcă să nege aspectele negative cu referire la propria persoană (88%) şi/sau să le minimalizeze (66%) în comparaţie cu americanul mediu, acest demers nu pare eficient în condiţiile în care 67% dintre români au stima de sine mai scăzută decât americanul mediu. Probabil că efectul contraintenţionat implicat în supresie (mai ales la femei) amplifică de fapt aspectele negative pe care încercăm să le reducem. De asemenea, 33% dintre români au stima de sine similară sau mai crescută decât americanul mediu, deşi 69% dintre români tind să se prezinte la superlativ în comparaţie cu americanul mediu. În condiţiile în care 67% dintre români au însă o stimă de sine scăzută, sub nivelul americanului mediu, se pare că nici prezentarea la superlativ nu anulează aspectele negative, ci le completează cu elemente pozitive; într-adevăr, congruent cu această ipoteză, Schmitt şi Allik (2005) arată că la români stima de sine este un element mai puţin coeziv.

IV. L*imite* ş*i studii viitoare*

Limitele sunt aceleaşi ca în cazul oricărui demers ştiinţific. Pentru o imagine mai riguroasă, în viitor toate aceste variabile ar trebuie evaluate pe acelaşi eşantion reprezentativ, într-un design

longitudinal, cu estimarea procentelor precise din fiecare dintre cele trei categorii de populaţie menţionate mai sus. Unele eşantioane sunt de convenienţă, dar concluziile derivate din rezultatele obţinute au fost anticipate din analizele derivate din mediul cultural (capitolul 3) şi/sau de concluziile derivate din eşantioane reprezentative naţional, ceea ce le întăreşte validitatea.

Ţinând cont de faptul că rezultatele obţinute pe eşantioane reprezentative naţional şi de convenienţă au fost anticipate din analiza mediului cultural (secţiunea 3.4) şi că se coroborează empiric cu alte constructe relaţionate logic şi conceptual (de exemplu, din secţiunea 4.1.6), consider aceste concluzii cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.3. Despre profilul emoţional al românilor

4.1.3.1. Despre bunăstarea subiectivă la români

I. Constructe

Bunăstarea (starea de bine) este un concept complex. Spre exemplu, OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) îl evaluează ca în figura 4.4.

Starea subiectivă de bine este parte a calităţii vieţii şi are, la rândul său, trei componente (OECD, 2013a, 2013b): (1) satisfacţia în viaţă (care adesea se suprapune cu starea de fericire); (2) afectul (partea emoţională) şi (3) sensul în viaţă.

Satisfacţia în viaţă se referă mai ales la o judecată cu referire la întreaga viaţă sau la anumite componente ale acesteia (de exemplu, munca). Afectul se referă mai ales la experienţierea emoţiilor pozitive şi negative, de obicei într-o perioadă limitată şi/ sau în legătură cu anumite activităţi. Sensul se referă la dezvoltarea personală şi la realizarea potenţialului personal, fiind mai mult legat de funcţionarea psihologică decât de evaluarea

stărilor psihologice, însă adesea asociate cu satisfacţia în viaţă.

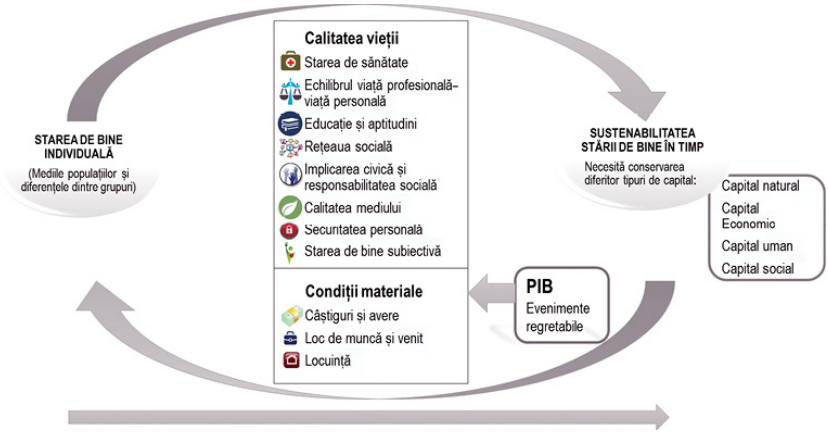

Figura 4.4. Modelul OECD al bunăstării (2013a; reprodusă/adaptată cu permisiune după figura de la http://www.oecd.org/statistics/measuring-well-being-and-progress.htm)

Aşadar, atunci când vorbim despre „fericire", trebuie să fim atenţi la ce anume ne referim. Fericirea ca satisfacţie în viaţă este mai stabilă şi adesea asociată pozitiv cu bunăstarea economică a ţărilor/culturilor analizate. Fericirea ca afect pozitiv este mai fluctuantă şi depinde mai puţin de bunăstarea economică a ţărilor/culturilor analizate. Anchetele Gallup (http://www.gallup.com) publică anual un indice al afectului pozitiv. În acest profil psihologic nu sunt interesat doar de afectul fluctuant, ci şi de fericirea ca satisfacţie în viaţă şi de combinaţia tuturor acestora în starea subiectivă de bine.

II. Rezultate

Analiza secundară de date a rezultatelor subscalei emoţiilor pozitive din NEO PI-R (obţinute de Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008), care se referă la acestea ca la nişte trăsături relativ stabile de personalitate, deci având un caracter mai general, arată diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) în favoarea americanilor ($N = 1.000$) în comparaţie cu românii ($N = 2.200$), atât la nivelul adulţilor ($d = 0,325$, forma S), cât şi la nivelul adolescenţilor ($d = 0,44$). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a

datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Pentru a înţelege mai nuanţat aceste concluzii derivate din administrarea testelor psihologice, prezint în continuare şi o serie de analize bazate pe opinii derivate din anchete psihosociale.

OECD. Deşi România nu apare în această analiză (http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction/), o menţionez deoarece este relevantă la nivel internaţional. În ţările OECD (vezi OECD, 2013a, 2013b), media satisfacţiei în viaţă este de 6,6, pe o scală de la 1 la 10. Nu există diferenţe semnificative între bărbaţi şi femei; educaţia marchează o diferenţă, cei cu studii mai puţine (primare) având un scor mai mic decât cei cu studii superioare (6,2 *vs.* 7,2). Ţări ca Estonia, Grecia, Ungaria, Portugalia şi Turcia au un indice al satisfacţiei în viaţă mai mic (sub 5,5), în timp ce ţări/culturi precum Canada, Danemarca, Norvegia şi Elveţia au un indice de peste 7,5. În ceea ce priveşte afectul, 76% din respondenţii ţărilor OECD au declarat că au mai multe emoţii pozitive decât negative într-o zi medie. Islanda, Japonia şi Noua Zeelandă au avut cele mai mari scoruri ale emoţiilor pozitive, iar Grecia şi Turcia cele mai mici.

World Values Survey. În analiza *World Values Survey* (2010-2014), România are la satisfacţia în viaţă scoruri statistic semnificative ($p < 0,05$) mai mici decât China ($d = 0,07$), Germania ($d = 0,31$), Japonia ($d = 0,1$), Polonia ($d = 0,18$), Turcia ($d = 0,25$) şi SUA ($d = 0,31$). Nu există diferenţe semnificative ($p > 0,05$) faţă de Spania. De asemenea, România are scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai mari decât Rusia ($d = 0,22$) şi Ucraina ($d = 0,32$). Apare o diferenţă statistică semnificativă ($p < 0,05$) prin raportare la celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, în sensul că românii au un nivel de satisfacţie mai scăzut, dar aceasta nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,07$).

Prin indicatorul „foarte fericit” (pe baza datelor din *World Values Survey*), România (–162) se află pe ultimul loc (între 1997 şi 2007) între 97 de ţări/culturi (vezi Minkov, 2009). Bulgaria se află

pe poziţia a 87-a (–131), Ungaria pe poziţia a 69-a (–60), Ucraina pe poziţia a 91-a (–136), Moldova pe poziţia a 93-a (–141), Lituania pe locul 96 (–146), SUA pe locul al 27-lea (89), iar Franţa pe poziţia a 33-a (63). Prin prisma indicatorului „nu foarte fericit", România se află pe poziţia a treia (233), din 97 de ţări/culturi analizate, după Zambia – prima poziţie (289) – şi Moldova – poziţia a doua (242). Noua Zeelandă se află pe ultima poziţie (–120), precedată de Irlanda de Nord (–116), Islanda (–116), Suedia (–113) etc. (vezi Minkov, 2009).

Această poziţie codaşă este confirmată şi de evaluarea „foarte fericit" (*very happy*), în WVS (2010-2014) (pentru detalii, vezi figura 4.5), unde rezultatele se prezintă astfel: Turcia (37,5%), SUA (36%), Japonia (32%), Germania (23%), Polonia (22%), Ucraina (16%), China (16%), Spania (15,5%), Rusia (15%) şi România (14%). Luând în considerare frecvenţa celor care raportează că sunt fericiţi sau foarte fericiţi, respectiv a celor ce raportează că sunt mai puţin nefericiţi sau deloc fericiţi, numărul respondenţilor români care au oferit răspunsuri ce indică fericirea este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare raportat la şansă ($d = 0,78$). Raportat însă la SUA şi la toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună, românii au răspuns semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că sunt nefericiţi ($d = 0,54$ în comparaţie cu SUA, respectiv $d = 0,25$ în comparaţie cu scorul global al ţărilor/culturilor analizate).

Comparând cetăţenii români de etnie maghiară cu cetăţenii români de etnie română, se obţin următoarele rezultate pentru „fericit" (*very happy* şi *rather happy*) *vs.* „nefericit" (*not very happy* şi *not at all happy*): etnici români – 68,3% *vs.* 31,1%; etnici maghiari: 86,2% *vs.* 13,9%; cetăţenii maghiari din Ungaria au un raport de 73,7% *vs.* 24%. Există diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română în ceea ce priveşte satisfacţia în viaţă ($d = 0,14$); nu există diferenţe ($p > 0,05$) între aceste două categorii şi cetăţenii maghiari din Ungaria.

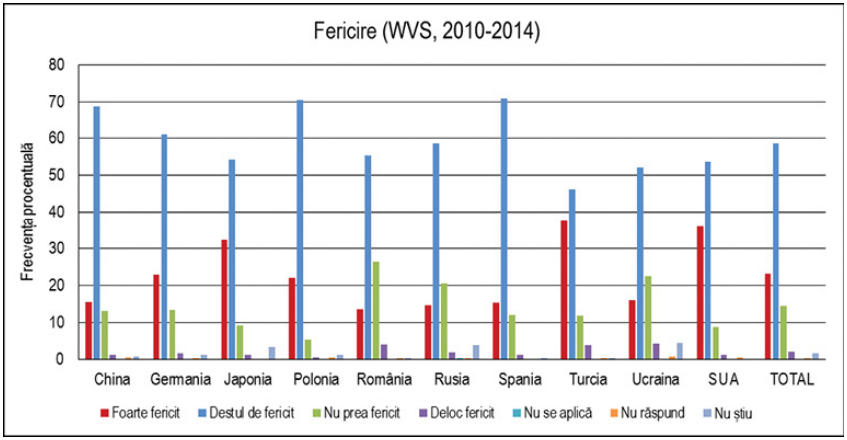

Figura 4.5. Nivelul de fericire în ţările analizate (elaborată pe baza datelor din *World Values Survey*, 2010-2014)

World Database of Happiness. Conform World Database of Happiness (http://www1.eur.nl/fsw/happiness/; după Veenhoven, 2015):

- România are un scor de 5,7 pe o scală de la 1 la 10 pentru nivelul global de fericire (locul al 49-lea din 169 de ţări). Cel mai mare scor îl are Costa Rica (8,5), urmată de Danemarca, Islanda, Elveţia etc., iar cel mai scăzut îl au Togo (2,6) şi Tanzania (2,8). Scorul mediu al UE 27 este de 6,32. Bulgaria are un scor de 4,4, Moldova de 4,9, Ucraina de 5, iar Ungaria de 5,5. SUA au un scor de 7,4. Fericirea este măsurată aici ca stare subiectivă de bine, combinând deci satisfacţia în viaţă şi afectul pozitiv;
- la anii trăiţi fericiţi, România are un scor de 41 (pe o scală de la 0 la 100), cel mai mare scor fiind de 66,7 (Costa Rica), iar cel mai mic de 12,5.

Satisfacţia în viaţă este prezisă mai bine de satisfacţia financiară în ţările sărace şi de satisfacţia în familie în ţările bogate (Oishi *et al.*, 1999). În schimb, stima de sine este pozitiv şi mai puternic asociată cu satisfacţia în viaţă în culturile individualiste (Oishi *et al.*, 1999). În anul 2001, România se prezenta ca o ţară cu o satisfacţie a vieţii mai scăzută decât ţările vestice (74% dintre participanţi erau nesatisfăcuţi de propria viaţă), dar satisfacţia în viaţă era prezisă de variabile care prezic

acest indicator şi în ţările vestice: standardele de locuit, statutul sănătăţii, situaţia economică, educaţia, încrederea în alţi oameni, locuirea la ţară şi scăderea şomajului (Andrén şi Martinsson, 2006). Satisfacţia în viaţă este prezisă de controlul perceput şi de bogăţie, iar afectul de controlul perceput, timpul liber şi importanţa scăzută a conturilor bancare (Andrén şi Martinsson, 2006).

După Lun şi Bond (2013), practicile spirituale au fost asociate pozitiv cu satisfacţia în viaţă în ţările/culturile în care există o socializare pentru credinţă. În ţările/culturile în care nu există această socializare, relaţia este inversă. Socializarea pentru credinţă a fost operaţionalizată prin faptul că credinţa religioasă este văzută ca o calitate pe care copiii trebuie s-o înveţe acasă/în familie. În ceea ce priveşte acest suport, 62,8% dintre respondenţii români (N = 1.419) au considerat această socializare importantă; România s-a clasat astfel pe locul al şaptelea între 57 de ţări/ culturi, fiind depăşită doar de Georgia (67,3%), Indonezia (90,6%), Iran (71%), Trinidad şi Tobago (68,9%), Egipt (89,8%) şi Burkina Faso (68,1%) (Lun şi Bond, 2013).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În general, românii au un nivel scăzut al fericirii ca satisfacţie în viaţă. De asemenea, nici afectul pozitiv nu este crescut.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore în afara celor tipice oricărui demers ştiinţific. Deşi nu toate eşantioanele folosite au fost reprezentative naţional, concluziile derivate din rezultatele obţinute în cadrul lor sunt stabile în eşantioane diferite şi cu metodologii relativ diferite de operaţionalizare a aceloraşi constructe. În viitor ar merita evaluate în acelaşi design longitudinal indicatorii legaţi de profilul afectiv al românilor împreună cu cei presupuşi a-l cauza (de exemplu, profilul cognitiv al românilor, alte variabile culturale), pentru a înţelege modalităţile în care putem îmbunătăţi profilul afectiv al românilor. În fine, validitatea concluziei este întărită de

faptul că aceasta a fost prezisă din analizele efectuate asupra mediului cultural (3.4). În consecinţă, consider concluziile formulate aici de factura cunoştinţelor validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.4. Despre relaţiile românilor

4.1.4.1. Despre relaţiile de cuplu la români

I. Constructe

Evaluarea relaţiilor de cuplu reprezintă o dimensiune psihologică importantă în societatea de astăzi, mai ales că rata mare a divorţurilor ameninţă stabilitatea tradiţională a organizării societăţii în jurul familiei/cuplurilor.

Probabil cele mai investigate dimensiuni ale relaţiei de cuplu sunt următoarele (vezi Spanier/Iliescu şi Petre, 2009):

(1) consensul diadic – se referă la înţelegerea în cuplu, mai ales asupra unor aspecte fundamentale pentru acesta (de exemplu, bani, religie, planuri pentru viitor etc.);
(2) satisfacţia diadică – se referă la starea de mulţumire şi satisfacţie a partenerilor implicaţi într-un cuplu; scorurile mici la această scală arată tensiune/frustrare a partenerilor din cuplu;
(3) exprimarea afectivă – se referă la libertatea şi satisfacţia legate de exprimarea afectivă şi sexuală într-un cuplu;
(4) coeziunea diadică – se referă la sentimentul de echipă în cuplu şi aprecierea pentru interesele şi activităţile comune.

II. R*ezultate*

Adaptarea în cuplu a fost evaluată cu ajutorul *Dyadic Adjustment Scale*/DAS (Spanier/Iliescu şi Petre, 2009). DAS oferă scoruri pentru

fiecare dimensiune; de asemenea, există un scor global al adaptării în cuplu, rezultat din însumarea scorurilor la fiecare dimensiune.

Eşantionul românesc utilizat de Spanier/Iliescu şi Petre (2009) a fost format din 1.095 de persoane adulte, unele căsătorite sau aflate într-o relaţie (fără a fi căsătorite), altele divorţate.

Pentru a înţelege mai bine dinamica culturală, am comparat în analize secundare de date rezultatele lui Spanier/Iliescu şi Petre (2009) cu referire la persoanele aflate într-o relaţie (N = 218 – căsătorite în SUA şi N = 878 – aflate într-o relaţie în România) şi cele ale persoanelor divorţate, din ambele ţări/culturi (N = 123 în România şi N = 94 în SUA). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Pentru persoanele aflate într-o relaţie nu există diferenţe între români şi americani în ceea ce priveşte scorul global al ajustării şi nici în consensul diadic ($p > 0,05$). Americanii au însă un nivel mai mare al satisfacţiei diadice ($p < 0,05$), la o mărime medie a efectului ($d = 0,47$), iar românii au un nivel mai mare al expresivităţii ($p < 0,05$), la o mărime medie a efectului ($d = 0,49$), şi al coeziunii diadice ($p < 0,05$), la o mărime mare a efectului ($d = 0,79$).

La persoanele divorţate, sub aspectul scorului total, al consensului diadic şi al expresivităţii afective nu există diferenţe între români şi americani ($p > 0,05$) (cu o semnificaţie marginală pentru expresivitatea afectivă în favoarea românilor, $p = 0,057$). În ceea ce priveşte satisfacţia diadică, americanii au un scor mai mare decât românii ($p < 0,05$), la o mărime a efectului spre medie ($d = 0,45$), iar la coeziunea diadică românii au un scor mai mare decât americanii ($p < 0,05$), la o mărime medie a efectului ($d = 0,58$).

Interesant, în *World Values Survey* (2010-2014) românii (N = 1.503) ocupă locul al treilea (17,8%) la indicatorul care se referă la neplăcerea de a avea ca vecini cupluri necăsătorite, după turci (65,4%) şi japonezi (21,4%). Alte ţări/culturi analizate se prezintă astfel: China – 17%; Germania – 9,3%; Rusia – 7,8%; Spania – 1,3%;

Ucraina – 8,4%; SUA – 6,6% şi Polonia – 3,5%. Frecvenţa răspunsurilor care exprimă dorinţa de a nu avea astfel de vecini este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare în România decât în SUA ($d = 0,35$) sau decât în toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună în analiză ($d = 0,04$). Doar comparaţia cu SUA indică diferenţe cu relevanţă practică/ecologică. Similar, în aceeaşi analiză, cu referire la vecinii homosexuali, procentele care marchează neplăcerea se prezintă astfel: China – 52,7%; Germania – 22,4%; România – 54,2%; Rusia – 66,2%; Spania – 5,1%; Turcia – 85,4%; Ucraina – 61,7%; Polonia – 39,6% şi SUA – 20,4%. Rezultatul este similar cu cel pentru itemul anterior, atât în ce priveşte comparaţia cu americanii, care exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai rar neplăcerea faţă de o astfel de situaţie ($d = 0,75$), cât şi faţă de cetăţenii celorlalte nouă ţări/culturi incluse în analiză, care îşi exprimă şi ei mai rar neplăcerea ($d = 0,13$). Din nou, doar comparaţia cu SUA indică diferenţe cu relevanţă practică/ ecologică.

Knickrehm şi Teske (2000) au investigat atitudinea studenţilor români şi americani faţă de violenţa domestică. Rezultatele obţinute de autori se prezintă astfel: 76,9% dintre americani şi 55,9% dintre români au considerat că violenţa domestică este o problemă majoră. Atât bărbaţii (B), cât şi femeile (F) din România sunt mai puţin înclinaţi să considere că abuzul verbal (B: 37,5%; F: 35,5%) şi comportamentul de control (B: 20,5%; F: 25,5%) înseamnă violenţă domestică în comparaţie cu americanii (B: 61,2%, F: 73,2%, respectiv B: 61,2%, F: 62,5%). Românii sunt însă la fel ca americanii în ceea ce priveşte catalogarea ameninţării cu lovirea şi/sau lovirea (uşoară sau severă) drept violenţă domestică. Românii sunt mai puţin înclinaţi ca americanii să considere ilegale problemele care nu implică abuz fizic serios (de exemplu, pălmuire, împingere etc.). Forţarea partenerei să facă sex este percepută de 100% dintre femeile americane şi de 94% dintre bărbaţii americani drept violenţă domestică, spre deosebire de 89,1% dintre femeile din România şi 71,6% dintre bărbaţii români. De asemenea, americanii sunt mai puţin înclinaţi ca românii să

accepte că soţul îşi poate pălmui soţia, dar invers este mai acceptabil pentru americani. Femeile din România şi SUA sunt mai puţin înclinate decât bărbaţii să accepte pălmuirea în orice formă. Cuplurile americane sunt mai predispuse decât cuplurile române să implice autorităţile publice în rezolvarea problemei violenţei domestice. Spre exemplu, dacă soţul îşi bate soţia, 79% dintre americani spun că aceasta trebuie să sune la poliţie şi 90% că soţul trebuie arestat. În România, doar 33,33% consideră că trebuie să se anunţe poliţia, iar dintre aceştia 58% consideră că poliţia trebuie să medieze conflictul. Foarte interesant, americanii (41,2%) sunt mai deschişi la ideea de a-i implica pe vecini în rezolvarea violenţei domestice, în comparaţie cu românii (12,7%) (pentru detalii vezi Knickrehm şi Teske, 2000).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În cazul persoanelor căsătorite/aflate într-o relaţie, americanii au un scor mai mare la satisfacţia în cuplu, iar românii la expresivitate şi la coeziune diadică, acestea fiind probabil elementele principale care menţin cuplurile în ţările/culturile analizate. În cazul persoanelor divorţate, americanii au un scor mai mare la satisfacţia diadică, iar românii la coeziunea diadică, amândouă fiind însă mai scăzute decât în cazul persoanelor aflate într-o relaţie în cultura de referinţă. Aşadar, probabil că pentru americani, fiind mai importantă satisfacţia în cuplu, o scădere minimală a acestui indicator duce la divorţ; probabil că pentru români ar fi nevoie de o scădere drastică a acestui indicator pentru a deveni un factor implicat în divorţ. Pentru români, care accentuează coeziunea în cuplu, o scădere minimală a acestui indicator duce la divorţ; probabil că pentru americani este nevoie de o scădere mai drastică a acestui indicator, pentru a deveni un factor implicat în divorţ. Această concluzie se înscrie şi în profilul cultural al ţărilor/culturilor analizate, respectiv individualist pentru americani şi colectivist pentru români.

În acest context, pentru a nuanţa înţelegerea vieţii de cuplu, introduc câteva dezbateri recente legate de rolul copiilor în

fericirea cuplului. În general, cuplurile tinere cu copii au tendinţa să fie mai stresate decât cuplurile tinere fără copii (Margolis şi Myrskylä, 2011), diferenţă ce dispare la cuplurile mai în vârstă (Koropeckyj-Cox *et al.*, 2007). Recent, Myrskylä şi Margolis (2012) au nuanţat aceste concluzii: (1) nivelul de fericire în cuplu creşte odată cu apariţia primului copil, apoi revine la nivelul de bază, (2) cuplurile mai în vârstă şi cu resurse socioeconomice mai mari au un nivel durabil de fericire indusă de apariţia primului copil, în comparaţie cu cuplurile mai tinere şi mai puţin educate şi (3) primii doi copii cresc nivelul de fericire, nu şi al treilea. Ca o concluzie generală (vezi Myrskylä şi Margolis, 2012), prezenţa copiilor în cuplu (până la doi copii) este asociată cu un nivel crescut de fericire, mai ales în cuplurile mai în vârstă (care au amânat apariţia copiilor) şi cu resurse socioeconomice. Aceasta este o linie foarte importantă pentru studiile viitoare, ţinând cont de evoluţia demografică a României şi a Uniunii Europene în general (pentru nuanţe şi dezbateri, vezi Vanassche *et al.*, 2013).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore faţă de cele inerente oricărui demers ştiinţific. Studiile viitoare ar fi interesant să coreleze componente ale ajustării în cuplu cu predicţia şi rata divorţurilor, în contextul mai larg al modelului lui Gottman (2011) privind cuplurile şi familia. Concluziile formulate aici au fost anticipate din analiza mediului cultural (3.4), ceea ce le întăreşte validitatea şi mă determină să le includ în categoria cunoştinţelor validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.4.2. Despre stilul de ataşament romantic la români

I. Constructe

Există patru stiluri de ataşament ce rezultă din combinarea a două dimeniuni (vezi Schmitt *et al.*, 2004): (1) modelul eului propriu (*model of self*) şi (2) modelul eului altora (*model of others*). Astfel,

stilul securizant rezultă din imaginea pozitivă a propriei persoane (*model of self*) şi imaginea pozitivă a altor persoane (*model of others*). Stilul dismisiv rezultă dintr-o imagine pozitivă a propriei persoane şi o imagine negativă a altora. Stilul preocupat rezultă dintr-o imagine negativă a propriei persoane şi o imagine pozitivă a altora. Stilul anxios rezultă dintr-o imagine negativă a propriei persoane şi o imagine negativă a altora (vezi, pentru detalii, Schmitt *et al.*, 2004).

Aceste stiluri de ataşament se dezvoltă din interacţiunile cu persoanele semnificative din primii ani de viaţă, se dezvoltă şi se confirmă pe tot parcursul vieţii prin interacţiunile cu persoanele relevante şi vizează diverse aspecte ale relaţiilor pe care le stabilim de-a lungul vieţii.

În general (vezi Schmitt *et al.*, 2004), stilul securizant este cel mai răspândit în aproape toate ţările/culturile lumii. Acesta este, într-adevăr, foarte frecvent mai ales în culturile/ţările cu stres scăzut, resurse crescute şi fertilitate scăzută. Culturile/Ţările cu fertilitate crescută au stilurile anxioase şi dismisive crescute, iar culturile/ţările cu Indicele Dezvoltării Umane scăzut au frecvenţe mari ale stilului nesecurizant de tip anxios, dismisiv şi preocupat; de asemenea, culturile/ţările cu un produs intern brut per capita scăzut au un stil dismisiv şi preocupat crescut (vezi, pentru detalii, Schmitt, 2003; Schmitt *et al.*, 2004). Deşi stilul dismisiv este mai răspândit la bărbaţi decât la femei, acest lucru nu a fost confirmat ca un fapt universal; spre exemplu (vezi Schmitt, 2003), acest pattern se aplică în unele ţări (Belgia, Elveţia, Germania, Irlanda de Nord, Japonia, Olanda, Turcia etc.) şi nu se aplică în alte ţări (Anglia, Austria, Franţa, Italia etc.), inclusiv România.

II. Rezultate

Schmitt şi colaboratorii săi (2004) au investigat cum se manifestă aceste stiluri în relaţiile romantice (cu partenerul) în 62 de ţări/culturi (17.804 participanţi). Rezultatele obţinute de Schmitt şi colaboratorii lui (2004) sunt prezentate după analiza secundară a datelor, în tabelele 4.5 şi 4.6 (d pozitiv arată un scor mai mare al

românilor; lipsa lui d înseamnă lipsa unei diferenţe semnificative statistic; am selectat pentru analiza secundară SUA şi ţări europene relevante cultural sau geografic pentru România) (vezi pentru d şi figura 4.6). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în toate populaţiile comparate (C < 1).

Tabelul 4.5. Mărimile efectului (d) pentru stilul anxios (A), modelul eului propriu (*model of self*) (MS) şi modelul eului altora (*model of others*) (MO)

	MS d	
România-Franţa	0,79	0,84
România-Germania	0,48	0,68
România-Grecia	0,20	
România-Italia		
România-Lituania	0,34	
România-Portugalia	0,28	
România-Serbia	0,22	
România-Spania	0,31	
România-SUA (NE)	0,48	0,84
România-Ucraina	0,45	

Sursa: elaborat pe baza analizelor secundare ale rezultatelor din Schmitt *et al.* (2004)

Tabelul 4.6. Mărimile efectului (d) pentru stilurile securizant (S), dismisiv (D) şi precaut (P)

	P d	
România-Franţa	0,76	
România-Germania	0,46	
România-Grecia	0,38	
România-Italia	0,80	
România-Lituania	0,50	
România-Portugalia	0,48	
România-Serbia	0,86	
România-Spania	0,28	
România-SUA (NE)	0,48	
România-Ucraina	0,83	0,50

Sursa: elaborat pe baza analizelor secundare ale rezultatelor din Schmitt *et al.* (2004)

Şi în România stilul securizant este cel mai reprezentativ (după modelul celor mai multe dintre ţările/culturile analizate), urmat de cel preocupat, cel dismisiv şi cel anxios. Se observă că stilul securizant este mai crescut în România decât în SUA, Franţa, Germania, Lituania, Portugalia şi Grecia (la valori practice/ ecologice ale mărimii efectului); este posibil ca acest lucru să rezulte şi din nivelul mare de compensare al stimei de sine. Stilul preocupat este mai marcant în România decât în SUA, Franţa, Germania, Lituania, Ucraina, Serbia, Portugalia, Italia şi Grecia (la valori practice/ecologice ale mărimii efectului). Stilul dismisiv este mai reprezentativ în România decât în Germania, Serbia, Portugalia, Spania, Italia şi Grecia (la valori practice/ecologice ale mărimii efectului). În fine, stilul anxios este mai puţin reprezentativ în România decât în SUA, Franţa şi Germania, fără a avea însă valori medii ale mărimii efectului. Românii îi văd pe alţii mai pozitiv (la valori practice/ecologice ale mărimii efectului) în comparaţie cu modul în care îi văd americanii, germanii, lituanienii, francezii şi ucrainenii. Românii se văd pe sine mai pozitiv (la valori practice/ecologice ale mărimii efectului) în comparaţie cu modul în care se văd germanii.

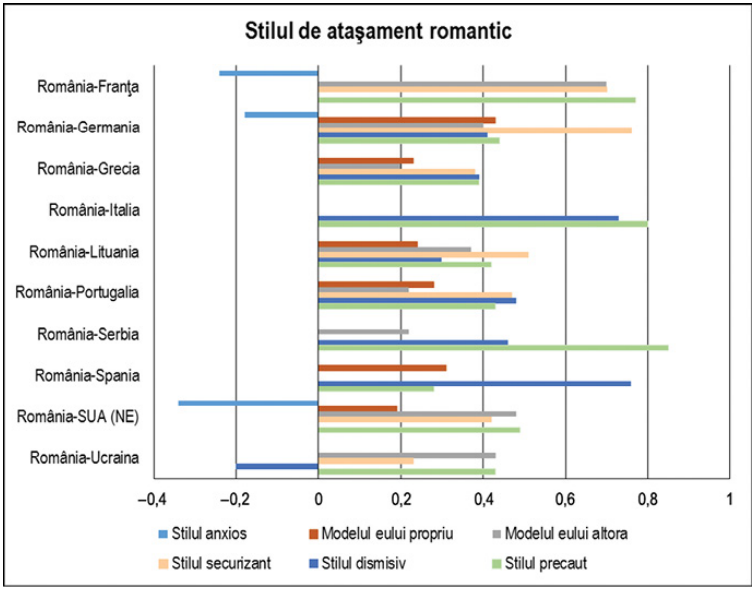

Figura 4.6. Stilul de ataşament romantic în ţările analizate (elaborată în baza analizei secundare a rezultatelor din Schmitt *et al.*, 2004)

III. Concluzii generale şi implicaţii

Şi în România, cel mai puternic stil de ataşament în relaţiile romantice este cel securizant, care este chiar mai reprezentativ decât în SUA, Franţa, Germania, Lituania, Portugalia şi Grecia (la valori practice/ecologice ale mărimii efectului), probabil şi ca urmare a compensării stimei de sine (complexul de superioritate). Alte stiluri bine reprezentate în România sunt cel preocupat (mai reprezentativ ca în SUA, Franţa, Germania, Lituania, Ucraina, Serbia, Portugalia, Italia şi Grecia – probabil în relaţie cu complexul de inferioritate) şi cel dismisiv (mai reprezentativ decât în Germania, Serbia, Portugalia, Spania, Italia şi Grecia – probabil în relaţie cu complexul de superioritate). Stilul anxios nu este mai bine reprezentat în România decât în ţările analizate. Aşa cum am arătat, după Schmitt şi colaboratorii săi (2003), nu există diferenţe între bărbaţii şi femeile din România în ceea ce priveşte stilul dismisiv, aceasta corespunzând cu un profil psihocultural la nivel de ţară/cultură caracterizat de un nivel crescut de stres, într-un mediu reproductiv cu fertilitate crescută.

IV. Limite şi studii viitoare

Eşantionul folosit în analiza lui Schmitt şi a colaboratorilor lui (2004) a fost de convenienţă. Concluziile formulate ar putea fi integrabile cu alte rezultate (de exemplu, stima de sine şi complexele de inferioritate şi cele de superioritate), ceea ce mă determină să le consider cunoştinţe preliminare, ce trebuie replicate şi verificate pe un eşantion mai reprezentativ la nivel naţional pentru populaţia de interes sau într-un design care să includă şi alte constructe relaţionate logic şi conceptual.

4.1.4.3. Despre prietenie la români

I. Constructe

Un element fundamental al prieteniei este împărtăşirea informaţiilor (*self-disclosure*). Aceasta are mai multe componente (vezi Maier *et al.*, 2013): (1) intenţia de a împărtăşi informaţiile, (2) cantitatea de informaţii împărtăşite, (3) pozitivitatea/negativitatea informaţiilor împărtăşite, (4) profunzimea informaţiilor împărtăşite şi (5) onestitatea/acurateţea informaţiilor împărtăşite. Un alt element-cheie implicat în prietenie este apropierea emoţională.

II. Rezultate

Analiza secundară de date a rezultatelor lui Maier *et al.* (2013) arată că americanii au o intenţie de a împărtăşi informaţiile în prieteniile pe care le leagă mai mare decât românii ($d = 0,40$; $p < 0,05$). În schimb, românii percep un nivel mai mare al apropierii emoţionale în relaţiile de prietenie decât americanii ($d = 0,36$; $p < 0,05$) (Maier *et al.*, 2013). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

În cazul americanilor (Maier *et al.*, 2013), împărtăşirea informaţiilor prezice 19% din apropierea emoţională ($p < 0,05$), fără ca vreo componentă a acesteia să fie însă semnificativă

statistic ($p > 0,05$). În cazul românilor, împărtăşirea informaţiilor prezice 21% din apropierea emoţională ($p < 0,05$), dar rămân semnificative statistic ($p < 0,05$) şi onestitatea/acurateţea şi intenţia (Maier *et al.*, 2013).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Există tendinţe diferite între modul în care văd românii prieteniile şi modul cum le văd americanii, fără ca toate acestea să dobândească însă valori relevante practic/ecologic (apropiere emoţională). Aşadar, românii percep un nivel mai mare al apropierii emoţionale în relaţiile de prietenie decât americanii. În plus, pentru apropierea emoţională, în cazul românilor nu doar împărtăşirea informaţiilor este importantă (ca în cazul americanilor), ci şi componentele sale: onestitatea/acurateţea şi intenţia de împărtăşire a informaţiilor.

IV. Limite şi studii viitoare

Concluziile formulate aici sunt întărite de informaţiile din *World Values Survey* (vezi 3.4), prezentate ca parte a mediului cultural, care sugerează că românii sunt mai puţin deschişi spre prietenii (de exemplu, decât americanii), cadrul lor de referinţă fiind mai mult centrat pe familie. Deşi eşantionul utilizat în studiul lui Maier şi al colaboratorilor săi (2013) a fost de convenienţă, ţinând totuşi cont de faptul că unele concluzii au fost anticipate prin analiza mediului cultural (secţiunea 3.4), consider cunoştinţele formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific; pentru stabilitate şi generalizare, trebuie să fie însă investigate în eşantioane reprezentative la nivel naţional pentru populaţia-ţintă şi în designuri cu mai multe variabile interelaţionate logic şi conceptual.

4.1.5. Despre muncă la români

În *World Values Survey* (2010-2014), procentele pe ţări/culturi în

ceea ce priveşte schimbarea muncii, în sensul că ar fi un lucru bun să se insiste mai puţin pe muncă în viaţa noastră, arată astfel: China – 21,3%; Germania – 41,9%; România – 11,5%; Spania – 31,7%; Turcia – 26%; Ucraina – 31,9%; Japonia – 5,4%; Polonia – 24,2% şi SUA – 29,6%. Frecvenţa răspunsurilor care indică faptul că scăderea importanţei muncii este un lucru rău este semnificativ ($p < 0,05$) mai mare pentru România, atât prin raportare la SUA, cât şi prin raportare la toate celelalte nouă ţări/culturi luate împreună (în timp ce răspunsurile care indică faptul că ar fi un lucru bun, respectiv cele ce indică indiferenţa faţă de o astfel de situaţie sunt semnificativ mai mici în ambele comparaţii). Se poate observa că România are un scor scăzut, ceea ce arată dezacordul cu reducerea importanţei muncii. Să analizăm această raportare a românilor la muncă mai detaliat.

4.1.5.1. Despre stilul de muncă la români

I. Constructe

Există mai multe componente ale stilului de muncă (vezi Jackson şi Mavrogiannis-Gray/Iliescu şi Ţânculescu, 2006):

- nerăbdarea – toleranţă scăzută faţă de amânări sau orice lucru care împiedică derularea unei acţiuni;
- furia – manifestare antagonică, implicând dorinţa de pedepsire şi răzbunare;
- presiunea timpului – preocupare faţă de *deadline*-uri, cu consecinţe asupra unei atitudini de nerăbdare (uneori stereotipuri comportamentale/motorii);
- implicarea în muncă – investiţie excesivă în muncă, până la reducerea drastică a vieţii sociale;
- insatisfacţia la muncă – lipsa unei stări emoţionale pozitive faţă de muncă/serviciu (incluzând colegii);
- competitivitatea – dorinţa de a fi primul şi de a i se recunoaşte această poziţie.

Combinaţia acestora duce la un stil de muncă asociat

comportamentului de tip A, caracterizat prin spirit competitiv şi agresiv pentru a reuşi, nerăbdare, sentimentul urgenţei şi presiunii timpului, activism verbal şi psihomotor şi furie şi ostilitate provocate cu uşurinţă.

II. Rezultate

Stilurile de muncă/de lucru au fost evaluate cu *Survey of Work Style*/SWS (Jackson şi Mavrogiannis-Gray/Iliescu şi Ţânculescu, 2006). Eşantionul românesc folosit de Jackson şi Mavrogiannis-Gray/Iliescu şi Ţânculescu (2006) a fost format din 1.500 de persoane (vârsta: 18-85 de ani), reprezentativ naţional pentru populaţia activă în muncă. Eşantionul american de referinţă a fost format din 336 de participanţi adulţi. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

Analiza secundară de date a rezultatelor lui Jackson şi Mavrogiannis-Gray/Iliescu şi Ţânculescu (2006) arată că în comparaţie cu americanii, profilul românilor apare astfel (vezi şi anexa 3 pentru analiza mediilor latente):

(1) pentru bărbaţi ($p < 0,05$): românii sunt mai răbdători cu amânările şi factorii care afectează un plan deja stabilit ($d = 0,45$), mai implicaţi în muncă ($d = 0,63$), mai competitivi ($d = 0,60$) şi cu insatisfacţie profesională mai mare ($d = 0,38$);
(2) pentru femei ($p < 0,05$): româncele sunt mai răbdătoare cu amânările şi factorii care afectează planul deja stabilit ($d = 0,63$), sunt mai implicate în muncă ($d = 0.29$) şi simt mai acut presiunea timpului ($d = 0,25$); există o tendinţă statistică ca americancele să fie mai competitive decât româncele ($p = 0,057$; $d = 0,17$);
(3) la scorul total estimat, românii au un comportament de tip A semnificativ statistic mai puternic decât americanii ($p < 0,05$; $d = 0,14$).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Americanii sunt mai intoleranţi decât românii faţă de piedici şi amânări care pot afecta cursul planificat al unei acţiuni (cu mărimi ale efectului relevante practic/ecologic atât pentru bărbaţi, cât şi pentru femei). Românii au scoruri mai mari decât americanii la insatisfacţia în muncă (bărbaţi), competitivitate (bărbaţi) şi implicare în muncă (bărbaţi şi marginal femei). Probabil că aceste rezultate pot fi explicate prin faptul că suntem o economie mai puţin stabilă/în dezvoltare, unde este important să-ţi păstrezi locul de muncă odată obţinut (prin implicarea în muncă) şi să arăţi că eşti cel mai bun (prin competitivitate); aceste eforturi sunt însă asociate cu o insatisfacţie mai mare în muncă. În plus, aspectele pozitive (de exemplu, competitivitatea, implicarea în muncă) pot fi însă afectate de faptul că tolerăm uşor amânările şi factorii care interferează cu un plan deja stabilit.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore faţă de cele inerente oricărui demers ştiinţific. Concluziile formulate aici sunt congruente cu cele derivate din analiza mediului cultural (secţiunea 3.4) şi cu rezultatele altor teste psihologice (de exemplu, vezi secţiunile 4.1.5.2-4.1.5.6), ceea ce le întăreşte validitatea. Studiile viitoare ar fi interesant să coreleze stilurile de lucru cu eficienţa acestora şi mai ales cu evoluţia economiei româneşti (de exemplu, pătrunderea companiilor transnaţionale). În consecinţă, consider că aceste concluzii au forţa unor cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.5.2. Despre leadership la români

I. Constructe

Simplu spus, leadership-ul este un proces de influenţă socială, în care un individ îi mobilizează pe alţii în vederea atingerii unui scop comun.

Există mai multe modele ale leadership-ului, unele dintre cele

mai cunoscute fiind cele prezentate mai jos.

Astfel, după Avolio şi Bass/Iliescu *et al.* (2007), cele mai importante dimensiuni ale leadership-ului sunt:

(1) atributele idealizate – se referă la liderii cărora li se atribuie de către colaboratori, colegi, subordonaţi, supervizori un set de trăsături ideale (de exemplu, generează încredere şi dedicaţie din partea oamenilor);
(2) comportamentele idealizate – se referă la liderii cărora li se atribuie de către colaboratori, colegi, subordonaţi, supervizori un set de comportamente ideale (de exemplu, acţionează cu integritate);
(3) motivaţia inspiraţională – se referă la liderii care îi pot inspira pe colaboratori, colegi, subordonaţi, supervizori;
(4) stimularea intelectuală – se referă la liderii care îi pot stimula pe colaboratori, colegi, subordonaţi, supervizori să-şi folosească şi să-şi dezvolte resursele intelectuale (de exemplu, încurajează gândirea inovativă);
(5) aprecierea individuală – se referă la liderii care stimulează relaţiile interumane, printr-un comportament cald şi apropiat (de exemplu, dezvoltă oamenii);
(6) recompensa situaţională – se referă la liderii care planifică şi administrează în mod corect recompensele pentru sarcinile efectuate (de exemplu, recompensează rezultatele);
(7) managementul prin excepţie: activ – se referă la liderii care se focalizează pe monitorizarea greşelilor şi preîntâmpinarea acestora;
(8) managementul prin excepţie: pasiv – se referă la liderii care se focalizează pe monitorizarea greşelilor, însă doar atunci când acestea sunt deja evidente şi cu risc (de exemplu, combate problemele apărute);
(9) managementul permisiv – se referă la liderii care nu se ridică la nivelul rolului, fiind cel mai puţin eficient stil de leadership (de exemplu, evită implicarea), focalizându-se pe monitorizarea greşelilor şi preîntâmpinarea acestora;
(10) efortul suplimentar – se referă la liderii care îi pot motiva pe

cei din jur să facă un efort mai mare decât cel care s-ar aştepta de le ei în mod normal (de exemplu, generează extraefort);

(11) eficienţa – se referă la liderii care sunt percepuţi de cei din jur drept eficienţi sub aspectul rolului lor;

(12) satisfacţia faţă de leadership – se referă la liderii care generează la subordonaţi un nivel mare de satisfacţie în muncă (incluzând propriile metode de leadership).

După Avolio şi Bass/Iliescu *et al.* (2007) primele cinci componente se grupează în categoria de rol transformaţional. Liderul transformaţional schimbă în sens pozitiv mediul de lucru. Următoarele două componente (6-7) se grupează în categoria de rol tranzacţional. Liderul tranzacţional duce la realizarea sarcinilor prin prisma structurii actuale a organizaţiei. Componentele 8-9 se înscriu în rolul pasiv/evitativ. Liderul pasiv/ evitativ este cel neimplicat. Componentele 10-12 se înscriu în rolul centrat pe rezultatele liderului. Liderul tranformaţional este superior celui tranzacţional, completându-l însă, fără a-l înlocui. Liderul de tip pasiv/evitativ este cel mai puţin performant. Această ordine este surprinsă şi în evaluările liderilor din diverse organizaţii, cei mai mulţi având scoruri mari la rolul transformaţional, apoi la rolul tranzacţional şi cel mai scăzut scor la rolul pasiv/evitativ (vezi pentru detalii Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007).

Un al model de leadership (Fleishman/Livinţi *et al.*, 2010) identifică două dimensiuni importante ale acestuia:

(1) consideraţia – se referă la relaţiile liderului cu subordonaţii. Un scor crescut arată un climat favorabil, iar un scor scăzut relaţii impersonale;

(2) structura – se referă la modul în care liderul organizează propriul rol şi rolul subordonaţilor. Un scor mare arată un nivel crescut al organizării, iar un scor scăzut arată un lider inactiv.

II. Rezultate

Multifactor Leadership Questionnaire/MLQ (pentru detalii, vezi şi Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007). Stilurile de leadership au fost evaluate cu *Multifactor Leadership Questionnaire*/MLQ (Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007). Eşantionul românesc folosit de Avolio şi Bass/Iliescu *et al.* (2007) a fost format din 2.922 de persoane adulte. Eşantionul american de referinţă a fost format din 27.285 de participanţi. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1) (vezi pentru detalii Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007).

Eşantioanele au fost astfel construite încât evaluările liderilor să fie de mai multe tipuri (evaluare de tip 360): (1) autoevaluare, (2) nivel superior, (3) acelaşi nivel, (4) nivel inferior şi (5) alt nivel. Din cauza eşantioanelor mari există o putere statistică foarte mare, astfel că s-au identificat diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) între români şi americani între toate cele 12 stiluri de leadership ale MLQ (vezi Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007). Analizele secundare de date ale rezultatelor lui Avolio şi Bass/Iliescu *et al.* (2007) arată că la componentele 1, 5, 11 şi 12, americanii au scoruri mai mari decât românii, iar la celelalte componente românii au scoruri mai mari decât americanii. Mărimile efectelor sunt însă în registru mic, cu o singură excepţie, şi anume la componenta 7 (management prin excepţie: activ), unde românii au un scor mai mare decât americanii, la o mărime a efectului mare ($d = 0,99$).

După Avolio şi Bass/Iliescu *et al.* (2007) în România, liderii femei sunt mai mult orientaţi spre un leaderhip tranzacţional decât bărbaţii, aceştia din urmă fiind mai mult tranformaţionali; adesea, femeile tind mai mult ca bărbaţii să alunece către un leadership pasiv/evitativ. Acest profil la români în funcţie de gen este invers decât cel din eşantionul american (şi din alte eşantioane internaţionale) (vezi Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007).

Leadership Opinion Questionnaire/LOQ (vezi, pentru detalii,

Fleishman/Livinţi *et al.*, 2010). Dimensiunile de consideraţie şi structură au fost evaluate cu *Leadership Opinion Questionnaire*/ LOQ (Fleishman/Livinţi *et al.*, 2010). Indicatorii de asimetrie arată că distribuţia scorurilor este cvasinormală/gaussiană. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Fleishman/ Livinţi *et al.* (2010) arată că în cazul liderilor bărbaţi, raportat la eşantionul american (N = 2.717), românii (N = 570) au scoruri mai mari la structură ($p < 0,05$; $d = 0,13$), fără diferenţe semnificative statistic la consideraţie. În cazul liderilor femei, românii (N = 263) au scoruri mai mici la consideraţie ($p < 0,05$; $d = 0,26$) decât americanii (N = 2.897), fără diferenţe semnificative statistic la structură. Liderii bărbaţi au scoruri mai mari decât liderii femei ($p < 0,05$) la structură, atât în eşantionul american ($d = 0,43$), cât şi în cel românesc ($d = 0,40$); după Fleishman/Livinţi *et al.* (2010) nu există diferenţe la consideraţie, semnificative statistic şi ecologic/ practic, între bărbaţi şi femei în eşantionul american ($p < 0,05$; $d = 0,08$) sau în cel românesc ($p > 0,05$).

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Multifactor Leadership Questionnaire/MLQ (pentru detalii, vezi Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007). În cazul MLQ, la nivelul profilului de adâncime, diferenţa majoră dintre români şi americani s-a exprimat în privinţa leadership-ului tranzacţional de tip management prin excepţie: activ (Avolio şi Bass/Iliescu *et al.*, 2007). Exprimarea unui scor mare al acestui atribut în profilul de suprafaţă (români *vs.* americani) se poate face prin caracteristici pozitive (de exemplu, harnic, sociabil, cult etc.) sau prin caracteristici negative (de exemplu, agresiv, impulsiv etc.). Scorurile mai mici (de exemplu, la americani faţă de români) se pot exprima la rândul lor pozitiv (de exemplu, calm, liniştit) sau negativ (de exemplu, nesociabil, indecis, emotiv etc.) (vezi, pentru analize similare, şi exprimarea trăsăturilor de personalitate în

profilul de suprafaţă – 4.1.5).

Leadership Opinion Questionnaire/LOQ (vezi, pentru detalii, Fleishman/Livinţi *et al.*, 2010). Un scor mare la structură al liderilor români faţă de liderii americani poate însemna la nivelul profilului de suprafaţă un lucru bun, exprimat prin faptul că liderul se implică foarte activ în coordonarea grupului. Atenţie însă că uneori un scor mare la structură poate însemna la nivel de suprafaţă şi un control exagerat, care nu lasă locul inovaţiei indivizilor.

În *World Values Survey* (2010-2014), procentele celor care consideră că în viitor este un lucru bun să acordăm un respect mai mare autorităţii arată astfel: China – 41,9%; Germania – 58,7%; Japonia – 4,7%; Polonia – 41,1%; România – 68,7%; Rusia – 56,9%; Spania – 68%; Turcia – 46,9%; Ucraina – 49,5% şi SUA – 55.2%. Raportat la americani, românii exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai des răspunsuri care sugerează o atitudine pozitivă faţă de creşterea respectului faţă de autoritate, dar în acelaşi timp americanii declară semnificativ mai frecvent că acest lucru nu îi interesează, şi nu că ar fi un lucru negativ. În ceea ce priveşte comparaţia cu toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că acesta ar fi un lucru bun şi semnificativ mai rar că acest lucru nu îi interesează, respectiv că este un lucru rău. Comparând cetăţenii români de etnie maghiară cu cei de etnie română, cei din urmă raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că o creştere a respectului faţă de autoritate este un lucru bun şi semnificativ ($p < 0,05$) mai rar că ar fi un lucru rău. Nu există diferenţe semnificative ($p > 0,05$) în ceea ce priveşte frecvenţa celor care au declarat că nu sunt interesaţi de acest lucru.

După *World Values Survey* (2010-2014), procentele celor care consideră că în general bărbaţii sunt lideri politici mai buni decât femeile arată astfel: China – 47,9%; Germania – 19,8%; Japonia – 26,7%; Polonia – 31,3%; România – 41,1%; Rusia – 57,3%; Spania – 15,3%; Turcia – 68%; Ucraina – 51,9% şi SUA – 19,4%. Procentul

celor care nu sunt de acord cu acest lucru se prezintă astfel: China – 42,9%; Germania – 78,1%; Japonia – 37,3%; Polonia – 56,7%; România – 49,9%; Rusia – 38%; Spania – 81,1%; Turcia – 28,5%; Ucraina – 48% şi SUA – 79,5%. Raportat la distribuţia şansei, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai des dezacordul faţă de acest item, însă diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,21$). Frecvenţa cu care românii îşi exprimă acordul faţă de acest item este semnificativ ($p < 0,05$) mare raportată la americani, cu o mărime a efectului care indică relevanţă practică/ecologică ($d = 0,57$). Rezultatul urmează aceeaşi direcţie şi pentru comparaţia dintre România şi toate celelalte nouă ţări/culturi analizate global, românii raportând semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent acordul faţă de acest item, însă diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,05$). Nu apar diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară, în aceste analize *World Values Survey* (2010-2014).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Românii au în principiu aceleaşi categorii psihologice de leadership ca şi americanii.

În cazul MLQ apar însă diferenţe interesante în particularizarea categoriilor de leadership; într-adevăr, românii au un stil de management tranzacţional (management prin excepţie: activ) mai marcant ca americanii, ceea ce arată că sunt mai dispuşi decât aceştia să se focalizeze pe monitorizarea greşelilor (cu rol preventiv şi corectiv). Există diferenţe în funcţie de gen în leadership-ul românesc – de exemplu, liderii femei sunt mai puţin transformaţionali în România faţă de SUA –, care au însă un impact practic/ecologic mai mic, mărimile efectelor fiind scăzute.

În cazul LOQ diferenţele care există între români şi americani nu au un impact pragmatic ridicat, mărimile efectelor fiind foarte mici. Deşi mărimea efectul este mică, diferenţele de gen sunt susţinute însă şi în LOQ prin faptul că liderii femei din România au scoruri mai mici la consideraţie (atmosferă pozitivă de lucru) decât

liderii femei din SUA.

IV. Limite şi studii viitoare

Nu există limite majore faţă de cele inerente oricărui demers ştiinţific. Unele concluzii formulate sunt congruente cu cele derivate din mediul cultural (3.4), ceea ce le întăreşte validitatea. Ţinând cont de rezultatele obţinute, studiile viitoare trebuie să investigheze atent diferenţele de gen în leadership-ul românesc. De asemenea, trebuie investigate culturile organizaţionale pentru a înţelege care factori sunt cei mai eficienţi pentru a amorsa în profilul de suprafaţă aspecte pozitive şi eficiente (de exemplu, harnic/sociabil *vs.* agresiv/impulsiv; control activ *vs.* control exagerat etc.). În fine, extinderea studiului leadership-ului şi în afara organizaţiilor economice este un lucru foarte important pentru o înţelegere comprehensivă a leadership-ului la români. Coroborând toate analizele din această secţiune, consider concluziile formulate cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.5.3. Despre stresul muncii la români

I. Constructe

Indicele de stres ocupaţional este compozit. Există multe modele de stres ocupaţional, unele dintre cele mai influente fiind (1) modelul lui Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.* (2010) şi (2) modelul lui Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.* (2008).

Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.* (2010) propun mai multe componente ale stresului ocupaţional:

(1) severitatea stresului – evaluarea severităţii percepute a stresului în 30 de situaţii ocupaţionale;
(2) frecvenţa stresului – se referă la frecvenţa medie a 30 de situaţii ocupaţionale în ultimele şase luni;
(3) indicele de stres ocupaţional – combină 1 şi 2;

(4) severitatea presiunii – se referă la nivelul mediu al severităţii percepute a stresului pentru zece situaţii ocupaţionale percepute ca stresante, relaţionate cu presiunea la locul de muncă;
(5) frecvenţa presiunii – se referă la nivelul mediu de apariţie a zece situaţii ocupaţionale stresante, relaţionate cu presiunea la locul de muncă;
(6) indicele presiunii la locul de muncă – combină 4 şi 5 pentru zece situaţii ocupaţionale stresante;
(7) severitatea lipsei de sprijin organizaţional – se referă la nivelul mediu al severităţii percepute a stresului în zece situaţii ocupaţionale stresante, relaţionate cu lipsa sprijinului ocupaţional;
(8) frecvenţa lipsei sprijinului ocupaţional – se referă la nivelul mediu de apariţie a zece situaţii ocupaţionale stresante, relaţionate cu lipsa sprijinului ocupaţional;
(9) indicele lipsei de sprijin organizaţional – combină 8 cu 9 pentru zece situaţii ocupaţionale stresante.

Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.* (2008) propun şi ei anumiţi indicatori, unii care se suprapun cu cei ai lui Spielberger şi Vagg/ Pitariu *et al.* (2010), iar alţii care sunt diferiţi:

(1) relaţiile profesionale – în ce măsură relaţiile profesionale (de exemplu, cu colegii, cu conducerea etc.) sunt o sursă de stres;
(2) echilibrul muncă – viaţă personală – în ce măsură acest echilibru este o sursă de stres;
(3) supraîncărcarea – în ce măsură supraîncărcarea cu sarcini de serviciu şi presiunea timpului sunt o sursă de stres;
(4) siguranţa locului de muncă – în ce măsură nesiguranţa locului de muncă este o sursă de stres;
(5) controlul – în se măsură gradul perceput de control asupra propriilor activităţi profesionale este o sursă de stres;
(6) resursele şi comunicarea – în ce măsură resursele şi modul de comunicare pot deveni surse de stres;
(7) aspecte ale muncii – în ce măsură anumite condiţii de muncă

(de exemplu, mediul de lucru) şi satisfacţia în muncă sunt surse de stres;

(8) plăţile şi beneficiile – în ce măsură salarizarea este o sursă de stres;

(9) angajamentul perceptut al organizaţiei faţă de membrii săi – în ce măsură angajaţii percep angajamentul organizaţiei faţă de ei;

(10) angajamentul membrilor faţă de organizaţia lor – în ce măsură există un angajament al membrilor faţă de organizaţia lor;

(11) bunăstarea psihologică – se referă la exprimarea psihlogică a stresului;

(12) bunăstarea fizică – se referă la exprimarea fizică a stresului.

II. Rezultate

Job Stress Survey Spielberger/JSS (vezi, pentru detalii, Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.*, 2010). Stresul ocupaţional a fost evaluat cu *Job Stress Survey Spielberger*/JSS (Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.* 2010). Stresul la muncă a fost evaluat de Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.* (2010) comparativ pe un eşantion de români (18-63 de ani) şi pe un eşantion de americani. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Analiza secundară de date a rezultatelor lui Spielberger şi Vagg/ Pitariu *et al.* (2010) arată că managerii români de nivel mediu (N = 386) au scoruri mai mari decât managerii americani de nivel mediu (N = 983) la severitatea stresului ($p < 0,05$; $d = 0,27$) şi severitatea presiunii ($p < 0,05$; $d = 0,25$).

Pentru managerii americani (vezi Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.*, 2010), cele mai stresante situaţii la locul de muncă sunt: (1) întreruperea activităţii (la români este pe locul al zecelea), (2) prea multe sarcini cu termene fixe (la români pe locul al optulea) şi (3) personal insuficient (la români este pe locul al doilea). Pentru managerii români, ordinea celor mai stresante situaţii la locul de muncă este următoarea: (1) salariul inadecvat (locul al cincilea la

americani), (2) personalul insuficient (locul al treilea la americani) şi (3) lipsa oportunităţilor de promovare (locul al 15-lea la americani).

Analiza secundară de date a rezultatelor lui Spielberger şi Vagg/ Pitariu *et al.* (2010) arată că în ceea ce priveşte personalul administrativ (nemanagerial), românii (N = 1.147) au scoruri mai mari ca americanii (N = 808) la: (1) severitatea stresului ($p < 0,05$; $d = 0,25$), (2) frecvenţa stresului ($p < 0,05$; $d = 0,09$), (3) severitatea presiunii ($p < 0,05$; $d = 0,17$) şi (4) frecvenţa presiunii ($p < 0,05$; $d = 0,15$). Americanii au scoruri mai mari decât românii la lipsa sprijinului organizaţional ($p < 0,05$; $d = 0,11$).

Personalul administrativ american (vezi Spielberger şi Vagg/ Pitariu *et al.*, 2010) are medii mai ridicate decât românii la mai mulţi indicatori, din care primii trei sunt: (1) salariul inadecvat (primul loc şi la români), (2) întreruperea activităţii (locul al 11-lea la români), (3) neîndeplinirea sarcinilor de către colegi (locul al zecelea la români). Românii au scoruri mai mari ca americanii la mai mulţi indicatori, dintre care primii trei sunt: (1) salariul inadecvat (primul loc şi la americani), (2) sarcini cu responsabilităţi prea mari (locul al 18-lea la americani) şi (3) confruntarea cu situaţii de criză (locul al 12-lea la americani) (pentru mai multe diferenţe, vezi Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.*, 2010).

După Spielberger şi Vagg/Pitariu *et al.* (2010) în România, femeile au un nivel de stres ocupaţional mai mare ca bărbaţii. Managerii de nivel mediu din România simt un nivel al suportului organizaţional mai scăzut decât este acesta simţit de personalul administrativ. Stresul ocupaţional global la managerii de top este mai mare ca stresul ocupaţional global la managerii de nivel mediu. În fine, comparând organizaţiile publice cu cele private, românii din organizaţiile publice au un nivel mai ridicat al frecvenţei presiunii şi al indicelui presiunii.

În general, stresul ocupaţional este asociat mai mult cu frecvenţa situaţiilor stresante ($r = 0,70$) decât cu severitatea ($r = 0,45$) acestora (Turnage şi Spielberger, 1991).

ASSET (vezi, pentru detalii, Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.*, 2008). Stresul a fost evaluat cu *A Shortened Stress Evaluation Tool; An Organizational Stress Screening Tool*/ASSET (Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.*, 2008). Eşantionul de referinţă este aici unul britanic, format din 25.352 de angajaţi din sectorul public şi privat (Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.*, 2008). Eşantionul românesc utilizat de Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.* (2008) are 2.287 de angajaţi din sistemul public şi privat (21-60 de ani). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Având eşantioane atât de mari, există diferenţe semnificative statistic (p < 0,05) între români şi americani, pe aproape toate cele 12 dimensiuni ale stresului ocupaţional. Nu toate sunt însă relevante practic/ecologic. Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.* (2008) arată că mărimi ale efectului relevante practic/ecologic, în favoarea unor scoruri mai mari la americani faţă de români, ceea ce arată un stres ocupaţional mai mare, pot fi găsite la: (1) siguranţa locului de muncă (d = 0,41), (2) control (d = 0,48), (3) resurse şi comunicare (d = 0,62), (4) aspecte ale muncii (d = 0,60), (5) bunăstarea psihologică (d = 0,55) şi (6) bunăstarea fizică (d = 0,49). Mărimi ale efectului relevante practic/ecologic, în favoarea unor scoruri mai mari la români faţă de americani, arătând un stres ocupaţional mai scăzut, pot fi găsite la: (1) angajamentul perceput al organizaţiei faţă de membrii săi (d = 0,44) şi (2) angajamentul membrilor faţă de organizaţia lor (d = 0,64).

După Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.* (2008), angajaţii din sectorul public românesc resimt un stres mai ridicat în comparaţie cu angajaţii din sistemul privat românesc faţă de (1) relaţiile profesionale – ceea ce poate sugera o presiune a conducerii şi/sau o lipsă de suport din partea colegilor – şi (2) faţă de resurse şi comunicare – ceea ce poate sugera că resursele sunt mai scăzute în sistemul public şi comunicarea cu managementul este îngreunată (vezi, pentru detalii, Cooper şi Cartwright/Pitariu *et al.*, 2008).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Deşi există diferenţe între nivelurile de stres la managerii (de nivel mediu) şi personalul administrativ din România şi SUA, acestea nu ating valori semnificative practic/ecologic nici la managerii de nivel mediu, nici la personalul administrativ. Aşa cum se observă mai sus, există însă diferenţe interesante în ceea ce priveşte situaţiile pe care aceste persoane le percep ca stresante. Spre exemplu, întreruperea activităţii pare să fie un factor stresant important la americani (nu şi la români), în timp ce salariul inadecvat este foarte important la români (şi la personalul administrativ american). Dacă ne uităm însă la angajaţi, apar diferenţe interesante. Astfel, avem mărimi ale efectului relevante practic/ecologic, în favoarea unor scoruri mai mari la americani faţă de români – ceea ce arată un stres ocupaţional mai mare – la: (1) echilibrul muncă – viaţă personală (d = 0,51), (2) siguranţa locului de muncă (d = 0,57), (3) control (d = 0,60), (4) resurse şi comunicare (d = 0,90), (5) aspecte ale muncii (d = 0,81), (6) bunăstarea psihologică (d = 0,84) şi (7) bunăstarea fizică (d = 0,77). Mărimi ale efectului relevante practic/ecologic, în favoarea unor scoruri mai mari la români faţă de americani, arătând un stres ocupaţional mai scăzut, pot fi găsite la: (1) angajamentul perceput al organizaţiei faţă de membrii săi (d = 0,62) şi (2) angajamentul membrilor faţă de organizaţia lor (d = 0,73).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Eşantioanele, deşi foarte mari, nu sunt reprezentative naţional pentru populaţia investigată. Dar modelul a fost validat prin repetabilitate pe mai multe eşantioane de convenienţă. De asemenea, concluziile formulate sunt integrabile cu cele derivate din mediul cultural (secţiunea 3.4), ceea ce le întăreşte validitatea. Este important să se încerce integrarea teoretico-metodologică a conceptelor diferite din domeniu, pentru a avea un cadru unitar de evaluare a stresului profesional. Coroborând concluziile din această secţiune – confirmate cu două instrumente diferite – cu altele din secţiunile 4.1.5.1-4.1.5.6 şi cu integrarea lor în secţiunea

3.4 (rolul important al muncii la români), le consider cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.5.4. Despre motivaţia în muncă la români

I. Constructe

Motivaţia pentru performanţă este un factor fundamental într-o societate globalizantă şi competitivă precum cea în care trăim. Există mai multe modele psihologice prind motivaţia în muncă.

Astfel, conform modelului lui Borgogni *et al.*/Pitariu *et al.* (2009), motivaţia în muncă se poate exprima în mai multe forme:

(1) orientarea spre obiective;
(2) orientarea spre inovaţie – se referă la persoanele interesate să modifice practicile existente;
(3) orientarea spre conducere – se referă la persoanele interesate să controleze situaţiile/alţi oameni şi să-şi impună punctele de vedere;
(4) orientarea spre relaţionare – se referă la persoanele interesate să dezvolte relaţii de muncă pozitive şi solidaritatea colegială.

Modelul lui Schuler *et al.*/Miclăuş şi Iliescu (2007) identifică alţi factori-cheie implicaţi în motivaţia pentru performanţă, care subsumează şi motivaţia în muncă (vezi tabelul 4.7).

II. Rezultate

Testul de Orientare Motivaţională/TOM (vezi, pentru detalii, Borgogni *et al.*/Pitariu *et al.*, 2009). Motivaţia în muncă a fost evaluată cu *Testul de Orientare Motivaţională*/TOM **(**Borgogni *et al.*/ Pitariu *et al.*, 2009). În Borgogni *et al.*/Pitariu *et al.* (2009) eşantionul italian a fost format din 1.385 de participanţi, iar cel românesc din 1.214 participanţi (reprezentativ pentru scopului şi utilizarea testului). Indicii de asimetrie arată o distribuţie normală/ gaussiană a scorurilor. Coeficientul de variabilitate arată o

tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Borgogni *et al.*/Pitariu *et al.* (2009) arată că în comparaţie cu italienii, românii au tendinţa de a obţine scoruri mai mari la orientarea spre obiective ($p < 0,05$; $d = 0,09$) şi la orientarea spre conducere ($p < 0,05$; $d = 0,20$). Italienii au scoruri mai mari la orientarea spre inovaţie ($p < 0,05$; $d = 0,09$) şi la orientarea relaţională (care este însă marginal nesemnificativă, $p = 0,07$). Toate aceste rezultate au însă mărimi foarte mici ale efectului, astfel că nu au relevanţă practică/ecologică mare.

Achievement Motivation Inventory/AMI (vezi, pentru detalii, Schuler *et al.*/Miclăuş şi Iliescu, 2007). Motivaţia pentru performanţă a fost evaluată prin *Achievement Motivation Inventory*/AMI (Schuler *et al.*/Miclăuş şi Iliescu, 2007; vezi tabelul 4.7). În Schuler *et al.*/Miclăuş şi Iliescu (2007), eşantionul românesc a fost format din 1.300 de adulţi angajaţi; acesta a fost comparat cu un eşantion american (N = 410) şi unul german (N = 166). Indicii de asimetrie arată o distribuţie normală/gaussiană a scorurilor. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

Tabelul 4.7. Dimensiunile AMI şi rezultatele obţinute prin comparaţia adulţilor angajaţi în muncă

	Rom	Rom	Ger	SUA
1 Perseverenţă (în activitate)	–0,48	3		
2 Dominanţă (asupra altora)	0,39			
3 Angajament (disponibilitate personală de a depune efort)	0,43			
4 Siguranţa succesului (optimism)	0,35	4		
5 Flexibilitate (în sarcini)	–0,6	46		
6 Absorbire (implicare în sarcină şi ignorarea distractorilor)	0,26			
7 Neînfricare (faţă de insucces)	–0,28	1		
8 Internalitate (cauzele ţin de propria persoană)	0,52			
9 Efort compensator (rezultă din frica de insucces)	0,26			
10 Mândria performanţei	0,19	6		

1	Dorinţă de învăţare	0,283
2	Preferinţă pentru dificultate	NS
3	Independenţă (asumarea responsabilităţii)	0,638
4	Autocontrol şi autodisciplină	–0,235
5	Orientare spre status (a obţine o poziţie socială importantă)	0,466
6	Orientare spre competiţie (cu alţii)	0,302
7	Fixarea scopului (planificarea clară)	0,347
8	SMI TOTAL	0,389

Notă: NS – nesemnificativ statistic (p = 0,05). Valorile reprezintă mărimi ale efectului (d), scorurile pozitive fiind în favoarea românilor, iar cele negative în favoarea americanilor, respectiv a germanilor.
Sursa: date rezultate din analizele secundare ale rezultatelor lui Schuler *et al.*/ Miclăuş şi Iliescu (2007)

III. Concluzii generale şi implicaţii

Felfe şi colaboratorii săi (2008) arată că în culturile colectiviste (de exemplu, China sau România) angajamentul (*committment*) faţă de o organizaţie este mai mare şi relaţia acestuia cu rezultatele e mai puternică decât în culturi mai individualiste (SUA, Germania). Aşa cum se observă în tabelul 4.7, considerând mărimile efectului spre medie ca punct de referinţă (d minimum 0,35), românii au efortul compensator, orientarea spre competiţie şi orientarea spre status mai ridicate ca americanii, iar independenţa şi perseverenţa mai scăzute decât aceştia. În comparaţie cu germanii, românii au un angajament mai mare, o internalitate crescută, dorinţă de învăţare mai mare, orientarea spre statut, dominanţa, optimismul şi competiţia mai mari; în schimb, au scoruri mai mici decât germanii la perseverenţă, flexibilitate, neînfricare şi independenţă. În raport cu italienii, motivaţia în muncă a românilor este similară.

IV. Limite şi studii viitoare

Eşantioanele folosite sunt de convenienţă. Dar modelele propuse de testele analizate aici au fost validate prin repetabilitate pe mai multe eşantioane de convenienţă. De asemenea, concluziile formulate sunt consistent integrabile cu cele derivate din mediul

cultural (secţiunea 3.4), ceea ce le întăreşte validitatea. În viitor este important să se încerce integrarea teoretico-metodologică a conceptelor diferite din domeniu, pentru a avea un cadru unitar de evaluare a motivaţiei în muncă. În final, consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.5.5. Despre personalitatea muncitorului român

I. Constructe

Jackson/Iliescu şi Andreescu (2010) arată că existe cinci aspecte de personalitate foarte importante la locul de muncă:

(1) extraversiunea – deschiderea angajatului către oameni;
(2) agreabilitatea – încrederea angajatului în oameni (şi invers);
(3) gestionarea – cât de uşor se lucrează cu angajatul;
(4) încrederea – cât de multă încredere putem avea într-un angajat;
(5) sistematizarea – cât de meticulos este un angajat;
(6) hărnicia – cât de serios şi de dedicat este un angajat.

II. R*ezultate*

Analiza profilului de personalitate al muncitorilor români a fost făcută pe baza *Employee Screening Questionnaire*/ESQ (Jackson/ Iliescu şi Andreescu, 2010). Eşantionul românesc în studiul lui Jackson/Iliescu şi Andreescu (2010) a fost format din 1.494 de muncitori (19-58 de ani), din cadrul a 21 de companii cu profil divers (bănci, asigurări, bunuri de larg consum, producţie de bunuri etc.), fiind reprezentativ pentru scopul şi utilizarea ESQ, iar cel american din peste 2.000 de muncitori. În cazul extraversiunii, agreabilităţii şi gestionării, C > 1, ceea ce arată o lipsă de concentrare spre medie a datelor în ambele eşantioane comparate.

A. Profilul psihologic de adâncime

La nivelul profilului de adâncime nu există diferenţe importante între muncitorii români şi cei americani.

Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Jackson/ Iliescu şi Andreescu (2010) arată că deşi americanii au scoruri mai mari ca românii la agreabilitate, gestionare, încredere, sistematizare şi hărnicie, acestea sunt fie nesemnificative statistic (agreabilitate), fie, dacă sunt semnificative statistic ($p < 0,05$), mărimile efectului sunt mici: $d = 0,08$ pentru gestionare, $d = 0,12$ pentru încredere, $d = 0,08$ pentru sistematizare şi $d = 0,11$ pentru hărnicie. Românii au scoruri mai mari decât americanii la extraversiune, semnificative statistic ($p < 0,05$), dar cu mărime mică a efectului ($d = 0,05$).

B. Profilul psihologic de suprafaţă

Nu avem date specifice în acest caz pe baza ESQ, dar este de aşteptat ca la acelaşi profil de adâncime practicile organizaţionale diferite să genereze profiluri organizaţionale diferite, iar uneori profiluri de adâncime diferite să ducă la profiluri de suprafaţă similare, în condiţiile unor practici organizaţionale similare.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Nu există diferenţe semnificative practic/ecologic atunci când personalitatea românilor şi americanilor este evaluată în contextul muncii, deşi există tendinţele identificate în personalitatea românilor şi cea a americanilor în secţiunea 4.1.1.5. Aşadar, probabil contextul muncii, prin reglementările pe care le impune, reduce diferenţele de comportament dintre muncitorii români şi cei americani, dar este destul de flexibil/variat pentru a nu determina concentrarea spre medie a rezultatelor.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore ale demersului, dincolo de cele inerente oricărui demers ştiinţific. Studiile viitoare ar trebuie să testeze

ipoteza avansată mai sus, şi anume că contextul muncii, prin reglementările pe care le impune, reduce diferenţele de comportament dintre muncitorii români şi cei americani. Acest lucru poate fi studiat prin investigarea personalităţii în contexte în care reglementările sunt (1) mai puternice *vs.* mai flexibile şi/sau (2) foarte diferite, în acelaşi context, în amorsarea unor comportamente organizaţionale. De asemenea, integrarea acestui model cu modelul *Big Five* (Costa şi McCrae, 1988) ar duce la un cadru unitar de evaluare a personalităţii, cu un impact teoretico-metodologic şi practic mai mare. În final, consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.5.6. Despre personalitatea şi orientarea profesională a românilor

I. Constructe

Majoritatea persoanelor pot fi incluse în unul dintre următoarele tipuri de personalitate: (1) realist, (2) investigativ, (3) artistic, (4) social, (5) antreprenorial şi (6) convenţional (vezi Holland *et al.*/ Pitariu *et al.*, 2009).

Aceste profiluri se măsoară (după Holland *et al.*/Pitariu *et al.*, 2009):

(1) în cadrul activităţilor pe care le realizăm, măsurându-se implicarea şi potenţialul personal;
(2) în cadrul competenţelor pe care le avem, măsurându-se gradul de expertiză şi aptitudinile indivizilor;
(3) în cadrul ocupaţiilor pe care le avem;
(4) într-un cadru sumativ rezultat din cele trei de mai sus;
(5) în cadrul a două seturi de autoevaluări.

Există de asemenea şase medii de viaţă/muncă (după Holland *et al.*/Pitariu *et al.*, 2009): (1) realist, (2) investigativ, (3) artistic, (4) social, (5) antreprenorial, (6) convenţional.

Comportamentul unei persoane este determinat de interacţiunea dintre tipul de personalitate şi tipul de mediu, un rol important avându-l congruenţa sau incongruenţa lor.

II. Rezultate

Aceste stiluri de personalitate în contextul muncii şi selecţiei profesionale au fost evaluate cu testul *Self Directed Search*/SDS (Holland *et al.*/Pitariu *et al.*, 2009). Eşantionul românesc utilizat în Holland *et al.*/Pitariu *et al.* (2009) a fost format din 1.519 participanţi (vârsta: 12-59 de ani), iar cel american din 2.602 participanţi: elevi de liceu, studenţi şi adulţi din populaţia generală (reprezentativ pentru obiectivele testului). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

Analiza secundară de date asupra rezultatelor lui Holland *et al.*/ Pitariu *et al.* (2009) arată că în cazul bărbaţilor, comparând românii cu americanii la categoria sumativă, rezultă diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) numai pentru tipul artistic ($d = 0,09$, în favoarea românilor) şi pentru tipul convenţional ($d = 0,13$, în favoarea românilor). Mărimile efectelor sunt însă foarte mici. Fiind un scor sumativ, l-am descompus, observând că avem diferenţe semnificative la mărimi ale efectului relevante practic/ ecologic la tipul realist din categoria competenţe ($d = 0,44$, în favoarea americanilor) şi la tipul investigativ în categoria ocupaţii ($d = 0,42$, în favoarea românilor).

Analiza secundară de date asupra rezultatelor lui Holland *et al.*/ Pitariu *et al.* (2009) arată că în cazul femeilor, comparând românii cu americanii la categoria sumativă, există diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) între români şi americani, pentru tipul realist ($d = 0,15$, în favoarea americanilor), investigativ ($d = 0,09$, în favoarea românilor), artistic ($d = 0,13$, în favoarea românilor) şi convenţional ($d = 0,14$, în favoarea românilor). Mărimile efectelor

sunt însă foarte mici. Fiind un scor sumativ, l-am descompus, observând că avem diferenţe semnificative la mărimi ale efectului relevante practic/ecologic la tipul realist din categoria competenţe (d = 0,62, în favoarea americanilor).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În concluzie, diferenţele dintre români şi americani care pot profila aspecte importante se referă la tipul realist, care este mai marcant în favoarea americanilor, atât la bărbaţi, cât şi la femei, în categoria competenţe la mărimi ale efectului medii sau spre medie. De asemenea, tipul investigativ este mai marcant la români decât la americani în categoria ocupaţii.

IV. Limite şi studii viitoare

Nu există limite majore ale demersului, dincolo de cele inerente oricărui demers ştiinţific. Unele concluzii formulate sunt congruente cu cele derivate din mediul sociocultural (3.4), ceea ce le întăreşte validitatea. Studiile viitoare ar trebuie să integreze aceste tipuri de personalitate cu cele din modelul *Big Five*, investigând astfel impactul personalităţii asupra orientării profesionale. În final, consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici.

4.1.6. Despre sănătatea mintală a românilor

Nu îmi propun aici să fac analiza sutelor de studii de epidemiologie existente la nivel internaţional, privind prevalenţa sutelor de tulburări psihice în diverse ţări. Acestea pot fi consultate în analize de specialitate sau în rapoartele Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii/OMS (vezi http://www.who.int).

Evaluarea unei tulburări psihice se poate face categorial/ nosologic sau dimensional. Diagnosticul categorial/nosologic este

cel mai adesea ateoretic. Abordarea dimensională este mai riguroasă, deoarece dimensiunile sunt integrate teoretic în demersuri psihologice complexe; testele psihologice, cu calităţi psihometrice riguroase, reprezintă o modalitate de evaluare a tulburărilor psihice astfel operaţionalizate. Aici mă voi focaliza pe acele tulburări psihice care au cea mai mare prevalenţă, rezultă din aspecte psihologice bazale şi fundamentează şi/sau colorează afectiv aproape toate celelalte tulburări psihice. De asemenea, în cazul analizei sănătăţii mintale nu voi face diferenţa între profilul de adâncime şi cel de suprafaţă (de exemplu, în cazul anxietăţii ca trăsătură *vs.* stare), deoarece amândouă sunt luate simultan şi combinat în analiză în stabilirea criteriilor de diagnostic, diferenţierea neavând astfel valoare teoretică sau practică.

În *World Values Survey* (2010-2014), sănătatea generală bună („foarte bună" şi „bună") *versus* sănătatea generală mai puţin bună („acceptabilă" sau „proastă"), aşa cum sunt acestea percepute subiectiv, apar astfel: China – 68,7% *vs.* 30,8%; Germania – 66,8% *vs.* 33,1%; Japonia – 51,2% *vs.* 47,1%; Polonia – 61,3% *vs.* 38,8%; România – 64,1% *vs.* 34,8%; Rusia – 44,1% *vs.* 55,1%; Spania – 74,2% *vs.* 25,6%; Turcia – 66,4% *vs.* 31,1%; Ucraina – 37,2% *vs.* 62,1% şi SUA – 79,9% *vs.* 19,4%. Prin raportare la şansă, românii declară semnificativ mai frecvent ($p < 0,05$) că starea lor de sănătate este bună ($d = 0,54$). Raportat însă la americani, frecvenţa românilor care au indicat o stare generală pozitivă este semnificativ mai mică ($p < 0,05$), diferenţa atingând pragul relevanţei practice/ecologice ($d = 0,35$). Raportat la toate celelalte nouă ţări/culturi luate în ansamblu, românii oferă mai frecvent ($p < 0,05$) răspunsuri care indică o stare de sănătate bună, dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică ($d = 0,04$). Nu există diferenţe semnificative statistic şi practic/ecologic între cetăţenii români de etnie maghiară şi cetăţenii români de etnie română.

Cercetările din psihologie susţin existenţa a şase emoţii de bază: (1) fericire (*happiness*), (2) surpriză (*surprise*), (3) frică (*fear*), (4) tristeţe (*sadness*), (5) furie (*anger*) şi (6) dezgust (*desgust*) (vezi Ekman, 1992). Cercetări foarte recente (Jack *et al.*, 2014) au sugerat

că de fapt surpriza este parte a fricii şi dezgustul a furiei, rămânând aşadar la trei emoţii negative de bază: frică, tristeţe şi furie. Exagerarea acestor emoţii sănătoase negative duce la probleme emoţionale incluzând stări de anxietate (frică), depresie (tristeţe) şi furie, exprimate prin tulburări clinice specifice (de exemplu, distimie) sau prin simptome în diverse alte tulburări psihice (de exemplu, anxietatea în tulburările de comportament alimentar). Voi analiza aceste probleme emoţionale separat, dar şi ca părţi ale unor profiluri psihopatologice mai generale. Profilurile psihopatologice complexe, evaluate cu teste psihologice riguroase, ne vor oferi o imagine riguroasă a sănătăţii psihice a românilor.

4.1.6.1. Anxietatea la români

I. Constructe

Termenul *anxietate* descrie următoarele modificări (vezi şi David, 2012): (1) la nivel subiectiv – o stare de frică, (2) la nivel cognitiv – gânduri iraţionale (de exemplu, de tip credinţe rigide/absolutiste şi catastrofale) şi distorsiuni atenţionale, (3) la nivel comportamental – comportamente de evitare a situaţiilor anxiogene şi (4) la nivel psihobiologic – o stare de activare fiziologică (*arousal*) (de exemplu, creşterea ritmului cardiac).

Aceste modificări se pot manifesta în legătură cu anumite situaţii şi atunci vorbim de anxietate ca stare, sau transsituaţional, iar atunci vorbim de anxietate ca trăsătură. Când aceste modificări generează distres puternic şi/sau dizabilitate, devin o tulburare psihică, tulburările de anxietate fiind cele mai prevalente tulburări psihice.

II. Rezultate

Anxietatea a fost evaluată cu *State-Trait Anxiety Inventory* (Spielberger/Pitariu şi Peleaşă, 2007b). Coeficientul de variabilitate

arată o tendinţă de grupare a datelor în toate populaţiile comparate (C < 1).

În cazul anxietăţii ca stare, comparând, prin analize secundare de date asupra rezultatelor lui Spielberger/Pitariu şi Peleaşă (2007b), bărbaţii din eşantionul românesc (N = 600) cu cei din eşantionul american (N = 1.387), nu apar rezultate semnificative statistic (p > 0,05). Femeile din eşantionul american (N = 451) au însă un nivel al anxietăţii ca stare semnificativ statistic (p < 0,05) mai scăzut decât femeile din eşantionul românesc (N = 600), dar la o mărime mică a efectului (d = 0,18).

În cazul anxietăţii ca trăsătură, în urma analizelor secundare de date asupra rezultatelor lui Spielberger/Pitariu şi Peleaşă (2007b), observăm că nu există diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) între bărbaţii români şi cei americani, în timp ce femeile din România au un scor mai mare decât cele din SUA (p < 0,05), dar la o mărime mică a efectului (d = 0,33).

În eşantionul românesc, analizele secundare de date arată că femeile au scoruri mai mari decât bărbaţii (p < 0,05), atât la anxietatea ca stare (d = 0,18), cât şi la anxietatea ca trăsătură (d = 0,37).

După Spielberger/Pitariu şi Peleaşă (2007) nu există între pacienţii români cu simptome anxioase (N = 60) şi pacienţii americani cu simptome anxioase (N = 21) diferenţe semnificative statistic (p > 0,05) în anxietatea ca stare sau ca trăsătură. Foarte interesant, în eşantionul românesc, spre deosebire de cel american, anxietatea creşte cu vârsta. Acest lucru a fost pus de autori (Spielberger/Pitariu şi Peleaşă, 2007) pe seama unei insecurităţi economice mai mari în România.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Nu există diferenţe majore, importante clinic/ecologic, între anxietatea românilor şi cea a americanilor. Se pare însă că anxietatea românilor, spre deosebire de cea a americanilor, creşte cu vârsta, probabil ca urmare a unei insecurităţi economice mai mari în România pentru vârstele adulte mai înaintate.

IV. Limite şi studii viitoare

Nu există limite majore, în afara celor comune oricărui demers ştiinţific. Coroborarea acestor rezultate cu alte teste care măsoară acelaşi construct, în eşantioane cât mai reprezentative la nivel naţional, este un lucru important de făcut pentru a verifica stabilitatea acestor rezultate şi a concluziilor formulate pe baza lor.

4.1.6.2. Depresia la români

I. Constructe

Termenul *depresie* descrie următoarele modificări (vezi şi David, 2012): (1) la nivel subiectiv – o stare de tristeţe, (2) la nivel cognitiv – gânduri iraţionale (de exemplu, de tip credinţe rigide/absolutiste şi autodepreciere) şi distorsiuni în memorie (de exemplu, ne amintim mai uşor aspectele negative), (3) la nivel comportamental – compartamente pasive, de retragere din viaţa socială şi (4) la nivel psihobiologic – modificări în ritmul somnului (de exemplu, hipersomnii sau insomnii).

Atunci când aceste modificări generează distres puternic şi/sau dizabilitate, devine o tulburare psihică, tulburările de tip depresiv fiind cele care aduc cea mai mare încărcătură economică pentru societate şi cea mai mare încărcătură psihologică pentru cel afectat şi familia sa. Adesea, tulburările depresive sunt comorbide cu cele anxioase (până în 70% din cazuri).

II. Rezultate

Depresia a fost evaluată în România cu *Beck Depression Inventory*/ BDI-II (Beck *et al.*/David şi Dobrean, 2012). În general, coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în populaţia clinică ($C < 1$), nu şi în populaţia generală ($C > 1$).

Wang şi Gorenstein (2013) au sintetizat rezultatele internaţionale ale BDI-II pentru diverse ţări/culturi. Am raportat rezultatele obţinute de Beck *et al.*/David şi Dobrean (2012) la

rezultatele sumarizate de Wang şi Gorenstein (2013) pentru populaţia adultă din mai multe ţări (încercând să selectez scorurile unde proporţia de femei şi bărbaţi este cât mai apropiată de cea din eşantionul românesc).

Rezultatele analizei noastre secundare de date au arătat că românii (N = 257) au un scor de depresie similar cu germanii, olandezii şi norvegienii şi au scoruri semnificativ statistic mai mici ($p < 0,05$) ca spaniolii ($d = 0,23$), portughezii ($d = 0,19$) şi japonezii ($d = 0,18$).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Nu există diferenţe majore, importante clinic/ecologic, între depresia românilor şi cea a cetăţenilor altor ţări/culturi analizate (Germania, Japonia, Norvegia, Olanda, Portugalia şi Spania).

IV. Limite şi studii viitoare

Nu există limite majore, în afara celor comune oricărui demers ştiinţific. Şi în acest caz, coroborarea acestor rezultate cu alte teste care măsoară acelaşi construct, în eşantioane cât mai reprezentative la nivel naţional, este un lucru important de făcut pentru a verifica stabilitatea rezultatelor şi a concluziilor formulate pe baza lor.

4.1.6.3. Furia la români

I. Constructe

Termenul *furie* descrie următoarele modificări (vezi şi David, 2012): (1) la nivel subiectiv – o stare de nemulţumire, (2) la nivel cognitiv – gânduri iraţionale (de exemplu, de tip credinţe rigide/ absolutiste, lipsa de toleranţă la frustrare şi autodepreciere sau deprecierea altora), (3) la nivel comportamental – comportamente agresive, directe sau simbolice şi (4) la nivel psihobiologic – o stare de activare fiziologică (*arousal*) (de exemplu, creşterea ritmului cardiac).

Aceste modificări se pot manifesta în legătură cu anumite

situaţii şi atunci vorbim de furie ca stare, sau transsituaţional, iar atunci vorbim de furie ca trăsătură. Atunci când aceste modificări generează distres puternic şi/sau dizabilitate, determină tulburări psihice (*anger disorders*).

Aşadar, furia este o problemă emoţională deoarece nu numai că afectează starea de bine a celui/celei care o resimte şi a celor din jurul său, ci poate genera probleme suplimentare, afectând astfel funcţionarea socială a acestora.

II. Rezultate

Furia a fost evaluată cu chestionarul *State-Trait Anger Expression Inventory* (STAXI-2) (Spielberger/Pitariu şi Iliescu, 2006). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în toate populaţiile comparate (C < 1).

Comparând femeile din SUA (N = 977) cu cele din România (N = 600), se obţin scorurile din tabelul 4.8.

Tabelul 4.8. Scorurile la STAXI 2 în cazul femeilor

STAXI 2 – Adulţi normali – femei (RO-SUA)	
Mărimea efectului – d (dacă este semnificativă statistic – p < 0,05)	
Furia ca stare (S-Ang)	NS
Sentimentul de furie (S-Ang/F)	d = –0,18
Tendinţa de a exprima verbal furia (S-Ang/V)	d = –0,21
Tendinţa de a exprima fizic furia (S-Ang/P)	
Furia ca trăsătură (T-Ang)	d = –0,19
Temperamentul furios (T-Ang/T)	NS
Reacţia furioasă (T-Ang/R)	d = –0,38

Notă: d pozitiv arată un scor mai mare al americanilor faţă de români (p < 0,05); NS – p > 0,05.
Sursa: date rezultate din analiza secundară a rezultatelor prezentate de Spielberger/Pitariu şi Iliescu (2006)

Comparând bărbaţii din România (N = 600) cu bărbaţii din SUA (N = 667), rezultatele apar ca în tabelul 4.9.

Tabelul 4.9. Scorurile la STAXI 2 în cazul bărbaţilor

STAXI 2 – Adulţi normali – bărbaţi (RO-SUA)	
Mărimea efectului – d (dacă este semnificativă statistic / d < 0,05)	
Furia ca stare (S-Ang)	d = –0,15
Sentimentul de furie (S-Ang/F)	d = –0,16
Tendinţa de a exprima verbal furia (S-Ang/V)	d = –0,22
Tendinţa de a exprima fizic furia (S-Ang/P)	NS
Furia ca trăsătură (T-Ang)	NS
Temperamentul furios (T-Ang/T)	d = 0,27
Reacţia furioasă (T-Ang/R)	NS

Notă: d pozitiv arată un scor mai mare al americanilor faţă de români (p < 0,05); NS – p > 0,05.
Sursa: date rezultate din analiza secundară a rezultatelor prezentate de Spielberger/Pitariu şi Iliescu (2006)

După Spielberger/Pitariu şi Iliescu (2006), diferenţele dintre femei şi bărbaţi şi dintre populaţia normală şi cea psihiatrică sunt similare la români şi la americani. În general, pacienţii psihiatrici au scoruri mai mari ca populaţia normală la furie, iar bărbaţii au scoruri mai mari ca femeile. Există o tendinţă ca dispersia datelor să fie mai mică în eşantionul românesc de adulţi normali, ceea ce sugerează că scorurile extreme sunt mai mici la români decât la americani; pacienţii psihiatrici din ambele ţări/culturi au dispersii mai mari şi aşadar şi scoruri extreme mai mari.

În ceea ce priveşte modul de exprimare a furiei, rezultatele apar ca în tabelul 4.10.

Tabelul 4.10. Exprimarea furiei la femei şi la bărbaţi, în eşantionul românesc *versus* eşantionul american

	Diferenţe
1. Exprimarea exterioară a furiei	d = –0,27
2. Exprimarea interioară a furiei	d = –0,18
3. Controlul exterior al furiei	d = 0,12
4. Controlul interior al furiei	d = –0,15
5. Indicele de exprimare a furiei	NS

Notă: d – mărimea efectului; d pozitiv arată un scor mai mare al americanilor faţă

de români ($p < 0,05$); NS – $p > 0,05$.
Sursa: date rezultate din analiza secundară a rezultatelor prezentate de Spielberger/Pitariu şi Iliescu (2006)

Ca informaţie suplimentară (după Lun şi Bond, 2013) în acest context, menţionez că indicele de ostilitate al României (N = 1.419) faţă de alte religii este de 4,7, România fiind depăşită (între 57 de ţări/culturi analizate) doar de India (8,8), Indonezia (7,8), Egipt (6,5), Iran (5,2) şi Turcia (4,9). Bulgaria are un indice de ostilitate de 2,7; Ucraina de 2,6; Germania de 2,5; Italia de 2,1; SUA de 1,9; Spania de 1,8; Japonia de 1,5; Polonia de 1,3 şi Finlanda de 0,7.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Nu există diferenţe majore, importante clinic/ecologic, între experienţierea şi exprimarea furiei la români şi la americani. Există totuşi o tendinţă practică/ecologică a româncelor de a simţi furia (reacţia furioasă) mai puternic decât americancele ($d = 0,38$); acesta poate să fie şi un efect contraintenţional (Wegner, 1994) al faptului că supresia este mai mare la românce decât la americance (vezi 4.1.2.2). De asemenea, trebuie notat că majoritatea covârşitoare a diferenţelor semnificative statistic, deşi la mărimi ale efectului fără relevanţă practică/ecologică, arată o tendinţă a românilor, bărbaţi şi femei, de a fi mai furioşi ca experienţiere şi exprimare decât americanii. Acest lucru se poate corobora şi cu ostilitatea mare a românilor faţă de alte religii.

Aici trebuie spus că furia începe tot mai mult să fie nuanţată cultural în ceea ce priveşte impactul său asupra sănătăţii. Astfel spus, Kitayama şi colaboratorii săi (2015) au arătat că, în timp ce în SUA furia afectează în sens negativ nivelul de sănătate, în Japonia relaţia este inversă. Autorii argumentează că nu furia este cea care are legătură cu sănătatea, ci contextul ce o generează. Aşadar, în SUA furia este asociată cu un nivel scăzut al sănătăţii deoarece aceasta apare în contexte ca frustrare socială, sărăcie, status social scăzut etc., care explică de fapt legătura statistică dintre furie şi sănătate. În Japonia, furia este expresia unui status social crescut (de exemplu, furia apare când nu se respectă acest statut social

ridicat), astfel că sănătatea nu este afectată, ci, dimpotrivă, e crescută.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore, în afara celor comune oricărui demers ştiinţific. Şi în cazul furiei, coroborarea acestor rezultate cu alte teste care măsoară acelaşi construct, în eşantioane cât mai reprezentative la nivel naţional, este un lucru important de făcut pentru a verifica stabilitatea rezultatelor şi a concluziilor formulate pe baza lor.

4.1.6.4. Profilul psihologic complex al sănătăţii mintale

I. Constructe

Aşa cum am spus, abordarea dimensională a tulburărilor psihice este mai riguroasă, deoarece dimensiunile sunt integrate teoretic în demersuri psihologice complexe.

II. R*ezultate*

Minnesota Multiphasic Personality Inventory/MMPI-2 (Butcher *et al.*/Munteanu *et al.*, 2012). Testul MMPI-2 are aproximativ 120 de scale, dintre care unele sunt de validitate, altele de evaluare a tendinţelor defensive, iar majoritatea de evaluare a unor probleme clinice (vezi, pentru detalii, Butcher *et al.*/Munteanu *et al.*, 2012). Eşantionul normativ românesc utilizat de Butcher *et al.*/Munteanu *et al.* (2012) este format din N = 2.198 de adulţi, aproximând distribuţia populaţiei României (gen, vârstă, educaţie, urban/rural, regiune geografică şi etnie: română, maghiară, rromă sau alta). Eşantionul normativ american este format din N = 2.600 de adulţi (Butcher *et al.*/Munteanu *et al.*, 2012). Coeficientul de variabilitate arată, în general, o tendinţă de grupare a datelor în toate populaţiile comparate (C < 1).

Analizele secundare asupra rezultatelor lui Butcher *et al.*/ Munteanu *et al.* (2012), pentru scalele clinice clasice ale MMPI-2 (un subset al scalelor care vizează probleme clinice) arată că

românii au, faţă de americani, scoruri mai mici ($p < 0,05$) la mărimi ale efectului relevante clinic/ecologic: hipocondrie ($d = 0,56$), histerie ($d = 0,53$), masculinitate/feminitate ($d = 0,82$), paranoia ($d = 0,50$), psihastenie ($d = 0,32$) şi introversie socială (0,59). Nu există diferenţe semnificative clinic/ecologic (unele sunt semnificative statistic) la depresie, tendinţe psihopate, schizofrenie şi hipomanie. Singura scală la care românii au scoruri semnificative statistic mai mari ca americanii (deşi mărimea efectului este mică) este scala de hipomanie.

În ceea ce priveşte problemele clinice, analizele secundare asupra rezultatelor lui Butcher *et al.*/Munteanu *et al.* (2012) arată foarte interesant, la bărbaţi, la toate cele 120 de scale ale MMPI-2 există diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) între români şi americani, exceptând simptomele psihotice, simptomele schizotipale, gândurile bizare, ideile persecutorii, alienarea emoţională şi îndoiala faţă de sine.

Din scorurile semnificative statistic, majoritatea covârşitoare sunt mai mari la americani decât la români, cu următoarele excepţii: (1) negarea anxietăţii sociale ($d = 0,21$), (2) inhibiţie ($d = 0,32$), (3) experienţe bizare ($d = 0,55$), (4) amoralitate ($d = 0,73$), (5) nepăsare/imperturbabilitate ($d = 0,49$), (6) cinism ($d = 0,50$), (7) ostilitate (0,17), (8) agresivitate ($d = 0,16$), (9) atitudini antisociale ($d = 0,61$), (10) credinţe mizantropice ($d = 0,82$), (11) comportamente antisociale ($d = 0,88$), (12) tăria eului ($d = 0,29$), (13) responsabilitate socială ($d = 0,34$), (14) frică generalizată ($d = 0,46$), (15) ostilitate controlată ($d = 0,75$), (16) psihoticism ($d = 0,17$), (17) competitivitate ($d = 1,25$), (18) refulare/represie ($d = 0,40$) şi (19) rolul masculinităţii ($d = 0,36$). Dintre acestea, cele care sunt semnificative clinic/ecologic (d minimum 0,35), mai mari la români decât la americani şi care ne caracterizează aşadar mai puternic în comparaţie cu aceştia sunt: experienţele bizare, amoralitatea, nepăsarea, cinismul, atitudinile antisociale, credinţele mizantropice, comportamentele antisociale, frica generalizată, ostilitatea controlată, competitivitatea, refularea/represia şi masculinitatea.

Analizele secundare asupra rezultatelor lui Butcher *et al.*/ Munteanu *et al.* (2012) arată că la femei, dintre cele 120 de scale ale MMPI-2, la toate există diferenţe semnificative statistic ($p < 0,05$) între români şi americani, exceptând devierile psihopate, ideile persecutorii, alienarea emoţională, inhibiţia, gândurile bizare, frica generalizată, simptomele psihotice, simptomele schizotipale, comportamentul exploziv, suspiciozitate, competitivitate, alcolism.

Dintre scorurile semnificative statistic, majoritatea covârşitoare sunt mai mari la americani decât la români, cu următoarele excepţii: (1) hipomanie (d = 0,34), (2) negarea anxietăţii sociale (d = 0,24), (3) amoralitate (0.95), (4) nepăsare/imperturbabilitate (d = 0,70), (5) cinism (d = 0,68), (6) practici antisociale (d = 0,66), (7) credinţe mizantropice (d = 1), (8) atitudini antisociale (d = 0,84), (9) timiditate/ruşine (d = 0,83), (10) agresivitate (d = 0,67), (11) psihoticism (d = 0,26), (12) lipsă de constrângeri (d = 0,26), (13) refulare/represie (d = 0,335), (14) tăria eului (d = 0,855), (15) ostilitate (d = 0,37), (16) ostilitate controlată (d = 0,53), (17) responsabilitate socială (d = 0,23), (18) rol masculin (d = 1,61) şi (19) experienţe bizare (d = 0,37). Dintre acestea, cele care sunt semnificative clinic/ecologic (d minimum 0,35) mai mari la români decât la americani şi care ne caracterizează aşadar mai puternic în comparaţie cu aceştia sunt: amoralitatea, nepăsarea, cinismul, practicile antisociale, credinţele mizantropice, atitudinile antisociale, ruşinea, agresivitatea, tăria eului, ostilitatea, ostilitatea controlată, masculinitatea şi experienţele bizare.

Analiza secundară asupra rezultatelor lui Butcher *et al.*/ Munteanu *et al.* (2012) pentru măsurarea atitudinii defensive – un indicator utilizat în interpretarea rezultatelor la MMPI-2 –, comparativ pentru români (N = 2.198) şi americani (N = 2.600), arată astfel (scorurile românilor fiind mai mari decât ale americanilor):

(1) scala de minciună – scorurile mari surprind personalitatea defensivă exprimată într-un set mintal defensiv care neagă aspectele negative cu referire la propria persoană: d = 0,88

pentru bărbaţi şi d = 0,94 pentru femei;

(2) scala de corecţie – scorurile mari surprind atitudinea defensivă faţă de modul de răspuns la itemii testului, prin corecţie/ compensare (de exemplu, prezintă aspectele negative ca fiind mai puţin accentuate): d = 0,37 pentru bărbaţi şi d = 0,42 pentru femei;

(3) scala de autoprezentare la superlativ – scorurile mari surprind tendinţa de a se prezenta mai pozitiv decât este în situaţia reală: d = 0,52 la bărbaţi şi 0,47 la femei.

În plus, se poate observa şi la scalele clinice ale MMPI-2 că indicatorii de defensivitate ai românilor sunt de obicei semnificativi statistic ($p < 0,05$), mai mari ca la americani (negarea anxietăţii sociale la bărbaţi şi femei, inhibiţie la bărbaţi etc.) şi adesea cu mărimi cel puţin medii ale efectelor (de exemplu, ostilitate controlată la bărbaţi şi femei, represie la bărbaţi).

Concluzii preliminare la MMPI-2. Probabil ca urmare a mecanismelor defensive ridicate, scorurile de psihopatologie ale românilor, bărbaţi şi femei, sunt în general mai mici decât cele ale americanilor. În ciuda mecanismelor defensive, câteva trăsături străbat blocajul acestora. Mai precis, pentru eşantionul românesc combinat (bărbaţi şi femei) observăm că putem menţiona ca fiind comune şi puternice, în comparaţie cu eşantionul american, atât la bărbaţi, cât şi la femei: amoralitatea, credinţele mizantropice, atitudinile antisociale, ostilitatea, ostilitatea controlată, cinismul, nepăsarea, masculinitatea şi experienţele bizare; doar la femei apar şi ruşinea, tăria eului şi agresivitatea şi doar la bărbaţi frica generalizată, competiţia şi represia. Foarte interesant, aceste atribute sunt congruente cu mediul cultural analizat în capitolul 2, ceea ce le întăreşte validitatea.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Nu există diferenţe majore, importante clinic/ecologic, între anxietatea, depresia şi furia (experienţiere şi exprimare) ale

românilor şi cele ale americanilor, cu excepţia experienţei furiei (reacţia furioasă), care este mai puternică la românce (d = 0,38), probabil ca efect contraintenţional (Wegner, 1994) al faptului că supresia este mai mare la românce în comparaţie cu americancele (vezi 4.1.2.2 – D). Există însă o tendinţă a româncelor de a avea un nivel mai ridicat de anxietate ca stare şi mai ales ca trăsătură. De asemenea, trebuie notat că majoritatea covârşitoare a diferenţelor semnificative statistic, deşi la mărimi ale efectului fără relevanţă clinică/ecologică, arată totuşi o tendinţă a românilor, bărbaţi şi femei, de a fi mai furioşi ca experienţiere şi exprimare decât americanii; acest lucru se poate corobora şi cu ostilitatea mare a românilor faţă de alte religii (vezi Lun şi Bond, 2013, şi secţiunea 3.4).

Analiza MMPI-2 arată că în general scorurile psihopatologiei sunt mai mari la americani decât la români. Dar amoralitatea, credinţele mizantropice, atitudinile antisociale, ostilitatea controlată, cinismul, nepăsarea şi masculinitatea sunt mai crescute la români decât la americani, atât la bărbaţi, cât şi la femei; doar la femei apar şi ruşinea/timiditatea (rezultat congruent cu tendinţele de la nivelul anxietăţii), tăria eului şi agresivitatea (rezultat congruent cu tendinţele de la nivelul furiei) şi doar la bărbaţi frica generalizată, competiţia şi represia. Aşadar, mecanismele defensive puternice, angajate în reţelele sociale colectiviste, par să reducă suferinţa emoţională şi/sau exprimarea acesteia (problemele de internalizare) evaluată cu MMPI-2, lăsând loc mai ales problemelor psihologice de tip externalizare (de exemplu, atitudini antisociale/indisciplină).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Nu există limite majore, dincolo de cele inerente oricărui demers ştiinţific. Validitatea acestor concluzii este întărită de faptul că ele au fost prezise din analiza mediului sociocultural, ceea ce le întăreşte validitatea, transformându-le în cunoştinţe validate ştiinţific. În viitor este important de evaluat psihopatologia şi factorii de vulnerabilitate (de exemplu, stilul cognitiv) în acelaşi

design experimental, cu implicaţii teoretice (de exemplu, teoria cognitiv-comportamentală) şi practice (de exemplu, psihoterapia cognitiv-comportamentală) majore.

4.1.7. Despre copiii românilor

4.1.7.1. Despre angajamentul în şcoală

I. Constructe

Angajamentul în şcoală este un construct evaluat prin mai multe dimensiuni (vezi Lam *et al.*, 2014): (1) dimensiunea afectivă (ce simt copiii despre învăţare şi despre şcoală), (2) dimensiunea cognitivă (strategiile pe care le folosesc pentru învăţare) şi (3) dimensiunea comportamentală (efortul şi persistenţa la şcoală).

II. R*ezultate*

În studiul lui Lam şi al colaboratorilor săi (2014), copiii analizaţi au fost în număr de 3.420, de la clasele VII-IX din şcoli din mediul urban, din 12 ţări. Pentru o reprezentativitate cât mai bună, s-au evitat şcolile de elită, speciale sau din zone cu un nivel socioeconomic foarte scăzut. Copiii români (N = 300), selectaţi din patru şcoli din Bucureşti, au un angajament în şcoală ridicat, peste media a 12 ţări/culturi aflate în studiu ($p < 0,05$; $d = 0,25$). Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Lam şi ale colaboratorilor săi (2014) arată că angajamentul copiilor români este (1) mai mare ca al copiilor din China ($p < 0,05$; $d = 0,40$), Coreea de Sud ($p < 0,05$; $d = 0,98$), Marea Britanie ($p < 0,05$; $d = 0,38$) şi SUA ($p < 0,05$; $d = 0,28$), (2) similar cu al canadienilor ($p > 0,05$) şi portughezilor ($p > 0,05$) şi mai scăzut ca al austriecilor ($p < 0,05$; $d = 0,19$).

După Lam şi colaboratorii săi (2014), acest angajament corelează pozitiv şi semnificativ statistic ($p < 0,05$) cu: (1) practicile

instituţionale (r = 0,50), (2) suportul profesorilor (r = 0,48), (3) suportul colegilor (r = 0,28), (4) suportul părinţilor (r = 0,43), (5) emoţiile pozitive ale copiilor (r = 0,36), (6) performanţa academică (r = 0,25) şi comportamentul la şcoală (r = 0,24). De asemenea, acesta corelează negativ cu emoţiile negative (r = –0,04; p < 0,05). În general, fetele au un nivel de angajament mai mare decât băieţii şi o performanţă academică mai mare, iar acest angajament explică diferenţele de gen în performanţa academică (vezi, pentru detalii, Lam *et al.*, 2012).

Rezultatele la testele PISA (vezi secţiunea 4.1.1.1) au arătat că în România, în comparaţie cu media ţărilor OECD, fetele sunt mai aproape ca performanţă de băieţi la matematică şi îi depăşesc pe aceştia la citire şi ştiinţă, ceea ce se poate explica prin angajamentul şcolar mai mare al fetelor. Deşi angajamentul şcolar global este mare (vezi Lam *et al.*, 2014), trebuie să fim atenţi la factori ai acestuia care ar putea fi îmbunătăţiţi. Faptul că în secţiunea 4.1.1.1 România a avut unul dintre cele mai mari scoruri la absenteism arată că acesta este unul dintre factorii angajamentului şcolar care trebuie îmbunătăţiţi. Motivaţia foarte scăzută a copiilor români pentru învăţarea matematicii (vezi secţiunea 4.1.1.1) este de asemenea unul dintre factorii legaţi de angajamentul şcolar care trebuie îmbunătăţiţi, alături de sentimentul singurătăţii şi al fericirii scăzute la şcoală. În plus, ar fi interesant de analizat dacă absenteismul este mai mare la băieţi decât la fete, ceea ce ar fi congruent cu rezultatele obţinute aici. Într-adevăr, Apostu şi colaboratorii săi (2012) remarcă faptul că rata abandonului şcolar este mai mare la băieţi decât la fete, dar nu am identificat date reprezentative pentru absenteism – şi, mai precis, pentru diversele tipuri de absenteism în relaţia băieţi *versus* fete.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Angajamentul în şcoală al copiilor români este ridicat, uşor mai ridicat la fete, în comparaţie cu băieţii. Acesta este congruent cu implicarea mare în muncă a românilor adulţi. Mai mult, aşa cum

satisfacţia profesională este scăzută la adulţi, şi nivelul de satisfacţie al copiilor în şcoală este scăzut (vezi secţiunea 4.1.1.1).

IV. Limite şi studii viitoare

Este interesant de văzut dacă aceste concluzii se menţin în eşantioane diferite sau reprezentative naţionale şi dacă rolul angajamentului şcolar este similar rolului muncii în cazul adulţilor, şi anume acela de afirmare socială. Oricum, concluziile formulate sunt congruente cu cele derivate din mediul cultural (secţiunea 3.4) şi cu testele psihologice care au evaluat implicarea/ angajamentul adulţilor în muncă (vezi secţiunea 4.1.5.1), ceea ce le întăreşte validitatea; în consecinţă, le consider cunoştinţe validate ştiinţific, fiind nevoie de studii suplimentare pentru a întări validitatea concluziilor formulate.

4.1.7.2. Despre emoţiile implicate în socializarea copiilor

I. Constructe

Socializarea copiilor presupune şi învăţarea emoţiilor, proprii şi/ sau ale altora: (1) ce emoţii apar în diverse situaţii, (2) cum se manifestă emoţiile, (3) cum se pot identifica şi controla etc. De foarte multe ori pentru copii învăţarea emoţiilor se face prin poveşti. Aşadar, analiza poveştilor utilizate în socializarea copiilor ne poate da un indiciu despre profilul emoţional promovat în socializarea copiilor din ţara/cultura respectivă.

II. Rezultate

Wege şi colaboratorii săi (2014) arată că în cărţile de poveşti, atât în România, cât şi în SUA şi Turcia, găsim mai multe emoţii pozitive decât emoţii negative. Cărţile de poveşti din SUA au mai multe emoţii negative intense (de exemplu, furie) şi mai puţine emoţii negative mai puţin intense (de exemplu, tristeţe), în comparaţie cu cărţile de poveşti din România şi Turcia. În SUA, cele două tipuri de emoţii sunt însă mai echilibrate, dar în România şi Turcia emoţiile negative intense sunt mai puţin

prezente. De asemenea, emoţiile pozitive intense şi cele negative mai puţin intense au o mai mare intensitate în SUA, faţă de România şi Turcia; nu apare această diferenţă şi în cazul emoţiilor negative intense (Wege *et al.*, 2014).

Aceiaşi autori arată că oamenii din culturile individualiste manifestă expresii mai puternice ale emoţiilor negative şi mai slabe ale emoţiilor pozitive faţă de grupul de apartenenţă (de exemplu, familie/prieteni), în comparaţie cu alte grupuri (de exemplu, colegi). În schimb, în culturile colectiviste emoţiile negative puternice se exprimă mai ales faţă de membrii altor grupuri decât cel de apartenenţă, iar emoţiile pozitive puternice faţă de grupul propriu mai puternic decât faţă de alte grupuri. Emoţiile pozitive puternice au fost mai orientate către grupul de apartenenţă în Turcia, fără diferenţe în România şi SUA. Emoţiile negative puternice au fost orientate către alte grupuri decât cele de apartenenţă în România în comparaţie cu SUA (Wege *et al.*, 2014).

Conform cercetărilor noastre asupra poveştilor raţionale (David şi David, 2013), copiii români pot învăţa distincţia din mediul american dintre emoţiile funcţionale negative şi emoţiile disfuncţionale negative, cu impact pozitiv asupra reducerii distresului emoţional.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Socializarea emoţională în România corespunde parţial unui profil colectivist. Într-adevăr, emoţiile negative puternice au fost orientate către alte grupuri decât cele de apartenenţă în România în comparaţie cu SUA. Totuşi, România nu a arătat (ca Turcia) că emoţiile pozitive puternice ar fi mai orientate către grupul de apartenenţă, aici fiind similară cu SUA (o cultură mai individualistă).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Eşantioane reprezentative naţional, pe grupe diferite de vârstă, şi distincţii psihologice mai noi şi mai fine între emoţii funcţionale şi disfuncţionale, fie ele pozitive sau negative, trebuie să fie ţinta

studiilor viitoare în acest domeniu. Concluziile formulate sunt parţial congruente cu cele derivate din mediul cultural (de exemplu, colectivismul) (3.4), ceea ce le sporeşte validitatea, dar necesită şi noi studii pentru a înţelege devierile obţinute aici; în consecinţă, le consider cunoştinţe preliminare. Studiile viitoare pot să întărească sau să nuanţeze forţa validităţii concluziilor formulate aici, fiind nevoie de studii suplimentare pentru ca acestea să devină cunoştinţe validate ştiinţific.

4.1.7.3. Despre sănătatea psihică a copiilor români

I. Constructe

Ca şi în cazul adulţilor, nici în cazul copiilor nu îmi propun să fac analiza sutelor de studii de epidemiologie existente la nivel internaţional, privind prevalenţa sutelor de tulburări psihice în diverse ţări. Acestea pot fi consultate în analize de specialitate sau în rapoartele Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii/OMS (vezi la http://www.who.int). Aici ne vom focaliza pe acele tulburări psihice care au cea mai mare prevalenţă, rezultă din aspecte psihologice bazale şi fundamentează şi/sau colorează afectiv aproape toate celelalte tulburări psihice. De asemenea, nici aici nu voi face diferenţa între profilul de adâncime şi cel de suprafaţă (de exemplu, în cazul anxietăţii ca trăsătură *vs.* stare), deoarece amândouă sunt luate simultan şi combinat în analiză în stabilirea criteriilor de diagnostic, diferenţierea neavând astfel valoare teoretică sau practică.

II. R*ezultate*

A. Anxietatea ca stare şi ca trăsătură

Anxietatea ca stare şi ca trăsătură în cazul copiilor a fost evaluată cu *State-Trait Anxiety Inventory for Children*/STAIC (Spielberger/Pitariu şi Peleaşă, 2007a). Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C <

1).

În general, analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Spielberger/Pitariu şi Peleaşă (2007a) arată că anxietatea ca stare şi ca trăsătură a fetelor are tendinţa să fie mai mare decât cea a băieţilor, atât în eşantionul românesc (N = 811 fete; N = 886 băieţi; de la clasa a III-a la clasa a XI-a), cât şi în cel american (N = 737 fete; N = 817 băieţi) ($p < 0,05$): (1) anxietatea ca trăsătură în eşantionul american, $d = 0,20$; anxietatea stare nu a fost diferită la băieţi şi la fete ($p > 0,05$), (2) anxietatea ca trăsătură în eşantionul românesc, $d = 0,28$; anxietatea ca stare în eşantionul românesc, $d = 0,12$.

Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Spielberger/ Pitariu şi Peleaşă (2007a) arată că anxietatea ca stare şi ca trăsătură în cazul fetelor din România este sistematic semnificativ statistic ($p < 0,05$) mai mică decât a fetelor din SUA: (1) clasa a IV-a – anxietatea ca trăsătură (N = 194 de americani/N = 60 de români; $d = 0,82$); anxietatea ca stare (N = 194 de americani/N = 60 de români; $d = 0,49$), (2) clasa a V-a – anxietatea ca trăsătură (N = 250 de americani/N = 69 de români; $d = 1$); anxietatea ca stare (N = 250 de americani/N = 69 de români; $d = 0,61$) şi (3) clasa a VI-a – anxietatea ca trăsătură (N = 293 de americani/N = 77 de români; $d = 0,64$); anxietatea ca stare (N = 293 de americani/N = 77 de români; $d = 0,25$). Şi băieţii români au un nivel de anxietate mai scăzut la următorii indicatori ($p < 0,05$): (1) clasa a IV-a – anxietatea ca trăsătură (N = 222 de americani/N = 73 de români; $d = 0,56$), (2) clasa a V-a – anxietatea ca trăsătură (N = 286 de americani/N = 74 de români; $d = 0,45$) şi (3) clasa a VI-a – anxietatea ca trăsătură (N = 309 americani/N = 77 de români; $d = 0,36$); anxietatea ca stare (N = 309 americani/N = 77 de români; $d = 0,27$). Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între anxietatea ca stare a băieţilor din eşantionul românesc şi cea a americanilor din clasele IV-V.

Concluzii STAIC. În general, fetele au scoruri la anxietate ca trăsătură şi ca stare mai mari decât băieţii, atât în eşantionul românesc, cât şi în cel american, fără ca diferenţa să fie însă

relevantă clinic/ecologic. În general, atât fetele, cât şi băieţii români au un nivel al anxietăţii trăsătură mai mic decât fetele şi băieţii din eşantionul american, la mărimi ale efectului cu relevanţă clinică/ecologică. Adesea, cu unele excepţii, şi anxietatea ca stare este mai scăzută la nivelul mărimii efectului cu relevanţă clinică/ecologică la români faţă de americani.

B. Comportamentul alimentar

Din nouă ţări/culturi analizate (Gaspar *et al.*, 2014), doar în România şi Portugalia au apărut diferenţe între mediul urban şi mediul rural în ceea ce priveşte comportamentul alimentar. Altfel spus, copiii români care trăiesc în mediul rural au un comportament alimentar mai sănătos decât cei din mediul urban (*eating awareness/care*); interesant, în celelalte şapte ţări/culturi analizate (Belgia, Danemarca, Finlanda, Germania, Marea Britanie, Olanda, Polonia), deşi nesemnificativă statistic ($p > 0,05$), relaţia este inversă (vezi Gaspar *et al.*, 2014).

C. Psihopatologia complexă a copiilor

Psihopatologia complexă a copiilor a fost evaluată cu *Achenbach System of Empirically Based Assessment*/ASEBA de Achenbach şi Rescorla (2009) pe eşantioane reprezentative naţional. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate ($C < 1$).

Tabelul 4.11 prezintă rezultatele acestei evaluări (Achenbach şi Rescorla, 2009).

Tabelul 4.11. Rezultatele ASEBA

Mărimea efectului: România vs. SUA; 6-18 ani; evaluarea părinţilor		
Băieţi: 0,14	Anxios/depresiv	
Fete: 0,33		
Băieţi: 0,24	Probleme somatice	
Fete: 0,46		

Băieți: 0,38 Fete: 0,33	Probleme sociale		
Băieți: 0,37 Fete: 0,37	Probleme atenționale		
Băieți: 0,37 Fete: 0,34	Comportament agresiv		
Băieți: 0,36 Fete: 0,26	Comportament de încălcare a regulilor		
Băieți: 0,38 Fete: 0,39	Comportament interiorizat		
Băieți: 0,48 Fete: 0,49	Probleme de gândire		
Băieți: 0,63 Fete: 0,60	Probleme de internalizare (anxios/depresiv; comportament interiorizat; probleme somatice)		
Băieți: 0,59 Fete: 0,28	Probleme de exernalizare (comportament agresiv; comportament de încălcare a regulilor)		
Băieți: 0,54 Fete: 0,40	Scorul total al problemelor		

Notă: d – mărimea efectului; d pozitiv arată un scor mai mare al românilor faţă de americani ($p < 0,05$);
NS – $p > 0,05$.
Sursa: datele au rezultat din analiza secundară a rezultatelor prezentate de Achenbach şi Rescorla (2009)

Rescorla şi colaboratorii săi (2012) investighează scorul total ASEBA în 44 de ţări/culturi pentru copiii de 6-18 ani. Media tuturor celor 44 de ţări/culturi este m = 24,04 (AS = 6,74), România (N = 2.862) având un scor apropiat de medie.

ASEBA fost administrat şi la vârste mai mici, de 1-5 ani (vezi Rescorla *et al.*, 2011). Analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Rescorla şi ale colaboratorilor săi, (2011) arată că între un eşantion românesc (N = 700) reprezentativ naţional şi unul american (N = 700) există diferenţe semnificative statistic şi practic/ecologic (cu scoruri mai mari ale românilor decât ale americanilor) la nivelul problemelor de internalizare ($p < 0,05$; d = 0,50) şi la nivelul unor probleme mai specifice: (1) probleme de anxietate (d = 0,35), (2) probleme generalizate de dezvoltare (d =

0,44), (3) reactivitate emoţională (d = 0,51); (4) probleme anxios/depresive (d = 0,46) şi (5) probleme legate de comportamentul depresiv (d = 0,44) (vezi, pentru detalii, Rescorla *et al.*, 2011).

Concluzii ASEBA. Pentru copiii între 1 şi 5 ani, există probleme emoţionale mai accentuate la români decât la americani, cu relevanţă clinică/ecologică. Pentru copiii între 6 şi 11 ani, românii au un nivel mai crescut ($p < 0,05$) decât americanii, cu relevanţă practică/ecologică, atât pentru băieţi, cât şi pentru fete, la problemele de internalizare exprimate prin comportament interiorizat şi la problemele sociale. Americanii nu au valori semnificative statistic ($p > 0,05$) mai mari ca românii la niciun indicator (6-11 ani). Pentru copiii între 12 şi 18 ani, româncele au un nivel mai crescut al problemelor de internalizare şi al scorului total de probleme, în comparaţie cu americancele, la valori semnificative clinic/ecologic. Mai precis, româncele au valori importante clinic/ecologic în comparaţie cu americancele la problemele somatice, problemele sociale, problemele atenţionale, problemele legate de comportamentul interiorizat. Americanii nu au valori semnificative statistic ($p > 0,05$) mai mari ca românii la nici un indicator (12-18 ani).

III. Concluzii generale şi implicaţii

Anxietatea ca stare şi ca trăsătură pare să fie mai scăzută la copiii români din şcoala primară şi secundară (mai ales la fete) decât la copiii americani; acest lucru este confirmat şi de rezultatele legate de anxietate evaluate cu sistemul ASEBA (vezi mai jos) şi extinde concluzia formulată de Spielberger/Pitariu şi Peleaşă (2007) că la români anxietatea pare să crească odată cu vârsta, în condiţiile în care adulţii români (mai ales femeile) manifestă tendinţa de a avea un nivel de anxietate mai ridicat decât adulţii americani. Comportamentul alimentar al copiilor este mai sănătos în mediul rural decât în mediul urban (la fel ca în Portugalia).

Pentru copiii între 1 şi 5 ani, există probleme emoţionale (probleme de internalizare) mai accentuate la români decât la

americani, mai specific: probleme de anxietate, probleme generalizate de dezvoltare, reactivitate emoţională, probleme anxios/depresive şi probleme legate de comportamentul depresiv.

Pentru copiii între 6 şi 11 ani, românii au un nivel mai crescut ($p < 0,05$) decât americanii, cu relevanţă practică/ecologică, atât pentru băieţi, cât şi pentru fete, la problemele de internalizare exprimate prin comportament interiorizat şi la problemele sociale; nu există diferenţe semnificative clinic/ecologic între copiii români şi cei americani la scorul total al problemelor.

La vârsta de 12-18 ani, româncele au valori importante clinic/ecologic în comparaţie cu americancele la scorul total al problemelor, mai specific la problemele de internalizare şi la problemele somatice, problemele sociale, problemele atenţionale şi problemele legate de comportamentul interiorizat.

Recent, Rees şi Main (2015) arată că, dintre 15 ţări/culturi analizate (SUA nu au intrat în analiză), satisfacţia în viaţa – analizată prin intermediul mai multor indicatori compoziţi – este cea mai mare la copiii români (de 10 şi 12 ani). Ţările analizate au fost: Africa de Sud, Algeria, Columbia, Coreea de Sud, Estonia, Etiopia, Germania, Israel, Marea Britanie, Nepal, Norvegia, Polonia, Spania şi Turcia. Singurul element la care copiii români nu obţin scorul maximal este categoria prieteni, ceea ce corespunde cu analiza din testele PISA, care arată că în şcoală se simt mai singuri (şi cu nivelul prieteniei mai scăzut la adulţii români în comparaţie cu americanii). Eşantionul analizat este mai apropiat psihologic de eşantionul de 6-11 ani în analiza ASEBA, care arată că scorul total al problemelor psihologice nu este diferit clinic/ecologic în România faţă de SUA (deşi există această tendinţă) şi acesta se află la nivelul unei medii internaţionale. Aşadar, scorul ridicat al fericirii nu este incompatibil cu profilul sănătăţii mintale a copiilor românilor; acesta ar fi fost mai dificil de conceptualizat dacă se referea la copiii de 1-5 ani sau de 12-18 ani (pentru fete).

IV. L*imite şi studii viitoare*

În cazul ASEBA nu există limite dincolo de cele inerente oricărui demers ştiinţific. În cazul celorlalte teste psihologice, eşantioanele sunt de convenienţă, dar concluziile formulate pe baza rezultatelor obţinute în cadrul lor sunt întărite de congruenţa lor cu cele derivate din analiza mediului cultural (de exemplu, comportamentul alimentar şi culturile colectiviste). Studiile viitoare ar trebui să încerce să evalueze psihopatologia împreună cu o serie de scale de validitate şi de mecanisme defensive, pentru a putea corobora rezultatele psihopatologiei la copii cu cele ale psihopatologiei la adulţi (de exemplu, evaluată cu MMPI-2), cu impact asupra metodelor de prevenţie.

4.1.8. Despre vârsta a treia la români

I. Constructe

Asistăm astăzi în lume la o creştere a speranţei de viaţă, care, dublată de reducerea natalităţii, duce inevitabil la îmbătrânirea populaţiei. Conform *Global Age Watch Index* (2014), la nivel mondial 868 de milioane de oameni au vârsta peste 60 de ani, iar estimarea pentru 2050 este de 2,02 miliarde. Conform aceloraşi analize, în anul 2014, 21,4% din populaţia României avea peste 60 de ani (4,6 milioane de locuitori); estimările pentru 2030 ajung la 26,7%, iar în 2050 la 36,7%.

Această schimbare demografică aduce provocări majore la nivel psihosocial (de exemplu, în sistemul de pensii, în calitatea vieţii seniorilor, în funcţionarea şi rolul lor social etc.). De aceea, înţelegerea atitudinii faţă de această populaţie este fundamentală pentru a ghida politici publice eficiente în domeniu.

II. R*ezultate*

Seniorii au fost incluşi în toate testele analizate până acum, care au avut eşantioane pentru adulţi. Aşadar, concluziile formulate cu

referire la atributele psihologice ale românilor adulţi îi cuprind şi pe aceştia.

Coleman şi colaboratorii săi (2011) i-au comparat pe seniorii (+60) din România (N = 160) cu cei din Bulgaria (N = 160) şi au arătat că (d rezultă din analizele secundare de date): (1) nivelul depresiei este mai scăzut la seniorii români ($p < 0,05$; $d = 1,04$), (2) nivelul credinţelor spirituale este mai ridicat la seniorii români ($p < 0,05$; $d = 1,14$) şi (3) seniorii români au niveluri mai scăzute de afectare a funcţionării fizice şi un număr mai mic de boli cronice. În eşantionul românesc, simptomele de depresie sunt corelate pozitiv cu afectarea funcţionării fizice, atât la femei, cât şi la bărbaţi ($r = 0,28$, $p < 0,05$ şi, respectiv, $r = 0,36$, $p < 0,05$), şi cu vârsta la bărbaţi ($r = 0,30$, $p < 0,05$) şi negativ cu suportul social perceput, atât la femei, cât şi la bărbaţi ($r = –0,46$, $p < 0,05$ şi, respectiv, $r = –0,33$, $p < 0,05$) (vezi pentru detalii Coleman *et al.*, 2011).

Lesser şi colaboratorii săi (2008) arată că în România inputul de energie calorică este prea ridicat pentru consumul pe care îl avem, mai ales pentru persoanele de vârsta a treia mai tinere. În acelaşi timp, inputul de energie este prea scăzut pentru persoanele de vârsta a treia mai avansată.

Aceiaşi autori (Lesser *et al.*, 2008) arată că pentru vârstele de 55-64 de ani la femei, 35% dintre participanţii analizaţi în România sunt obezi/O (BMI > 30) şi 5% sunt subponderali/SP (BMI < 20). În Belgia, proporţia este de 17% O şi 8% SP, în Austria de 22% O şi 2% SP, în Slovenia de 21% O şi 0% SP, în Slovacia de 29% O şi 2% SP şi în Estonia de 20% O şi 7% SP. Valori mai mari decât noi la această vârstă la obezitate au Cehia (42% O şi 2% SP), Polonia (37% O şi 2% SP) şi Spania (39% O şi 1% SP). Pentru vârstele de 55-64 de ani la bărbaţi, 36% sunt obezi şi 13% subponderali. Toate ţările analizate se află la această vârstă sub valoarea obezităţii înregistrată de români – Cehia: 14% O şi 2% SP; Letonia: 16% O şi ?% SP; Polonia: 27% O şi 1% SP; Slovacia: 27% O şi 1% SP; Slovenia: 12% O şi 0% SP; Austria: 23% O şi 0% SP; Belgia: 20% O şi 2% SP şi Spania: 22% O şi 0% SP (vezi Lesser *et al.*, 2008).

Pentru vârsta a treia înaintată (75-84 de ani), la femei valorile

României sunt 8% obezi şi 8% subponderali. Celelalte ţări aflate în comparaţie arată astfel: Bulgaria – 16% O şi ? SP; Ungaria – 25% O şi ?% SP; Polonia – 33% O şi 8% SP; Slovacia – 20% O şi 5% SP; Slovenia – 0% O şi 33% SP; Turcia – 42% O şi 5% SP; Austria – 17% O şi 1% SP; Belgia – 17% O şi 9% SP; Germania – 20% O şi 7% SP; Grecia – 100% O. Pentru bărbaţii români de vârsta a treia înaintată (75-84 de ani), valorile sunt de 7% obezi/O şi 0% subponderali/SP. Celelalte ţări aflate în comparaţie arată astfel: Bulgaria – 6% O şi ? % SP; Ungaria – 27%O şi ?% SP; Polonia – 8% O şi 5% SP; Slovacia – 15% O şi 4% SP; Slovenia – 33% O şi 0% SP; Turcia – 15% O şi 7% SP; Austria – 13% O şi 0% SP; Belgia – 13% O şi 4% SP; Germania – 12% O şi 1% SP; Grecia – 33% O şi 0% SP şi Spania – 6% O şi ?% SP (vezi Lesser *et al.*, 2008).

Pentru a nuanţa aceste concluzii bazate pe instrumente psihologice şi/sau medicale, prezint o serie de analize comparative între România şi alte ţări, prin prisma unor itemi factuali şi opinionali.

Conform *Global Age Watch Index* (2014), imaginea seniorilor României, între 96 de ţări/culturi analizate, se prezintă astfel (vezi, pentru detalii şi analize comparative, http://www.helpage.org/global-agewatch/):

- sănătate (scor: 44,9 din 100; poziţia a 64-a dintre ţările analizate):
  - expectanţa de viaţă: de la vârsta de 60 de ani există o speranţă de viaţă de încă 20, dintre care 15 sunt sănătoşi;
  - în ceea ce priveşte starea de sănătate: 81,3% dintre cei de peste 50 de ani consideră că au un nivel de sens în viaţă similar cu cei de 35-49 de ani;
- siguranţa financiară (scor: 77,2 din 100; poziţia a 26-a dintre ţările analizate):
  - 98% dintre cei de peste 65 de ani au pensie;
  - rata sărăciei este de 6,4% – procentul celor de peste 60 de ani care au venituri mai mici decât jumătate din venitul mediu al ţării;
  - cei de peste 60 de ani au venitul pentru consum la 90,9% din

venitul mediu al restului populaţiei pentru consum;

- capabilitatea/funcţionarea socială (scor: 33,5 din 100; poziţia a 46-a dintre ţările analizate):
  - 41,4% dintre cei de 55-64 de ani sunt angajaţi în câmpul muncii;
  - 69% dintre cei de peste 60 de ani au cel puţin studii gimnaziale;
- suportul societăţii/mediului (scor: 62 din 100; poziţia a 64-a dintre ţările analizate):
  - relaţiile sociale: 75% dintre cei de peste 50 de ani au prieteni şi rude pe care se pot baza în caz de nevoie;
  - siguranţa fizică: 54% dintre cei de peste 50 de ani se simt în siguranţă să umble noaptea singuri pe stradă în oraşul/zona în care locuiesc;
  - libertatea civică: 59% dintre cei peste 50 de ani se simt mulţumiţi de libertăţile civice pe care le au (de exemplu, libertatea de alegere);
  - sistemul public de transport: 62% dintre cei peste 50 de ani sunt mulţumiţi de sistemul public de transport.

Aşa cum am arătat din analiza *World Values Survey* (2010-2014), imaginea socială a seniorilor în România este pozitivă: (1) acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii sunt o presiune pe societate se prezintă astfel: 17,8% *vs.* 78,7%, (2) acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii au prea multă putere politică se prezintă astfel: 50,9% *vs.* 38,6%, (3) acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii nu sunt respectaţi în zilele noastre arată astfel: 85,3% *vs.* 12,8% şi (4) acordul *versus* dezacordul cu afirmaţia că seniorii obţin prea mult din resursele guvernamentale se prezintă astfel: 11,9% *vs.* 85,1% (pentru comparaţii cu alte ţări, vezi subcapitolul 3.4).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În general, imaginea seniorilor în societatea românească este pozitivă. Stilul de viaţă şi alimentaţia pot constitui însă factori de

risc care duc la obezitate.

IV. Limite şi studii viitoare

Ţinând cont de importanţa socială a acestei teme, evaluarea psihologică ar trebui gândită ţintit pe acest segment de populaţie, pentru a-l înţelege mai bine. De asemenea, atitudinea faţă de seniori trebuie monitorizată constant, în studii pe eşantioane naţionale reprezentative. În fine, gândirea unor politici publice care să preîntâmpine problemele (de exemplu, sistemul de pensii, presiunile asupra sistemului medical din cauză că vârsta a treia este grevată de prea multe boli prevenibile) şi să utilizeze creativ această resursă socială este fundamentală. În această fază – în care nu avem date derivate din teste psihologice direct administrate eşantioanelor reprezentative de seniori –, consider concluziile formulate aici cunoştinţe preliminare, fiind nevoie de studii suplimentare pentru a deveni cunoştinţe validate ştiinţific.

4.1.9. Diaspora/Emigranţii români

I. Constructe

Diaspora românească reprezintă, în diverse estimări, un procent important raportat la cetăţenii români din ţară. La recensământul din 2011 (INS, 2011), 727.540 de persoane au fost înregistrate oficial ca lipsind sau plecând pentru cel puţin 12 luni în străinătate. Dar numărul cetăţenilor români din diaspora este estimat la aproximativ 10% din populaţia stabilă a ţării (20.121.641), unele estimări avansând chiar cifra de 3.000.000.

Recensământul din 2011 arată următoarele date interesante cu referite la cei plecaţi din ţară (727.540) (INS, 2011):

(1) numărul bărbaţilor (364.788) şi cel al femeilor (362.752) sunt aproximativ egale; numărul femeilor este uşor mai mare la

vârste mai înaintate, iar numărul bărbaţilor este mai mare la vârste mai mici;

(2) 46,2% dintre cei plecaţi au vârsta între 20 şi 34 de ani, iar 24,8% între 35 şi 44 de ani; aşadar, aceştia exprimă profilul populaţiei apte de muncă;

(3) 31,2% dintre cei plecaţi sunt din zona Moldovei (sau zonele apropiate);

(4) 46,9% au plecat în Italia (341.296), 23,5% în Spania (171.163), 5,5% în Marea Britanie (40.378 + Irlanda de Nord), 4,5% în Germania (33.089), 3,2 % în Franţa (23.205), 2,2% în alte ţări – Grecia, SUA, Belgia, Ungaria, Austria etc.

II. R*ezultate*

Sevillano şi colaboratorii săi (2014) arată că: (1) imigranţii români din Spania au un nivel al calităţii vieţii psihice mai scăzut decât spaniolii; altfel spus, imigranţii români din Spania au un nivel de stres psihologic mai mare ca spaniolii, (2) discriminarea este cel mai bun predictor al sănătăţii psihice şi (3) spre deosebire de ceilalţi imigranţi (de exemplu, din Africa Subsahariană, Bolivia, Columbia, Maroc), imigranţii români din Spania au un procent mai mic de persoane cu un nivel educaţional (tipul şcolii absolvite) crescut.

III. Concluzii generale ş*i implicaţii*

Imigranţii români din Spania au un nivel de stres psihologic mai mare decât spaniolii, generat mai ales de discriminarea la care sunt supuşi şi favorizat probabil de un nivel educaţional mai scăzut.

IV. L*imite* ş*i studii viitoare*

Ţinând cont de numărul mare de emigranţi români, aceştia trebuie să facă obiectul unor studii psihosociale complexe atât privind starea actuală, cât şi evoluţia acestor comunităţi. Aşadar, aceste concluzii nu pot fi considerate decât cunoştinţe preliminare, fiind nevoie de studii suplimentare pentru a deveni cunoştinţe validate

ştiinţific.

4.1.10. Alte aspecte relevante cu referire la români

Voi prezenta succint în această secţiune o serie de atribute ale românilor. Le-am selectat pe acestea deoarece au un impact social puternic, fie direct (de exemplu, relaţia cu principalele minorităţi, şofatul, atitudinea faţă de pace, starea poliţiei), fie indirect (de exemplu, plânsul ca fenomen uman universal, asociat adesea cu starea de bine psihologic). Sigur, le voi acorda o pondere mai mică în profilul psihologic al românilor deoarece acestea se încadrează mai degrabă în categoria aspectelor psihocomportamentale mai puţin stabile sau sunt secundare altora mai importante.

4.1.10.1. Despre relaţia cu minorităţile

Veres (2013) a realizat o analiză complexă asupra minorităţii maghiare din diverse ţări, cu rezultate extrem de interesante. Astfel, maghiarii din România au o identitate proprie şi se identifică mai mult cu maghiarii din alte ţări (de exemplu, Serbia, Slovacia, Ucraina) decât cu maghiarii din Ungaria (Veres, 2013). Într-adevăr, aceştia percep populaţia majoritară (de exemplu, română, sârbă, slovacă, ucraineană) şi maghiarii din Ungaria ca având caracteristici psihoculturale diferite de ale lor. Cu toate acestea, există ideea unei naţiuni maghiare mari (Veres, 2013). Foarte interesant, vârsta şi limba de studiu în şcoală prezic mai bine separarea de populaţia majoritară decât nivelul de educaţie sau genul. Etnocentrismul, stimulat de conflicte puse în termeni etnici şi de discriminare etnică, accentuează atitudinea negativă faţă de populaţia majoritară mai mult decât oricare altă variabilă sociodemografică. Distanţa psihosocială percepută între minoritatea maghiară şi populaţia majoritară din ţările analizate (de exemplu, România, Serbia, Slovacia, Ucraina) este cea mai mică în România, aceasta probabil din cauza politicilor mai deschise

privind minoritatea maghiară din România (Vereş, 2013). Comunităţile maghiare se identifică drept foarte distincte faţă de populaţia rromă (vezi, pentru detalii, Veres, 2013).

Acest rezultat este aparent în contradicţie cu cel obţinut în analiza mediului cultural (secţiunea 3.4), care arată că românii au un nivel de încredere scăzut (în comparaţie cu SUA şi ca tendinţă în comparaţie cu ţările/culturile analizate) faţă de persoanele de altă naţionalitate. Dar, deşi dorinţa de a nu avea un vecin de altă religie este mai mare decât în SUA (şi fără diferenţe relevante practic/ecologic în comparaţie cu celelalte nouă ţări/culturi analizate), românii au ideea că toate religiile sunt la fel de morale. Acest pattern generează o doză de toleranţă din partea românilor faţă de alte naţionalităţi şi religii, fără să fie însă vorba despre o toleranţă constructivă, despre colaborare şi interacţiune, ci despre o toleranţă pasivă şi izolatoare, despre acceptarea unei situaţii pe care trebuie s-o ia aşa cum este (dar de care se pot izola).

4.1.10.2. Despre comportamentul românilor la volan

I. Constructe

Dula/Iliescu şi Ionescu (2009) au operaţionalizat psihologic comportamentul la volan prin următoarele componente:

(1) şofatul riscant – se referă la situaţii ca trecerea pe rosu, trecerea pe linia continuă etc.;
(2) emoţii negative la volan – se referă la emoţiile negative (de exemplu, furie) care apar în legătură cu şofatul;
(3) şofat agresiv – se referă la acţiuni menite să le facă rău altor participanţi la trafic, răul fiind definit nu doar fizic, ci şi psihologic (de exemplu, să genereze frustrare);
(4) scorul total rezultat din combinarea componentelor 1-3.

II. R*ezultate*

Stilul de şofat a fost evaluat cu *The Dula Dangerous Driving Index* (Dula/Iliescu şi Ionescu, 2009). Eşantionul românesc utilizat de

Dula/Iliescu şi Ionescu (2009) a fost format din 953 de participanţi, cu vârste între 18 şi 77 de ani (99% au permis de categoria B), dintre care: (1) 76,60% dintre conducătorii auto sunt şoferi amatori, iar 23,40% sunt şoferi profesionişti şi (2) 62,85% sunt bărbaţi, iar 37,15% sunt femei. Coeficientul de variabilitate arată o tendinţă de grupare a datelor în ambele populaţii comparate (C < 1).

După Dula/Iliescu şi Ionescu (2009), în general, dar şi în eşantionul românesc, bărbaţii au un comportament mai periculos la volan decât femeile, având un scor mai ridicat ($p < 0,05$) la toate cele patru componente descrise mai sus (exceptând emoţiile negative, unde scorul femeilor şi al bărbaţilor este similar). Acestea fiind spuse, trebuie să observăm însă că în eşantionul românesc, deşi diferenţele sunt semnificative statistic ($p < 0,05$), mărimile efectelor privind diferenţa de gen sunt totuşi mici (d rezultă din analiza secundară de date): $d = 0,27$ pentru şofatul riscant; $d = 0,31$ pentru şofatul agresiv şi $d = 0,25$ pentru scorul total al şofatului periculos (vezi pentru detalii Dula/Iliescu şi Ionescu, 2009).

Şoferii profesionişti au scoruri mai scăzute decât cei amatori la toate cele patru componente ($p < 0,05$). De asemenea, datele arată că, odată cu creşterea vârstei şi a experienţei de a conduce, comportamentul la volan este mai puţin periculos (vezi, pentru detalii, Dula/Iliescu şi Ionescu, 2009).

Foarte interesante sunt rezultatele comparative cu alte ţări (Belgia) derivate din analizele secundare de date asupra rezultatelor lui Dula/Iliescu şi Ionescu (2009) (Dula/Iliescu şi Ionescu, 2009):

(1) în ceea ce priveşte şofatul riscant, şoferii români au scoruri similare cu şoferii belgieni care au primit amenzi contravenţionale pentru depăşirea vitezei şi condusul agresiv. De asemenea, şoferii români au un scor mai mare la şofatul riscant decât şoferii belgieni amendaţi pentru conducere sub influenţa alcoolului ($p < 0,05$; $d = 0,55$);
(2) în ceea ce priveşte emoţiile negative la volan, şoferii români au

scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai mici decât şoferii belgieni penalizaţi pentru că se aflau sub influenţa alcoolului ($d = 0,30$), au depăşit viteza ($d = 0,61$) sau au condus agresiv ($d = 0,93$);

(3) în ceea ce priveşte şofatul agresiv, şoferii români au scoruri similare ($p > 0,05$) cu şoferii belgieni care au primit amenzi contravenţionale pentru conducere sub influenţa alcoolului şi depăşirea vitezei; şoferii români au însă un scor mai mic la şofatul agresiv în comparaţie cu şoferii belgieni amendaţi pentru condusul agresiv ($p < 0,05$; $d = 0,75$);

(4) în ceea ce priveşte scorul total la şofatul periculos, şoferii români au un scor similar cu şoferii belgieni amendaţi pentru condusul sub influenţa băuturilor alcoolice ($p > 0,05$) şi scoruri mai mici decât şoferii belgieni amendaţi pentru depăşirea vitezei ($p < 0,05$; $d = 0,58$) şi pentru condusul agresiv ($p < 0,05$; $d = 0,89$).

III. Concluzii generale şi implicaţii

În ceea ce priveşte şofatul periculos, şoferii români par să aibă un scor crescut, similar cu şoferii belgieni care au fost amendaţi pentru condus sub influenţa băuturilor alcoolice. Dintre aspectele şofatului periculos, la şoferii români şofatul riscant este cel mai accentuat, urmat de şofatul agresiv.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Limitele sunt date de comparaţiile cu eşantioanele belgiene, care au un număr mai mic de participanţi ($N = 101$ şoferi aflaţi sub influenţa alcoolului; $N = 37$ de şoferi amendaţi pentru depăşirea vitezei; $N = 17$ şoferi amendaţi pentru condus agresiv). Aşadar, studiile viitoare trebuie să investigheze aceste rezultate, folosindu-se pentru comparaţii eşantioane similare ca profil şi mărime. Oricum, validitatea concluziilor formulate aici tinde să fie susţinută de faptul că rata accidentelor rutiere este mai mare în România decât în Belgia, ceea ce întăreşte independent profilul psihologic al conducătorului auto român rezultat din aceste

analize. Într-adevăr, în raportul Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii/ OMS, comparând România (2010) cu Belgia (2012), obţinem următoarele date: (1) mortalitatea la 10.000 de locuitori: 11,1 *vs.* 7,2; (2) mortalitatea la 100.000 de vehicule: 47,3 *vs.* 8 şi (3) mortalitatea: 2.377 *vs.* 796 (vezi OMS, 2013). Este interesant de urmărit în studii de psihologia transporturilor dacă şi cum se modifică acest profil, în funcţie de evoluţia legislaţiei în domeniu (de exemplu, inclusiv creşterea amenzilor) şi a infrastructurii rutiere.

Ţinând cont de faptul că aceste comportamente au fost anticipate de analiza din 4.1.10.2, consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific, dar, având în vedere volumul foarte mic al unor eşantioane folosite pentru derivarea lor, este nevoie de studii suplimentare pentru a întări validitatea concluziilor formulate.

4.1.10.3. Românii şi pacea

I. Constructe

Într-o societate globalizată, pacea este un lucru fundamental. Înţelegerea atitudinii unei ţări/culturi faţă de pace este aşadar foarte importantă pentru impunerea şi menţinerea acesteia şi pentru prevenirea războaielor.

II. R*ezultate*

Grussendorf şi colaboratorii săi (2002) au evaluat dezangajamentul moral (*moral disengagement*) în 21 de ţări/culturi, pe o scală de la 10 la 50 (cu valoarea medie de 30). Autorii arată că un scor de peste 30 trebuie interpretat ca rezistenţă la dezangajamentul moral. Investigaţia s-a focalizat pe atitudinile tinerilor (elevi şi studenţi). Dezangajamentul moral se referă la motivele invocate pentru a justifica războiul. Aşadar, rezistenţa la dezangajamentul moral promovează pacea, deoarece nu se poate justifica moral războiul. Când rezistenţa la dezangajamentul moral este mică, atunci se promovează războiul, deoarece acesta nu mai este

constrâns de moralitate (vezi, pentru detalii, Grussendorf *et al.*, 2002).

Grussendorf şi colaboratorii săi (2002) arată că media ţărilor analizate la dezangajamentul moral a fost de 26,7. România a avut un scor de 26,6, situându-se aşadar la nivelul mediu ($p > 0,05$). Scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai mari ca România au obţinut fosta Iugoslavie (32,5) şi Slovenia (29,7), iar alte ţări/culturi au scoruri mai mari, deşi nesemnificative statistic ($p > 0,05$): Finlanda (29), Suedia (28,8), Italia (28,3), Marea Britanie (27,1) etc.; aşadar, aceste ţări/culturi au o rezistenţă mai mare la dezangajamentul moral şi deci susţin mai mult promovarea păcii. Scoruri semnificative statistic ($p < 0,05$) mai mici ca România au obţinut India (21,6) şi China (23,4), iar alte ţări/culturi au scoruri mai mici ca România, deşi nu sunt semnificative statistic ($p > 0,05$): SUA (23,9), Danemarca (24,7) etc.; acestea au o rezistenţă mai mică la dezangajamentul moral, astfel încât îşi pot justifica mai uşor intervenţiile militare (vezi, pentru detalii, Grussendorf *et al.*, 2002).

În general, femeile au o rezistenţă mai mare decât bărbaţii la dezangajamentul moral, dar în România această diferenţă nu este semnificativă statistic ($p > 0,05$) (Grussendorf *et al.*, 2002).

Scorul la rezistenţa la dezangajamentul moral este moderat de suportul pentru răspunsul militar faţă de un inamic al unei ţări/culturi prietene; într-adevăr, cei care au scor mare la acest suport au şi o rezistenţă mai mică ($p < 0,05$) la dezangajamentul moral, cu excepţia Chinei, Mexicului şi Taiwanului (vezi Grussendorf *et al.*, 2002).

În fine, dezangajamentul moral scăzut este asociat cu cheltuieli militare mai mari (Grussendorf *et al.*, 2002).

În *World Values Survey* (2010-2014), procentul celor care ar fi dispuşi să lupte pentru ţara lor se prezintă astfel: China – 74,2%; Germania – 40,9%; Japonia – 15,2%; Polonia – 71,4%; România – 65,1%; Rusia – 52,7%; Spania – 28,1%; Turcia – 77,5%; Ucraina – 40,3% şi SUA – 57,7%. Raportat la distribuţia şansei, românii declară semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că ar fi dispuşi să lupte pentru ţară ($d = 1,12$). Raportat la SUA, românii au menţionat

semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent că sunt dispuşi să lupte pentru ţara lor ($d = 0,32$), iar rezultatul este similar pentru comparaţia cu toate celelalte ţări/culturi luate împreună ($d = 0,17$). Niciuna dintre cele două comparaţii cu alte ţări/culturi nu atinge pragul relevanţei practice/ecologice. Apare o diferenţă semnificativă statistic ($p < 0,05$), dar nu şi practic/ecologic între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară, primii declarând mai frecvent că ar fi dispuşi să lupte pentru ţară ($d = 0,23$).

Tot în *World Values Survey* (2010-2014), acordul *vs.* dezacordul cu afirmaţia că uneori războiul este necesar pentru a face dreptate arată astfel: China – 36,1% *vs.* 31,9%; Germania – 26,6% *vs.* 69,9%; Japonia – 14,1% *vs.* 64,1%; Polonia – 13,5% *vs.* 81,7%; România – 16,2% *vs.* 79,2%; Rusia – 22,7% *vs.* 65%; Spania – 9,9% *vs.* 85,3%; Turcia – 44,7% *vs.* 49,5%; Ucraina – 10,7% *vs.* 89,3% şi SUA – 71,8% *vs.* 26,5%. Raportat la distribuţia şansei, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent dezacordul faţă de această afirmaţie ($d = 1,81$). Prin raportare la SUA, cetăţenii români au exprimat semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent răspunsuri care indică dezacordul faţă de această întrebare ($d = 1,31$). Şi prin raportare la toate celelalte ţări/culturi luate împreună, respondenţii din România au exprimat în continuare semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent dezacordul cu acest item ($d = 0,19$), dar diferenţa nu are relevanţă practică/ecologică. Nu există diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Aşadar, românii se prezintă ca având un nivel mediu de dezangajament moral, manifestând astfel o atitudine moderată faţă de pace. Au însă o dorinţă accentuată de a lupta pentru propria ţară, dar nu susţin în număr mare ideea că războiul este un mijloc de a face dreptate.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Evident, în cazul dezangajamentului moral, limita concluziilor este

dată de eşantionul folosit. Dar validitatea acestor concluzii derivate din testul psihologic este sporită de concordanţa cu cele derivate din *World Values Survey* (2010-2014). În plus, ţinând cont însă de faptul că au fost investigaţi tineri, aceste informaţii pot fi relevante pe o perioadă lungă, tinerii devenind în viitor adulţii formatori de opinie din populaţia generală. Sigur, pentru o perspectivă generală cu referire la acest construct este nevoie de eşantioane reprezentative la nivel naţional. În plus, este interesant de evaluat stabilitatea acestei atitudini în funcţie de evoluţiile sociopolitice din ţară şi din străinătate. Ţinând cont de faptul că aceste comportamente au fost anticipate de analiza mediului cultural din 3.4, consider concluziile formulate aici cunoştinţe validate ştiinţific, dar, având în vedere tipul eşantioanelor folosite (studenţi) pentru derivarea lor, este nevoie de studii suplimentare pe alt tip de eşantioane pentru a întări validitatea concluziilor formulate.

4.1.10.4. Despre poliţia română

I. Constructe

Poliţia este una dintre autorităţile publice care răspund de siguranţa cetăţeanului într-o ţară democratică. Integritatea profesională este un factor-cheie în instituţia poliţiei, care trebuie să apere şi să promoveze această valoare în societate. Într-o ţară ca România, suspectată şi acuzată de corupţie, integritatea profesională în rândul celor chemaţi să o apere este fundamentală.

II. R*ezultate*

Aşa cum arată Andreescu şi colaboratorii săi (2012), potenţialul pentru comportamentul etic *vs.* neetic este similar la poliţiştii americani şi la cei români. În general, „codul tăcerii” privind integritatea în poliţie funcţionează în ambele grupuri la un nivel similar, dar, când există fapte grave, acesta nu mai funcţionează ca mecanism de autoprotecţie. Poliţiştii din România au însă un nivel de toleranţă mai mare, în comparaţie cu poliţiştii americani, faţă

de comportamentul inadecvat în poliţie (vezi, pentru detalii, Andreescu *et al.*, 2012).

În plus, în studiul mai sus menţionat, apar diferenţe specifice în funcţie de aspectul investigat. Spre exemplu, în timp ce poliţiştii români consideră că a primi cadouri de sărbători de la magazinele din zona lor de acţiune nu este ceva foarte grav, poliţiştii americani consideră că a avea o firmă de securitate proprie nu este ceva foarte grav (lucru pe care poliţiştii români îl consideră însă grav) (vezi, pentru detalii, Andreescu *et al.*, 2012).

În *World Values Survey* (2010-2014), încrederea populaţiei generale în poliţie arată astfel: China – 66,6%; Germania – 81,7%; Japonia – 68,2%; Polonia – 50,5%; România – 42,4%; Rusia – 31,7%; Spania – 58,7%; Turcia – 74,4%; Ucraina – 31,6% şi SUA – 68,3%. Neîncrederea populaţiei generale în poliţie arată astfel: China – 24,2%; Germania – 17,2%; Japonia – 25,9%; Polonia – 43,7%; România – 56%; Rusia – 64,2%; Spania – 39,9%; Turcia – 24,2%; Ucraina – 68,3% şi SUA – 30%. Raportat la şansă, românii îşi exprimă semnificativ ($p < 0,05$) mai frecvent neîncrederea în poliţie, dar mărimea efectului indică lipsa relevanţei practice/ecologice ($d = 0,28$). Raportat la SUA, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai multă neîncredere în poliţie ($d = 0,54$). Similar, prin raportare la toate celelalte ţări/culturi analizate global, românii raportează semnificativ ($p < 0,05$) mai puţină încredere în instituţia poliţiei ($d = 0,22$), dar mărimea efectului indică lipsa relevanţei practice/ecologice. Nu apar diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între cetăţenii români de etnie română şi cei de etnie maghiară în privinţa acestui indicator al încrederii în poliţie.

III. Concluzii generale şi implicaţii

Aşadar, poliţiştii români au, în general, o integritate profesională similară cu cei din SUA, dar toleranţa faţă de comportamentul inadecvat în poliţie este mai ridicată. Încrederea populaţiei generale în instituţia poliţiei este însă scăzută în România (42,4%), iar neîncrederea este ridicată (56%). Aceste atitudini sunt probabil

influenţate de cazurile negative prezentate în mass-media, astfel încât ele pot fi schimbate printr-o conduită şi o comunicare publică mai bune.

IV. L*imite şi studii viitoare*

Eşantioanele folosite de Andreescu şi colaboratorii săi (2012) sunt de convenienţă, fără reprezentativitate statistică. Aşadar, studiile viitoare trebuie să includă eşantioane reprezentative şi să investigheze evoluţia integrităţii poliţiei române în contextul schimbării legislaţiei şi al integrării practicilor din poliţia română cu cele de la nivel internaţional. În aceste studii trebuie însă ţinut cont de legislaţia diferită din cele două ţări, care poate influenţa integritatea profesională a poliţiştilor (de exemplu, definind a priori anumite fapte ca neetice, prin severitatea pedepselor aplicate etc.). În consecinţă, analizând toate aceste limite, consider concluziile formulate aici cunoştinţe preliminare, fiind nevoie de studii suplimentare pentru ca ele să devină cunoştinţe validate ştiinţific.

4.1.10.5. Despre plâns la români

I. Constructe

Plânsul este un fenomen uman răspândit, care psihologic a fost asociat cu: (1) distresul emoţional, (2) normele culturale privind expresivitatea emoţională şi/sau (3) tipul de personalitate (vezi, pentru detalii, Hemert *et al.*, 2011). Interesant, se pare că subiecţii care trăiesc în culturi individualiste, cu un nivel mai mare al fericirii, mai bogate economic şi democratice, se exprimă mai des prin plâns. Plânsul este însă aici legat mai mult de normele culturale de expresivitate emoţională decât de suferinţă/distresul emoţional. Diferenţele de gen sunt mai accentuate în ţările cu o cultură feminină, democratice şi bogate economic (Hemert *et al.*, 2011).

II. R*ezultate*

Rezultatele eşantionului românesc (N = 168) se exprimă astfel pentru plâns (după Hemert *et al.*, 2011):

(1) tendinţa de a plânge, ca o caracteristică a profilului de adâncime, are o medie (pe o scală de zece puncte: 1 = greu – 10 = foarte uşor) de 3,23 pentru bărbaţi (3,29 pentru toate cele 37 de ţări/culturi) şi 5,30 pentru femei (5,85 pentru toate cele 37 de ţări);
(2) timpul scurs de la ultimul episod de plâns, ca o componentă a profilului de suprafaţă, are o medie (pe o scală de şapte puncte: mai puţin de o zi – mai mult de un an) de 4,75 la bărbaţi (4,63 pentru toate cele 37 de ţări/culturi) şi 3,40 la femei (3,3 pentru toate cele 37 de ţări/culturi);
(3) diferenţele dintre femei şi bărbaţi sunt semnificative statistic ($p < 0,05$), la mărimi mari ale efectului;
(4) în general, există o corelaţie negativă între tendinţa de a plânge şi timpul scurs de la ultimul episod de plâns ($r = –0,73$; $p < 0,05$).

Pentru comparaţii relative, vezi tabelul 4.12 (selecţie a ţărilor/culturilor de referinţă ale monografiei din secţiunea WVS, 2010-2014, din 37 de ţări/culturi analizate de Hemert *et al.*, 2011).

Tabelul 4.12. Comparaţie relativă între ţări/culturi privind plânsul

Timpul scurs de la ultimul episod de plâns (media)	Tendinţa de a plânge (media)
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

de la 0 la 10) are un nivel uşor sub media ţărilor/culturilor analizate, atât la bărbaţi (3,23 *vs.* 3,29), cât şi la femei (5,30 *vs.* 5,85). În profilul de suprafaţă al românilor, timpul de la ultimul episod de plâns (pe o scală de la 0 la 7) este uşor peste media ţărilor/culturilor analizate, atât la bărbaţi (4,75 *vs.* 4,63), cât şi la femei (3,40 *vs.* 3,29) (Hemert *et al.*, 2011). Aşadar, plânsul nu constituie o formă cardinală de manifestare psihologică la români, lucru congruent cu analizele din secţiunea 3.4, care au arătat un nivel crescut de scepticism şi cinism (vezi şi secţiunea 4.1.6.4 – II pentru nivelul crescut de cinism).

IV. L*imite şi studii viitoare*

Limita concluziilor e dată de faptul că majoritatea participanţilor au fost studenţi, astfel încât generalizarea la întreaga populaţie este discutabilă. Studiile viitoare ar trebui să utilizeze eşantioane reprezentative naţional şi cercetări recente din psihopatologie (de exemplu, plânsul ca formă de exprimare a distresului emoţional *vs.* plânsul ca mecanism de adaptare/apărare/*coping* la distres) şi psihoterapie (de exemplu, este plânsul terapeutic?).

Ţinând însă cont de faptul că aceste concluzii au fost anticipate de analizele culturale (3.4), consider că aceste cunoştinţe sunt validate ştiinţific, fiind nevoie de studii suplimentare pentru a întări validitatea concluziilor formulate.

4.2. Cum credem că suntem (şi cum cred alţii că suntem/ cum credem că sunt alţii). Psihologia românilor într-o abordare fenomenologico-hermeneutică

Când punem problema „cum credem (sau cred alţii) că suntem”, aceasta se înscrie într-o abordare predominant hermeneutică, ducând la auto- şi heterostereotipuri (vezi discuţia despre stereotipuri din capitolul 2). Abordarea fenomenologico-hermeneutică a psihologiei românilor se poate face în mai multe modalităţi. Înainte de a prezenta abordarea fenomenologico-hermeneutică psihologică a psihologiei românilor, voi trece succint în revistă, doar cu titlu informativ, tipurile de abordări fenomenologico-hermeneutice nonpsihologice ale psihologiei românilor. Într-adevăr, oamenii nu au aşteptat apariţia unei ştiinţe psihologice pentru a se exprima cu privire la atributele psihologice ale semenilor lor. Acestea au fost abordate la nivelul simţului comun, în literatură/artă şi filosofie sau în alte ştiinţe umaniste (de exemplu, istoria).

4.2.1. Abordări fenomenologico-hermeneutice nonpsihologice ale psihologiei românilor

Abordări de simţ comun. Simţul comun a formulat caracterizări psihologice ale românilor, ca urmare a experienţei de viaţă, sintetizate în proverbe/zicători. Aceste proverbe şi zicători descriu situaţii/fenomene de viaţă, cu rol de ghidaj etico-moral sau ironico-umoristic. Aşa cum arată şi Botezatu şi Hâncu (2001), de obicei, proverbele (maximele/aforismele) au o structură mai complexă, conţinând o premisă (de exemplu, „Prea multă minte”) şi o concluzie (de exemplu, „strică”). Zicătorile se referă doar la formulări de tip concluzie (de exemplu, „A avea obraz”). Trebuie observat că adesea proverbele/zicătorile sunt contradictorii, fiind astfel un instrument cultural capabil de a explica şi/sau de a ghida comportamente umane diferite, în contexte extrem de diferite (de exemplu, „Ruşinos, dar sănătos” *versus* „Dă-i cu cinstea să piară ruşinea”).

Nu îmi propun aici să fac o trecere în revistă a proverbelor/

zicătorilor româneşti. Există lucrări remarcabile în acest sens. Voi face însă o analiză succintă a unor astfel de lucrări, pentru a înţelege contextul acestei analize hermeneutice.

Analizând mai multe dicţionare de proverbe/zicători ale românilor (de exemplu, Botezatu şi Hâncu, 2001; Moraru, 2011), putem observa că acestea se grupează pe tematici majore. Le menţionez pe cele identificate în cuprinsul unor astfel de lucrări, în ordinea numărului identificat de proverbe/zicători: (1) omul, (2) activităţile umane, (3) relaţiile umane, (4) natura/universul, (5) spiritualitatea/religia şi (6) altele.

Cu referire la om, cele mai multe proverbe/zicători se referă la părţile corpului şi la aspecte psihocomportamentale precum beţia, lenea, minciuna, prostia, nepriceperea etc. Cele mai puţin reprezentate par să fie legate de sârguinţă şi grabă. Cu referire la activităţile umane, cele mai multe proverbe/zicători se referă la muncă/meserii, alimentaţie, sănătate etc.; de asemenea, se abordează tema vieţii/morţii, cu accent pe moarte, şi tema sărăcie/bogăţie, cu accent pe sărăcie. Evident, relaţiile umane în diverse situaţii sunt foarte bine reprezentate în proverbe/zicători; aspectele etnice sunt reliefate mai ales în legătură cu (în ordinea numărului) rromii, turcii/tătarii, ruşii, germanii şi maghiarii. În cadrul universului/naturii, focalizarea majoră este pe animale/păsări, iar apoi pe anotimpuri. Spiritualitatea/Religia este de asemenea reprezentată în proverbe/zicători; probabil într-un număr mai mic deoarece se subordonează unor dogme bisericeşti bine definite, astfel că experienţa proprie şi elementul de umor şi ironie sunt mai puţin încurajate.

Selectez câteva proverbe/zicători din *Dicţionarul de proverbe şi zicători româneşti* (Botezatu şi Hâncu, 2001), cu referite la aspecte psihocomportamentale relevante:

INTELIGENŢĂ

Prea multă minte strică; prea puţină nu-i bună de nimică.

Un om deştept face cât doi.

La un car de minte e bine să fie şi un dram de noroc.

De grăieşti puţin şi bine, arăţi înţelepciune.

Cine vorbeşte seamănă, cine ascultă culege.

De vorbă bună nu te doare gura.

PERSONALITATE

Cu răbdarea la necaz, niciun leac mai bun.

Cumpătatul ţine sănătatea omului şi hărnicia averea.

Răbdarea-i din rai.

Averea cea mai de preţ a omului sunt bunătatea şi omenia.

Binele întotdeauna împacă răul.

Bogăţia cea mai mare a omului este modestia.

Ruşinos, dar sănătos.

Dă-i cu cinstea să piară ruşinea.

E foarte cinstit când doarme.

Nu este om fără cusur.

Graba strică treaba.

Lauda de sine nu miroase a bine.

EMOŢII

Dragostea e treaba celor fără de treabă.

Degeaba ai trăit dacă pe nimeni n-ai iubit.

Iubeşte cât eşti tânăr, că, dacă-i muri, nimeni nu te va iubi.

Bucuria mare îi cea mai scurtă.

Fericirea şi sărăcia nu pot sta împreună.

MUNCĂ

Sârguinţa e muma norocului.

Meseria e brăţară de aur.

Cu răbdare şi cu sârguinţă la om toate-s cu putinţă.

Omul vrednic se face luntre şi punte şi iese la mal.

Din trândăvie se nasc toate relele.

Într-un sondaj CURS din 2005 (*apud* Glăveanu, 2007b), românii cred că li se potrivesc următoarele proverbe/zicale: „Să moară şi capra vecinului" (83%), „Face haz de necaz" (85%) şi „ Hoţul neprins, negustor cinstit" (86%).

Limitele acestor abordări rezultă din (1) focalizarea pe experienţe limitate de viaţă, ceea ce poate duce la proverbe/ zicători contradictorii, şi din (2) faptul că legătura dintre un atribut psihologic şi un proverb/o zicătoare nu este riguroasă: din acelaşi proverb se pot extrage atribute diferite sau acelaşi atribut poate susţine proverbe contradictorii. Mai mult, nu putem şti dacă proverbele/zicătorile descriu ceea ce a fost/este sau prescriu ceea ce ar trebui să fie/cum ar trebui să fie. Acestea sunt însă interesant

de studiat sociocultural şi etnologic, cu accent pe limbă şi practici/obiceiuri.

Abordări literare/artistice-filosofice. Abordările literare/artistice-filosofice s-au aplecat şi asupra înţelegerii psihologiei românilor. Aproape fiecare personalitate culturală a României a avut, mai mult sau mai puţin colateral, preocupări legate de identitatea naţională a românilor, iar în cadrul acesteia, inevitabil, a ajuns şi la atribute psihologice. Prezint mai jos, cu rol ilustrativ, câteva selecţii din scrierile unor filosofi şi oameni de litere, fără a-mi propune să fac o trecere în revistă comprehensivă a acestor abordări (aceasta ar deveni o lucrare în sine). Pentru o analiză detaliată a unor astfel de demersuri, cu focalizare pe atributele psihologice ale românilor, vezi Iacob (2003, 2005) şi Iacob şi Iacob (2005).

> Dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă, pe de o parte, să lăudăm neamul din care ne-am născut, iar pe de alta, dragostea de adevăr ne împiedică, în aceeaşi măsură, să lăudăm ceea ce ar fi, după dreptate, de osândit. Le va fi lor mai folositor dacă le vom arăta limpede în faţă cususurile care-i sluţesc decât dacă i-am înşela cu linguşiri blajine şi cu dezvinovăţiri dibace. Din această pricină, vroim să mărturisim curat că noi, în năravurile moldovenilor, în afară de credinţa cea adevărată şi ospeţie nu găsim prea lesne ceva ce am putea lăuda. Năravurile bune sunt rare la ei. Trufia şi semeţia sunt muma şi sora lor. Nu cunosc măsura în nimic: dacă le merge bine, sunt semeţi, dacă le merge rău, îşi pierd cumpătul. (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 2001, p. 175)

> În România, tipul omului inteligent şi unanim simpatizat este chiulangiul sistematic, pentru care viaţa este un prilej de capriciu subiectiv, de exerciţiu minor al dispreţului, de negativitate superficială. N-am întâlnit om care să aibă o mai slabă aderenţă la valori ca românul (p. 68). Niciun român nu se simte personal vinovat. Toate ratările şi golurile şi le explică prin vidurile României, dezertând astfel de la responsabilitatea individuală. Este drept că schimbarea la faţă a ţării nu se poate face prin eforturi divergente şi disparate, ci este necesară o modificare structurală

pe bază de orientare colectivă… (p. 69) Suntem un popor prea bun, prea cumsecade şi prea aşezat. Nu pot iubi decât o Românie în delir. Toţi acei care iubesc poporul românesc mai puţin decât mine – fiindcă ei nu iubesc viitorul lui – susţin că însuşirea esenţială şi de mare merit a românului este omenia. Nu vreau să spun că ea e un defect, dar îmi este imposibil să-i descopăr altceva decât o virtute mediocră, care nu poate fi o culme decât pentru oamenii lipsiţi de personalitate. Într-o lume în care numai excesul inimii şi al inteligenţei, frenezia şi calculul echivoc, instinctele tari şi ipocrizia pot ajuta o ascensiune, la ce ne-ar putea folosi o cumsecădenie colectivă? Ce este omenia? A da omului ceea ce este al omului (p. 86). (Emil Cioran, *Schimbarea la faţă a României*, 1990/2011)

A fi român înseamnă a fi o fiinţă cu multă apă în sânge. (Emil Cioran, *Singurătate şi destin*, 1991, p. 230)

Da, domnilor! Mi-e ruşine să fiu român! Dar ce fel de român? Român care vrea a-şi fi însuşit monopolul, privilegiul patriotismului şi-al naţionalităţei – aşa român de paradă mi-e ruşine să fiu. Naţionalitatea trebuie să fie simţită cu inima, şi nu vorbită numai cu gura. Ceea ce se simte şi se respectă adânc se pronunţă arareori! Hebreii cei vechi n-aveau voie să pronunţe numele dumnezeului lor! Iubesc poporul românesc fără a iubi pe semidocţii şi superficialităţile sale. (Mihai Eminescu, „Din manuscrise”, în *Opere*, 1988, vol. IX, pp. 459-460)

Românul e de soiul lui înzestrat cu mult bun-simţ, el are cuminţenia popoarelor care au suferit multe, cuminţenia omului păţit. (Mihai Eminescu, „Arboroasa”, în *Opere*, 1989, vol. X, p. 12)

Noi, românii, suntem o lume în care, dacă nu se face ori nu se gândeşte prea mult, ne putem mândri că cel puţin se discută foarte mult… (p. 84) Elementele de succes: măgulirea tuturor ideilor şi formulelor populare, pe care oricine le aplaudă automatic sau prin imitaţie, precum: tinerimea română, economia română, femeia română, ţăranul român, muncitorul român, regatul român ş.c.l. – în genere fraza goală, declamaţia şarlatanească, lătrătura patriotică, naţională – cu un cuvânt, moftul (p. 98)

> …M-am exilat, atâta tot. Aerul aici îmi prieşte, sunt mulţumit şi n-am ce căuta acolo unde linguşirea şi hoţia sunt virtuţi, iar munca şi talentul viţii demne de compătimit… (p. 107) Multe am învăţat de când trăiesc în mijlocul Europei civilizate, unde e dreptate la tribunale fiindcă e şi pe stradă şi între toate una mai ales, că omul trebuie să spună europeneşte, nu greco-ţigăneşte ce crede (p. 108). (Ion Luca Caragiale. *Despre lume, artă şi neamul românesc*, antologie de Dan C. Mihăilescu, 2012)

Astfel de analize sunt interesate din punct de vedere literar/ artistic, mai ales dacă le evaluăm prin prisma unor valori estetice, nu a unor valori de adevăr, sau din punct de vedere filosofic, dacă obiectul analizei filosofice devine identitatea naţională. De asemenea, acestea pot fi de interes pentru a înţelege psihologia autorului caracterizării (de exemplu, motivaţiile şi interesele sale). Spre exemplu, în legătură cu textele lui Emil Cioran de mai sus este ştiut faptul că a fost interpretat în diverse forme, însuşi autorul dându-i ulterior alte semnificaţii.

Din punct de vedere ştiinţific, aceste abordări sunt însă limitate: (1) au limite date de experienţa autorului textului (de exemplu, lipsa accesului la un eşantion cât mai reprezentativ din populaţia pe care o descrie şi limitele datelor existente şi ale analizelor lor), (2) au limite date de interesul autorului textului (de exemplu, de a-şi susţine o părere/teorie proprie) şi (3) există distorsionări ale valorilor adevărului de dragul unor valori estetice (mai ales în operele artistice).

Abordări istorice. Aşa cum am mai spus, abordările istorice, mai vechi sau mai noi, au inclus, inevitabil, şi aspecte psihocomportamentale ale românilor. Unele dintre aceste aspecte sunt derivate indirect, din analiza produselor şi faptelor istorice, altele direct sau indirect, din vechi scrieri. Aproape fiecare istoric interesat de identitatea naţională a românilor a ajuns şi la unele aspecte psihologice, iar lucrările fundamentale ale Academiei Române cu privire la istoria românilor includ astfel de aspecte (vezi şi Iacob şi Iacob, 2005).

Spre exemplu, într-o lucrare apărută în mai multe volume la Editura Academiei Române (2000) – *Călători străini despre ţările române* –, sunt analizate şi astfel de aspecte psihocomportamentale ale românilor. Să luăm un exemplu:

> …În aceste colibe vede silinţă, cumpătare, o industrie naturală, cruţare, suflete mulţumite şi oameni care nu râvnesc la mai mult decât să-şi mulţumească modestele nevoi… Geniul firesc al acestor munteni este foarte dezvoltat. Fiecare familie ştie să-şi facă singură cele trebuincioase… Portul femeilor este cel mai firesc şi mai sănătos pe care ni-l putem închipui… Aceşti munteni trăiesc încă foarte mult după natură… Ele [cămările românilor] sunt totuşi foarte bine asigurate împortiva furturilor, în parte datorită cinstei vecinilor, în parte prin faptul că fiecare are cât îi trebuie… Acum îmi dau seama că ar fi trebuit să precizez că înţeleg sub numele de români, de care vorbesc şi voi mai vorbi încă, numai pe aceia care locuiesc în munţii de la malul Dunării, cam până la Ogradena. Ceilalţi sunt mai stricaţi, aceştia însă par că formează o republică de sine stătătoare, despărţită de restul societăţii româneşti… (Johann Friedel, 1769, „Călători pe Dunăre", în Holban, 2000, p. 35).

Pe aceeaşi linie, Drăghicescu (1907) arată că Kekaumenos, un scriitor grec din secolul al XI-lea, îi descrie pe români astfel:

> …Al Vlachilor neam este necredincios la culme… silindu-se a-i amăgi pe toţi… ei sunt pururea gata a jura prietenilor cele mai grozave jurăminte şi a le încălca apoi cu uşurinţă… niciodată nu au fost ei cuiva de credinţă, nici chiar vechilor împăraţi ai romanilor (p. 208).

Istoria este o ştiinţă riguroasă (vezi, pentru problematizări şi reconceptualizări, Boia, 1998). Dar, aşa cum bine ştiu istoricii, abordările istorice în psihologia popoarelor au limitele lor când se încearcă să se infereze din informaţii istorice atribute psihologice: (1) limitele date de experienţa autorului textului (de exemplu, lipsa accesului la un eşantion cât mai reprezentativ din populaţia pe care o descrie şi limitele datelor existente şi ale analizelor lor), (2)

limitele date de interesul autorului textului (de exemplu, a-şi portretiza inamicii prin trăsături negative sau a-şi portretiza aliaţii sau propria populaţie prin trăsături pozitive) şi/sau (3) limite date de faptul că aceleaşi atribute psihologice pot genera produse istorice diferite, iar acelaşi produs istoric poate susţine atribute psihologice diferite. De aceea istoricii sunt pe bună dreptate circumspecţi şi prezintă eventualele aspecte psihologice cu limitele recunoscute, fără a le transforma în obiect principal de analiză.

Aceste abordări istorice sunt adesea interesante mai ales sub aspect psihoistoric – cum a influenţat psihologia autorului (de exemplu, motivaţiile sale, experienţa de viaţă etc.) istoria înţeleasă şi scrisă de acesta –, fără a avea însă un impact decisiv asupra înţelegerii modului în care este sau „cum crede" că este din punct de vedere psihologic un popor. Cercetările de psihoistorie se extind şi asupra analizelor motivaţiilor unor decizii şi fapte istorice, dar de obicei acestea se referă la personalităţi istorice, nu la un popor.

4.2.2. Abordări hermeneutice psihologice ale psihologiei românilor

În monografia de faţă, am demarat o abordare fenomenologico-hermeneutică mai riguroasă, urmând cerinţele moderne ale metodologiilor psihologice de acest tip. Pentru a înţelege cadrul general al unor astfel de demersuri, calitative şi/sau cantitative, vezi studiile deja clasice ale lui Chelcea (1991, 1994, 1995, 2009, 2011) şi Iacob (2003) şi cele mai recente ale lui Dâncu şi ale colaboratorilor săi (2014, 2015) (vezi şi Neculau, 1997, şi Turliuc, 2004, pentru aspecte teoretico-metodologice din perspectiva reprezentărilor sociale).

Aşa cum am arătat, abordările de simţ comun, literare/artistice-filosofice sau istorice ale atributelor psihologice ale românilor sunt limitate de perspectiva/experienţa autorilor şi de metodologia folosită. Într-adevăr, simţul comun a condus în unele cazuri la

concluzii contradictorii, utile psihologic, dar criticabile logic. De multe ori, „vechii istorici" au căutat să descrie pozitiv popoarele prietene şi negativ pe cele neprietene. Analizele istorice moderne pot infera atribute psihologice din informaţiile şi produsele istorice, dar, aşa cum am arătat în cazul *Völkerpsychologie*, adesea aceste inferenţe sunt speculative. Autorii de lucrări literar-artistice/filosofice au utilizat mai curând o metodă de verificare (nu una de falsificare), căutând să ofere exemple care să le susţină concepţia/teoria şi ignorând de multe ori contraexemplele.

Aşa cum am mai spus, există cercetări riguroase privind stereotipurile românilor, realizate de diverşi cercetători şi institute de sondaje (vezi Chelcea, 1994; Dâncu *et al.*, 2014/IRES; Dâncu şi Orban, 2015), adesea pe eşantioane reprezentative naţional. Totuşi, este necesar un demers care să combine aspectele calitative cu cele cantitative, pentru a completa aceste studii existente. Într-adevăr, numai un asemenea demers fenomenologico-hermeneutic ne poate ajuta să înţelegem sensul unor atribute ce apar în analizele cantitative, sens care altfel ne-ar scăpa sau ne-ar induce în eroare (vezi în capitolul 2 discuţia asociată termenului *individualism*).

4.2.2.1. Cum credem că suntem ca popor

În această secţiune voi prezenta un studiu nou, într-o paradigmă fenomenologico-hermeneutică.

Studiul 2

Studiul este prezentat sintetic, fiind trimis spre publicare (David *et al*., în curs de apariţie).

Obiective

Mi-am propus să analizez auto- şi heterostereotipurile românilor, într-un demers fenomenologico-hermeneutic,

utilizând o metodologie standard de cercetare (vezi şi Glăveanu, 2007b). Pentru a surprinde cât mai bine elementele centrale ale stereotipurilor, am utilizat metode alternative de culegere a datelor: interviul liber, interviul semistructurat şi interviul structurat; de asemenea, am utilizat metode diferite de analiză a datelor: frecvenţa vs. accesibilitatea mnezică. Aceste variaţii metodologice ne permit să înţelegem mai bine rolul metodologiei în stabilirea stereotipurilor, ajungând astfel la stereotipuri mai robuste şi complexe. Prin structura sa, studiul 2 se referă la români mai ales sub aspect etnic, deşi nici eşantionul şi nici instrucţiunile nu au vizat specific acest aspect.

Metoda

Am analizat un lot de 301 participanţi cu vârste peste 18 ani (vârsta maximă a fost de 70 de ani). Din diasporă (Franţa, Italia şi SUA) am avut un grup de 29 de participanţi. Din cele 301 chestionare, 50 au fost selectate aleator pentru analiza ulterioră necesară verificării saturaţiei. Deşi saturaţia se pare că intervine destul de rapid în cercetările de acest tip (de exemplu, N = 60, după Mason, 2010), am avut un eşantion mai larg, pentru a surprinde, aşa cum am arătat în secţiunea de metodologie (2.2), aspecte cât mai diverse. Grila de interviu/ focus grup este prezentată în anexa 2.A.

Rezultate

Deoarece la primul item al interviului liber participanţii cereau detalii (de exemplu, „Să spunem şi aspecte pozitive şi negative?"), am combinat în analiză primele trei întrebări.
Din analiza iniţială a interviului şi a focus grupurilor asociate au rezultat din analiza calitativă (de exemplu, grupare tematică) şi cantitativă (de exemplu, analiza de conţinut – frecvenţe/F – şi accesibilitatea mnezică/AM – punctaj) a datelor calitative următoarele autostereotipuri şi heterostereotipuri ale românilor (N = 251).
În secvenţa de interviu liber şi din focus grupurile asociate:
• la întrebarea cum ar caracteriza poporul român, atributul

pozitiv care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „ospitalieri/primitori” (cu sensul de persoană caldă/ prietenoasă) (frecvenţa: 251; AM: 1,94). Deşi nu trec pragul stabilit metodologic (dar ajung la 10%), menţionez pe poziţia a doua „harnici” (F: 185; AM: 2,08), iar pe poziţia a treia „inteligenţi” (F: 147; AM: 1,90). Atributul negativ care trece pragul stabilit metodologic este „nepăsători/indiferenţi” (cu sensul de cinici/sceptici) (F: 159; AM: 1,97). Deşi nu trec pragul stabilit metodologic (dar ajung la 10%), menţionez pe poziţia a doua „răutăcioşi” (F: 104; AM: 1,71), iar pe poziţia a treia „corupţi” (F: 99; AM: 1,75);

• cei mai mulţi participanţi menţionează că există diferenţe între diverse zone ale ţării, dar o mare parte dintre aceştia nu oferă exemple concrete sau menţionează diferenţe generale (de exemplu, „de accent”, „tradiţii”, „cultură” etc.). Majoritatea diferenţelor sunt văzute între Transilvania şi Moldova, Transilvania şi Ţara Românească, repectiv Bucureşti şi restul ţării. Transilvania este văzută adesea în mentalul colectiv în sensul său larg (Ardeal/Banat/Crişana/Maramureş); Bucovina este asimilată mai ales tradiţiilor transilvane (maramureşene). Pentru Transilvania, atributul care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „harnici” (F: 67; AM: 2,39). Deşi nu trec pragul stabilit metodologic (dar ajung la 10%), menţionez pe poziţia a doua „lenţi” (F: 38; AM: 2,24), pe poziţia a treia „ospitalieri” (F: 36; AM: 2,32), iar pe poziţia a patra „civilizaţi” (F: 36; AM: 2,69). Pentru Ţara Românească atributul care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „descurcăreţi” (F: 23; AM: 2,04). Deşi nu trec pragul stabilit metodologic (dar ajung la 10%), menţionez pe poziţia a doua „impulsivi” (F: 21; AM: 2,45), iar pe poziţia a treia „aroganţi” (F: 15; AM: 2,13). Pentru Moldova, atributul care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „delăsători” (F: 37; AM: 2,51). Deşi nu trec pragul stabilit metodologic (dar ajung la 10%), menţionez pe poziţia a doua „ospitalieri” (F: 13; AM: 2,38), iar pe poziţia a treia „harnici” (F: 12; AM: 2,42);

• cei mai mulţi participanţi menţionează că există diferenţe între cetăţenii români de etnie română şi cetăţenii români de altă etnie din România, dar mare parte dintre ei nu menţionează mereu aceste diferenţe sau le menţionează la un

nivel foarte general (de exemplu, „limbă", „tradiţii" etc.). În acest context, pentru cetăţenii români de etnie română, atributul care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „civilizaţi" (F: 78; AM: 2,42). Pentru maghiari, atributele care trec pragul stabilit metodologic de 20% sunt „disciplinaţi" (F: 31; AM: 2,58), „civilizaţi" (F: 23; AM: 2,48) şi „naţionalişti" (F: 23; AM: 2,22). Pentru germani/saşi/şvabi, atributul care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „organizaţi" (F: 25; AM: 1,60). Pentru slavi/ucraineni, atributele care trec pragul stabilit metodologic de 20% sunt „activi social" (F: 3; AM: 3) şi „harnici" (F: 2; AM: 2,50). Pentru rromi, atributele care trec pragul stabilit metodologic de 20% sunt „indisciplinaţi/nu respectă regulile" (F: 34; AM: 2,35) şi „tradiţionalişti" (FI: 30; AM: 2,35);

• cei mai mulţi participanţi precizează că există diferenţe între români şi diversele popoare ale lumii, dar mare parte dintre aceştia nu menţionează mereu aceste diferenţe în raport cu românii sau le menţionează la un nivel foarte general (de exemplu, „limbă", „tradiţii", „cultură", „istorie" etc.). În acest context, pentru români, atributul care trece pragul stabilit metodologic de 20% este „necivilizaţi" (F: 133; AM: 2,14). Pentru americani, atributele care trec pragul stabilit metodologic sunt „pragmatici" (F: 9; AM: 2,67) şi „reci" (F: 4; AM: 1,75). Pentru vestici, atributul care trece pragul stabilit metodologic este „civilizaţi" (F: 7; AM: 2,07). Pentru francezi, atributele care trec pragul stabilit metodologic sunt „boemi" (F: 10; AM: 2) şi „reci" (F: 4; AM: 2,75). Pentru germani, atributul care trece pragul stabilit metodologic este „organizaţi" (F: 48; AM: 2,30). Pentru englezi, atributele care trec pragul stabilit metodologic sunt „civilizaţi" (F: 4; AM: 2,75) şi „reci" (F: 2; AM: 2,50). Pentru ruşi, atributele care trec pragul stabilit metodologic sunt „inflexibili" (F: 4; AM: 2,75) şi „patrioţi" (F: 2; AM: 3). Pentru chinezi, atributul care trece pragul stabilit metodologic este „harnici" (F: 2; AM: 2,50). Pentru japonezi, atributul care trece pragul stabilit metodologic este „organizaţi" (F: 2; AM: 3). Pentru spanioli/ţările latine, atributul care trece pragul stabilit metodologic este „impulsivi" (F: 2; AM: 3). Pentru italieni, atributele care trec pragul stabilit metodologic sunt „relaxaţi" (F: 2; AM: 3), „muncitori" (F: 2; AM: 2,50) şi „vorbăreţi" (F: 1; AM: 1). Pentru arabi, atributul care

trece pragul stabilit metodologic este „religioşi/fanatici” (F: 2; AM: 3).

În secvenţa de interviu semistructurat şi din focus grupurile asociate:

• sub aspect emoţional, atributul care a trecut pragul metodologic de 20% este „emotivi” (F: 75; AM: 2,83); alte atribute care merită menţionate, în ordinea frecvenţelor (minimum 10%), deşi nu trec pragul metodologic de 20%, sunt: „impulsivi” (F: 43; AM: 2,51), „veseli” (F: 28; AM: 2,50) şi „trişti” (F: 28; AM: 2,48);

• sub aspect cognitiv, atributul care a trecut pragul metodologic de 20% este „inteligenţi” (F: 161; AM: 2,88); alte atribute nu ating nici pragul de minimum 10%;

• sub aspect comportamental, niciun atribut nu a trecut pragul metodologic de 20%; atribute care merită menţionate, în ordinea frecvenţelor (minimum 10%), deşi nu trec pragul metodologic de 20%, sunt: „impulsivi” (F: 52; AM: 2,58), „necivilizaţi” (F: 52; AM: 2,67), „civilizaţi” (F: 29; AM: 2,69) şi „buni” (F: 28; AM: 2,78);

• sub aspect fizic/biologic, atributul care a trecut pragul metodologic de 20% este „nesănătoşi” (F: 92; AM: 2,77); un alt atribut care merită menţionat (atinge minimum 10%), deşi nu trece pragul metodologic de 20%, este „frumoşi” (F: 51; AM 2,86);

• sub aspectul caracterului, niciun atribut nu a trecut pragul metodologic de 20%; atribute care merită menţionate, în ordinea frecvenţelor (minimum 10%), deşi nu trec pragul metodologic de 20%, sunt: „valori morale” (F: 60; AM: 2,21), „caracter valoros” (F: 41; AM: 2,68), „lipsă de caracter” (F: 35; AM: 2,80) şi „fără valori” (F: 32; AM: 2.50);

• sub aspectul aptitudinilor, niciun atribut nu a trecut pragul metodologic de 20%; atribute care merită menţionate, în ordinea frecvenţelor (minimum 10%), deşi nu trec pragul metodologic de 20%, sunt: „descurcăreţi” (F: 50; AM: 2,69), „cu aptitudini artistice” (F: 36; AM: 2,27), „aptitudini pozitive” (F: 36; AM: 2,80) şi „creativi” (F: 28; AM: 2,33);

• sub aspectul temperamentului, atributul care a trecut pragul metodologic de 20% este „coleric” (F: 110; AM: 2,72); alte

atribute care merită menţionate, în ordinea frecvenţelor (minimum 10%), deşi nu trec pragul metodologic de 20%, sunt: „sangvinici (F: 50; AM: 2,58) şi „flegmatici" (F: 47; AM: 2,74); atributul „coleric" este înţeles mai ales în sensul unei emoţionalităţi puternice (adesea cu valenţă negativă).

În secvenţa de interviu structurat şi din focus grupurile asociate: există un echilibru perceput între stilul individualist şi cel colectivist ($p > 0,05$); din analiza focus grupurilor rezultă însă că stilul individualist este văzut nu în sensul unui individualism vestic (autonomie), ci în sensul de egoism. Foarte interesant, acest egoism/individualism este aplicat şi la focalizarea pe familie (care în mod normal este considerată o componentă colectivistă). Spiritul gregar este însă mai puternic decât cel autonom ($p < 0,05$; $d = 0,38$). Există un echilibru între perseverenţă şi neperseverenţă ($p > 0,05$) şi între iubirea şi neiubirea de dreptate ($p > 0,05$). În schimb, indisciplina este văzută ca dominantă faţă de disciplină ($p < 0,05$; $d = 0,35$). Similar, caracterul tolerant şi ospitalier/primitor domină alternativele intolerant ($p < 0,05$; $d = 0,56$) şi neprimitor ($p < 0,05$; $d = 1,32$). Într-o măsură covârşitoare, românii se văd mai mult religioşi decât nereligioşi ($p < 0,05$; $d = 1,05$); foarte puţini au menţionat că la unii religiozitatea este mai mult de imagine/de suprafaţă.
Să analizăm în cele ce urmează variaţii ale acestor rezultate în funcţie de o serie de variabile demografice; diferenţele sunt considerate semnificative la $p < 0,05$. Populaţia din Transilvania consideră că românii sunt mai colectivişti, în timp ce românii din Ţara Românească, Moldova şi diaspora îi consideră mai individualişti (egoişti). Românii din diaspora şi din Transilvania îi consideră pe români mai perseverenţi, iar cei din Ţara Românească şi Moldova mai puţin perseverenţi. Românii din diaspora, din Transilvania şi din Moldova îi consideră pe români mai gregari, iar cei din Ţara Românească mai autonomi. Românii din Transilvania şi Ţara Românească îi consideră pe români mai toleranţi, iar cei din Moldova şi din diaspora mai intoleranţi. Românii din Transilvania îi consideră pe români iubitori de dreptate, în timp ce românii din diaspora îi consideră neiubitori de dreptate; românii din Ţara

Românească şi Moldova au păreri împărţite despre acest lucru. Românii din toate cele patru zone analizate îi consideră pe români religioşi şi indisciplinaţi. Românii din mediul urban îi consideră pe români mai gregari şi mai toleranţi decât îi consideră cei din mediul rural. Românii cu un nivel de educaţie mai scăzut (fără liceu) îi consideră pe români mai primitori, mai disciplinaţi, mai iubitori de dreptate şi mai autonomi decât îi consideră cei cu un nivel de educaţie mai înalt (minimum liceu). În comparaţie cu românii din ţară, românii din diasporă îi consideră pe români mai individualişti (egoişti), mai perseverenţi, mai primitori/ospitalieri, mai intoleranţi şi mai neiubitori de dreptate.

Foarte interesant, în general nu am găsit diferenţe sistematice şi majore (la mărimi ale efectului relevante practic/ecologic) între vechile provincii româneşti în ceea ce priveşte atributele din nucleul central al autostereotipului românilor, probabil ca urmare a educaţiei/socializării comune şi a globalizării în ultimii aproape 100 de ani (diferenţele identificate au apărut mai ales în interviul structurat); există însă o tendinţă a celor din Transilvania de a formula mai multe atribute pozitive decât negative cu referire la români. Aceste rezultate sunt congruente, sub aspectul diferenţierii mai slabe astăzi între provinciile româneşti, cu cele obţinute din analiza mediului cultural (vezi capitolul 3). Aşadar, cred că promovarea unor diferenţe zonale în auto- şi heterostereotipurile despre români – de exemplu, ce cred transilvănenii *vs.* moldovenii despre români – este mai degrabă o reminiscenţă particulară a trecutului, promovată uneori de o elită cu acces la spaţiul public, fără ca acestea să se suprapună însă cu auto- şi heterostereotipurile aflate la nivelul larg al populaţiei. Sigur, acest lucru nu anulează posibilitatea identificării unor diferenţe în auto- şi herestereotipuri la nivel de provincii istorice (de exemplu, români *vs.* bănăţeni; bănăţeni *vs.* olteni etc.) (vezi şi Gavreliuc şi Gavreliuc, 2014, pentru o analiză a identităţii bănăţene).

Nu au existat diferenţe semnificative statistic ($p > 0,05$) între rezultalele obţinute la cele trei tipuri de interviuri în analizele celor două seturi de chestionare ($N = 251$ şi $N = 50$). Aşadar, putem afirma că saturaţia a apărut cel mai târziu după analiza

a 251 de chestionare.

Concluzii

Sintetizând rezultatele celor trei niveluri de analiză, în nucleul central al autostereotipului derivat din interviul liber ne considerăm „ospitalieri/primitori" (cu sensul de persoană caldă/prietenoasă), dar şi „nepăsători/indiferenţi" (cu sensul de cinic/sceptic). Cele două atribute nu sunt în opoziţie, ci se referă la aspecte diferite: primul la relaţionarea cu oamenii, iar al doilea la atitudinea mai generală în viaţă. Când ne comparăm cu celelalte etnii din România, ne considerăm „civilizaţi", dar, când ne comparăm cu alte popoare ale lumii, spunem despre noi că suntem „necivilizaţi". Din analiza interviului semistructurat observăm prezenţa în autostereotip a unor atribute variate şi uneori opuse ca valenţă: „emoţionali", „inteligenţi", „mai puţin sănătoşi" şi „colerici". În interviul semistructurat niciun atribut comportamental, caracterial sau aptitudinal nu a trecut pragul metodologic, ceea ce sugerează că nu există o opţiune bine definită pe aceste segmente. Din interviul structurat observăm că ne considerăm „gregari", „toleranţi", „ospitalieri" şi „religioşi", dar şi „indisciplinaţi"; atributele opuse: „perseverenţi" *vs.* „neperseverenţi" şi „colectivişti" *vs.* „individualişti (egoist)" nu sunt semnificativ diferite unele de altele. Aşadar, putem conchide că autostereotipul românilor este mixt.

Cinstea, care apărea ca o caracteristică autoatribuită importantă a românilor atât în analizele din 1988, cât şi în cele din 1993 (vezi Chelcea, 1994), începe să dispară în analizele din 2005 şi 2007 (vezi Glăveanu, 2007b) şi nu ocupă o poziţie importantă nici în analizele noastre. Mai mult, în analiza lui Glăveanu (2007b), necinstea apare ca un atribut central al autostereotipului (cum îi văd bucureştenii pe români). Într-adevăr, Glăveanu (2007b) descrie nucleul central al autostereotipului românilor (stabilit doar de bucureşteni – N = 466) astfel: fire muncitoare, necinste, inteligenţă şi natură primitoare. Sistemul periferic al autostereotipului este format din atribute pozitive, ca descurcăreţi, inventivi, optimişti, cinstiţi, dar şi negative, ca leneşi, necivilizaţi, naivi şi săraci

(Glăveanu, 2007b). Aşadar, prezenţa unor atribute pozitive şi negative în autostereotipul românilor este un fenomen confirmat şi de cercetările anterioare (vezi Glăveanu, 2007b). Într-adevăr, analizând autostereotipurile românilor în 2007, aşa cum sunt acestea stabilite de bucureşteni, peste 55% sunt negative, în timp ce doar 31% dintre atribute sunt negative în heterostereotipurile bucureştenilor faţă de cetăţenii Uniunii Europene (Glăveanu, 2007b). În schimb, Dâncu şi Orban (2015) arată că, în ceea ce priveşte autostereotipul proiectat, 70% dintre români cred că în general românii au o părere foarte bună (52%) şi bună (18%) despre ei înşişi, 20% o părere neutră şi doar 10% o părere negativă (8% proastă şi 2% foarte proastă); bărbaţii de peste 60 de ani şi cei din mediul urban au un autostereotip proiectat mai pozitiv.

Identitatea perfectă a auto- sau heterostereotipurilor identificate în monografie cu cercetări mai vechi este mai puţin importantă aici, deoarece acestea se pot schimba pe parcursul anilor, mai ales în funcţie de evenimentele culturale majore (de exemplu, intrarea în UE) (dar vezi şi Terraciano şi McCrae, 2007). Este important însă ca, utilizând metodologii similare, să obţinem rezultate care, chiar dacă nu sunt identice, să poată fi explicate ca urmare a acestor fenomene socioculturale. În principiu, astfel de atribute identificate aici apar şi în cercetări mai vechi (vezi Chelcea, 1994; Glăveanu, 2007b), cu anumite nuanţe în ceea ce priveşte poziţia lor în cadrul autostereotipului (pentru o analiză, vezi Glăveanu, 2007b). Spre exemplu, în sondajul CURS din 2005 (*apud* Glăveanu, 2007b), ordinea atributelor pozitive din autostereotipul românilor este următoarea: ospitalitate (19%), hărnicie (10%), inventivitate (10%) şi religiozitate (9%), iar cele negative sunt delăsarea (10%), dezbinarea (10%), neseriozitatea (10%) şi egoismul (9%). Dâncu şi colaboratorii săi (2014) evidenţiază următoarele autostereotipuri ale românilor (stabilite cantitativ, pe eşantioane de adulţi reprezentative naţional): primitori (67%), harnici (47%), cumsecade (40), inteligenţi (29%) şi religioşi (17%). Într-o analiză cu o metodologie uşor diferită, Dâncu şi Orban (2015) prezintă autostereotipul românilor între „ospitalieri” şi „proşti”, cele mai mari trei scoruri pe o scală de la 1 (deloc) la 10 (foarte

mult) obţinându-le ospitalieri (8,54), descurcăreţi (8,16) şi inteligenţi (7,90), iar cele mai mici scoruri proşti (3,53), plictisitori (4,41) şi leneşi (4,51). În fine, unele dintre aceste concluzii sunt congruente cu cele ale lui Hunyady (2003), ceea ce le întăreşte validitatea, transformându-le în cunoştinţe preliminare, ce, pentru a deveni cunoştinţe validate ştiinţific, trebuie să fie confirmate în eşantioane reprezentative naţional.

Aşa cum am arătat în metodologie, psihologia socială a arătat că există trei mari axe care influenţează o primă impresie bună: (1) „cald-rece", (2) „inteligent – mai puţin inteligent" şi (3) „puternic-slab". Cei care sunt percepuţi ca fiind calzi, inteligenţi şi puternici fac o impresie mai bună (componenta „cald" este cea mai importantă dintre cele trei). Românii maximizează axele 1 şi 2, în componenta lor pozitivă, ceea ce în modelul lui Fiske şi al colaboratorilor săi (2002) înseamnă un autostereotip admirativ; dar acesta este completat de atribute negative, ceea ce face ca în final autostereotipul românilor să fie mixt. Axa 3 este mai greu de maximizat, deoarece, istoric vorbind, nu am avut un rol de „putere", ci de „periferie"; uneori se prezintă însă mascat şi această componentă, ca în formula „popor puternic cu conducători slabi" sau „supravieţuitor/rezistent". Stanciu şi colaboratorii săi (în curs de apariţie) arată că în stereotipurile românilor există o dimensiune evaluativă puternică de tip „pozitiv-negativ" (de exemplu, cald şi inteligent), fără ca aceasta să anuleze existenţa stereotipurilor ambivalente (de exemplu, rece şi inteligent). De asemenea, Stanciu şi colaboratorii săi arată că axa 1 pare să aibă la români două componente: „prietenos" şi „de încredere"; de asemenea, axa 2 are două componente: „eficient" şi „disciplinat". Interpretând componentele autostereotipurilor românilor prin analiza mai fină a axelor 1 şi 2 (Stanciu *et al.*, în curs de apariţie), pe axa 1 se accentuează elementul „prietenie", nu „încredere" (d = 0,97), iar pe axa 2 se accentuează elementul „eficacitate", nu „disciplină" (d = 0,47). Acest pattern corepunde şi cu rezultatele autostereotipurilor din studiul 2 şi chiar cu analizele empirice din capitolele 3 (încredere scăzută) şi 4 (disciplină scăzută). Acest pattern se schimbă cu referire la seniorii români, unde „încrederea"

devine mai importantă decât „prietenia” (d = 0,35), iar „disciplina” mai importantă decât „eficienţa” (d = 1,03), cu relevanţă ecologică.

Deşi eşantionul a fost uşor dezechilibrat (având mai mulţi participanţi din Transilvania), aşa cum am arătat, nu au existat diferenţe majore între modul în care românii sunt văzuţi de românii din diversele provincii istorice. Generalizarea acestor rezultate la întreaga populaţie nu se poate face în condiţiile în care am lucrat cu un eşantion de convenienţă, dar în general rezultatele sunt similare – de exemplu, caracterul mixt al autostereotipului şi prezenţa atributului „ospitalier/primitor” ca element central – cu ale altor studii care au folosit o metodologie cantitativă pe eşantioane reprezentative naţional (de exemplu, Dâncu *et al.*, 2014). În plus, Terracciano şi colaboratorii (2005) arată că există o concordanţă mare la nivel de populaţie asupra stereotipurilor naţionale, astfel că şi eşantioanele de convenienţă pot surprinde foarte bine acest stereotip naţional.

4.2.2.2. Cum credem că sunt alţii şi cum cred alţii că suntem

Colateral autostereotipului, am investigat în studiul 2 şi alte forme ale stereotipurilor, care pot nuanţa profilul psihologic.

O subcategorie a acestui punct se referă la *cum credem că sunt alţii* (heterostereotipuri ale românilor).

Studiul 2 a reliefat astfel de heterostereotipuri pentru: (1) americani („pragmatici”, „reci”), (2) vestici („civilizaţi”), (3) francezi („boemi”, „reci”), (4) germani („organizaţi”), (5) englezi („civilizaţi”, „reci”), (6) ruşi („inflexibili”, „patrioţi”), (7) chinezi („harnici”), (8) japonezi („organizaţi”), (9) spanioli/ţările latine („impulsivi”), (10) italieni („relaxaţi”, „muncitori”, „vorbăreţi”) şi (11) arabi („religioşi/fanatici”).

Aceste rezultate pot fi coroborate cu alte studii mai vechi (Hunyady, 2003) sau mai recente (Dâncu *et al.*, 2014), derulate pe eşantioane de adulţi reprezentative naţional. Aşadar, iată cum îi văd românii pe ceilalţi (după Hunyady, 2003):

- americanii – puternici, populari/cu umor, patrioţi;
- britanicii – inteligenţi/educaţi, oneşti, patrioţi;
- chinezii – patrioţi, oneşti, muncitori, inteligenţi;
- francezii – patrioţi, inteligenţi/educaţi, boemi;
- germanii – muncitori, oneşti, inteligenţi;
- maghiarii – patrioţi, adaptaţi/bine orientaţi, asertivi/hotărâţi. Într-un studiu mai recent, Dâncu şi colaboratorii săi (2014) arată că românii îi descriu pe maghiarii din România mai ales ca fiind uniţi (35%), harnici (30%), orgolioşi (26), civilizaţi (26%), egoişti (22%) etc.; comparând cum îi văd românii şi cum se descriu maghiarii din România, Dâncu şi colaboratorii săi (2014) obţin următoarele rezultate cu diferenţe mari: primitori – 14% *vs.* 40%; cumsecade – 19% *vs.* 37%; cinstiţi – 11% *vs.* 27%; demni de încredere – 8% *vs.* 26%. În fine, Stanciu şi colaboratorii săi (în curs de apariţie) arată că românii au faţă de maghiari un heterostereotip „de invidie": reci şi inteligenţi;
- ruşii – patrioţi, adaptabili/bine orientaţi, asertivi/hotărâţi.

Analizând rezultatele obţinute în studiul 2 cu cele la care au ajuns Hunyady (2003) şi Dâncu şi colaboratorii săi (2014), putem observa că acestea nu generează incompatibilităţi, ci suprapuneri şi relaţionări semantice între atributele folosite în heterostereotipurile românilor despre alte popoare.

Românii îi preferă pe britanici, americani şi francezi, apoi pe germani şi mai la urmă pe maghiari şi ruşi (după Hunyady, 2003). Dâncu şi colaboratorii săi (2014) arată că ţările cele mai prietenoase, aşa cum sunt acestea percepute de români, sunt: Spania (88%), Republica Moldova (85%), Italia (84%), Austria (82%), SUA (80%), Franţa (78%) şi Marea Britanie (75%), iar cele mai puţin prietenoase sunt Rusia (27% – duşman; 50% – prieten) şi Ungaria (41% – duşman; 43% – prieten); tinerii şi cei mai educaţi văd Rusia mai mult ca un inamic şi Ungaria mai puţin ca inamic (cei din Transilvania/Banat văd Ungaria mai puţin ca un inamic) (pentru detalii şi nuanţe, vezi Dâncu *et al.*, 2014). În fine, într-un studiu mai recent, Dâncu şi Orban (2015) arată că ţările cele mai

prietenoase cu românii sunt SUA (13%), Germania (12%), Franţa (11%), Italia (9%), Republica Moldova (8%), Bulgaria (5%), Spania (5%), Ungaria (4%) etc.; aceste rezultate sunt uşor diferite faţă de 2014, probabil ca urmare a unei metodologii diferite de studiu sau a schimbării preferinţelor, dar, deşi se modifică poziţiile, clusterul major al ţărilor prietene rămâne destul de stabil.

Glăveanu (2007b) arată că bucureştenii îi văd mai pozitiv pe europeni decât pe români, ceea ce confirmă şi analiza IRSOP din 2005 (*apud* Glăveanu, 2007b) care arată că românii în general îi văd pe europeni mai favorabil decât se văd pe ei înşişi. De asemenea, îi vedem pe maghiari mai pozitiv decât ne văd aceştia pe noi, dar nu atât de pozitiv pe cât ne vedem noi pe noi. Mai concret, noi îi vedem pe maghiari mai inteligenţi şi mai harnici decât ne văd aceştia pe noi, dar nu atât de inteligenţi şi de harnici pe cât ne vedem noi pe noi (vezi Dâncu *et al.*, 2014; Hunyady, 2003). Dâncu şi colaboratorii săi (2014) arată că românii îi văd pe maghiari mai uniţi decât se văd pe ei înşişi (35% *vs.* 13%).

O altă subcategorie a acestui punct se referă la *cum cred alţii că suntem.* Acest demers generează mai ales heterostereotipuri faţă de români. Sunt puţine studii riguroase de acest tip cu referire la români, cele mai multe bazându-se pe perspectiva cetăţenilor români de etnie maghiară şi a cetăţenilor maghiari. Încerc însă o sinteză a concluziilor la care s-a ajuns. Alţii (de exemplu, maghiarii din Ungaria) ne consideră mai ales patrioţi şi adaptaţi/bine orientaţi, dar restul autostereotipurilor noastre pozitive de mai sus sunt minimizate de aceştia (vezi Hunyady, 2003). Dâncu şi colaboratorii săi (2014) arată însă mai recent că cetăţenii români de etnie maghiară îi descriu pe cetăţenii români de etnie română mai ales ca fiind religioşi (45%), cumsecade (41%), primitori (36%), uniţi (18%) şi ipocriţi (16%); de asemenea, îi văd pe români mai uniţi (18% *vs.* 5%), mai ipocriţi (16% *vs.* 4%) şi mai religioşi (45% *vs.* 17%) decât se văd aceştia. La nivel internaţional, mai recent, românii sunt asociaţi cu Dracula/vampirii, mai ales în SUA, şi cu comportamente antisociale mai puţin conştiincioase, mai ales în Europa de Vest. Interesant, partea de lipsă de conştiinciozitate din

heterostereotipuri este recunoscută şi în autostereotipurile românilor.

În final, ca o extensie a studiului 2, vreau să aduc în discuţie o componentă-pilot, efectuată exploratoriu pe un număr de 50 de cetăţeni români de etnie maghiară din judeţele Bihor, Covasna, Harghita, Satu Mare şi Sălaj (vârsta medie: 21 de ani; N = 35 femei). Acest studiu poate completa înţelegerea rezultatelor şi concluziilor prezentate mai sus, La solicitarea de a numi caracteristici ale românilor, au depăşit pragul metodologic de 20% următoarele atribute: „mândri", „dispreţuitori" şi „vorbăreţi". La solicitarea de a numi trei caracteristici pozitive ale românilor, au depăşit pragul metodologic de 20% următoarele atribute: „amabili", „tradiţionalişti" şi „frumoşi (fetele)". La solicitarea de a spune trei caracteristici negative ale românilor au depăşit pragul metodologic de 20% următoarele atribute: „discriminatori", „nerespectuoşi" şi „nesinceri". Caracterul românilor a fost descris prin următoarele atribute: „dominanţă" şi „impulsivitate". Majoritatea participanţilor au considerat că românii din diferite regiuni istorice ale României sunt foarte diferiţi între ei (80%), dar că nu există diferenţe majore între diverse judeţe din aceeaşi regiune istorică (70%).

În ceea ce priveşte stereotipurile proiectate (din extensia studiului 2), la întrebarea „Ce cred românii despre români?" au reieşit următoarele atribute: „inteligenţi" şi „mândri". La întrebarea „Ce cred românii despre maghiarii din România?" a reieşit următorul atribut: „atitudine ostilă faţă de români".

4.3. Cum suntem *versus* cum credem că suntem

Înainte de a analiza comparativ şi pe scară largă (în capitolul 5) relaţia dintre „cum suntem" (secţiunea 4.1) şi „cum credem că suntem (secţiunea 4.2), voi analiza această relaţie focalizată doar pe trăsături de personalitate, urmărind o replicare şi o extindere inovativă a studiului publicat de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) în revista *Science*. În acest fel voi putea relua în capitolul 5 distincţia dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem", într-un context mai larg, integrând toate rezultatele prezentate în capitolul 4, dar având deja un nucleu reprezentat de studiul 3, în jurul căruia pot construi analiza mai comprehensiv.

Studiul 32

Studiul este prezentat sintetic, fiind trimis spre publicare (David, Terracciano şi Matu, în curs de apariţie). Prin structura sa, studiul 3 se referă la români mai ales sub aspect etnic, desi nici eşantionul şi nici instrucţiunile nu au vizat specific acest aspect.

Obiective şi ipoteze

Terracciano şi colaboratorii săi (2005) au investigat relaţia dintre „cum se cred" oamenii prin prisma trăsăturilor de personalitate din modelul clasic (NEO PI-R) şi „cum sunt" aceştia prin prisma acestor trăsături măsurate cu NEO PI-R (Costa şi McCrae, 1988), în 49 de ţări/culturi ale lumii.
În prima etapă, în acest studiu mi-am propus să reproduc în cazul românilor cercetarea publicată de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) în revista *Science*.
Ţinând însă cont de noile publicaţii în domeniu (McCrae *et al.*, 2007), am avut, spre deosebire de Terracciano şi colaboratorii săi (2005), un demers predictiv, anticipând unele rezultate asociate trăsăturilor autopercepute ale românilor din analizele efectuate în secţiunea 3.4 şi capitolul 4, în conjuncţie cu rezultatele obţinute de McCrae şi colaboratorii săi (2007). Astfel, în ceea ce priveşte instabilitatea emoţională (neuroticismul), mă aştept ca românii să se autoperceapă ca atare, ţinând cont de faptul că această percepţie corelează

pozitiv cu evitarea incertitudinii (din modelul lui Hofstede *et al.*, 2010) şi cu nivelul scăzut al satisfacţiei în viaţă (amândouă prezente la români). Extraversiunea este autopercepută ca accentuată dacă nivelul de individualism e crescut, domină orientarea pe termen scurt, valorile tradiţionale şi cele de autoexprimare. În cazul românilor, individualismul este scăzut, orientarea este pe termen lung, valorile tradiţionale domină, dar cele de autoexprimare au un nivel scăzut; aşadar, ţinând cont de profilul mixt al predictorilor, în legătură cu extraversiunea nu anticipez rezultatele, studiul fiind exploratoriu. În cazul deschiderii autopercepute, un nivel mare al acesteia este asociat cu un nivel ridicat de individualism, orientarea pe termen scurt şi o autonomie intelectuală redusă. În cazul românilor, individualismul este scăzut, orientarea este pe termen lung şi autonomia este de nivel mediu; aşadar, mă aştept la o deschidere autopercepută a românilor mai scăzută. În cazul agreabilităţii autopercepute, nu am identificat predictori stabili, astfel că studiul este aici exploratoriu. În cazul conştiinciozităţii, conştiinciozitatea autopercepută este crescută dacă evitarea incertitudinii e scăzută, domină valorile seculare/raţionale (nu cele tradiţionale) şi cinismul societal. În cazul românilor, evitarea incertitudinii este crescută, valorile tradiţionale sunt mai bine reprezentate şi cinismul societal e ridicat; aşadar, ţinând cont de profilul mixt al predictorilor, în legătură cu conştiinciozitatea nu anticipez rezultatele, studiul fiind exploratoriu.

Temperatura are de asemenea influenţă asupra trăsăturilor de personalitate autopercepute. Spre exemplu (McCrae *et al.*, 2007), populaţiile din ţările cu temperaturi calde tind să se perceapă drept mai extraverte (calde, gregare, cu emoţii pozitive etc.), deschise spre nou şi cu o conştiinciozitate mai scăzută (de exemplu, un nivel mai scăzut de ordine). Aşadar, ne putem aştepta, din această perspectivă, ca românii, trăind într-o ţară cu o temperatură medie rece, să nu aibă aceste trăsături autopercepute accentuate.

Integrând toate aceste date, mă aştept ca:

(1) nivelul de instabilitate emoţională autopercepută să fie cel mai ridicat, în comparaţie cu celelalte atribute psihologice autopercepute (extraversiune, agreabilitate, deschidere şi

conştiinciozitate);
(2) nivelul de deschidere autopercepută să fie cel mai scăzut în comparaţie cu celelalte atribute psihologice autopercepute.

În a doua etapă mi-am propus să extind inovativ cercetarea lui Terracciano şi a colaboratorilor săi (2005) pentru a investiga impactul discrepanţei dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" prin prisma trăsăturilor de personalitate asupra satisfacţiei în viaţă şi a autonomiei. Într-adevăr, teoriile din perspectiva psihologiei clinice (de exemplu, David *et al.*, 2004; Ellis, 1994; Montgomery *et al.*, 2003; Rogers, 1951) sugerează că discrepanţele dintre realitate şi proiecţiile nerealiste faţă de aceasta pot să genereze stres şi să reducă autonomia individuală. Spre exemplu, rolul cogniţiilor iraţionale – ceea ce credem nu corespunde cu realitatea – în acest proces este bine documentat (vezi David *et al.*, 2010). Voi încerca să verific dacă această teorie elaborată la nivel individual este validă şi la nivel de ţară/cultură.

Metodă

În prima fază un doctorand în psihologie a tradus *Chestionarul Caracterului Naţional* (*National Caracter Survey*/NCS) utilizat de Terracciano şi colaboratorii săi (2005), folosind ca referinţe şi termeni din instrumentul NEO PI-R (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008). Un alt doctorand a făcut retroversiunea în limba engleză. Varianta în limba engleză, traducerea şi retroversiunea au fost analizate de mine, în final toţi trei ajungând la o concordanţă de 100% asupra versiunii româneşti (vezi anexa 2.B). Chestionarul este alcătuit din 30 de itemi, grupaţi câte şase, în cinci atribute psihologice, conform NEO PI-R (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008): (1) emoţionalitate (instabilitate emoţională/neuroticism)/N, (2) extraversiune/E, (3) deschidere/D, (4) agreabilitate/A şi (5) conştiinciozitate/C. Aceasta este o măsură a modului în care credem că suntem sub aspectul personalităţii.
Pentru măsurarea personalităţii – cum suntem – am utilizat valorile celor 30 de faţete şi ale celor cinci atribute de personalitate din varianta NEO PI-R (Costa şi McCrae/Iliescu *et*

al., 2008).
Chestionarul NCS a fost administrat unui grup de 80 de participanţi, studenţi şi adulţi din populaţia generală (media vârstei: 26,5 ani; abaterea standard/AS: 6,3; 22,5% bărbaţi), având un profil similar celor utilizaţi de Terracciano şi colaboratorii săi (2005). Participanţilor li s-a cerut să evalueze prin prisma chestionarului un român tipic.

Rezultate

Rezultatele sunt prezentate în figurile 4.7-4.12. Coeficienţii de corelaţie intraclasă (*Infraclass Correlation Coefficient* – ICC) pentru răspunsurile la cele 30 de faţete ale NCS au avut valori semnificative statistic ($p < 0,05$), însă au arătat o fidelitate redusă a evaluărilor individuale ale respondenţilor (ICC = 0,184) şi o fidelitate ridicată a răspunsurilor medii realizate de eşantionul de evaluatori (ICC = 0,946 – similar altor indicatori ai fidelităţii, ICC indică procentul din varianţa valorilor observate explicat de varianţa scorurilor reale; Weir, 2005). În ceea ce priveşte scorurile globale NCS care se referă la cei cinci factori ai NEO-PI-R (Costa şi McCrae, 1988), valoarea ICC pentru răspunsurile individuale a fost de 0,171, iar pentru întregul eşantion a fost de 0,943. Toţi aceşti coeficienţi se încadrează la jumătatea intervalelor obţinute de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) pentru cele 49 de ţări/culturi analizate, cu un volum mediu al eşantionului/ţară similar cu cel folosit în studiul de faţă.
Consistenţa internă a celor cinci factori NCS pe ansamblul lotului a avut valori cuprinse între 0,518 şi 0,723, acceptabile dat fiind numărul redus al itemilor care formează fiecare scor şi similare cu scorurile raportate de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) în studiul pe 49 de ţări/culturi analizate.
Comparând scorurile la cei cinci factori NCS echivalenţi cu cei din profilul *Big Five* în funcţie de genul participanţilor, respectiv în funcţie de apartenenţa lor la eşantionul de adulţi sau la cel de studenţi, am găsit un singur efect semnificativ al eşantionului în cazul extraversiei, studenţii raportând scoruri semnificativ mai mari decât adulţii ($p < 0,05$; $d = 0,51$). Niciun alt efect al genului, eşantionului sau de interacţiune între

acestea nu s-a dovedit semnificativ statistic pentru niciunul dintre ceilalţi patru factori, ceea ce este similar cu rezultatele obţinute de Terracciano şi colaboratorii săi (2005).

Analizând dacă modul în care se percep românii converge cu profilul de personalitate al populaţiei măsurat cu un instrument *Big Five*, am realizat un al doilea set de corelaţii intraclasă între mediile populaţiei pentru cei cinci factori, respectiv cele 30 de faţete ale NEO PI-R (atât prin autoraportare, cât şi prin heteroraportare) şi scorurile obţinute la NCS pentru aceleaşi atribute echivalente. Rezultatele au indicat o corelaţie nesemnificativă ($p > 0,05$) între profilul caracterului naţional şi cel indicat de chestionarul de personalitate pe cei cinci factori, atât pentru forma autoraportată (ICC = 0,286), cât şi pentru cea heteroraportată (ICC = 0,282). Rezultatele pentru cele 30 de faţete au indicat o relaţie foarte slabă ($p < 0,05$), între NCS şi scorurile la nivelul populaţiei, pentru cele 30 de dimensiuni autoraportate (ICC = –0,028), respectiv pentru cele heteroraportate (ICC = –0,005). Acest lucru confirmă practic şi în cazul românilor rezultatele obţinute de Terracciano şi colaboratorii săi (2005).

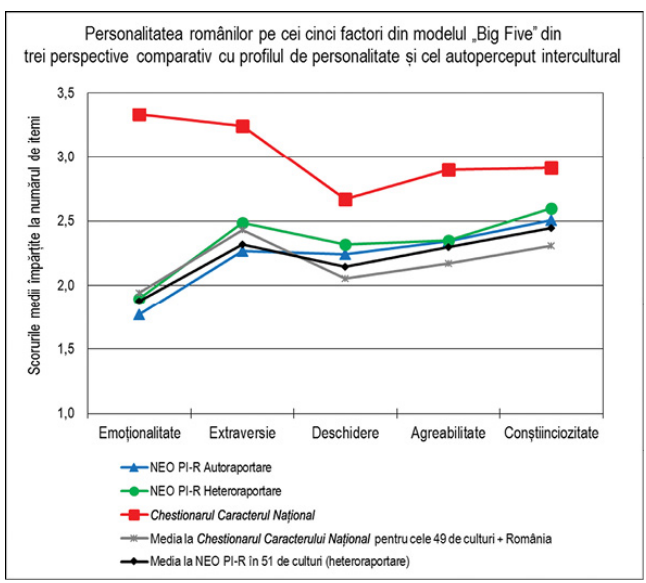

Figura 4.7. Personalitatea românilor prin cei cinci factori din modelul *Big Five* (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008)

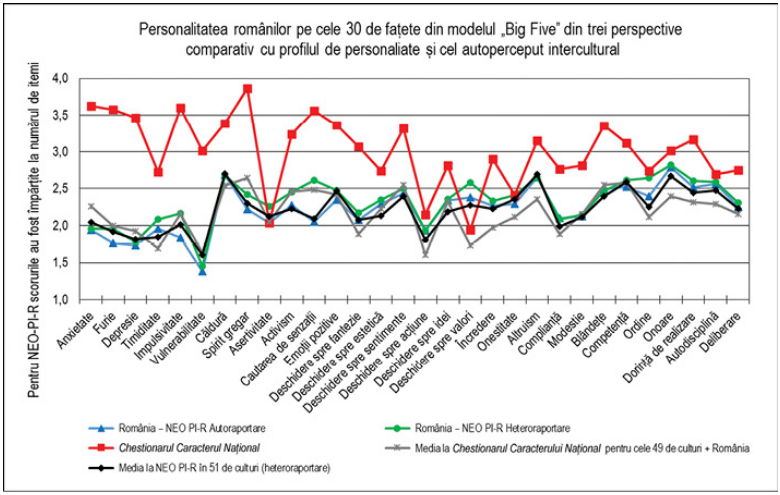

Figura 4.8. Personalitatea românilor prin cele 30 de faţete din modelul *Big Five* (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008)

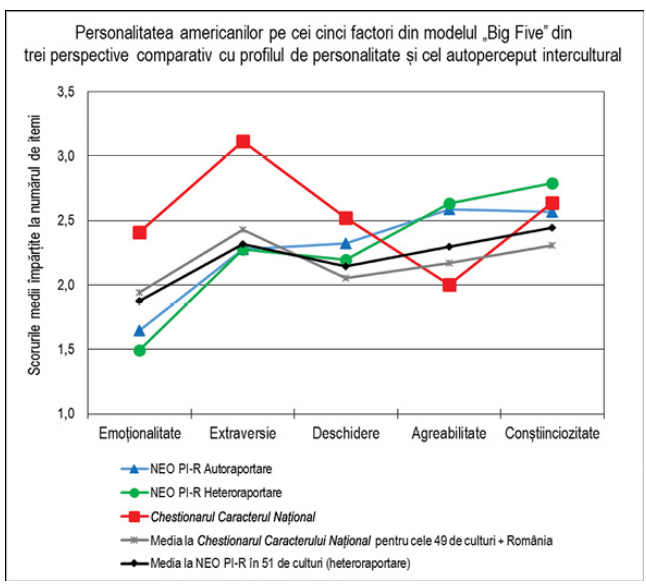

Figura 4.9. Personalitatea americanilor prin cei cinci factori din modelul *Big Five* (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008)

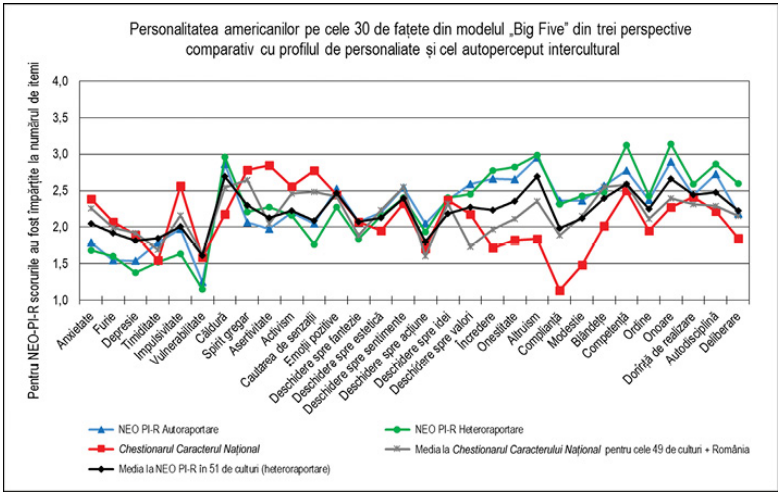

Figura 4.10. Personalitatea americanilor prin cele 30 de faţete din modelul *Big Five* (Costa şi McCrae/Iliescu *et al.*, 2008)

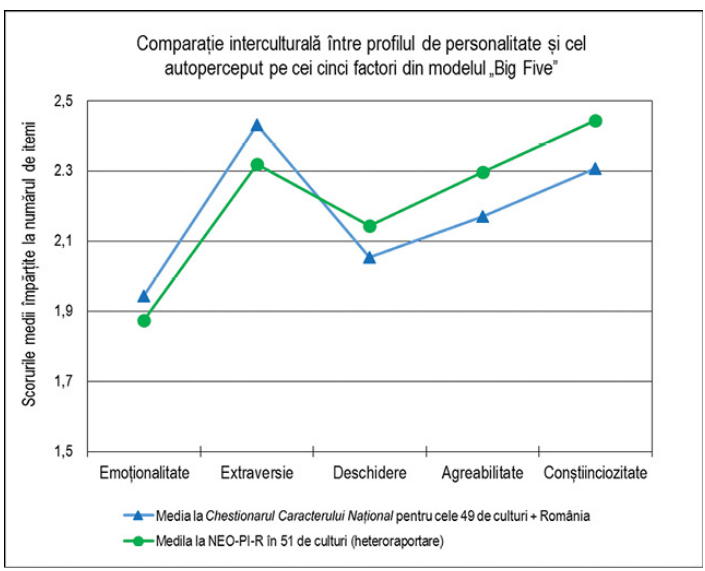

Figura 4.11. Comparaţie interculturală între profilul de personalitate şi cel autoperceput, prin cei cinci factori din modelul *Big Five* (Costa şi McCrae/ Iliescu *et al.*, 2008)

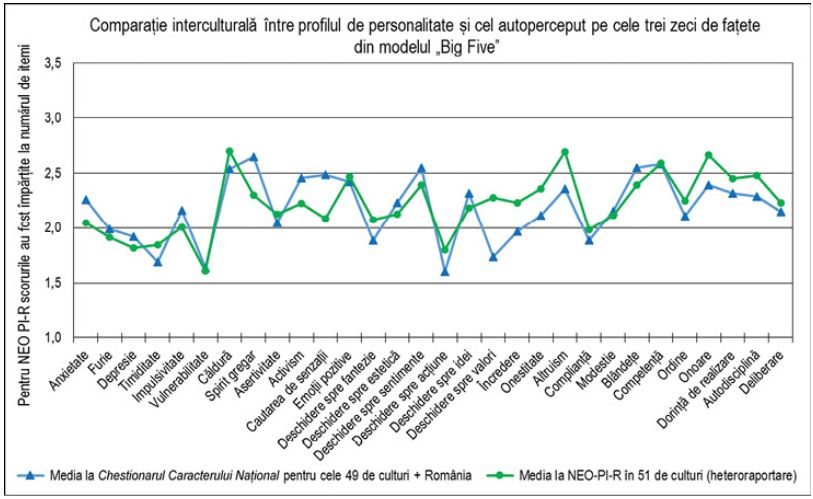

Figura 4.12. Comparaţie interculturală între profilul de personalitate şi cel autoperceput prin cele 30 de faţete din modelul *Big Five* (Costa şi McCrae/ Iliescu *et al.*, 2008)

Ordinea factorilor de personalitate autopercepuţi de români sunt (după mărime): (1) emoţionalitate (instabilitate emoţională/neuroticism) (m = 20/AS = 3,03), (2) extraversiune (m = 19,45/AS = 3,37), (3) conştiinciozitate (m = 17,46/AS = 3,85), (4) agreabilitate (m = 17,38/AS = 3,58) şi (5) deschidere (m = 16,01/AS = 4,12).

Raportat la mediile celor 49 de ţări/culturi analizate de Terracciano şi colaboratorii săi (2005), avem scorul peste medie la toţi cei cinci factori NCS, rezultând următorul profil (în ordinea mărimii diferenţei, toate semnificative la $p < 0,05$): (1) emoţionalitate (d = 2,61), (2) extraversiune (d = 1,39), (3) agreabilitate (d = 1,19); deschidere (d = 0,96) şi (4) conştiinciozitate (d = 0,92); caracterul gregar, ca parte a extraversiunii, este de asemenea mai marcant în raport cu media celor 49 de ţări/culturi analizate (d = 1,25). Trebuie să înţelegem însă că participanţii nu s-au evaluat direct prin prisma acestor cinci atribute, ci prin cele 30 de faţete ale lor din *Chestionarul Caracterului Naţional*. Spre exemplu, singurul termen cu conotaţie negativă – *nevrotism* – este format din atribute psihologice precum anxios, furios, deprimat, controlat, impulsiv şi vulnerabil.

Raportat la mediile celor 49 de ţări/culturi analizate de Terracciano şi colaboratorii săi (2005), americanii au scorul

nesemnificativ statistic sau practic/ecologic, cu excepţia agreabilităţii ($p < 0,05$; $d = 0,75$), americanii simţindu-se mai puţin agreabili decât media celor 49 de ţări/culturi.

Discrepanţa dintre „cum suntem" şi „cum credem" că suntem în 25 de ţări/culturi analizate – din lista lui Terracciano şi a colaboratorilor săi (2005) – a fost relaţionată cu o serie de variabile relevante din *World Values Survey* (2010-2014). Rezultatele obţinute arată astfel:

(1) corelaţia cu satisfacţia în viaţă este $r = –0,39$ ($p < 0,05$), ceea ce arată că, cu cât discrepanţa este mai mare, cu atât satisfacţia în viaţă e mai scăzută (analiză la nivel de ţări/culturi;

(2) corelaţia cu indicele autonomiei este $r = –0,34$ ($p = 0,09$), ceea ce arată, ca tendinţă, că, cu cât discrepanţa este mai mare, cu atât autonomia e mai scăzută (analiză la nivel de ţări/culturi.

Concluzii

Aşa cum am arătat, ordinea factorilor de personalitate autopercepuţi de români sunt (după mărime): (1) instabilitate emoţională (neuroticism), (2) extraversiune, (3) conştiinciozitate, (4) agreabilitate şi (5) deschidere. Aşa cum am anticipat în ipoteze, instabilitatea emoţională este cel mai bine reprezentată, iar deschiderea cel mai puţin reprezentată. Aceste comparaţii, cu limitele menţionate în secţiunea de metodologie, ne ajută, într-un demers emic, să înţelegem cum credem că suntem, nu cum suntem.

Într-adevăr, caracterul naţional – cum credem că suntem – nu corespunde, într-un demers tot emic, cu modul real în care suntem sub aspectul atributelor de personalitate. Acest lucru este congruent cu rezultatul obţinut de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) într-un demers etic, prin analiza a 49 de ţări/culturi analizate (demersul nostru are un avantaj faţă de Terracciano *et al*., 2005, prin faptul că am angajat pe alocuri un demers predictiv, nu complet exploratoriu).

Trecând analiza globală într-un demers etic, dintre cele 49 de ţări/culturi analizate, românii au cea mai mare discrepanţă, atât în cazul unor atribute psihologice considerate mai puţin dezirabile (faţetele nevrotismului), cât şi în cazul celor

considerate mai dezirabile (în ordinea discrepanţei): extraversiunea, agreabilitatea, deschiderea şi conştiinciozitatea.

Am reuşit să găsim la nivel de ţări/culturi relaţii relevante între discrepanţa dintre „cum suntem" şi „cum credem" şi satisfacţia în viaţă şi indicele autonomiei, relaţii care validează la nivel de ţară/cultură teorii elaborate la nivel individual. În cazul autonomiei, tendinţa nu atinge pragul de semnificaţie, de aceea cercetarea trebuie extinsă pe un eşantion mai mare de ţări/culturi. Acest demers se înscrie în mutaţiile fundamentale din psihoterapia cognitiv-comportamentală (vezi Beck, 2000) şi psihologia clinică (vezi Terracciano şi McCrae, 2006) prin care acestea îşi extind teoriile la nivelul la care unitatea de analiză nu mai este individul/grupul de indivizi, ci ţara/cultura.

Studiile viitoare ar merita să investigheze acest model separat, în vechile provincii româneşti, ţinând cont de faptul că: studiile anterioare (McCrae *et al.*, 2007) au arătat că diferenţele nord-sud – mai precis, de temperatură – au impact asupra trăsăturilor de personalitate autopercepute. În această logică, aş face predicţia – care cred că este deja larg asumată de români – că transilvănenii se autopercep şi pot fi heteropercepuţi drept mai reci, mai puţin deschişi spre nou şi mai ordonaţi decât cei din sudul ţării, iar oltenii, spre exemplu, se autopercep şi pot fi heteropercepuţi drept mai extraverţi (calzi, gregari, cu emoţii pozitive etc.), deschişi spre nou şi cu o conştiinciozitate mai scăzută (de exemplu, disciplină mai scăzută).

4.4. Concluzii generale

În acest capitol am prezentat sintetic rezultatele analizei empirice (bazată pe analize secundare de date) şi fenomenologico-hermeneutice (bazată pe un studiu nou) şi am analizat discrepanţa

dintre „cum suntem” şi „cum credem că suntem” în cazul trăsăturilor de personalitate (pe baza unui studiu nou).

Cele mai multe rezultate empirice – „cum credem că suntem” – au confirmat de fapt ipotezele avansate pe baza analizelor din capitolul 3 (de exemplu, mediul cultural). Alte rezultate au susţinut concluzii derivate *post factum*, dar s-au încadrat bine în relaţionările logice şi conceptuale cu alte rezultate şi concluzii. Rezultatele-cheie se bazează pe eşantioane reprezentative naţional. Atunci când am utilizat eşantioane de convenienţă, rezultatele au fost coroborate cu rezultate de acelaşi tip sau relaţionate logic şi conceptual obţinute din mai multe eşantioane de convenienţă sau din eşantioane reprezentative naţional.

Aşa cum am mai arătat, din analizele fenomenologico-hermeneutice au rezultat autostereotipurile şi heterostereotipurile românilor. În interviul liber, în nucleul central al autostereotipului ne considerăm „ospitalieri/prietenoşi”, dar şi „nepăsători”. Când ne comparăm cu celelalte etnii din România, ne considerăm „civilizaţi”, dar, când ne comparăm cu alte popoare ale lumii, spunem despre noi că suntem „necivilizaţi”. Din analiza interviului semistructurat observăm prezenţa în autostereotip a unor atribute variate şi uneori opuse ca valenţă: „emoţionali”, „inteligenţi”, „mai puţin sănătoşi” şi „colerici”. În interviul semistructurat, niciun indicator comportamental, caracterial sau aptitudinal nu a trecut pragul metodologic, ceea ce sugerează că nu există o opţiune bine definită pe aceste segmente. În fine, din interviul structurat rezultă că ne considerăm „gregari”, „toleranţi”, „ospitalieri” şi „religioşi”, dar şi „indisciplinaţi”; atributele opuse „perseverent” *vs.* „neperseverent” şi „colectivist” *vs.* „individualist (egoist)” nu sunt semnificativ diferite unele de altele. Aşadar, autostereotipurile românilor sunt mixte. Heterostereotipurile românilor apar astfel: (1) americanii – „pragmatici”, „reci”, (2) vesticii – „civilizaţi”, (3) francezii: – „boemi”, „reci”, (4) germanii – „organizaţi”, (5) englezii – „civilizaţi”, „reci”, (6) ruşii – „inflexibili”, „patrioţi”, (7) chinezii – „harnici”, (8) japonezii – „organizaţi”, (9) spaniolii/ţările latine – „impulsivi”, (10) italienii – „relaxaţi”, „muncitori”, „vorbăreţi” şi

(11) arabii – „religioşi/fanatici”. Atât autostereotipurile, cât şi heterostereotipurile sunt congruente cu studiile anterioare (Dâncu şi Orban, 2015; Dâncu *et al.*, 2014; Glăveanu, 2007b; Hunyady, 2003).

Analiza discrepanţei dintre „cum suntem” sub aspectul trăsăturilor de personalitate şi „cum ne credem” sub aspectul acestor trăsături scoate în evidenţă faptul că aceasta este evidentă. O astfel de discrepanţă a fost obţinută de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) în mai multe ţări/culturi analizate. În România însă această discrepanţă este una dintre cele mai mari dintre ţările/culturile analizate. Această discrepanţă este asociată în 25 de ţări/culturi analizate cu un nivel scăzut de satisfacţie în viaţă (şi o tendinţă spre autonomie mai scăzută).

În continuare voi integra aceste rezultate într-un profil psihologic comprehensiv al românilor (vezi capitolul 5).

1. Mărimea efectului d din această secţiune reprezintă rezultatul analizei secundare de date angajate în această monografie.
2. Îi mulţumesc profesorului Antonio Terracciano, Florida State University, SUA, pentru că mi-a pus la dispoziţie datele primare din studiul său publicat în revista *Science* şi pentru parteneriatul ştiinţific în realizarea acestui studiu.

Capitolul 5

Profilul psihologic al românilor

În cele ce urmează voi schiţa profilul psihologic al românilor (vezi şi David, 2015b, 2015c, 2015d, 2015e), aşa cum rezultă acesta (1) din analizele empirice (4.1): „cum suntem” şi „de ce am ajuns aşa” şi (2) din analizele fenomenologico-hermeneutice (4.2): „cum credem că suntem” (şi „cum cred alţii că suntem”) şi „de ce credem” (cred) astfel. Apoi voi analiza comparativ şi integrativ aceste demersuri (şi în baza 4.3), raportându-mă şi la lucrările clasice din domeniu. Realizarea acestui profil presupune expertiză în psihodiagnostic, pentru a integra psihologic rezultatele obţinute în capitolul 4. Într-adevăr, ţinând cont de numărul mare de rezultate, pentru un nespecialist în psihodiagnostic unele chiar aparent contradictorii (de exemplu, conformism crescut, dar violare de reguli; negarea aspectelor negative, dar exagerarea negativului etc.), doar expertiza psihodiagnostică le poate sumariza într-un profil corect din punct de vedere psihologic. Capitolul este scris într-un stil predominant emic, asumându-mi astfel, ca român, concluziile formulate.

Ţinând cont de faptul că acest capitol poate fi analizat de sine stătător, reamintesc cele spuse deja, şi anume că vreau să mă delimitez ferm de abordările care exagerează pozitivul sau negativul cu referire la români, lucrarea de faţă dorind să fie una ştiinţifică şi constructivă, câştigându-ne astfel credibilitatea la nivelul cercetărilor/discursurilor etnice internaţionale. Referitor la aspectele pozitive, acestea trebuie punctate clar, căci pe baza lor se pot concepe programe de dezvoltare psihoculturală. În privinţa aspectelor mai puţin mulţumitoare, ele trebuie prezentate sec, cu o analiză a cauzelor lor şi a modalităţilor de corectare, fără a le transforma într-un motiv de exaltare a criticilor de dragul

criticilor. Fiecare ţară/cultură are şi aspecte psihoculturale mai puţin mulţumitoare, necesitând a fi îmbunătăţite. Important este totuşi felul cum ne raportăm la acestea; negarea lor ne afectează credibilitatea, iar exagerarea lor ne compromite; de asemenea, exagerarea aspectelor pozitive cauzează pierderea avantajelor conferite de acestea, o astfel de atitudine generând îndoială. Prin urmare, limbajul folosit aici va fi tehnic, iar atributele psihologice vor fi definite aşa cum apar acestea în literatura psihologică de profil. Altfel spus, pentru a evita interpretările eronate (de pildă, că limbajul este prea înfrumuseţat sau nepoliticos cu referire la români), atributele nu trebuie luate cu sensul lor comun, ci cu cel psihologic, înţelegând logica constructivă de tip *Saper aude* pe care o propun aici ca pe o schimbare de paradigmă în discursul identitar românesc (cel puţin cu referire la aspectele psihoculturale), vizând emanciparea psihoculturală a românilor şi asumarea unui rol mai activ şi mai important în lumea modernă din ce în ce mai globalizată.

Acest capitol este accesibil nu doar specialiştilor în psihologie şi celor din domenii conexe, ci şi publicului larg.

5.1. Cum suntem şi de ce am ajuns aşa

5.1.1. Cum suntem

Profilul psihologic al românilor derivat din analizele empirice este comparativ, formulat în baza rezultatelor din 4.1. De cele mai multe ori comparaţia s-a făcut cu SUA, dar şi cu alte ţări/culturi (europene/internaţionale). Aşadar, acest profil relevă mai ales aspectele psihologice prin referinţă la americani şi/sau la alte ţări/

culturi democratice moderne.

5.1.1.1. Profilul de personalitate

Aptitudinile generale ale românilor. Potenţialul intelectual al românilor este la nivelul altor popoare vest-europene moderne, precum francezii, britanicii, olandezii etc. La nivelul profilului de suprafaţă însă, inteligenţa, fluidă sau cristalizată, nu exprimă suficient de bine potenţialul pe care îl avem în comparaţie cu ţările/culturile moderne democratice cu care dorim să ne comparăm (de exemplu, Marea Britanie, Germania, SUA etc.). Aceste diferenţe apar atât la copii, cât şi la adulţi şi sunt cauzate de unele insuficienţe ale instituţiilor sociale din mediul nostru cultural în activarea potenţialului psihologic (de exemplu, deficienţe în educaţia timpurie, curriculum şcolar etc.).

Aptitudinea de a fi creativi este ca potenţial, în profilul de adâncime, la fel de dezvoltată la români ca şi la americani. Din păcate, exact ca în cazul inteligenţei, acest potenţial nu se exprimă însă în profilul de suprafaţă al creativităţii românilor (de exemplu, premii Nobel, indicele naţional de inovare); trebuie spus însă că unii indicatori de suprafaţă (de exemplu, premiile Nobel) pot depinde şi de factori nerelaţionaţi cu creativitatea (de exemplu, promovarea insuficientă a unor realizări creative ale românilor, conjuncturi internaţionale etc.). Faptul că rezultatele noastre corespund relaţiei dintre inteligenţă şi creativitate avansate de teoriile psihologice (în general amândouă crescute sau amândouă scăzute, până la punctul critic) întăreşte validitatea acestor concluzii.

Stilurile de învăţare ale românilor sunt similare cu cele ale americanilor, fără diferenţe practice/ecologice în profilul de adâncime, dar cu potenţiale deficienţe de cunoştinţe în profilul de suprafaţă al românilor (de exemplu, alfabetizarea ştiinţifică).

Inteligenţa emoţională ca aptitudine apare mai dezvoltată la americani decât la români atât în profilul de adâncime (de exemplu, inteligenţa emoţională generală, inteligenţa emoţională strategică şi inteligenţa emoţională experienţială), cât şi în cel de

suprafaţă (de exemplu, identificarea emoţiilor proprii/altora, înţelegerea semnificaţiilor emoţiilor proprii/ altora, gestionarea emoţiilor proprii/altora). Dacă analizăm inteligenţa emoţională ca indicator al personalităţii – motivaţia şi adaptarea socială –, atunci nu există diferenţe între români şi americani în profilul de adâncime sau în cel de suprafaţă, cu excepţia capacităţii de a face o impresie pozitivă în profilul de suprafaţă, care are un nivel mai înalt la români.

Caracterul/Temperamentul românilor. Sub aspect caracterial/ temperamental, în profilul de adâncime, românii apar ca fiind mai extraverţi (gregari) şi mai emoţionali (instabilitate emoţională) în comparaţie cu americanii, iar americanii mai deschişi, mai agreabili şi mai conştiincioşi în comparaţie cu românii. La nivelul profilului psihologic de suprafaţă, nivelul mai ridicat al extraversiunii (gregarismului) românilor se poate exprima pozitiv (de exemplu, activism/căldură în relaţiile interpersonale) sau negativ (autonomie redusă). Nivelul ridicat al emoţionalităţii românilor se poate exprima la rândul său pozitiv (de exemplu, flexibilitate afectivă) sau negativ (de exemplu, dezechilibru afectiv). Nivelul mai scăzut al deschiderii se poate exprima pozitiv (prudenţă) sau negativ (ca suspiciune/mizantropie). Nivelul mai scăzut de agreabilitate al românilor poate avea fie aspecte pozitive (de exemplu, ambiţie), fie aspecte negative (de exemplu, suspiciune). Similar, nivelul mai scăzut al conştiinciozităţii românilor se poate exprima fie pozitiv (de exemplu, o indisciplină creativă/boemă), fie negativ (indisciplină disfuncţională). Instituţiile sociale şi culturale sunt cele care pot favoriza o exprimare a profilului de adâncime funcţională/pozitivă în profilul de suprafaţă.

5.1.1.2. Profilul cognitiv, mecanismele defensive şi sănătatea mintală

Sub aspectul profilului cognitiv relevant pentru sănătatea mintală, românii nu apar diferiţi de americani. Dimpotrivă, americanii

adulţi manifestă tendinţa de a avea un stil cognitiv de adâncime mai iraţional, care îi predispune spre psihopatologie mai puternic decât pe adulţii români. Vulcănescu (1943/1991) remarca şi el faptul că ne lipseşte imperativul, ceea ce corespunde în psihologia cognitivă modernă cu un nivel mai scăzut de iraţionalitate („trebuie cu necesitate”). Acest lucru este validat şi prin scorurile obţinute de români la instrumentele care măsoară sănătatea mintală. Într-adevăr, scorurile de psihopatologie ale românilor, bărbaţi şi femei, sunt în general mai mici decât cele ale americanilor. În cazul copiilor, elevii români par să aibă însă un nivel de iraţionalitate în profilul de adâncime mai mare decât cei americani, ceea ce corespunde cu un profil al problemelor psihologice uşor mai ridicat la copiii români decât la cei americani.

Românii prezintă un profil psihologic defensiv (de exemplu, negarea aspectelor negative, reducerea aspectelor negative, amplificarea aspectelor pozitive, supresia). Aceste mecanisme de negare nu au însă mereu rezultatele scontate, putând apărea efectul contraintenţionat, care, aparent paradoxal, amplifică aspectele la care ne raportăm defensiv; acest efect explică şi cum într-o cultură conformistă, din cauza stilului defensiv/evitativ şi a concentrării puterii – care adesea nu duc la reguli agreate voluntar, ci la reguli impuse şi acceptate defensiv –, apar frecvent comportamente care violează regulile. Aşadar, în populaţia largă a românilor găsim: (1) populaţie cu stimă de sine scăzută (complexe de inferioritate), (2) populaţie cu stimă de sine pozitivă compensată (complexe de superioritate – populaţie vulnerabilă, cu sănătate mintală iluzorie) şi (3) populaţie cu stimă de sine pozitivă sănătoasă. Dacă prima şi a treia categorie sunt mai uşor de înţeles şi de publicul nespecialist, s-ar putea ca a doua categorie să fie mai dificil de înţeles. Voi da câteva exemple. Un exemplu de complex de superioritate este că, deşi avem un nivel al creativităţii manifeste care nu ne exprimă potenţialul (de pildă, valori mici ale indicatorilor de inovare), excelăm în organizarea unor saloane şi (auto)conferirea unor premii de inventică. Un alt exemplu este că, deşi inteligenţa fluidă şi cea cristalizată nu sunt la nivelul

potenţialului pe care îl avem, vorbim prea des de excelenţă (autoatribuită) şi olimpici români (care, oricât de valoroşi ar fi, nu sunt reprezentativi pentru sistemul educaţional în general). Şi astfel de exemple de exagerare a unor realizări în sine oneste şi importante – nu din partea protagoniştilor, ci a publicului – pot fi regăsite în toate domeniile.

În ciuda mecanismelor defensive/de *coping*, câteva aspecte psihologice legate de sănătatea mintală străbat blocajul acestora. Mai precis, pentru eşantionul românesc combinat (bărbaţi şi femei) observăm că putem menţiona (folosind termenii de specialitate) ca fiind comune şi puternice, în comparaţie cu eşantionul american, atât la bărbaţi, cât şi la femei: amoralitatea, credinţele mizantrope, atitudinile antisociale, ostilitatea controlată, cinismul, nepăsarea şi masculinitatea. Doar la femei apar şi ruşinea şi anxietatea, tăria eului, agresivitatea şi reacţiile furioase şi doar la bărbaţi frica generalizată, competiţia şi represia; se poate observa că structura colectivistă nu poate proteja de problemele legate de anxietate (aşa cum sugerau Chiao şi Blizinsky, 2010), probabil puternic amorsate de o societate în schimbare, cu dificultăţi şi insecuritate socioeconomică crescută. Foarte interesant, aceste atribute sunt congruente cu mediul cultural analizat în capitolul 2, iar unele dintre ele cu profilul psihologic al copiilor români, ceea ce le întăreşte validitatea.

5.1.1.3. Profilul emoţional

Românii au un nivel scăzut de fericire şi satisfacţie în viaţă şi în muncă, în comparaţie cu SUA şi cu cetăţenii celorlalte ţări europene. Acest profil corespunde cu analiza altor atribute psihologice (de exemplu, stilul cognitiv şi defensiv din 5.1.1.2) şi cu analiza mediului cultural (de exemplu, profilul colectivist). În schimb, copiii români (10-12 ani) au un nivel crescut de fericire.

5.1.1.4. Profilul relaţiilor interpersonale

În relaţiile de cuplu, în comparaţie cu americanii, pentru români

sunt fundamentale expresivitatea şi coeziunea diadică, acestea fiind mult mai importante decât satisfacţia diadică. Stilul securizant de ataşament romantic este cel mai important, fiind mai accentuat decât în multe ţări/culturi dezvoltate (SUA, Franţa, Germania, Lituania, Portugalia şi Grecia). Stilul de ataşament preocupat, care poate indica un complex de inferioritate, este mai accentuat în România decât în SUA, Franţa, Germania, Lituania, Ucraina, Serbia, Portugalia, Italia şi Grecia, iar cel dismisiv, ce poate arăta un complex de superioritate, este mai accentuat la români decât în Germania, Serbia, Portugalia, Spania, Italia şi Grecia. În ceea ce priveşte prieteniile, românii au o tendinţă uşor mai crescută decât americanii de a percepe o implicare emoţională. Nefiind însă atât de deschişi spre prietenii ca americanii, românii, dacă le au totuşi, le au doar cu o implicare emoţională mare, tipică stilului colectivist.

Relaţiile interpersonale sunt grevate de neîncrederea funciară a românilor în oameni şi de stilul cognitiv mizantrop (ursuz). Aceasta face ca, în relaţiile de cuplu, în comparaţie cu americanii, accentul să se pună nu pe satisfacţie, ci pe coeziune. Prieteniile sunt mai puţin importante la români decât la alte ţări/culturi (de exemplu, SUA), focalizarea principală fiind pe familie. În cazul prieteniilor, implicarea emoţională este prezisă de împărtăşirea unor informaţii (ca la americani), dar la români rămân importante şi onestitatea/acurateţea informaţiilor şi intenţia de a împărtăşi informaţii (care constituie astfel un mijloc de depăşire a neîncrederii în oameni). Aşa cum am spus, observăm posibile complexe de superioritate accentuate în stilul dismisiv şi posibile complexe de inferioritate accentuate în stilul preocupat. Aceste două tendinţe în ataşament corespund cu profilul defensiv rezultat din analiza psihologică (vezi secţiunea 5.1.1.2) şi a mediului cultural.

5.1.1.5. Profilul muncii şi leadership-ului

La români, în comparaţie cu americanii, stilul cel mai răspândit de muncă pare să fie reprezentat de implicarea în muncă, adesea sub

presiunea timpului, şi competitivitate. Insatisfacţia în muncă este mai crescută la români decât la americani. Românii sunt mai toleranţi decât americanii faţă de piedici şi amânări care pot afecta cursul planificat al unei acţiuni. Probabil că aceste rezultate pot fi explicate prin faptul că suntem o economie mai puţin stabilă/în dezvoltare, unde este important să-ţi păstrezi (prin implicarea în muncă) locul de muncă şi să arăţi că eşti cel mai bun (prin competitivitate). Aceste aspecte pozitive pot fi însă afectate de faptul că, în comparaţie cu americanii, tolerăm uşor amânările şi factorii care interferează cu un plan deja stabilit. În plus, acest efort constant duce la insatisfacţie în muncă.

Nu par să existe diferenţe între nivelurile de stres la managerii (de nivel mediu) şi personalul administrativ din România şi din SUA. Într-adevăr, acestea nu ating valori semnificative practic/ecologic nici la managerii de nivel mediu, nici la personalul administrativ. Există însă diferenţe interesante în ceea ce priveşte situaţiile pe care aceste persoane le percep ca stresante. Spre exemplu, întreruperea activităţii pare să fie un factor stresant important la americani (nu şi la români), în timp ce salariul inadecvat este foarte important la români (şi la personalul administrativ american). Dacă ne uităm însă la angajaţi, apar diferenţe interesante. Astfel, românii au un stres ocupaţional mai mic decât americanii, dar şi un angajament mai scăzut faţă de organizaţia lor.

În muncă, românii au niveluri mai ridicate decât americanii la efortul compensator, orientarea spre competiţie şi orientarea spre statut, iar independenţa mai scăzută decât aceştia. În comparaţie cu germanii, românii au un angajament mai mare, o internalitate crescută, dorinţă de învăţare mai mare, o orientare spre statut şi competiţie mai mare; în schimb, au niveluri mai mici de perseverenţă, flexibilitate, neînfricare şi independenţă decât germanii. În raport cu italienii, motivaţia în muncă a românilor este similară. Comparat cu cazul americanilor, stilul de leadership românesc este mai tranzacţional, focalizat pe identificarea şi pedepsirea greşelilor (ceea ce corespunde cu rezultatele legate de

evaluarea încrederii şi cooperării prin teoria jocurilor din secţiunea 3.4.2).

Nu există diferenţe semnificative practic/ecologic atunci când personalitatea românilor şi cea a americanilor sunt evaluate în contextul muncii, deşi există tendinţele generale identificate în personalitatea românilor şi în cea a americanilor (vezi secţiunea 5.1.1.1). Aşadar, probabil contextul muncii, prin reglementările pe care le impune, reduce diferenţele de comportament dintre muncitorii români şi cei americani. Totuşi, la o analiză atentă, sub aspectul personalităţii, diferenţele dintre români şi americani care pot profila aspecte importante se referă la tipul realist, ce este mai accentuat la americani, atât la bărbaţi, cât şi la femei, în categoria competenţe. De asemenea, tipul investigativ este mai marcant la români decât la americani, în categoria ocupaţii.

5.1.1.6. Profilul psihologic al copiilor români

Aşa cum am arătat în cazul inteligenţei, profilul de suprafaţă – inteligenţa fluidă şi cea cristalizată – nu exprimă potenţialul bun existent, în comparaţie cu ţările/culturile democratice moderne (de exemplu, Germania, Marea Britanie, Olanda etc.). Acest lucru poate fi corectat prin programe de educaţie timpurie, programe de parenting şi curriculum şcolar moderne.

Angajamentul în şcoală al copiilor români este destul de mare, peste media a 12 ţări/culturi aflate în analiză, uşor mai înalt la fete în comparaţie cu băieţii. Acesta este congruent cu implicarea mare în muncă a românilor adulţi şi poate fi un factor de bază în îmbunătăţirea inteligenţei cristalizate în cadrul unui curriculum modern. Unele componente ale sale, precum motivaţia de a învăţa matematica, motivaţia de a nu absenta şi plăcerea de a fi la şcoală, sunt însă mai puţin dezvoltate.

În acelaşi timp, deşi în general fericirea în viaţă are un nivel foarte crescut (la 10 şi 12 ani), fericirea la şcoală pare să fie mai redusă (lucru care corespunde cu insatisfacţia adulţilor la serviciu). Socializarea emoţională a copiilor români corespunde parţial unui profil colectivist. Într-adevăr, emoţiile negative

puternice au fost orientate în cărţile de poveşti către alte grupuri decât cele de apartenenţă, în România şi Turcia, în comparaţie cu SUA. Totuşi, în România nu s-a constatat (ca în Turcia) că emoţiile pozitive puternice ar fi mai orientate către grupul de apartenenţă, aici fiind similară cu SUA (o cultură mai individualistă).

Sub aspectul sănătăţii mintale, anxietatea ca stare şi anxietatea ca trăsătură par să fie mai scăzute la copiii români decât la copiii americani (din clasele primare şi secundare), deşi acestea se pare că vor creşte cu vârsta (la adulţi, mai ales la femei, scorurile fiind mai ridicate decât la americani), probabil ca urmare a stresorilor sociali (de exemplu, economici). Comportamentul alimentar al copiilor români este mai sănătos în mediul rural decât în mediul urban (un pattern similar cu al Portugaliei). La copiii între 1 şi 5 ani, există probleme emoţionale (probleme de internalizare) mai mari la români decât la americani; mai precis, există probleme de anxietate, probleme generalizate de dezvoltare, reactivitate emoţională, probleme anxios-depresive şi probleme legate de comportamentul depresiv mai mari la copiii români decât la cei americani. Copiii români, între 6 şi 11 ani au un nivel mai crescut decât copiii americani, cu relevanţă practică/ecologică, atât pentru băieţi, cât şi pentru fete, la problemele de internalizare (comportament interiorizat) şi la problemele sociale. La vârsta de 12-18 ani, fetele din România au valori importante clinic/ecologic în comparaţie cu fetele din SUA la scorul total al problemelor – mai specific, la problemele de internalizare şi la problemele somatice, problemele sociale, problemele atenţionale şi problemele legate de comportamentul depresiv, probabil accentuate de fenomenele specifice adolescenţei. Se pare că rolul colectivismului ca mecanism de apărare (vezi Chiao şi Blizinsky, 2010) funcţionează la români mai ales la vârstele de 6-11 ani, adică tocmai în perioada când copiii sunt expuşi unui mediu social mai nou şi independent faţă de familie (prin faptul că merg la şcoală), nu însă şi în timpul crizei adolescenţei (12-18 ani) sau atunci când sunt doar în cadrul familiei (1-5 ani). Într-adevăr, şi nivelul mai crescut de fericire al copiilor români (de 10 şi 12 ani) corespunde cu etapa de vârstă la

care problemele psihologice (scorul total) sunt cel mai puţin numeroase (6-11 ani).

Patternul legat de problemele sociale apare şi la populaţia adultă, ceea ce mă face să spun că este una dintre caracteristicile cardinale ale românilor, cel puţin în raport cu ţările/culturile democratice moderne cu care dorim să ne comparăm.

5.1.1.7. Profilul seniorilor români

Imaginea seniorilor în societatea românească este relativ pozitivă. Stilul de viaţă şi alimentaţia pot constitui însă factori de risc care duc la obezitate. În general, profilul psihologic al seniorilor din România se înscrie în cel prezentat aici la nivel general, deoarece eşantioanele reprezentative naţional au inclus şi această populaţie. Sigur, există diferenţe în funcţie de evoluţia vârstei seniorilor, fără ca acestea să fie însă surprinzătoare/mult diferite în România în raport cu alte ţări/culturi.

5.1.1.8. Profilul diasporei româneşti şi al minorităţilor etnice

Imigranţii români din Spania au un nivel al calităţii vieţii psihice mai scăzut decât spaniolii. Altfel spus, imigranţii români din Spania au un nivel de stres psihologic mai mare decât spaniolii, adesea din cauza discriminării, probabil pe fondul pierderii suportului colectivist cu care erau mai obişnuiţi în ţară. Spre deosebire de ceilalţi imigranţi (de exemplu, din Africa Subsahariană, Bolivia, Columbia, Maroc), un procent mai mic al imigranţilor români din Spania au un nivel educaţional (tipul şcolii absolvite) crescut.

Mediul cultural românesc este unul favorizant pentru minorităţile naţionale (de exemplu, cea maghiară), în comparaţie cu cel din Serbia, Slovacia şi Ucraina. Limba şi vârsta prezic cel mai bine etnocentrismul maghiar din România, mai mult decât educaţia şi genul.

5.1.1.9. Alte elemente psihologice din profilul românilor

Stilul de şofat al românilor este riscant şi agresiv, în comparaţie cu al şoferilor belgieni, spre exemplu, ceea ce explică numărul mare al accidentelor auto şi al mortalităţii cauzate de accidente rutiere. Acest stil corespunde cu conştinciozitatea (respectarea regulilor) mai scăzută a românilor. Românii se prezintă, în comparaţie cu 21 de ţări/culturi analizate, ca având un nivel mediu de dezangajament moral, manfestând astfel o atitudine moderată faţă de pace. Au însă o dorinţă crescută de a lupta pentru propria ţară, dar nu susţin în număr mare ideea că războiul este un mijloc de a face dreptate. Poliţiştii români au, în general, o integritate profesională similară cu cei din SUA, dar toleranţa faţă de comportamentul inadecvat în poliţie este mai ridicată. Încrederea populaţiei generale în instituţia poliţiei este însă scăzută în România (42,4%), iar neîncrederea este mare (56%). Aceste atitudini sunt probabil influenţate de cazurile negative prezentate în mass-media, astfel încât ele pot fi schimbate printr-o conduită şi o comunicare publică mai bune ale instituţiei poliţiei. Ca profil de adâncime la români, tendinţa de a plânge are un nivel uşor sub media ţărilor/culturilor analizate. În profilul de suprafaţă al românilor, timpul scurs de la ultimul episod de plâns este uşor peste media ţărilor/culturilor analizate, atât la bărbaţi, cât şi la femei. Aşadar, în comparaţie cu 37 de ţări/culturi analizate, plânsul nu constituie o formă cardinală de manifestare psihologică la români, lucru care este congruent cu o cultură mai cinică.

5.1.1.10. Sumarul profilului psihologic al românilor – cum suntem

Acest profil se bazează pe integrarea concluziilor formulate în secţiunile 5.1.1.1-5.1.1.9, prin raportare relativă mai ales la standarde reprezentate de SUA şi spaţiul occidental (pentru detalii privind raportarea relativă, vezi capitolul 4 şi secţiunile 5.1.1.1-5.1.1.9). Prezenţa atributului (de exemplu, „inteligent”) înseamnă similaritatea cu standardul de referinţă. Devierile

importante de la standard sunt marcate cu termenul *mai* sau sunt definite ca „atribute cardinale”.

La nivelul profilului psihologic de adâncime, românii se prezintă similar altor popoare din ţări democratice dezvoltate: cu un bun potenţial intelectual şi creativ şi cu un stil de învăţare modern. Inteligenţa emoţională, ca aptitudine, este mai scăzută decât cea a americanilor, dar cea exprimată ca adaptabilitate este similară cu a acestora. Sub aspect caracterial/temperamental, românii, în comparaţie cu americanii, apar ca fiind extraverţi (gregari), emoţionali şi mai puţin deschişi, agreabili şi conştiincioşi. Pe scurt, profilul psihologic de adâncime al personalităţii românilor este comparabil, sub aspectul eficienţei psihologice, cu cel al altor popoare din ţări/culturi moderne, iar sub aspectul personalităţii avem elemente specifice în raport cu americanii, care, în sine, nu sunt bune sau rele, ci pot deveni astfel în funcţie de felul cum se exprimă în profilul psihologic de suprafaţă, prin medierea factorilor culturali (de exemplu, a instituţiilor sociale).

La nivelul profilului psihologic de suprafaţă, sub aspect aptitudinal, observăm că mediul cultural nu a favorizat exprimarea potenţialului pe care îl avem. Astfel, nivelurile inteligenţei şi creativităţii manifeste sunt mai scăzute decât cele ale altor ţări/culturi moderne de referinţă (de exemplu, Marea Britanie, Germania, SUA). Compensăm însă la inteligenţa emoţională, unde reuşim mai bine decât americanii să facem o primă impresie pozitivă. Sub raportul caracterului/ temperamentului, profilul de adâncime se poate exprima pozitiv (de exemplu, activism/căldură în relaţiile interpersonale, flexibilitate afectivă, ambiţie, indisciplină creativă/boemă) şi/sau negativ (de exemplu, autonomie redusă, instabilitate afectivă, suspiciune, indisciplină disfuncţională). Ambele profiluri pot fi regăsite în populaţia românească, dar coroborând aceste rezultate cu cele care decurg din analiza mediului cultural şi cu celelalte atribute psihologice identificate, cel negativ pare să fie adesea dominant. Într-adevăr, acest stil caracterial/temperamental este

congruent cu neîncrederea în oameni şi cu încălcarea regulilor sociale, care par să fie caracteristici cardinale ale românilor, dublate însă de ambiţie pentru afirmarea socială/şcolară. În profilul de suprafaţă, şi stilul de şofat al românilor este mai riscant şi mai agresiv, susţinut de profilul de adâncime cu conştiinciozitate mai scăzută.

Ca profil de adâncime la români, tendinţa de a plânge are un nivel uşor sub media ţărilor/culturilor analizate, ceea ce arată că plânsul nu constituie o formă cardinală de manifestare psihologică la români, aspect congruent cu caracterul mai cinic şi sceptic identificat în analiza mediului cultural şi în MMPI-2.

Ca adulţi, avem un profil de adâncime cognitiv mai puţin iraţional în comparaţie cu americanii, ceea ce susţine o sănătate mintală mai bună în profilul de suprafaţă (dar vezi şi rolul mecanismelor defensive şi al colectivismului). La copii, profilul de adâncime cognitiv pare să fie însă mai iraţional ca al americanilor, ceea ce susţine un nivel mai ridicat al unor probleme psihologice şi de comportament în profilul de suprafaţă (în comparaţie cu americanii), mai ales la 1-5 ani şi 12-18 ani (iar aici mai ales la fete). Probabil că aceste probleme la 12-18 ani sunt amplificate de evenimentele asociate cu criza adolescenţei, cu un impact mai mare la fete, pe fondul supresiei şi străpungerii unor mecanisme defensive colectiviste („revolta" adolescentului împotriva regulilor tradiţionale are consecinţe mai dramatice într-o cultură colectivistă). Copiii români au un nivel de anxietate mai scăzut ca al americanilor în clasele primare/secundare, probabil ca urmare a rolului protectiv pe care îl joacă reţeaua colectivistă. Toate aceste probleme se atenuează însă în perioada adultă, cu excepţia anxietăţii, care se accentuează la femei, probabil ca urmare a stresorilor sociali (de exemplu, economici). Nivelul de fericire al copiilor români de 10 şi 12 ani este foarte ridicat, ceea ce corespunde şi cu patologia mai redusă la această vârstă.

În profilul de adâncime avem o stimă de sine mai scăzută. Mecanismele de apărare/de *coping* mai puternice creează însă în profilul psihologic de suprafaţă complexe de inferioritate şi de

superioritate, asociate cu un nivel mai scăzut de fericire şi satisfacţie în viaţă, mecansime defensive care pot duce la exagerarea – de obicei involuntară/inconştientă – a negativului şi pozitivului în psihologia noastră.

Relaţiile interpersonale sunt marcate de neîncrederea în oameni, de aceea se focalizează mai mult pe familie, prin stiluri de ataşament puternic în cadrul său, în care contează mai mult consensul decât satisfacţia. În plus, relaţiile interpersonale sunt favorizate mai mult de onestitate şi intenţia de a împărtăşi informaţii, care pot contracara astfel, într-o oarecare măsură, neîncrederea mai mare a românilor în oameni.

Munca este ghidată de aspecte cardinale: caracterul extrinsec, competiţie/ambiţie, satisfacţia în muncă scăzută şi stresul scăzut. Românii sunt mai toleranţi cu încălcarea regulilor/angajamentelor în muncă. Probabil de aceea leadership-ul românesc este tranzacţional, mai focalizat pe monitorizarea greşelilor. Angajamentul românilor faţă de organizaţia în care lucrează (şi invers) este mai scăzut. Ca stil de personalitate la locul de muncă, românii sunt mai puţin realişti şi mai investigativi.

Românii au o atitudine moderată faţă de pace, o dorinţă mai accentuată de a lupta pentru propria ţară, dar nu susţin în număr mare ideea că războiul este un mijloc de a face dreptate.

Seniorii au o imagine mai pozitivă în mentalul românilor.

Trebuie observat că profilul psihologic al românilor apare adesea cu elemente mixte. Spre exemplu, deşi nivelul de fericire în viaţă şi de satisfacţie profesională este redus, stresul profesional este adesea mai scăzut. La copii, deşi nivelul problemelor psihologice este mai ridicat ca la americani (dar se atenuează în perioada adultă), nivelul de fericire este de asemenea mai mare; în plus, deşi angajamentul şcolar este crescut, copiii se simt mai singuri şi mai puţin fericiţi la şcoală şi au un nivel crescut de absenteism. Deşi competitivitatea noastră ne determină să ne actualizăm potenţialul, cinismul/scepticismul şi indisciplina/lipsa de autodisciplină ne fac neperseverenţi şi ineficienţi, vrând parcă să mergem în viteză, cu frâna de mână trasă! Aceasta arată un

profil psihologic mai puţin coeziv şi stabil, în dinamică transformaţională (o stare de „nelinişte şi nemulţumire/ frustrare”).

Sintetizând şi mai mult, profilul psihologic al românilor se poate prezenta astfel (tabelul 5.1):

Tabelul 5.1. O sinteză a profilului psihologic al românilor (cum suntem)

Aspecte dominant negative
COGNITIVE • Potenţialul cognitiv comparabil cu al ţărilor/culturilor democratice moderne • Creativitate potenţială comparabilă cu a ţărilor/culturilor democratice moderne • Stil cognitiv raţional la adulţi mai scăzut decât la americani în profilul de adâncime, dar similar cu al acestora în profilul de suprafaţă
COMPORTAMENTALE (în raport cu americanii) • Implicarea/Angajamentul crescut în şcoală al copiilor • Motivaţia puternică pentru muncă (implicare în muncă chiar în dauna vieţii sociale); motivaţia este extrinsecă, munca apărând ca un element de afirmare socială şi marcată de frica de insucces
EMOŢIONALE • Un nivel crescut de fericire al copiilor români
DE PERSONALITATE ŞI RELAŢIONALE (în raport cu americanii)

Aspecte dominant negative
Potenţialul cognitiv comparabil cu al ţărilor/culturilor democratice moderne
Creativitate potenţială comparabilă cu a ţărilor/culturilor democratice moderne
Stil cognitiv raţional la adulţi mai scăzut decât la americani în profilul de adâncime, dar similar cu al acestora în profilul de suprafaţă
Implicarea/Angajamentul crescut în şcoală al copiilor
Motivaţia puternică pentru muncă (implicare în muncă chiar în dauna vieţii sociale); motivaţia este extrinsecă, munca apărând ca un element de afirmare socială şi marcată de frica de insucces
Un nivel crescut de fericire al copiilor români

complexe de inferioritate şi de superioritate • Leadership/Autodeterminare, focalizare pe control local (accent pe • Cuplu focalizat pe consens şi expresivitate diadică (în comparaţie cu americanii)
ALTE ASPECTE NEGATIVE • Sfidare şi agresivitate (în comparaţie cu belgienii) • Asigurare/Anxietate (în comparaţie cu americanii) • Forţă de muncă (în comparaţie cu americanii)
SUMARIZARE Nivel intelectual, mobilizare şi competenţe, dar şi anxietate, defensivă şi agresivitate, în comparaţie cu americanii

Transpus într-un model cauzal comprehensiv, imersat într-o teorie cognitivă modernă, profilul psihologic al românilor din tabelul 5.1 arată ca în figura 5.1.

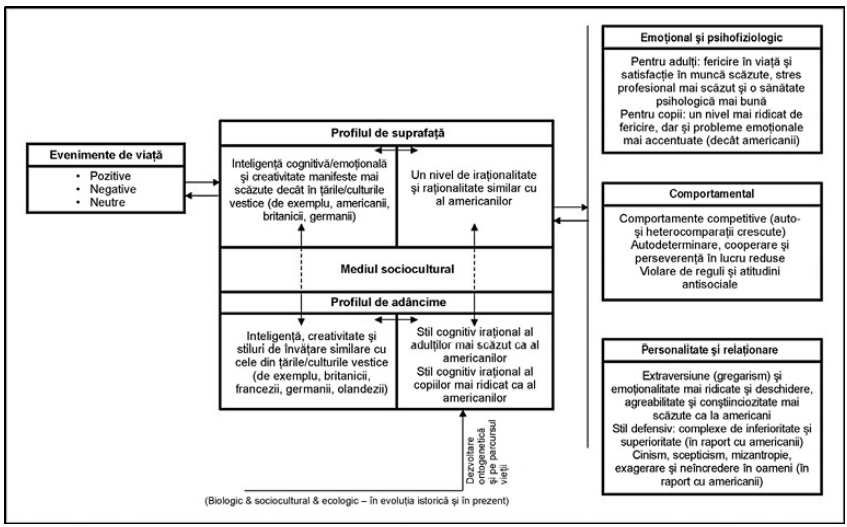
Evenimente de viaţă
Pozitive
Negative
Neutre
Profilul de suprafaţă
Inteligenţă cognitivă/emoţională şi creativitate manifeste mai scăzute decât în ţările/culturile vestice (de exemplu, americanii, britanicii, germanii)
Un nivel de iraţionalitate şi raţionalitate similar cu al americanilor
Mediul sociocultural
Profilul de adâncime
Inteligenţă, creativitate şi stiluri de învăţare similare cu cele din ţările/culturile vestice (de exemplu, britanicii, francezii, germanii, olandezii)
Stil cognitiv iraţional al adulţilor mai scăzut ca al americanilor
Stil cognitiv iraţional al copiilor mai ridicat ca al americanilor
Dezvoltare ontogenetică şi pe parcursul vieţii
(Biologic & sociocultural & ecologic – în evoluţia istorică şi în prezent)
Emoţional şi psihofiziologic
Pentru adulţi: fericire în viaţă şi satisfacţie în muncă scăzute, stres profesional mai scăzut şi o sănătate psihologică mai bună
Pentru copii: un nivel mai ridicat de fericire, dar şi probleme emoţionale mai accentuate (decât americanii)
Comportamental
Comportamente competitive (auto- şi heterocomparaţii crescute)
Autodeterminare, cooperare şi perseverenţă în lucru reduse
Violare de reguli şi atitudini antisociale
Personalitate şi relaţionare
Extraversiune (gregarism) şi emoţionalitate mai ridicate şi deschidere, agreabilitate şi conştiinciozitate mai scăzute ca la americani
Stil defensiv: complexe de inferioritate şi superioritate (în raport cu americanii)
Cinism, scepticism, mizantropie, exagerare şi neîncredere în oameni (în raport cu americanii)

Figura 5.1. Profilul psihologic al românilor într-o abordare cognitiv-

Modelul din figura 5.1 încearcă să propună anumite interacţiuni cauzale între atributele psihologice incluse în profilul psihologic al românilor. Deşi se bazează pe teorii psihologice majore (vezi Beck, 1979; David *et al.*, 2010; Ellis, 1994) la nivel individual, acesta este exploratoriu în conexiunile şi conţinuturile propuse aici, la nivel de ţară/cultură, astfel că validitatea lui trebuie testată în studii viitoare. Conform acestui model, răspunsurile noastre subiectiv-emoţionale/psihofiziologice şi comportamentale, specifice sau transsituaţionale (de personalitate), rezultă din modul în care prelucrăm informaţional/ cognitiv evenimentele de viaţă. Personalitatea se referă la interacţiunile stabile între componentele cognitive, emoţionale/ psihobiologice şi comportamentale.

Stilul cognitiv iraţional afectează mai ales componenta subiectiv-emoţională/psihobiologică. Stilul cognitiv iraţional al adulţilor români este în profilul de suprafaţă similar cu al americanilor, deşi acesta e mai diminuat în profilul de adâncime decât al acestora. Aşadar, deşi americanii au un stil cognitiv mai iraţional în profilul de adâncime, probabil că este îmblânzit în exprimarea sa în profilul de suprafaţă de mediul cultural prin instituţii sociale puternice. Dar iraţionalitatea scăzută a românilor în profilul de adâncime nu înseamnă neapărat o raţionalitate mare în profilul de adâncime, deci nici în cel de suprafaţă. În consecinţă, fericirea şi satisfacţia în viaţă şi în muncă scăzute nu derivă probabil din nesatisfacerea unor dorinţe/scopuri formulate raţional, ci din lipsa lor, integrându-se astfel foarte bine în stilul sceptic şi cinic al românilor. Într-adevăr, luând în calcul că stresul profesional al angajaţilor este mai scăzut (cu excepţia managerilor/ personalului administrativ), dar satisfacţia în muncă e tot scăzută, ne putem gândi şi la o atitudine sceptică/cinică, de indiferenţă. Această indiferenţă/nepăsare poate duce şi la comportamente mai puţin conştiincioase şi planificate. De altfel, cinismul prin băşcălie şi scepticismul prin pesimism ne plasează atât de bine, după cum observa şi Boghian (2006), între *Păcală* (comportament absurd/

ironic) şi *Mioriţa* (resemnare, fie ea înţeleasă pozitiv, ca acceptare a ceea ce nu poţi schimba, fie negativ, ca renunţare la luptă când mai sunt şanse – vezi, pentru nuanţe, Blaga, 1936, şi Lovinescu, 1937). Într-adevăr, Vulcănescu (1943/1991) remarca şi el faptul că ne lipseşte „imperativul", ceea ce corespunde în psihologia cognitivă modernă cu un nivel mai scăzut de iraţionalitate („trebuie cu necesitate").

Un stil cognitiv iraţional mai marcant al copiilor poate explica şi nivelul mai mare de fericire şi nivelul mai precar uneori al sănătăţii psihologice (dar care se atenuează la vârsta adultă). Astfel, în cazul în care cogniţiile iraţionale sunt satisfăcute de evenimentele de viaţă, trăirea emoţională generată este mai puternică. În cazul în care cogniţiile iraţionale nu sunt satisfăcute de evenimentele de viaţă, atunci nivelul de distres psihologic este mai ridicat.

Inteligenţa, creativitatea şi stilurile de învăţare afectează mai ales componenta comportamentală. Deşi potenţialul pentru acestea este ridicat, exprimarea lor în profilul de suprafaţă se face la niveluri inferioare altor ţări/culturi moderne de referinţă pentru noi. Aşadar, deşi comportamentele sunt motivate competitiv, deoarece nu există planuri performante/inovative bine elaborare (de exemplu, prin inteligenţă/creativitate/experienţa anterioară a învăţării), acestea adesea nu sunt duse până la capăt şi/sau încalcă reguli sociale (de exemplu, ducând la fraude/ corupţie care ne marchează cultural – vezi şi Mungiu-Pippidi, 2015). În plus, aşa cum am spus, deşi competitivitatea noastră ne determină să ne actualizăm potenţialul, scepticismul, cinismul şi indisciplina ne fac neperseverenţi, vrând parcă să mergem în viteză, cu frâna de mână trasă! Dar, folosind metafora auto, acest lucru generează fum (emoţie/frustrare), mers în salturi (evoluţie/ involuţie), nu ajungem unde vrem când vrem (nu ne atingem obiectivele), iar pe termen lung se strică automobilul (distrugerea civilizaţiei reprezentată de instituţiile sociale).

Deşi profilul cognitiv de adâncime are potenţial, ca şi al altor ţări/culturi moderne de referinţă, acesta nu este valorificat de

mediul cultural, astfel încât profilul cognitiv de suprafaţă nu se ridică la nivelul potenţialului existent.

Factorii biologici/genetici, ecologici şi culturali (vezi şi figura 2.4) – din prezent şi din istoria poporului român – generează în cursul dezvoltării ontogenetice (de la nou-născut la adult) şi pe tot parcursul vieţii profilul psihologic de adâncime, care se exprimă în profilul psihologic de suprafaţă mai ales printr-un filtru al mediului cultural din prezent. Aşadar, în ceea ce priveşte mediul cultural, forma sa prezentă, mai flexibilă (de exemplu, curriculumul şcolar), influenţează mai ales profilul psihologic de suprafaţă, în timp ce profilul de adâncime este tributar în special factorilor culturali de bază (de exemplu, securitatea), înţeleşi în evoluţia lor istorică.

5.1.2. De ce suntem aşa

Această întrebare are două niveluri de răspuns, unul care se încadrează în sfera cunoştinţelor, iar altul în sfera presupunerilor.

La nivel de cunoştinţe, observăm legătura puternică dintre contextul cultural şi trăsăturile din profilul psihologic. Aproape toate aspectele psihologice au putut fi prezise din analiza mediului cultural, iar cele care au fost stabilite independent de el se integrează foarte bine în acest mediu cultural şi/sau cu alte atribute psihologice prezise de acel mediu. Aceasta nu înseamnă automat o legătură cauzală între mediul cultural şi atributele psihologice. Este posibil ca atributele psihologice să genereze acest mediu cultural – atribute psihologice care să derive mai ales din anumiţi factori biologici/genetici sau de mediu ecologic. În fine, este posibil ca atât atributele psihologice, cât şi factorii culturali să fie generaţi de alt factor, cum ar fi unul din mediul ecologic (de exemplu, agenţii patogeni, temperatura – vezi secţiunea 3.3).

Probabil că răspunsul corect este unul care combină toate aceste mecanisme (vezi figura 2.4). Aşa cum am arătat, în unele

cazuri, factorul biologic (de exemplu, 5-HTTLRP) poate favoriza anumite aspecte psihologice (de exemplu, distorsiuni atenţionale negative) ce apoi susţin aspecte psihoculturale (de exemplu, patternuri evitative), dintre care unele, la rândul lor, pot afecta apoi factorii psihologici (de exemplu, mecanisme defensive). Unii factori culturali (de exemplu, curriculumul şcolar) determină anumiţi factori psihologici (de exemplu, inteligenţa cristalizată) şi/sau afectează exprimarea unor aspecte psihologice (de exemplu, colectivismul, ca mecanism de *coping*, poate reduce exprimarea anxietăţii/depresiei). Uneori, atât factorul psihologic (de exemplu, agreabilitatea scăzută), cât şi cel cultural (de exemplu, colectivismul) pot avea cauze biologice/de mediu ecologic (de exemplu, nivelul patogenilor din mediu). Studii viitoare pot încerca să abordeze toate aceste mecanisme după modelul propus în figura 2.4. Pentru concluzii cât mai integrative şi mai riguroase va fi nevoie însă de seturi mari de baze de date, culese longitudinal, şi de utilizarea unui aparat ştiinţific complex (de exemplu, modelare/ecuaţii structurale etc.).

Când ne întrebăm cum am ajuns la acest profil cultural, lucrurile intră în sfera presupunerilor. Unul dintre răspunsurile plauzibile este legat de evoluţia istorică. Istoria este o ştiinţă riguroasă, dar articularea acesteia cu mediul cultural sau cu cel biologic/geografic de astăzi e încă în sfera presupunerilor.

Spre exemplu, putem observa că, la nivel internaţional, la baza unor culturi colectiviste stau medii cu un nivel patogen crescut; într-adevăr, există corelaţii ridicate între nivelul patogen, mai ales cel din trecut, şi structura colectivistă. O structură colectivistă, mai închisă, protejează populaţia respectivă de agenţii patogeni prin faptul că promovează practici şi trăsături psihologice care nu favorizează interacţiunea cu străinii, iar în interior practici de protecţie împotriva patogenilor; astfel, probabilitatea de a fi afectat de agenţii patogeni din mediu este mai mică. Acest model este valabil pentru culturile colectiviste din Africa şi Asia de Sud-Est. În Asia, acesta este accentuat şi de vulnerabilitatea genetică de tip 5-HTTLRP, ceea ce îl face şi mai puternic. În Europa, acest

model – prin prisma explicaţiei patogenetice – se verifică de asemenea pentru Portugalia, Grecia şi Turcia. Pentru România, Bulgaria şi ţările/culturile din fosta Iugoslavie, această explicaţie nu este valabilă, nivelul patogenetic nefiind ridicat. În plus, în ţările europene explicaţia genetică nu pare să se susţină.

Pornind de la aceste date clare pe care le avem, presupunerea pe care o fac este că, în cazul acestor ţări, la baza colectivismului – şi apoi la baza a tot ce înseamnă şi/sau determină acesta – stă nevoia de securitate. Într-adevăr, istoric, aceste zone au suferit sub aspectul securităţii (de exemplu, făcând parte din mai multe imperii şi fiind des teatru de război, ca elemente periferice ale acelor imperii). Şi astăzi nevoia de securitate este destul de mare în România (vezi în modelul lui Schwartz, 1992). Dar practicile culturale şi profilul psihologic din prezent sunt cel mai bine aproximate de nevoia de securitate din trecut, fiind în acelaşi timp mai bine aproximate de nivelul patogenetic al mediului din trecut decât de cel din prezent. Într-adevăr, practicile culturale şi profilul psihologic din prezent au servit unor scopuri în trecut, iar apoi s-au perpetuat pentru că s-au menţinut cauzele lor originale sau pentru că au dobândit autonomie funcţională faţă de acestea, depinzând astăzi de alţi factori (vezi Allport, 1991). Sigur, nivelul patogenetic şi nevoia de securitate din prezent, dacă se menţin o perioadă lungă, vor putea determina practici culturale şi aspecte psihologice în viitor. Nevoia de securitate este importantă, dar mai puţin bazală decât protejarea de agenţii patogeni. De aceea cred că colectivismul acestor ţări este mai puţin stabil şi, foarte probabil, pe măsură ce va creşte capitalul economic, profilul colectivist se va schimba treptat, devenind mai individualist.

Aşadar, presupunerea mai generală pe care o fac este că fundaţia mediului psihocultural românesc este reprezentată de nevoia de securitate şi mai puţin de factorii biologici/de mediu ecologic, ca în alte ţări/culturi. Odată ce această securitate este asigurată, pe termen mediu-lung (probabil de o generaţie nouă care va ajunge în pârghiile de influenţă socială), profilul psihologic şi cultural al românilor cred că poate fi integrat perfect în cel al

popoarelor europene moderne şi democratice.

Istoria poate încerca să clarifice o serie de atribute psihologice identificate aici. Într-adevăr, rămânând tot în sfera presupunerilor, o serie de atribute psihologice care apar mai nefuncţionale astăzi (de exemplu, lipsa de perseverenţă, neîncrederea în oameni, lipsa de cooperare şi egoismul, gregarismul, indisciplina şi ostilitatea controlată, încăpăţânarea etc.) ar putea avea tot origini istorice, românii fiind, aşa cum am arătat, la periferia imperiilor şi frecvent teatru de război pentru acestea. În astfel de condiţii, aceste atribute psihologice au reprezentat atunci mecanisme de apărare ce au dus la supravieţuire şi la existenţa noastră de astăzi. De ce să fii perseverent, să clădeşti lucruri trainice, când acestea erau distruse imediat din cauza atâtor războaie? Cum să ai încredere în oameni, când am fost mereu controlaţi sau exploataţi de cei cu care veneam în contact? Cum să cooperezi cu străinii într-un mediu în care străinul era, de obicei, un inamic, iar fiecare trebuia să fie preocupat întâi de siguranţa personală şi a familiei? Într-un mediu nesigur, orice diferenţiere a unor indivizi din grup putea duce rapid la destabilizarea echilibrului minimal şi instabil al grupului gregar (vezi aici şi analiza lui Rădulescu-Motru, 1999, despre „gura lumii” şi „fă ca lumea”); de aici apare probabil o cooperare minimală pentru supravieţuire (de exemplu, toţi să avem la fel, chiar dacă puţin) şi evitarea cooperării care să ducă prin individualizare/diferenţiere la beneficii majore, dar distribuite mai inegal (de exemplu, unii rămân cu puţin, alţii, mai performanţi, au mai mult). Indisciplina şi caracterul pasiv-agresiv (de exemplu, ostilitatea controlată) erau formele de rezistenţă pasivă prin care cei mai slabi îşi protejau cultura ameninţată de cei mai puternici. În fine, încăpăţânarea duce la atingerea scopurilor, chiar dacă acestea sunt mai egoiste (dar de supravieţuire). Şi astfel de exemple pot continua. Dar, recunoscând potenţiala valoare adaptativă istorică a unor atribute, apar imediat întrebările: mai sunt acestea utile astăzi? Nu ar merita ele reevaluate, astfel încât să reuşim să ne adaptăm vremurilor de astăzi?

Într-o schimbare culturală X, socotind o generaţie la 20 de ani, noua generaţie X poate ajunge la putere la 40 de ani (vechea generaţie Z având deja 60 de ani şi existând deja o altă generaţie X de 20 de ani), acesta fiind un moment de relativ echilibru în tensiune între X şi Z, din acest moment lucrurile evoluând în direcţia X dată de noua generaţie. Sigur, aceasta este o estimare generală, în fiecare generaţie putând exista oameni mai mult sau mai puţin implicaţi în schimbarea mediului cultural în direcţia X. Mai mult, uneori generaţia Z se poate autoperpetua în generaţia X, dacă aceasta din urmă nu are o masă critică de schimbare în direcţia X, devenind astfel contaminată de Z.

5.2. Cum credem că suntem (cum cred alţii că suntem/cum credem că sunt alţii) şi de ce credem (cred) asta

Înainte de a începe această analiză, bazată pe rezultatele din 4.2, reiau unele aspecte-cheie din capitolul 2.

O abordare hermeneutică (vezi Laverty, 2003) răspunde la întrebarea: în ce credem noi că ar consta un fenomen? (De exemplu, cum credem că suntem/care credem noi sau alţii că este psihologia românilor?) O abordare fenomenologică (vezi Laverty, 2003) răspunde la întrebarea: cum am ajuns să credem unele lucruri despre un fenomen şi care este esenţa acestuia? (De exemplu, cum am ajuns noi sau alţii să credem unele lucruri despre psihologia românilor şi care este esenţa percepută a acestei psihologii?)

5.2.1. Cum credem că suntem (cum cred alţii că suntem/ cum credem că sunt alţii)

Integrând rezultatele din capitolul 4, în nucleul central al autostereotipului derivat din interviul liber, hermeneutic vorbind, ne considerăm „ospitalieri/prietenoşi" (persoane calde), dar şi „indiferenţi/nepăsători" (cinici/sceptici). Când ne comparăm cu celelalte etnii din România, ne considerăm „civilizaţi", dar, când ne comparăm cu alte popoare ale lumii, spunem despre noi că suntem „necivilizaţi". Din analiza interviului semistructurat observăm prezenţa în autostereotip a unor atribute variate şi uneori opuse ca valenţă: „emoţionali", „inteligenţi", „mai puţin sănătoşi" şi „colerici". În interviul semistructurat, niciun atribut comportamental, caracterial sau aptitudinal nu a trecut pragul metodologic, ceea ce sugerează că nu există încă o opţiune bine definită pe aceste segmente. Din interviul structurat observăm că ne considerăm „gregari", „toleranţi", „ospitalieri" şi „religioşi", dar şi „indisciplinaţi"; atributele opuse: „perseverent" *vs.* „neperseverent" şi „colectivist" *vs.* „individualist (egoist)" nu sunt semnificativ diferite unele de altele, din nou înţelegând că nu există încă o opţiune clară faţă de aceste atribute.

Din analiza de mai sus putem spune că românii se percep pozitiv pe axa „cald-rece" şi „inteligent – mai puţin inteligent". Mai precis, pe axa „cald-rece" românii se percep ca persoane „calde", percepţie exprimată prin descriptori ca „ospitalier/primitor" etc. Pe axa „inteligent – mai puţin inteligent" românii se percep ca persoane inteligente, cu abilităţi cognitive ridicate, percepţie exprimată prin descriptori ca „inteligenţi", vorbind de aceste atribute ca fiind adesea „native", dar „neutilizate în ţară". Aceste două axe, deşi maximizează elementele pozitive, includ şi elemente negative, ceea ce face ca autostereotipul românilor să fie mixt (cu accentuarea elementului pozitiv). Axa „puternic-slab" este mai puţin utilizată, iar când o utilizăm, fie prezentăm partea negativă a poporului român (de exemplu, „slab" – „popor slab/

supus/credul/influenţabil”), fie partea pozitivă (de exemplu, „puternic”) în forma sa istorică mai puţin realizată în condiţiile în care a fost adesea dominat de alte popoare (de exemplu, „popor puternic, dar cu conducători slabi”, „supravieţuitor/rezistent”). Foarte interesant, cu toate că şi aici autostereotipul este mixt, românii se percep mai negativ la nivel de comportament (de exemplu, „indisciplinat”), exprimând ideea că nu se supun unor norme sociale; dar se percep mai pozitiv la nivel de personalitate, ceea ce sugerează că potenţialul lor general este pozitiv.

Aşa cum am arătat, pentru o înţelegere mai comprehensivă a acestui punct merită analizate şi heterostereotipurile românilor şi heterostereotipurile despre români.

Studiul de faţă a reliefat astfel de heterostereotipuri pentru: (1) americani – „pragmatici”, „reci”, (2) vestici – „civilizaţi, (3) francezi – „boemi”, „reci”, (4) germani – „organizaţi”, (5) englezi – „civilizaţi”, „reci”, (6) ruşi – „inflexibili”, „patrioţi”, (7) chinezi – „harnici”, (8) japonezi – „organizaţi”, (9) spanioli/ţările latine – „impulsivi”, (10) italieni – „relaxaţi”, „muncitori”, „vorbăreţi” şi (11) arabi – „religioşi/fanatici”. Românii îi preferă pe britanici, americani şi francezi, apoi pe germani şi mai la urmă pe maghiari şi ruşi (după Hunyady, 2003).

Alţii (de exemplu, maghiarii) ne consideră mai ales patrioţi şi adaptaţi/bine orientaţi, dar restul atributelor pozitive din autosterotipurile românilor sunt minimizate de aceştia (Hunyady, 2003; Dâncu şi Orban, 2015). Italienii ne consideră nemuncitori (Pew Research Center/PRS, 2012). Mai recent, românii sunt asociaţi cu Dracula/vampirii, mai ales în SUA, şi cu comportamente antisociale mai puţin conştiincioase, mai ales în Europa de Vest. Interesant, partea de lipsă de conştiinciozitate din heterostereotipurile despre români este recunoscută şi în autostereotipurile românilor.

Analizând comparativ autostereotipurile şi heterostereotipurile românilor (şi despre români), rezultă lucruri interesante. Spre exemplu, în general, noi îi vedem pe maghiari mai pozitiv decât ne văd aceştia pe noi, dar nu atât de pozitiv pe cât ne vedem noi pe

noi. De asemenea, noi îi vedem pe maghiari mai inteligenţi decât ne văd aceştia pe noi, dar nu atât de inteligenţi pe cât ne vedem noi pe noi (vezi Hunyady, 2003).

5.2.2. De ce credem (cred) astfel

Aşa cum am arătat, o abordare fenomenologică clasică (pe linia lui Husserl) face diferenţa între subiect [Noi], actul mintal [Credem/ Gândim] al acestuia şi fenomen [Cum suntem].

În abordarea fenomenologică clasică, pentru a înţelege fenomenul [Cum suntem], trebuie să punem în paranteză obiectul/ realitatea („cum suntem", într-o definiţie empirică) şi distorsiunile personale determinate de mine ca subiect [Noi] şi de actele mele mintale [Credem/Gândim]. Odată ce rămânem în minte cu fenomenul [Cum suntem] (*exemplary intuition*), încercăm să imaginăm variaţii ale acestuia (*imaginative variations*), în cazul unui subiect sau al mai multora, iar apoi lucrurile care rămân invariante intra/ şi/sau intersubiecţi intră în sinteza esenţei fenomenului (*synthesis*).

Analizând şi integrând datele calitative, esenţa perspectivei hermeneutice la care am ajuns este că, la nivel global, autostereotipul este mixt: românii se văd ca fiind: (1) ospitalieri/ prietenoşi/toleranţi (calzi), (2) indiferenţi/nepăsători (cinici/ sceptici), (3) emoţionali (colerici), (4) inteligenţi, (5) religioşi, (6) gregari şi (7) cu un comportament mai negativ/indisciplinat – determinat adesea de context –, dar cu o personalitate pozitivă, deci cu potenţial pentru comportamentul bun şi competitiv în contextul adecvat (de exemplu, muncă).

Iniţial Gadamer, iar apoi şi Heidegger afirmă (vezi Laverty, 2003) că nu se pot face distincţiile de mai sus. Faptul că noi ca subiecţi [Noi] am ajuns să credem prin actele mintale [Credem/ Gândim] anumite lucruri despre fenomen [Cum suntem] derivă din cine suntem [Noi] şi din actul nostru mintal [Credem/Gândim],

toate cele trei componente apărând doar împreună pentru a ne oferi sens în înţelegerea fenomenului.

Astfel, am ajuns să credem anumite lucruri despre noi (dar şi alţii au ajuns să creadă despre noi şi noi despre alţii) deoarece aceasta satisface nevoile de stimă de sine/identitate/ predictabilitate/justificare a prezentului. Apoi, actul mintal [Credem/Gândim] poate funcţiona selectiv, astfel că maximizăm elementele care ne satisfac nevoile de identitate/predictabilitate/ justificare a prezentului şi minimizăm aspectele incongruente cu acestea. Spre exemplu, pentru a ne satisface nevoile bazale de stimă de sine/de imagine (identitate), ne caracterizăm pozitiv ca fiind „calzi" şi „inteligenţi/creativi", ignorând unele aspecte negative care transpar în analizele obiective empirice sau chiar în înţelepciunea populară sumarizată în proverbe/zicători. În schimb, unele aspecte psihocomportamentale negative sunt atât de puternice şi obiective (de exemplu, cinismul/scepticismul/ indisciplina), încât sunt mai greu de ignorat psihologic. Pentru a rezolva această disonanţă şi a asigura predictabilitate, le recunoaştem în autostereotip (ceea ce determină un autostereotip mixt), dar (1) le compensăm cu trăsături de personalitate pozitive, sugerând că problemele comportamentale apar din context, nu din structura noastră de personalitate, noi la baza personalităţii fiind buni, sau (2) le dăm o valoare mai mică decât corespondenţelor pozitive din autostereotip. Mai mult, adăugăm o componentă importantă legată de muncă şi religie, care întăreşte partea pozitivă din autostereotip. Elementele negative apar probabil şi pentru a da credibilitate aspectelor pozitive, fiind, aşa cum am arătat, atenuate. În fine, ca să justificăm lipsa de „putere", istorică şi din prezent, din nou compensăm psihologic prin mecanisme defensive, spunând că la bază „suntem puternici, dar conducătorii sunt slabi" sau că „suntem supravieţuitori/rezistenţi"; practic, aşa cum spun cercetările din psihologia cognitivă (Greenwald, 1980), ne modificăm psihologic trecutul, pentru a ne justifica prezentul. În mod natural, aceste mecanisme mintale funcţionează şi când îi evaluăm pe alţii. Spre exemplu, aşa cum am arătat, deşi îi evaluăm

pe maghiari mai favorabil decât ne evaluează aceştia pe noi, totuşi nu îi evaluăm la fel de favorabil pe cât ne evaluăm pe noi (Hunyady, 2003), pentru a păstra statutul şi stima de sine ale grupului de apartenenţă. De asemenea, astfel de mecanisme funcţionează în construcţia profilului psihologic al oricărei ţări/ culturi, cu rezultate diferite, în funcţie de conţinutul care intră în aceste mecanisme.

5.3. Comparaţii între cum suntem şi cum credem că suntem (cum cred alţii că suntem)

Tabelul 5.2 prezintă o analiză comparativă între „cum credem că suntem" (şi „de ce credem asta"), „cum suntem" (şi „de ce suntem aşa") şi „cum cred alţii că suntem" (şi „de ce cred asta") bazată direct pe rezultatele din 4.3 şi pe integrarea rezultatelor din 4.1 şi 4.2.

Tabelul 5.2. O analiză comparativă a psihologiei românilor

Cum credem că suntem (şi de ce credem asta)	Cum suntem (şi de ce suntem aşa)	Cum cred alţii că suntem (şi de ce cred asta)
Calităţi (despre care credem că ne definesc, sunt esenţiale, sunt importante etc.), în comparaţie cu • Nu credem că avem calităţi pe care le au alţii, dar nu le avem noi • Nu credem că avem calităţi pe care alţii nu le au, dar le avem noi • Nu credem că avem calităţi pe care le au şi alţii, dar le avem în grad mai mare, pentru a ne menţine/ridica stima de sine şi/sau a exprima favorabilitate şi/sau a nevoii de a-şi justifica prezentul		
Motivaţii (ţeluri, dorinţe, nevoi, aspiraţii, valori, atitudini etc.), în comparaţie cu • Nu credem că avem motivaţii pe care le au alţii, dar nu le avem noi • Nu credem că avem motivaţii pe care alţii nu le au, dar le avem noi • Nu credem că avem motivaţii pe care le au şi alţii, dar le avem în grad mai mare, pentru a ne menţine/ridica stima de sine şi/sau a exprima favorabilitate şi/sau a nevoii de a-şi justifica prezentul		
Comportament indisciplinat (în comparaţie cu ei) • Nu credem că avem comportamente indisciplinate pe care le au alţii, dar nu le avem noi • Nu credem că avem comportamente indisciplinate pe care alţii nu le au, dar le avem noi • Nu credem că avem comportamente indisciplinate pe care le au şi alţii, dar le avem în grad mai mare, pentru a ne menţine/ridica stima de sine şi/sau a exprima favorabilitate şi/sau a nevoii de a-şi justifica prezentul		

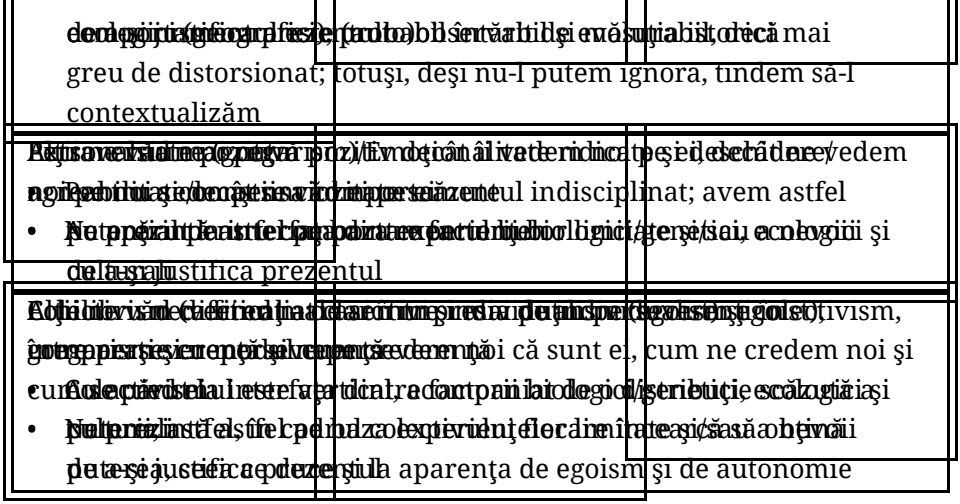

Simplu spus, suntem mai „reci” (cel puţin în componenta de încredere), dar pentru a face o bună impresie pretindem că suntem mai „calzi”. Pretindem atât de bine, că ajungem să ne convingem şi pe noi, deşi baza este „rece”. Stanciu şi colaboratorii săi (în curs de apariţie) arată că la români probabil „căldura” este exprimată mai mult prin „prietenie” decât prin „încredere”, dar din analizele prezentate în monografie rezultă că şi prietenia noastră este mai distantă în comparaţie cu cea a americanilor.

Avem un potenţial intelectual foarte bun, dar forma sa concretă nu are un nivel ridicat din cauza instituţiilor sociale care nu îl valorizează. Probabil deoarece ştim că există acest potenţial ridicat, exagerăm şi-l prezentăm ca realitate, deşi realizările noastre nu susţin acest lucru.

Avem un comportament indisciplinat, susţinut şi de extraversiune (gregarism)/emoţionalitate ridicate şi agreabilitate/ conştiinciozitate scăzute. Nu-l putem ignora, dar îl contextualizăm şi îl compensăm spunând că avem o personalitate pozitivă.

Suntem colectivişti şi gregari, dar colectivismul este probabil vertical, acompaniat de o distribuţie scăzută a puterii. Astfel că în cadrul colectivului fiecare încearcă să obţină puterea, ceea ce duce şi la aparenţa de egoism şi de autonomie; dar atât egoismul, cât şi autonomia sunt subordonate colectivismului, manifestându-se în cadrul acestuia.

Competitivitatea este ridicată, ceea ce ne face să ne implicăm

repede în multe lucruri. Dar competitivitatea la români se exprimă mai ales ca motivaţie de succes, care (lipsind cooperarea pentru succes şi perseverenţa prin disciplină/autodisciplină) rareori duce la eficienţă şi succes. Într-adevăr, perseverenţa în activităţi este scăzută, astfel încât abandonăm tot repede; însă perseverenţa poate să persiste şi chiar să ia forma încăpăţânării în domenii de mare interes sau în situaţii care atentează la stima de sine compensată a românilor. Constantin Rădulescu-Motru (1999) considera că perseverenţa în muncă la români este genetică, dar instituţiile sociale din secolul al XIX-lea au pervertit-o în neperseverenţă şi improvizaţie. Eu, în baza analizelor din monografie, cred că lucrurile stau altfel. Munca este un mijloc de emancipare socială la români. Dacă munca ne ajută pentru această emanicipare (de exemplu, printr-o salarizare adecvată), putem fi un model de perseverenţă în muncă. Dacă munca nu ne ajută în emancipare (de exemplu, o salarizare inadecvată), atunci devenim neperseverenţi, muncind după cât şi cum suntem plătiţi. De aceea, spre exemplu, mulţi români care în ţară muncesc după formula „las' că merge şi aşa" devin în străinătate modele de perseverenţă şi seriozitate în muncă, dacă sunt plătiţi la nivelul la care munca îi ajută să se emancipeze (de exemplu, să trăiască acolo şi eventual să-şi ajute familia din ţară sau să-şi cumpere diverse bunuri).

Faptul că comportamentul – (auto)observabil şi măsurabil – este văzut similar în cele două demersuri, în timp ce constructele psihologice sunt diferite întăreşte concluziile formulate aici.

Trecând în presupunere, mi se pare că la români există o nelinişte interioară derivată din discrepanţele/contradicţiile dintre (1) ce ştiu că ar fi putut să fie şi ce au fost forţaţi să fie de-a lungul istoriei şi (2) ce ştiu că ar putea să fie (profilul de adâncime ca potenţial) şi ce sunt (profilul de suprafaţă ca realizare). Pe scurt, se comportă adesea ca nişte nedreptăţiţi ai istoriei şi ai prezentului, ca cineva căruia i s-a luat ceva ce merită de către cineva care nu merită! Avem oarecum impresia că alţii au ceva, pe merit sau nu, ce meritam (şi) noi! Revenind la date, astfel de discrepanţe dintre „cum suntem", „cum credem că suntem" şi „cum cred alţii că

suntem" sunt generatoare de stres, care stimulează mecanismele defensive/de *coping*, ce apoi menţin şi amplifică discrepanţa (David, 2012). Se intră astfel într-un cerc vicios, care ne menţine într-o stare defensivă şi de nelinişte. Astfel de discrepanţe au fost identificate şi de alţi autori, în alte ţări/culturi ale lumii (vezi Terracciano *et al.*, 2005, pentru trăsăturile de personalitate-caracter/temperament), dar la români ele sunt printre cele mai mari din 42 de ţări/culturi analizate (vezi studiul 3). Govorun şi colaboratorii săi (2006) arată că în astfel de situaţii, ca mecanisme de apărare/de *coping*, aspectele negative cu referire la propriul grup sunt adesea proiectate ca heterostereotip asupra altor grupuri. Spre exemplu, proiecţia defensivă poate face ca inteligenţa maghiarilor să fie considerată de români mai scăzută decât inteligenţa autopercepută a românilor, lucru demonstrat de Hunyady (2003).

În raport cu lucrările clasice anterioare despre psihologia românilor, aşa cum se vede în tabelul 5.2: (1) am confirmat unele intuiţii ale acestora (de exemplu, gregarismul), tranformându-le astfel din ipoteze în cunoştinţe, (2) am invalidat alte intuiţii (de exemplu, rolul geneticului în perseverenţa în muncă), (3) am adus un volum mare de informaţii noi şi (4) am separat modul în care suntem de modul în care ne credem (aceste lucruri apăreau mixate în abordările clasice). Deşi nu s-au bazat pe date experimentale, autorii clasici au avut o serie de intuiţii confirmate în această lucrare. Aşa cum am arătat, cultura românească din prima jumătate a secolului XX avea marcajul culturii tradiţionale româneşti (şi a satului românesc) şi al celei europene (cu care încercam să ne sincronizăm), astfel încât, dacă erai familiarizat cu viaţa la ţară şi cu marile direcţii europene, luând în calcul faptul că şi aspectele tradiţionale sau europene erau la rândul lor destul de omogene, puteai identifica uneori relativ corect unele atribute psihoculturale esenţiale ale românilor, chiar şi fără eşantioane reprezentative. La fel de adevărat este însă şi faptul că din lipsa acestor date empirice au rezultat şi concluzii divergente între autori, adesea determinate de opţiuni valorice personale, în

spatele cărora existau – dacă citim cu atenţie notele autorilor la lucrările scrise – mereu bună-credinţă şi bune intenţii. Să analizăm succint concluziile lucrărilor clasice, aşa cum le-am prezenta în capitolul 1, prin prisma rezultatelor acestei monografii.

Constantin Rădulescu-Motru (1999) a identificat corect caracterul gregar al românilor, individualismul egoist şi indisciplina. De asemenea, a reliefat perfect consecinţele psihoculturale ale acestora:

- individualismul autoperceput al românilor nu este individualismul vestic (generos şi solidar, sursă de instituţii sociale moderne), alternativ colectivismului, ci unul egoist;
- autonomia nu este asociată individualismului vestic, ci celui egoist (de exemplu, „Să fac de capul meu"; „Mie să nu-mi spună nimeni ce să fac"; Moromete: „Domnule, eu toată viaţa mea am fost un independent!" etc.);
- perseverenţa se exprimă doar acolo unde există interes (de exemplu, încăpăţânare), nu ca stil general. Aşadar, deşi a identificat corect tensiunea dintre perseverenţă şi neperseverenţă la români, explicaţia oferită – perseverenţa românilor ar avea un substrat genetic – nu se susţine, cauza fiind probabil, aşa cum am arătat mai sus, legată de valorile de emancipare.

În acelaşi timp, toleranţa şi ospitalitatea descrise de Rădulescu-Motru nu se susţin empiric, deşi acestea se văd în autostereotipurile românilor, de unde probabil că le-a preluat şi acest autor. Tradiţia, despre care Rădulescu-Motru credea că are un fond genetic şi la români (similar cu relaţia de astăzi dintre fondul ecologic/biologic/genetic şi colectivism), se dovedeşte a fi astăzi în schimbare, fără substrat biologic/genetic.

Dumitru Drăghicescu (1907) surprinde bine atribute precum cinismul, exprimat prin satiră şi umor, şi emoţionalitatea puternică (adesea instabilă) ale românilor. De asemenea, surprinde bine aspectul formal al religiei, care adesea nu ajunge la esenţe. Ospitalitatea atribuită de acesta românilor nu se confirmă

însă, cel puţin în componenta ei de încredere/cooperare/ deschidere, fiind preluată probabil de Drăghicescu din autostereotipurile românilor. Cu referire la inteligenţă avem însă o exprimare mai ales la nivel de potenţial.

Mihai Ralea (1927) reliefează ca atribut principal adaptabilitatea, care corespunde faptului că capacitatea de a face o bună impresie este mai mare la români decât la americani, iar sub aspectul inteligenţei emoţionale ca adaptare, avem performanţe similare cu ale americanilor. Aşadar, adaptabilitatea românilor există, dar aceasta este similară în general cu cea a americanilor. Alte aspecte ale psihologiei românilor identificate de Ralea, precum scepticismul (în forma complexului de inferioritate), grandomania (în forma complexului de superioritate) şi imaginaţia creatoare mai scăzută (în forma de suprafaţă), au fost de asemenea confirmate aici. Cu referire la inteligenţă, avem o exprimare mai ales la nivel de potenţial. Spiritul tranzacţional despre care vorbea Ralea a putut fi identificat doar la nivel de management, în rest opoziţionismul fiind destul de bine dezvoltat. Toleranţa şi cooperarea atribuite de Ralea românilor nu sunt însă confirmate în analizele de faţă.

Mircea Vulcănescu (1943/1991) a identificat foarte bine unele atribute psihologice ale românilor, precum faptul că potenţialul (aici profilul de adâncime) şi actualitatea (aici profilul de suprafaţă) sunt percepute ca un tot unitar, anticipând astfel una dintre concluziile principale ale acestei monografii, şi anume (vezi şi tabelul 5.2) că, deşi românii se cred aşa cum nu sunt, ei se cred aşa cum ar putea să fie. În plus, imperativul scăzut al românilor, reliefat de Vulcănescu, a fost susţinut aici empiric prin nivelul mai redus al cogniţiilor iraţionale absolutiste, în comparaţie cu americanii, iar ispita opoziţiei faţă de un fel de a fi, nu faţă de a fi apare reliefată prin caracterul mai mult pasiv-agresiv (de exemplu, ostilitate controlată) decât agresiv. În schimb, toleranţa despre care vorbeşte Vulcănescu (1943/1991) nu s-a susţinut empiric.

Ion Buricescu (1944) surprinde bine faptul că munca şi ritmul

muncii nu se datorează unor cauze intrinsece, ci unora obiective. Atunci el le-a legat de munca în agricultură, eu legându-le astăzi de nevoia de emancipare. Buricescu insistă pe caracterul religios al românilor şi pe ospitalitatea derivată din acesta. Dar ospitalitatea, cel puţin în componentele şi relaţionările sale – încredere/deschidere/cooperare/toleranţă –, nu este susţinută empiric, foarte probabil fiind asumată de Buricescu din autostereotipurile românilor. De asemenea, religiozitatea nu pare să aibă încărcătura teologică de care vorbeşte Buricescu.

Observăm că toţi autorii clasici vorbesc despre proverbiala ospitalitate românească. Putem spune ferm, în baza datelor obţinute, că aceasta nu se manifestă cardinal în forma încrederii/toleranţei/deschiderii/cooperării. Ea se poate manifesta eventual mai mult sub forma prieteniei, dar nici aceasta nu este o caracteristică cardinală la români. Probabil că sursele acestui autostereotip sunt: (1) faptul că din cauza circulaţiei reduse nu am putut compara ospitalitatea noastră cu cea a altor popoare şi (2) având nevoie de un autostereotip cu elemente admirative – cu rol, ca la toate popoarele, de identitate care să ne ofere sens şi semnificaţie, absolut necesare pentru sănătatea psihologică –, am construit unul mai facil, bazat pe unele fapte, care, deşi într-o analiză empirică sunt exagerate prin raportare la standarde de referinţă obiective, sunt totuşi credibile în lipsa accesului populaţiei ce a generat autostereotipul la aceste standarde de referinţă. În plus, există o tendinţă de a vedea grupurile mai dezvoltare economic ca fiind mai reci (Fiske *et al.*, 2002; McCrae *et al.*, 2007); prin contrast, este astfel simplu pentru noi să ne proiectăm opus, ca fiind calzi. În fine, competenţa este percepută la noi mai ales prin eficienţă, nu prin disciplină.

5.4. Concluzii generale

Am prezentat iniţial profilul psihologic al românilor, şi anume „cum suntem” şi „de ce suntem aşa”. Profilul propus nu este doar descriptiv, ci e organizat în structura sa internă (vezi figura 5.1). În general putem spune că la nivel de potenţial psihologic lucrurile stau foarte bine, dar exprimarea potenţialului în profilul de suprafaţă are de suferit din cauza mediului cultural actual; simplu şi direct spus, ne lipsesc instituţii sociale moderne, puternice şi, mai ales, funcţionale. Acest profil psihologic a apărut la interfaţa dintre factorii culturali, biologici/genetici şi ecologici (geografici).

Apoi, am analizat „cum credem că suntem” şi „de ce credem asta”. Astfel, ne credem: (1) ospitalieri/prietenoşi/toleranţi (calzi), (2) indiferenţi/nepăsători (cinici/sceptici), (3) emoţionali (colerici), (4) inteligenţi, (5) religioşi, (6) gregari şi (7) cu un comportament mai negativ/indisciplinat – determinat adesea de context –, dar cu o personalitate pozitivă, deci cu potenţial pentru un comportament bun şi competitiv în contextul adecvat (de exemplu, în muncă). În general imaginea psihologică aici este mixtă, dar partea pozitivă – un autostereotip admirativ – domină, cu funcţia de a satisface nevoile noastre de stimă de sine/identitate/predictabilitate/ justificare a prezentului; într-adevăr, chiar şi comportamentele negative (indisciplina) sunt contextualizate şi văzute ca situaţionale, nu ca trăsături generale, stabile şi globale (care sunt reprezentate de o personalitate pozitivă).

Foarte interesant, heterostereotipurile faţă de români („cum cred alţii că suntem”) sunt mai aproape de modul „cum suntem” decât de modul cum „credem că suntem” (autostereotipuri); oricum, este nevoie de mai multe studii privind heterostereotipurile faţă de români (şi ale românilor faţă de alţii) pentru concluzii mai riguroase, aceste concluzii bazându-se pe un singur set de date (de exemplu, am avut doar perspectiva cetăţenilor români de etnie maghiară, la care s-a adăugat o evaluare a italienilor legată de munca la români) şi, în consecinţă, trebuie văzute cu aceste limite. Faptul că heterostereotipurile faţă de români („cum cred alţii că suntem”) sunt similare cu modul „cum suntem” le dă însă forţa unor concluzii preliminare. Mai

mult, în viitor, pentru o imagine complexă a stereotipurilor românilor, la aceste analize trebuie adăugate şi auto- şi heterostereotipurile proiectate: „cum cred alţii că ne credem", „cum credem că se cred alţii", „cum credem că ne cred alţii" şi „cum cred alţii că îi credem", despre care nu putem vorbi riguros aici din lipsă de date comprehensive (am avut doar perspectiva cetăţenilor români de etnie maghiară).

Apoi am integrat rezultatele empirice şi cele fenomenologico-hermeneutice pentru a avea un profil psihologic mai complex al românilor, în care să surprind şi discrepanţele majore, cu impact asupra adaptării şi funcţionării sociale.

Lucrările clasice anterioare despre psihologia românilor, dar şi cercetările psihologice moderne au surprins foarte bine „cum credem" că suntem (şi adesea şi „de ce credem" ceea ce credem). Aşa cum am arătat, cultura românească din prima jumătate a secolului XX purta amprenta culturii tradiţionale româneşti (şi a satului românesc) şi a celei europene (cu care încercam să ne sincronizăm), astfel că, dacă erai familiarizat cu viaţa la ţară şi cu marile direcţii europene, având în vedere că şi aspectele tradiţionale sau europene erau, la rândul lor, destul de omogene, puteai uneori să identifici relativ corect unele atribute psihoculturale esenţiale ale românilor, chiar şi fără eşantioane reprezentative. Lucrările clasice au surprins însă mai puţin (1) „cum suntem", (2) „de ce suntem" aşa şi (3) discrepanţa dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem". Într-adevăr, când au încercat să înţeleagă „de ce credem" anumite lucruri, au alunecat în presupuneri istorice, greu de testat empiric. Aşadar, lucrările clasice despre psihologia românilor (în ordinea apariţiei: Drăghicescu, Rădulescu-Motru, Ralea, Vulcănescu şi Buricescu), analizate în secţiunea 1.3, identifică atât atribute comune, derivate din cultura tradiţională şi europeană, cât şi elemente diferite şi chiar contradictorii, derivate din lipsa unei metodologii empirice şi inexistenţa unor teste psihologice riguroase adaptate în România la acea vreme. Mai mult, pe alocuri unele dintre acestea au fost colorate ideologic, fie mai de stânga (de exemplu, Ralea), fie mai de

dreapta (Buricescu, Vulcănescu).

Sintetizând, un profil psihologic de adâncime pozitiv duce, din cauza unui mediu cultural nestimulativ, la un profil psihologic de suprafaţă mixt (cu elemente pozitive şi negative). Experienţa de viaţă a membrilor acestui popor – limitată în eşantionarea interacţiunilor sociale şi în înţelegerea lor psihologică –, dublată de motivaţiile personale şi de mituri naţionale (inerente oricărui popor), distorsionează adesea profilul psihologic al românilor, rezultând, din „cum suntem", cum „credem că suntem". Avem tendinţa să exagerăm atât pozitivul, cât şi negativul; fiind adesea expresii ale mecanismelor defensive, cred că această tendinţă de exagerare este adesea involuntară şi chiar inconştientă (vezi David, 2014a, pentru astfel de distincţii). În ceea ce priveşte „cum credem că suntem", imaginea este mixtă, dar elementul pozitiv domină, servind astfel funcţia de a satisface nevoile noastre de stimă de sine/identitate/predictabilitate/justificare a prezentului. Această distorsionare spre pozitiv sau negativ nu le este specifică românilor, existând în majoritatea ţărilor/culturilor lumii (vezi Terracciano *et al.*, 2005), deşi la noi este una dintre cele mai mari raportat la 42 de ţări/culturi analizate (vezi studiul 3).

Cred că profilul psihocultural al românilor este dominat de neîncrederea în oameni, care ne face să fim mai puţin toleranţi şi cooperanţi cu alţii în beneficiul comun (cooperarea noastră este mai ales una de supravieţuire, nu de succes). Lipsa de cooperare nu ne permite să ne folosim potenţialul intelectual şi creativ, ceea ce generează performanţe sub nivelul său. Acest lucru duce atât la exagerarea pozitivului – orice realizare este amplificată ca un semn că, deşi nu se vede, potenţialul este acolo –, pe un fond de emoţionalitate crescută, cât şi la exagerarea negativului – din frustrarea faptului că nu reuşim să ne deblocăm potenţialul, pe un fond de competitivitate nedublată de disciplină/autodisciplină, cinism şi scepticism crescute. Probabil că acest profil psihocultural s-a născut pe fondul unei nesiguranţe/insecurităţi cronice de-a lungul istoriei.

Concluzii, limite, implicaţii şi discuţii generale

Concluzii. Concluziile lucrării se bazează pe o analiză primară şi secundară de date de la peste de date 50.000 de participanţi români, din studii proprii şi ale altor cercetători, cu vârste de la 18 luni la peste 90 de ani, fiind aşadar, ca anvergură a datelor pe care se bazează concluziile, similară cu cercetarea lui Rădulescu-Motru şi Nestor (1948) (deşi trebuie punctat că toate datele lui Constantin Rădulescu-Motru au fost date primare, acesta nebeneficiind de analize secundare de date). În cercetare am raportat explicit peste 1.000 de teste de semnificaţie statistică (p) şi un număr apropiat de mărimi ale efectului (d). Dacă luăm în calcul toate relaţiile şi comparaţiile efectuate (de exemplu, teste de invarianţă, matrici de corelaţie şi covarianţă, analizele proprietăţilor psihometrice, analizele datelor lipsă), atunci numărul analizelor statistice depăşeşte 3.000.

Concluziile lucrării trebuie citite într-o logică a raţionalităţii. Aşa cum am spus, de prea multe ori comentariile/discursurile legate de identitatea naţională a românilor au alunecat în iraţionalitate, ducând la exagerări ale pozitivului şi minimizarea negativului sau la exagerări ale negativului şi minimizarea pozitivului. În ceea ce priveşte aspectele psihoculturale ale românilor, refuz o astfel de abordare ce ne-a făcut extrem de mult rău atât la nivel internaţional – devenind necredibili –, cât şi la nivel naţional – lipsa unei autocunoaşteri veritabile nu ne permite să înţelegem unde suntem cu adevărat şi, în consecinţă, nu putem avea planuri realiste de dezvoltare. Ştiu că această opţiune poate genera reacţii critice din partea ambelor tabere, dar sunt dispus să-mi asum acest risc, de dragul schimbării de paradigmă cu

privire la discursul identitar românesc. Cred că în lumea globalizată de astăzi este timpul pentru un alt fel de discurs şi un alt fel de abordare a acestui aspect sensibil. În lumea globalizată, patriotismul este important pentru a menţine identitatea naţională, dar, pentru a fi credibil, acesta trebuie să fie unul modern şi progresist, mai precis spus, tolerant, căutând să-ţi exprimi drepturile/identitatea în mod corect, fără a bloca drepturile altora sau a defăima identitatea altora. Cred că maturizarea psihologiei româneşti ne permite o abordare tehnică, dar constructivă a profilului psihocultural al românilor, formulând concluziile cu rigoare ştiinţifică, dar şi cu grija de a extrage învăţăturile care să ne ajute, nu doar să punctăm punitiv lucruri mai puţin mulţumitoare. În acest fel, vocea noastră se va face auzită mai clar şi cu mai multă credibilitate la nivel internaţional, în probleme majore care ne privesc ca popor. Aşadar, după analiza ştiinţifică, logica patriotismului modern m-a îndemnat (1) să reliefez foarte clar punctele tari, ca piloni de construcţie a evoluţiei psihoculturale româneşti, şi (2) să pun aspectele mai puţin mulţumitoare într-o logică constructivă: cum am ajuns aici şi ce putem face ca să evoluăm, refuzând, în numele ştiinţei psihologice moderne, interpretări rasiste şi esenţialiste vetuste.

Sintetizând cele descoperite în această lucrare, putem trage următoarele concluzii (vezi şi David, 2014b, 2015b, 2015c, 2015d, 2015e).

1. Cum am putea fi (raportat la SUA şi spaţiul occidental). Profilul psihologic de adâncime, potenţialul pe care îl avem, este adesea la nivelul altor ţări/culturi moderne şi democratice, astfel încât, prin prisma acestui profil, românii sunt perfect integrabili în lumea modernă (de exemplu, în UE/NATO). Acest profil derivă din interacţiunile factorilor biologici/genetici cu mediul ecologic şi cultural, susţinând apoi aceste medii. Astfel, avem un potenţial ridicat pentru inteligenţă, creativitate şi învăţare. Structura de personalitate permite atât expresii pozitive, cât şi negative, depinzând de noi pe care le modelăm cultural, prin instituţiile sociale pe care le creăm.

2. Cum suntem (raportat la SUA şi spaţiul occidental). Profilul de suprafaţă este, în unele segmente, incomplet dezvoltat, neexprimând potenţialul pe care îl avem. Acest profil derivă din modul în care mediul cultural actual interacţionează cu profilul psihologic de adâncime; pe termen istoric, lung, transgeneraţional, elementele din profilul de suprafaţă pot fi asimilate în profilul de adâncime. Aşadar, acest profil de suprafaţă este influenţat în mare măsură de instituţiile sociale pe care le avem: dacă potenţialul psihologic este pozitiv, dar instituţiile sociale sunt neperformante – cum adesea se întâmplă în ţară –, profilul de suprafaţă nu se ridică la nivelul potenţialului. Astfel, potenţialul mare pentru inteligenţă, creativitate şi învăţare nu este valorificat. Structura de personalitate, adesea defensivă, susţine uneori prea multe aspecte negative (de exemplu, scepticism/cinism). În schimb, avem o mare nevoie de a ne dovedi valoarea (potenţialul), ceea ce ne face competitivi în muncă, dar competitivitatea, nesusţinută de cooperare pentru succes şi perseverenţă prin disciplină, adesea nu duce şi la eficienţă; pe de altă parte, atunci când condiţiile culturale sunt prielnice (de exemplu, instituţii sociale moderne şi puternice), competitivitatea se traduce şi în performanţă (vezi performanţa românilor din străinătate, în mediul academic şi în alte sectoare de activitate). De asemenea, sănătatea mintală pare bună (adesea mai bună decât a americanilor). Spun pare, deoarece prezenţa mare a mecanismelor defensive/de *coping* poate sugera că sănătatea mintală bună este iluzorie; atât la adulţi, cât şi la copii problemele comportamentale, mai puţin afectate de mecanismele defensive/de *coping*, sunt mai mari.

3. Cum credem că suntem. Ne considerăm: (1) ospitalieri/ prietenoşi/toleranţi (calzi), (2) indiferenţi/nepăsători (cinici/ sceptici), (3) emoţionali (colerici), (4) inteligenţi, (5) religioşi, (6) gregari şi (7) cu un comportament mai negativ/indisciplinat – determinat adesea de context –, dar cu o personalitate pozitivă, deci cu potenţial pentru un comportament bun şi competitiv în contextul adecvat (de exemplu, în muncă). Aşadar, personalitatea este considerată pozitivă, compensând comportamentele negative

(de exemplu, indisciplina), pe care le contextualizăm, definindu-le nu ca o caracteristică stabilă, ci ca una situaţională. Ne vedem alternând între individualism (mai egoist) şi colectivism şi între perseverenţă (mai ales din interes şi/sau încăpăţânare) şi neperseverenţă. Această imagine mixtă, dar cu elementul pozitiv dominant este absolut necesară din punct de vedere psihologic pentru a ne forma stima de sine/imaginea/identitatea socială şi pentru a ne asigura predictabilitatea şi justificarea prezentului, ţinând cont de faptul că profilul de suprafaţă nu este foarte încurajator în acest sens. Elementele negative din această imagine apar probabil şi pentru a da credibilitate aspectelor pozitive, fiind, aşa cum am spus, atenuate: (1) individualismul, deşi prezentat ca egoist, este extins pentru a include şi familia (automat devenind astfel grijă pentru familie), iar (2) neperseverenţa poate fi oricând corectată, dacă ne interesează ceva sau dacă vream neapărat asta.

O subcategorie a acestui punct 3 se referă la cum cred alţii că suntem. Aşa cum am spus, alţii (cetăţenii maghiari şi cetăţenii români de etnie maghiară) ne consideră mai ales patrioţi şi adaptaţi/bine orientaţi, dar restul autostereotipurilor noastre pozitive de mai sus sunt minimalizate de aceştia. Mai recent, românii sunt asociaţi cu Dracula/vampirii, mai ales în spaţiul anglo-saxon, şi cu comportamente antisociale mai puţin conştiincioase, mai ales în Europa de Vest. Interesant, partea de lipsă de conştiinciozitate din heterostereotipuri este recunoscută şi în autostereotipurile românilor.

O altă subcategorie a acestui punct 3 se referă la cum credem că sunt alţii. Studiul meu a reliefat astfel de heterostereotipuri pentru: (1) americani – „pragmatici”, „reci”, (2) vestici – „civilizaţi, (3) francezi – „boemi”, „reci”, (4) germani – „organizaţi”, (5) englezi – „civilizaţi”, „reci”, (6) ruşi – „inflexibili”, „patrioţi”, (7) chinezi – „harnici”, (8) japonezi – „organizaţi”, (9) spanioli/ţările latine – „impulsivi”, (10) italieni – „relaxaţi”, „muncitori”, „vorbăreţi” şi (11) arabi – „religioşi/fanatici”. În plus, românii îi preferă pe britanici, americani şi francezi, apoi pe germani şi, mai la urmă, pe maghiari şi ruşi (după Hunyady, 2003).

Aşa cum am arătat, analizând comparativ autostereotipurile şi heterostereotipurile românilor (şi despre români), rezultă lucruri interesante. De pildă, în general, noi îi vedem pe maghiari mai pozitiv decât ne văd aceştia pe noi, dar nu atât de pozitiv pe cât ne vedem noi pe noi. Mai precis, noi îi vedem pe maghiari mai inteligenţi decât ne văd aceştia pe noi, dar nu atât de inteligenţi pe cât ne vedem noi pe noi (vezi Hunyady, 2003).

Aşa cum am spus, discrepanţele dintre „cum suntem", „cum credem că suntem" şi „cum cred alţii că suntem" generează stres, care, la rândul său, întăreşte mecanismele de apărare care perpetuează discrepanţa. Se intră astfel într-un cerc vicios, care ne menţine în stare defensivă.

Un rezultat surprinzător al lucrării este că, la acest nivel de analiză, nu am găsit diferenţe majore între vechile provincii româneşti, nici în demersul empiric, nici în cel fenomenologico-hermeneutic, probabil ca urmare a educaţiei/socializării comune şi a globalizării în ultimii aproape 100 de ani. Mai mult, la acest nivel de analiză, cetăţenii români de etnie maghiară sunt adesea mai aproape sub aspect psihocultural de cetăţenii români de etnie română decât de cetăţenii maghiari din Ungaria, având însă elemente specifice care îi diferenţiază de ambele categorii. Aşa cum am menţionat, nivelul de analiză este pragmatic, derivat din psihologia interculturală, fără a fi nici prea global, ca să nu pierdem din analiză diferenţe importante, nici prea specific, ca să nu reliefăm diferenţe irelevante şi să omitem elementele psihoculturale comune (să nu vedem pădurea din cauza copacilor). Aceste rezultate ar trebui să ne facă să înţelegem că cetăţenii români au un fundament psihocultural comun mai important decât elementele ce îi diferenţiază, fundament pe care putem construi un viitor comun, în care elementele diferenţiatoare să-şi găsească totuşi locul şi să contribuie la unitate în diversitate. În viitor, acest element psihocultural comun va fi tot mai accentuat ca rezultat al globalizării; aceasta nu înseamnă să nu recunoaştem şi să prezervăm elementele diferenţiatoare importante, dar nu trebuie să inventăm asemenea diferenţe care ne fac să nu ne

utilizăm potenţialul nostru comun. Aşadar, accentuarea unor diferenţe mai puţin relevante, mai mici sau inexistente, reprezintă mai degrabă o reminiscenţă particulară a trecutului, promovată uneori de o elită cu acces la spaţiul public, fără ca acestea să se suprapună cu realitatea de la nivelul larg al populaţiei.

Modelul psihocultural ideal al românilor – cum vrem să fim – poate fi definit prin proiecţia lor psihologică, „cum credem că suntem". Vestea bună este că, deşi românii „se cred" aşa „cum nu sunt", totuşi „se cred" aşa „cum ar putea să fie". Aşadar, aş spune că proiecţia noastră – „cum credem că suntem" – nu reprezintă o iluzie pozitivă, ci un optimism realist. De aceea, în cazul românilor există o şansă foarte mare de dezvoltare şi evoluţie în direcţia unui model psihocultural ideal. Această idee are similarităţi cu unele dintre concluziile lucrărilor clasice asupra psihologiei românilor (de exemplu, Vulcănescu, 1943/1991), dar a fost întemeiată aici printr-o metodologie empirică, fără încărcătura metafizică a lui Vulcănescu, care, în ceea ce priveşte psihologia românilor, aşa cum argumentează şi Surdu (2012), a făcut carieră în filosofie prin Noica (1970; vezi şi Noica, 1944). Avem din nou o ilustrare a modului cum, făcute riguros, demersurile empirice (*knowledge/evidence-based*) şi cele fenomenologico-hermeneutice (de exemplu, de tip filosofic) se întâlnesc, completându-se şi potenţându-se reciproc, în beneficiul competitivităţii culturii româneşti.

Pentru a valorifica potenţialul psihologic al românilor ar trebui început cu creşterea încrederii în oamenii, care ar duce imediat la o mai mare toleranţă şi cooperare performantă în beneficiu comun. De asemenea, această cooperare ar putea fi stimulată atât prin reducerea scepticismului şi cinismului – reducând astfel exagerările negative –, cât şi prin autocontrol/autodisciplină pentru o mai bună stabilitate emoţională – ceea ce poate reduce şi exagerările pozitive. Toate acestea ar crea cadrul exprimării potenţialului psihologic al românilor în acţiuni performante, pe fondul competitivităţii crescute, creând în final indivizi mai puţin defensivi, mai fericiţi (cu o calitate bună a vieţii) şi mai adaptaţi (funcţionali social). Dar pentru a dezvolta încrederea vor fi

necesare acţiuni dedicate anume acestui lucru, deoarece analizele longitudinale din lucrarea de faţă au arătat că aceasta nu a crescut din 1998, ci, dimpotrivă, a scăzut!

Încheind această secţiune, dacă ar fi să rezum concluziile prezentei monografii într-un paragraf, aş spune că elementul central al profilului nostru psihocultural este legat de neîncredere. Neîncrederea în oameni ne face să fim mai puţin toleranţi şi cooperanţi cu alţii în beneficiul comun, pe fondul scepticismului şi cinismului, menţinute şi amplificate de neîncredere. Mai departe, lipsa de cooperare nu ne permite să ne folosim potenţialul intelectual şi creativ bun pe care îl avem, ceea ce generează performanţe sub nivelul său. Acest lucru duce atât la exagerarea pozitivului – orice realizare este amplificată ca un semn că, deşi nu se vede, potenţialul există – , pe fondul unei emoţionalităţi crescute, cât şi la exagerarea negativului – din frustrarea că nu reuşim să ne deblocăm potenţialul, pe fondul competitivităţii crescute pe care o avem. Dezvoltarea încrederii poate duce la reducerea scepticismului/cinismului şi, astfel, la o cooperare performantă în care să ne exprimăm plenar potenţialul intelectual şi creativ bun, beneficiind în acest proces de competitivitatea crescută care ne caracterizează (dacă reuşim să canalizăm competitivitatea prin autodisciplină).

Limite. Limitele acestor concluzii derivă din mai multe surse.

În primul rând, demersul şi concluziile sunt constrânse de limitele inerente oricărui demers ştiinţific. Concluziile ştiinţifice nu trebuie absolutizate, ci trebuie văzute cu limitele metodologiei de la vremea lor. Spre exemplu, în ştiinţă nu putem respinge niciodată definitiv ipoteza nulă (că nu există diferenţe între populaţiile comparate). Într-adevăr, cu o putere statistică adecvată putem surprinde diferenţe foarte mici. Dar, dacă puterea statistică este acceptabilă, atunci eventualele diferenţe existente, dar neidentificate nu ar avea un impact practic/ecologic crescut. Într-adevăr, selectând pragul d = 0,35, am identificat mai ales acele diferenţe care pot avea efecte practice/ecologice.

În al doilea rând, demersul şi concluziile sale sunt limitate de metodologia adoptată aici, de inspiraţie interculturală. Aşa cum am spus, orice fenomen psihologic poate fi analizat multinivelar. Sub aspect multinivelar, cunoştinţele despre psihologia românilor acoperă nivelul psihologiei interculturale. Aşadar, acestea nu reprezintă unica perspectivă asupra psihologiei românilor, ci pot şi trebuie să fie completate de cunoştinţe derivate din alte niveluri de analiză a aceluiaşi fenomen: (1) analize de psihologie culturală, la nivelul diferitelor instituţii sociale din România şi (2) analize mixe de psihologie culturală şi interculturală, asupra aceleiaşi instituţii sociale în ţări/culturi diferite.

În al treilea rând, demersul şi concluziile sunt constrânse de limite specifice acestei cercetări. Să le analizăm pe cele mai importante şi mai relevante.

Prima limită din această categorie se referă la datele disponibile. Într-adevăr, unele dintre aceste date nu au fost culese pe eşantioane reprezentative sau nu au fost disponibile/accesibile într-un format care să ne permită cele mai avansate analize statistice. Apoi, unele date relevante pentru demers lipseau. Spre exemplu, eşantioanele pentru analizele regionale, pentru cetăţenii români de etnie maghiară şi rromă nu sunt reprezentative. De asemenea, concluziile referitoare la diaspora românească sunt limitate de eşantioanele mici. În plus, în studiile 2 şi 3, deşi nu am urmărit acest lucru prin eşantionare şi instrucţiuni, este foarte probabil ca evaluarea atributelor psihologice să se fi făcut cu referire la etnicii români, nu la cetăţenii români; acest lucru ar putea influenţa analiza discrepanţei, dar, ţinând cont că etnicii români reprezintă 88,6% dintre cetăţenii români, această posibilă distorsiune nu anulează efectele obţinute. Am încercat să reduc însă aceste limite la minimul permis de natura lor, prin demersul teoretico-metodologic asumat aici (de exemplu, predicţii şi verificări din surse multiple).

A doua limită din această categorie se referă la analiza datelor. Din cauza formatului disponibil al datelor, nu am reuşit de fiecare dată să folosesc cele mai avansate tehnici de analiză a acestora.

Am utilizat însă analize tradiţionale riguroase, dominante în ştiinţa psihologică, îmbunătăţite metodologic pentru a se potrivi mai bine obiectului de cercetare. Acolo unde acestea au fost coroborate cu tehnici mai avansate (de exemplu, analiza mediilor latente), am obţinut o congruenţă perfectă a concluziilor, ceea ce întăreşte analiza datelor prin metoda tradiţională.

A treia limită se referă la faptul că integrarea datelor în profilul de adâncime sau în cel de suprafaţă nu a fost realizată mereu în baza unei teorii clare, preexistente. Aşa cum am spus în partea metodologică, această decizie se face în baza unei teorii doar acolo unde teoria există. Dacă nu există, mă bazez pe analizele structurale ale instrumentului psihologic (de exemplu, analize factoriale), iar aici decizia de a alege între mai multe variante posibile a fost ghidată de accesibilitatea datelor şi de experienţa ca psiholog practician. Oricum, chiar dacă unii autori ar fi grupat altfel datele în profilul de adâncime sau în cel de suprafaţă, datele în sine rămân aceleaşi, fiecare set susţinând concluzii similare cu cele formulate de mine în monografie; nuanţe ar putea apărea mai ales în concluziile susţinute de interacţiunea unor seturi diferite de date, dar acestea devin probleme/divergenţe empirice care se vor rezolva tot empiric, prin studii viitoare. Tot în acest context, unii colegi ar putea glosa critic pe distincţia dintre demersul empiric şi cel fenomenologico-hermeneutic. Pentru a nu schimba focalizarea lucrării – de la rezultate la cadrul general –, am definit aceste demersuri operaţional, prin raportare relativă; aşadar, indiferent de modul în care nuanţăm aceste demersuri, rezultatele statistice efective prezentate în monografie rămân valide.

A patra limită se referă la integrarea concluziilor. Deşi fiecare concluzie a fost cu atenţie derivată din rezultatele obţinute, integrarea lor presupune o expertiză de psihodiagnostic, pe un fond al cunoaşterii metodologiei cercetării ştiinţifice şi al psihologiei cognitive/clinice/interculturale. Am integrat în profilul formulat concluzii obţinute din studii şi analize diferite (precizând mereu cadrul de referinţă). Ar fi fost ideal ca toate concluziile integrate în profil să derive din acelaşi studiu (de exemplu, acelaşi

eşantion, cu măsurători identice şi acelaşi design), lucru însă imposibil acum, la această scară. Şi sintezele teoretice din diverse domenii ale ştiinţei, atunci când elaborează modele integrative, lucrează în aceeaşi logică şi cu aceleaşi limite. Oricum, integrarea informaţiilor depinde mult de expertiza psihologică; prin transparenţă am încercat să arăt însă mereu raţionamentul care m-a dus la formularea anumitor profiluri culturale (vezi tabelul 3.13 şi profilul cultural formulat pe baza lui) şi/sau psihologice, rezultatele care fundamentează aceste profiluri putând fi la rândul lor analizate de oricine. În acest context, cineva ar putea observa că nu toate atributele analizate în capitolul 4 au fost evaluate cu teste psihologice sau instrumente echivalente; unele au presupus o metodologie similară analizelor mediului cultural şi chiar sunt similare celor analizate acolo (fac parte dintr-o zonă intermediară). Aşadar, cum am grupat atributele ca părţi ale mediului cultural *vs*. aspecte psihologice? În aceste cazuri, gruparea a fost una pragmatică, în funcţie de modul în care este plasat de obicei atributul în literatura de profil (de exemplu, dominant ca parte a mediului psihocultural sau ca atribut psihologic/psihodiagnostic); oricum, atributele psihologice-cheie au fost clar măsurate prin teste psihologice sau instrumente echivalente (şi eventual doar nuanţate prin analize psihoculturale), zona intermediară vizând mai ales atribute secundare (de exemplu, alte atribute).

A cincea limită se referă la faptul că am integrat informaţii din tradiţii şi paradigme diferite de cercetare (de exemplu, psihologie cognitivă/clinică/interculturală; ecologie; biologie/genetică etc.). Într-adevăr, aşa cum am spus, fenomenele complexe sunt abordabile multi-, inter- şi transdisciplinar. Monografia a pornit ca un demers disciplinar de psihologie cognitivă (psihometrice/ clinică) şi experimentală (interculturală), a evoluat în unul multidisciplinar (de exemplu, prin analizele biologice/genetice şi ecologice), care s-a transformat apoi în unul interdisciplinar (prin integrarea cunoştinţelor din domenii diferite într-un profil psihologic) şi chiar transdisciplinar (prin modelul propus în figura

5.1). Aşadar, este posibil să apară unele neclarităţi şi incongruenţe în înţelegerea de către cititor a unor constructe şi/sau metodologii. Am încercat să reduc astfel de neclarităţi şi tensiuni paradigmatice prin: (1) utilizarea unor consultanţi din domenii diferite, (2) prezentarea explicită a rezultatelor şi metodologiei şi (3) formularea concluziilor într-un limbaj mai comun.

A şasea limită se referă la faptul că axa principală de comparaţie au reprezentat-o Statele Unite, ceea ce reduce din generalizarea rezultatelor. Dacă analizăm însă atent rezultatele, vom observa că cel mai frecvent am inclus în analiză şi alte ţări/culturi occidentale, iar alte analize se bazează pe comparaţii pe un număr mare de ţări/culturi ale lumii. Aşadar, profilul psihocultural – mai ales derivat din modelele lui Hofstede, Schwartz, Inglehart şi Welzel şi din analizele WVS (2010-2014) –, cel ecologic şi cel biologic/genetic reprezintă poziţionarea internaţională a României, nu doar o poziţionare în raport cu SUA. În ceea ce priveşte însă strict atributele psihologice, analiza este raportată mai ales la SUA şi/sau la alte ţări occidentale, lucru relevant ţinânt cont de faptul că (1) cele mai multe instrumente psihologice utilizate în ţară au fost elaborate în SUA/în spaţiul occidental (şi acestea erau aşadar standardul original de referinţă) şi (2) am ales liberi să aderăm la lumea occidentală (UE/NATO) – unde SUA are un rol major –, iar acum cred că miza noastră este integrarea cât mai completă în această lume.

A şaptea limită se referă la faptul că, fiind o monografie în care am analizat şi am integrat un volum uriaş de date, este posibil să apară erori. Pentru a reduce aceste erori, am verificat personal toate informaţiile şi analizele de două ori, iar apoi acestea au mai fost verificate din nou, independent de mine, de către doctoranzii proprii. Aşadar, nu mă aştept la erori majore. Dacă vor apărea totuşi erori majore, după bunele practici şi modele internaţionale, am să le corectez imediat pe site-ul lucrării, la adresa http://www.danieldavidubbwordpress.com. Dacă vor apărea doar erori minore, ce nu afectează însă concluziile de esenţă ale lucrării, acestea vor fi corectate prin erată sau direct în ediţiile viitoare ale

lucrării. Oricum, ţinând cont că am formulat concluziile majore în baza unor rezultate multiple, din surse diferite, este foarte puţin probabil ca eventualele erori să poată afecta concluziile majore ale monografiei.

Acestea fiind spuse, cred că precauţiile luate în partea de metodologie au redus la minimum consecinţele acestor limite, asigurându-ne în final un grad ridicat de validitate a concluziilor formulate. Într-adevăr, faptul că majoritatea atributelor psihologie au fost anticipate de analiza mediului cultural, iar atributele analizate se relaţionează bine logic şi conceptual în cazul românilor, conform teoriilor internaţionale din domeniu, întăreşte în mare măsură validitatea concluziilor formulate aici. Aşadar, afirm cu încrederea dată de metodologia adoptată că aceste concluzii, aşa cum le-am formulat în secţiunea de faţă, se înscriu ca rigoare epistemologică în categoria cunoştinţelor validate ştiinţific (majoritatea), cu nivelul validităţii variabil, aşa cum am indicat atunci când au fost formulate. Alte concluzii formulate pe parcursul lucrării, aşa cum am indicat la fiecare, se înscriu în categoria cunoştinţelor preliminare şi la nivelul ipotezelor probabile/posibile/al presupunerilor (puţine, mai ales cele cu referire la explicaţiile istorice).

Pornind de aici, un studiu complex, care să evalueze principalele aspecte culturale şi psihologice ale românilor, pe un eşantion reprezentativ la nivel naţional, cu o metodologie unitară şi în acelaşi design de cercetare, ar fi un demers viitor important, atât ştiinţific (de exemplu, descoperirea unor diferenţe şi comunalităţi cu alte ţări/culturi ale lumii sau între diverse populaţii din România), cât şi social (de exemplu, pentru autocunoaştere şi dezvoltare socială). Un astfel de demers a fost încercat de Rădulescu-Motru şi Nestor în 1948, cu metodologia disponibilă atunci. Un asemenea studiu în prezent este important, mai ales în condiţiile în care se vor adapta noi instrumente psihologice majore. Componenta psihoculturală este, în principiu, analizabilă la acest nivel (de exemplu, prin *World Values Survey*), dar, aşa cum am spus, la cea psihologică suntem constrânşi de

faptul că majoritatea instrumentelor psihologice adaptate în România provin din SUA sau din culturile occidentale; altfel spus, profilul psihologic poate să fie stabilit mai ales prin raportare la acestea. Dar şi în acest caz există deja o serie de instrumente importante (de exemplu, NEO PI-R) care au fost adaptate în majoritatea ţărilor/culturilor lumii (vezi Terracciano *et al.*, 2005) şi care ar putea fi incluse într-o astfel de analiză. Acestea fiind spuse, lucrarea de faţă poate fi văzută ca o prefigurare a unui astfel de studiu complex, prefigurare care, cu limitele asumate, este probabil cea mai bună aproximare şi apropiere de profilul psihocultural real al românilor existentă în prezent.

Implicaţii. Implicaţiile lucrării sunt multiple. Să le analizăm pe cele mai importante şi mai relevante.

La nivel teoretic, am propus în premieră o modalitate nouă de conceptualizare a problemelor de psihologie interculturală, de inspiraţie cognitivă. Cred că distincţia dintre profilul psihologic de adâncime şi cel de suprafaţă şi cea dintre „cum suntem" şi „cum credem că suntem" au valenţe euristice care merită explorate în aceste domenii (sau în altele din psihologie). În plus, reconceptualizarea, deocamdată exploratorie, ce reliefează rolul cauzal al factorului cognitiv în cadrul profilurilor de adâncime/de suprafaţă şi rolul mediului cultural ca filtru între profilul de adâncime şi cel de suprafaţă (vezi figura 5.1), poate avea un rol teoretico-aplicativ major, reliefând clar cum să schimbăm mediul cultural pentru a activa profilul psihologic de adâncime. De asemenea, integrarea aspectelor biologice/genetice, ecologice şi culturale (vezi figura 2.4) cu acest model cognitiv (vezi figura 5.1) ar reprezenta, cred, o noutate la nivelul psihologiei internaţionale, care sper să susţină în viitor noi programe de cercetare pentru confirmarea sau invalidarea acestei integrări (fără ca aceasta să afecteze concluziile punctuale ale lucrării de faţă).

La nivel metodologic, integrarea metodelor empirice cu cele fenomenologico-hermeneutice (iar aici integrând mai multe metode de culegere şi analiză a datelor) a generat concluzii cu un

potenţial impact pragmatic mare asupra cunoaşterii unui fenomen (psihologia românilor): (1) „cum am putea fi", (2) „cum suntem", (3) „cum credem că suntem" şi (4) „cum vrem să fim". Nu în ultimul rând, am propus o metodologie articulată de studiu al psihologiei unui grup şi am reunit un număr mare de informaţii despre români care pot sta la baza altor analize şi demersuri de cercetare în domeniu sau în domenii apropiate. Într-adevăr, integrarea demersului empiric cu cel fenomenologico-hermeneutic, în aceeaşi abordare comparativă, este un lucru rar din cauza complexităţii sale (dar vezi Terracciano *et al.*, 2005, pentru un demers similar la o scară mai redusă). Aşa cum am mai spus, cu referire la psihologia românilor, după cunoştinţele mele, un astfel de demers este nemaiîntâlnit la această complexitate.

La nivel practic, lucrarea are nu doar o funcţie de autocunoaştere – funcţie importantă prin ea însăşi, prin confortul psihologic pe care îl conferă, satisfăcând nevoia noastră înnăscută de predictabilitate/sens şi semnificaţie –, ci, pornind de la aceasta, poate susţine politici publice care să ne îndrepte mai rapid şi mai confortabil spre dezvoltare socială şi spre modelul psihocultural ideal pe care îl vizăm (putând astfel chiar „arde" etape pentru a ne sincroniza internaţional). Aşa cum am mai arătat, orice proiect de ţară sau politici publice majore cu şanse de succes trebuie să se bazeze pe aceste premise psihologice ale românilor. Aşadar, trebuie să creăm proiecte/politici care să se bazeze pe starea psihologică actuală a românilor, într-o legătură cauzală bidirecţională. Într-adevăr, este greu de conceput un proiect de ţară sau o politică publică majoră care să aibă succes, dar care să nu fie bazate pe înţelegerea profilului psihologic al oamenilor acelei ţări. Dacă un astfel de proiect nu se pliază pe psihologia românilor, va fi respins de aceştia. Spre exemplu, neîncrederea, caracterul sceptic, cinic, suspicios etc. necesită pregătirea prealabilă, prin dezbateri publice şi formulări explicite şi transparente, a unor astfel de politici. Ţinând cont de tendinţa românilor de a nu respecta normele sociale (aşa cum am arătat în ciuda unui conformism ridicat, dar depăşit probabil prin efectul

contraintenţional), orice reglementări noi trebuie formulate clar, cu sancţiuni acceptate şi anticipate de cei cărora li se adresează (pentru a nu genera efectul contraintenţional), şi apoi implementate ferm. În acelaşi timp, astfel de demersuri nu trebuie doar să se plieze pe o psihologie existentă a românilor, ci şi să o dezvolte la nivelul permis de potenţialul acesteia (de exemplu, printr-o reformă înţeleaptă a curriculumului). Un astfel de echilibru este însă greu de atins fără a înţelege clar psihologia românilor.

În fine, aşa cum am spus în introducere, monografia a fost şi o căutare personală, pentru a înţelege discrepanţele dintre modul în care sunt percepute acţiunile proprii în mediul academic românesc (unde trebuie dusă o luptă la baionetă pentru fiecare element al normalităţii, cu fisurarea unor relaţii bilaterale) şi mediul academic american (unde fiecare inovaţie face parte din normalitate şi îţi întăreşte poziţia academică şi cooperarea pentru beneficiul comun). Cred, simplu şi direct spus, că concluziile formulate în secţiunea de analiză a încrederii prin teoria jocurilor (subcapitolul 3.4.2.4), dublată de înţelegerea exagerărilor pozitivului (prin emoţionalitate) şi a negativului (prin scepticism/ cinism), în contextul defensivităţii, constituie un răspuns mulţumitor, explicându-mi sentimentul de independent/autonom rătăcit într-o cultură colectivistă (vezi David, 2015a).

Aşadar, de aici rezultă imediat rolul practic major, mai general, al contextului psihocultural în înţelegerea unor comportamente individuale şi în comunicarea interculturală, aspecte tot mai prezente într-o lume globalizantă. Neînţelegerea acestor lucruri poate duce la nedreptăţiri individuale, la conflicte şi blocaje în comunicare şi la dificultăţi de adaptare psihoculturală; de aceea, implementarea aspectelor de psihologie interculturală în consilierea psihologică şi pregătirea oamenilor pentru comunicarea şi adaptarea la alt context psihocultural sunt fundamentale într-o lume globalizată. Spre exemplu, un american tipic poate fi uneori perceput negativ în contextul psihocultural românesc: ca rebel (refuză concentrarea puterii), egoist (prin

refuzul de a se subordona reţelei colectiviste şi asumarea individualizătii/autonomiei), arogant/agresiv (prin profilul masculin), demonstrativ-riscant (prin confruntarea incertitudinii), oportunist (prin orientarea pe termen scurt) şi narcisist (prin căutarea gratificaţiilor). Dacă analizăm leadership-ul, stilul american de utilizare a recompensei şi pedepsei selective poate fi considerat „dictatorial" în context psihocultural românesc. Mulţi diasporişti români, formaţi în spaţiul vestic, mai ales în cel american, s-ar putea să se confrunte cu astfel de atitudini odată întorşi în ţară. Este drept că uneori distorsiunile pot fi şi pozitive, americanii fiind văzuţi – mai ales de românii care tind spre emancipare – ca fiind liberi, autonomi, determinaţi, pragmatici şi „de viaţă". În schimb, un român tipic poate fi perceput negativ în contextul psihocultural american: pasiv-agresiv (supus faţă de concentrarea puterii, dar încălcând regulile), neautonom şi neemancipativ (prin asumarea colectivismului), neasertiv (prin asumarea feminităţii psihosociale), defensiv (prin evitarea incertitudinii), nepragmatic (prin orientarea pe termen lung) şi complexat (prin evitarea gratificărilor personale). În ceea ce priveşte leadership-ul, stilul românesc de utilizare a recompensei şi pedepsei adesea nediferenţiate poate fi considerat „incorect şi neperformant/necompetitiv" în context american. Mulţi români care vor emigra în spaţiul vestic, mai ales în cel american, s-ar putea să se confrunte cu astfel de atitudini odată ajunşi în alt context psihocultural. Este drept că uneori distorsiunile pot fi şi pozitive, românii fiind văzuţi – mai ales de americanii nesatisfăcuţi de contextul lor psihocultural – ca fiind organizaţi ierarhic/ascultători, relaţionaţi/imersaţi social, modeşti, precauţi, înţelepţi şi serioşi.

Discuţii generale. Sub aspectul concluziilor şi implicaţiilor academice formulate mai sus, demersul a fost pur academic. Altfel spus, prin elaborarea acestei lucrări m-au interesat mai multe lucruri: (1) să realizez o primă sinteză modernă a atributelor psihologice ale românilor, cu implicaţii pentru cercetări viitoare şi

aplicaţii (de exemplu, cum să ne dezvoltăm ca societate), (2) să ofer o lucrare care să fie o oportunitate de autocunoaştere a românilor şi (3) să ofer o carte ştiinţifică care să contribuie la cultura română. Aşa cum am spus în introducere, această lucrare nu este doar una de psihologie ştiinţifică, ci sper să pătrundă în cultura românească, aducând o componentă complementară, de tip cultură bazată pe cunoaştere (*knowledge-based*/*evidence-based culture*). Prin asimilarea unui filon empiric de tip fundamentat pe cunoaştere/ dovezi (*knowledge-based*/*evidence-based*), cultura românească poate deveni mai complexă şi mai puternică.

Pornind de la concluziile lucrării, putem avea dezbateri cu implicaţii culturale, axiologice şi ideologice faţă de modelul de ţară şi de cultură pe care îl vrem (modelul psihocultural ideal).

Cum ar trebui să arate acest model cultural ideal? Simplu spus, eu vreau un model care să creeze cetăţeni inteligenţi, creativi, adaptabili social, cu un bagaj de cunoştinţe declarative şi procedurale vast, cu o personalitate care să susţină comportamente prosociale (de exemplu, încredere/altruism/ toleranţă/cooperare/optimism/empatie etc.). Aş vrea să văd nişte cetăţeni autonomi/independenţi, capabili de o cooperare performantă şi o solidaritate socială formidabilă, specifice societăţilor individualiste, creatoare de instituţii sociale moderne care le valorizează potenţialul, dincolo de colectivismul născut din siguranţa în comun a unor cetăţeni mai puţin autonomi. Toate acestea vor putea susţine apoi o sănătate psihică şi fizică bună, cu impact pozitiv asupra creşterii speranţei de viaţă şi a fericirii.

Dezvoltarea acestei componente psihologice poate fi parte a unui proiect de ţară, prin care România să nu fie doar un stat care a aderat la spaţiul european, ci unul perfect integrat în acest spaţiu, care poate astfel beneficia de resurse disponibile în acest mediu; altfel, dacă nu reuşim să generăm şi să accesăm resurse în acest spaţiu, mai mult decât dăm, integrarea nu se va exprima în evoluţia ţării. Predicţia mea este că, adoptând o politică educaţională, socioculturală şi economică înţeleaptă – însă chiar şi în ciuda acestora, ca urmare a presiunii exercitate de UE şi de

tinerii români din ţară şi din diasporă –, România va realiza această integrare. Ce se va mai păstra din profilul psihocultural actual? Eu cred că puţin, deoarece, ca esenţă, românii sunt integraţi în cultura europeană, doar că au fost blocaţi în drumul lor de obstacolele istoriei, ultimul fiind perioada comunistă.

Într-adevăr, cu anumite politici publice bine gândite, potenţialul psihologic pozitiv poate fi transformat în realitate.

Care sunt aceste politici publice implementabile imediat? Sintetizez succint câteva dintre cele posibile.

(1) Programe de educaţie timpurie:
- acestea trebuie combinate cu programe de parenting, deoarece părinţii sunt cei care au un rol fundamental în educaţia timpurie a copilului;
- pot avea rolul de a contribui la dezvoltarea cognitivă, emoţională şi valorică a copiilor.

(2) Programe de educaţie a adulţilor prin învăţare pe parcursul vieţii: aşa cum am arătat, învăţarea pe parcursul vieţii e deficitară în România, având un impact negativ asupra inteligenţei cristalizate. Aceste programe trebuie însă concepute de oameni ce au un profil profesional congruent cu ţinta programelor şi implementate tot de asemenea oameni, altfel rămân nişte forme – impuse de instituţiile europene – fără fond, gândite doar pentru a consuma banii alocaţi lor.

(3) Programe culturale naţionale: acestea trebuie să aducă un aer nou, o schimbare de paradigmă, pe linia modelului psihocultural ideal, care să includă în componenta politropică a culturii române şi componenta cunoaşterii validate ştiinţific (*evidence-based knowledge*), adică o cultură bazată pe cunoaştere, absolut obligatorie într-o lume globalizată, condusă de cunoaştere (*knowledge-based society*).

(4) Mai punctual, rezultatele noastre arată, sub aspectul religiozităţii, nevoia de „catehizare”, rolul Bisericii devenind astfel fundamental. Sigur, nu este vorba despre promovarea religiei în cazul persoanelor neangajate religios, ci despre promovarea corectă a religiei în cazul celor ce se doresc sau se

pretind religioşi, dar în fapt sunt mai mult superstiţioşi (de exemplu, nu au o problemă să combine practicile religioase cu cele incompatibile lor).

În general, sunt necesare schimbări culturale majore, printr-o schimbare de paradigmă care să aducă instituţii sociale moderne, puternice şi funcţionale, astfel încât să ducă la evitarea irosirii potenţialului pe care îl avem. Probabil că începutul cel mai simplu este schimbarea curriculumului şcolar, pentru a se plia pe stilurile de învăţare ale românilor şi pentru a favoriza exprimarea potenţialului intelectual şi creativ în niveluri performante ale inteligenţei fluide/cristalizate şi în inovaţii. Apoi, programele de educaţie timpurie şi cele de parenting, pe de o parte, şi cele de formare continuă a adulţilor şi de formare pe parcursul vieţii, pe de altă parte, trebuie să vizeze aceleaşi lucruri la populaţia neşcolară. Sigur, cineva ar putea observa că astfel de programe există. Da, există, deoarece am fost forţaţi de integrarea noastră europeană să le facem, dar ele trebuie gândite nu ca forme fără fond, ci ca forme cu fond, create de oameni care să potrivească intelectual ţintele pe care dorim să le atingem prin astfel de programe şi care pot umple formele cu fond. Este foarte important ca în cadrul acestor programe să punem accent pe dezvoltarea inteligenţei emoţionale (de exemplu, identificarea emoţiilor proprii/altora – ca inteligenţă emoţională experienţială – şi înţelegerea emoţiilor proprii/altora şi gestionarea emoţiilor proprii/altora – ca forme ale inteligenţei emoţionale strategice), care este mult mai scăzută la români decât la americani, atât în profilul de adâncime, cât şi în cel de suprafaţă. În fine, trebuie implementate prin instituţii sociale moderne valori/norme/axiome culturale noi (de exemplu, autodisciplină, autonomie, autodeterminare, universalism, benevolenţă etc.) pentru a ne asigura că profilul de adâncime al caracterului/temperamentului românilor, care în sine nu este bun sau rău, generează, la nivel de suprafaţă, aspecte pozitive, nu negative, concomitent cu reducerea unora vechi (de exemplu, neîncredere, scepticism, cinism etc.).

Cine poate iniţia o astfel de schimbare de paradigmă culturală? Dâncu (2015) observă că mediul politic nu poate iniţia această modernizare, fiind unul tribal şi fragmentat, în care „emoţia învinge şi umileşte raţiunea în fiecare zi” (p. 284), Parlamentul României fiind, practic, o Românie în miniatură care nu se poate schimba singură! Astfel de schimbări trebuie făcute cu consultarea celor care trăiesc astfel de paradigme moderne în străinătate; altfel, adesea mulţi oameni din ţară, chiar şi atunci când au intenţii bune, sunt, inevitabil, prizonierii practicilor vechi şi nu pot genera uşor o schimbare de paradigmă. Ei pot, dacă au bună-credinţă, cel mult să îmbunătăţească paradigma veche. În acelaşi timp, nici cei pregătiţi în străinătate nu pot face lucruri înţelepte fără colaborarea celor de bună-credinţă din ţară, deoarece, simplu spus, nu cunosc bine sistemul existent. Aşadar, dacă aceia cu bună-credinţă din ţară îşi dau mâna cu cei pregătiţi în străinătate (obişnuiţi ca mentalitate cu un spaţiu occidental – şi avem o diasporă românească puternică, trebuind însă adusă mai aproape de interesele naţionale), efectele pot fi ample, în beneficiul României. Era o vreme – mai ales după 1918, până la instaurarea regimului comunist – când România, din nevoia de a se sincroniza internaţional, îşi selecta vârfurile administraţiei centrale dintre profesionişti care au studiat în străinătate (Austria, Franţa, Germania, SUA etc.). De asemenea, aşa cum am spus, în momente de cotitură în istoria românilor au apărut Şcoala Ardeleană, Generaţia Paşoptistă, Junimea Română etc., organizaţii formate tocmai din români cu acest profil psihocultural ce puteau sincroniza ţara cu lumea modernă. Cred că suntem iarăşi într-o astfel de situaţie, fiind nevoie de o modernizare a României pentru a se sincroniza mai bine cu lumea modernă! În aceeaşi logică, Frangopol (2002), cu referire la mediul academic, a făcut analogie între Junimea Română şi rolul Asociaţiei Ad Astra a cercetătorilor români din ţară şi din străinătate în modernizarea mediului academic românesc.

Prin cele spuse mai sus am introdus, clar definită, şi opţiunea proprie pentru un model psihocultural ideal, pe care îl văd de

inspiraţie occidentală, fără ca aceasta să însemne că, pe acelaşi fond al psihologiei românilor (vezi concluziile şi implicaţiile academice), nu pot fi gândite şi alte modele psihoculturale ideale, complementare, alternative sau chiar opuse modelului pe care eu îl susţin. Dar de aici trebuie să înceapă dezbaterile raţionale.

În final, remarc din nou că, deşi uneori datele au fost incomplete, forţa euristică a teoriilor angajate şi coroborarea datelor din surse multiple au depăşit acest obstacol, în final rezultând un profil psihologic coerent logic şi cu validitate externă. Aşa cum am spus în introducere, cred că o astfel de lucrare/analiză ar merita publicată periodic. Dacă socotim o generaţie o dată la 20 de ani, probabil că ar merita publicată o astfel de lucrare la fiecare 20 de ani, pentru a înţelege cum se schimbă profilul psihologic al poporului român în funcţie de evoluţia generaţională. Dacă vrem să surprindem mai bine schimbările în profilul de suprafaţă, probabil că analiza ar merita făcută la fiecare zece ani. Am în plan un astfel de proiect, cel puţin în următorii 30-40 de ani de viaţă academică activă, iar apoi am speranţa că alţii vor continua acest proiect.

Postfaţă

Un cvasiexperiment

Înainte de apariţia lucrării am publicat fragmente din aceasta în *Sinteza*, *Tomisul Cultural* şi *Revista de Politică a Ştiinţei şi Scientometrie* şi am avut o serie de conferinţe în ţară (Bucureşti, Cluj-Napoca, Iaşi, Timişoara etc.), comentate în mass-media. De asemenea, *Revista de Politică a Ştiinţei şi Scientometrie* a organizat un număr tematic special dedicat acestei lucrări (David, 2015d), în care o serie de profesionişti din domeniul psihologiei (Constantin, 2015; Dobrean, 2015; Iliescu, 2015; Sava, 2015) s-au raportat la lucrare, oferindu-le astfel nepsihologilor o grilă de lectură pentru momentul când va apărea monografia. În acest fel evităm situaţiile de impostură academică în care nespecialiştii în psihologie se pronunţă adesea prea vocal şi ferm asupra unor lucrări de psihologie sau cu încărcătură psihologică majoră. Am pornit astfel din practica internaţională a mediilor de încredere, şi anume, dacă anumite cunoştinţe de mare interes general au trecut printr-un proces de recenzie profesională (de exemplu, prin prezentare la conferinţe, în grupuri de experţi etc.), acestea pot fi discutate în spaţiul public înainte de publicarea lor în variantă completă în reviste/cărţi de specialitate. Într-un mediu de încredere, cine doreşte mai multe informaţii înainte de apariţia publicaţiilor complete le cere de la autor. Aceste avanpremiere s-au constituit într-o oportunitate extraordinară de a derula informal un cvasiexperiment pentru a testa exploratoriu concluziile lucrării cu referire la psihologia românilor şi pentru a-mi aproxima mai bine formulările unor concluzii în cadrul monografiei, lucru important ţinând cont de sensibilitatea temei.

După cum am mai arătat în lucrare, vocea culturală a psihologiei s-a auzit mai rar după desfiinţarea acesteia de către regimul comunist şi chiar după reinstituirea ei din cauza nevoii de maturizare a domeniului, astfel că pentru a introduce un mesaj atât de sensibil şi de nou în spaţiul cultural românesc era nevoie de o acţiune în etape (de exemplu, conferinţe – lucrări sintetice scurte – monografia). Aşa cum am arătat în introducere (vezi şi Jela *et al.*, 2004), începând din 1977, iar apoi definitiv

în 1982, psihologia a fost desfiinţată în România de regimul comunist, fiind acuzată de: (1) impostură – promovând idei şi metodologii mistice şi învechite, care nu erau în concordanţă cu noua ideologie comunistă, (2) caracter subversiv/periculos – devoalând mecanismele minţii umane, erau supuse riscului strategiile comuniste de manipulare în formarea omului nou şi (3) inutilitate – activiştii de partid erau consideraţi cei mai buni psihologi. Aşadar, această strategie a fost absolut necesară mai ales ţinând cont de contextul cultural al psihologiei, de anvergura lucrării şi de sensibilitatea temei (vezi interviul din anexa 5 pentru a înţelege mai bine aceste aspecte).

Aşa cum am mai spus, am fost surprins să fiu felicitat că am avut „curajul" să scriu această monografie, ca şi cum subiectul ar fi fost ceva interzis şi păzit de un grup de oameni „obscuri" şi „retrograzi", care vor să pună lacăt cunoaşterii! Pentru mine în acest caz nu este vorba despre curaj, deşi aceasta este una dintre valorile personale. Este, în primul rând, dragoste faţă de acest popor, care, printr-un astfel de demers ponderat şi constructiv de tip *Sapere aude*, poate beneficia în procesul său de emancipare. Astfel doresc să mă delimitez clar de abordările care exagerează ideologic sau din necunoaştere aspectele pozitive şi/sau pe cele negative legate de identitatea românilor. Aceste abordări exagerate nu sunt acceptate în epoca modernă, făcându-ne foarte mult rău şi izolându-ne într-o lume tot mai globalizată. Mai exact, am vrut ca elementul de psihologie din identitatea românilor să fie abordat altfel, modern şi ponderat, încât aspectele pozitive să fie scoase în faţă aşa cum sunt, iar cele negative să fie prezentate constructiv, nu defăimător, în scopul de a le corecta. Numai un astfel de patriotism modern – prin care îţi promovezi drepturile/interesele în condiţiile respectării drepturilor/intereselor altora – are şanse şi credibilitate într-o lume globalizată, putând duce astfel la emanciparea majoră a românilor; or, o lume globalizată promovează tocmai un astfel de patriotism modern, de care are nevoie pentru a crea o unitate în diversitatea naţională. Neînţelegerea acestui lucru ne izolează şi ne face necredibili în discursurile internaţionale cu referire la identitatea naţională. Într-adevăr, am arătat deja că lucrările clasice asupra psihologiei românilor au apărut la momente de cotitură pentru istoria noastră (de exemplu, pregătirea, formarea şi consolidarea statului naţional român). Cred însă că psihologia românească are acum forţa şi maturitatea ştiinţifică necesare pentru a aborda această temă, într-o logică dominant etică (dar cu elemente emice), după modele internaţionale, direct, constructiv şi fără complexe. Şi mai

cred că miza integrării noastre în Uniunea Europeană, cu bătaie lungă din punct de vedere istoric, este pentru români un astfel de moment de cotitură în prezent, care cere o asemenea monografie (păstrând proporţiile, aşa cum au intervenit decisiv la vremea lor pentru modernizarea ţării Şcoala Ardeleană, Generaţia Paşoptistă, Junimea Română etc.). În al doilea rând, este interes profesional: dacă ceva corespunde tematic cu domeniul meu academic şi se înscrie în preocupările şi metodologiile moderne de cercetare din domeniu la nivel internaţional (de exemplu, publicaţii în prestigioasa revistă *Science*), este pur şi simplu vorba despre interes şi datorie academică, despre normalitate, nu despre curaj! Iar oamenii nu sunt „obscuri”/„retrograzi”, ci pot fi cel mult surprinşi de apariţia unui demers etic, nu emic, cum erau obişnuiţi, pe o temă sensibilă, sau de vocea culturală, dincolo de domeniul propriu, a psihologiei româneşti moderne, mai ales într-o cultură evitativă, ca a noastră, unde schimbarea/inovaţia iniţial sperie!

Aşa cum am menţionat în monografie, predicţiile pe care le-am făcut au fost gândite astfel. În cazul în care concluziile lucrării ar fi similare cu ceea ce oamenii cred deja despre psihologia românilor, atunci mulţi dintre aceştia ar spune: „Ei, şi? Mare lucru, ştiam deja asta; după atâta cercetare/ştiinţă ni se spun lucruri pe care le ştiam…”; alţii nu ar fi interesaţi, iar unii ar putea fi încântaţi de potrivire. Cunoscând deja profilul psihocultural al românilor, mă aştept ca majoritatea să facă parte din prima categorie. În cazul în care concluziile lucrării sunt diferite de ceea ce cred deja oamenii, unii se revoltă – neînţelegând că ele nu sunt simple păreri personale, ci concluzii bazate pe date, multe dintre acestea derivate şi sintetizate din studii deja publicate şi care au trecut, astfel, printr-un proces de recenzie ştiinţifică –, iar alţii încearcă să înţeleagă onest lucrurile, fiind dispuşi să-şi schimbe în mod raţional impresiile pe care le aveau/în care credeau. Din nou, cunoscând psihologia românilor, spun că persoanele din a doua categorie vor fi mai puţine.

Sub aspect metodologic, am analizat (în luna mai 2015) comentariile la unele segmente din monografie publicate în mass-media şi pe diverse bloguri, precum şi feedbackul profesioniştilor. Comentariile analizate sub aspectul conţinutului le-am grupat apoi orientativ în pozitive şi negative, iar în final le-am comparat cu (1) alte comentarii asupra unei teme nelegate de psihologia românilor, aleasă arbitrar (din mass-media din ţară), şi (2) comentarii asupra unei teme de psihologie din străinătate.

Sub aspectul rezultatelor cvasiexperimentului, confirmând literatura de specialitate (vezi Suler, 2005), în general raportul comentarii pozitive

vs. comentarii negative la adresa lucrării din partea publicului larg este diferit în funcţie de contextul unde se exprimă acestea. Dacă se exprimă în contexte moderate sau unde este nevoie să-ţi asumi identitatea, comentariile pozitive sunt mult mai numeroase. Dacă se exprimă în contexte nemoderate sau unde identitatea nu trebuie asumată, comentariile critice sunt numeroase (multe încadrându-se în categoria *haters*, adică critică de dragul criticii). Indiferent de context, majoritatea acestor comentarii pozitive sau negative sunt de tip *ad verecundiam* şi *ad hominem* (fie elogioase, fie critice, toate nejustificate). Luând pentru comparaţie o altă temă, nelegată de psihologia românilor, am observat acelaşi tipar de reacţii în mass-media. În schimb, comentariile asupra temei de psihologie din străinătate sunt mult mai bine definite de comentariile pozitive/constructive (fără să lipsească şi cele negative). Într-adevăr, în general se pare că comentariile la articolele din mass-media românească sunt mai negative decât cele din SUA (reflectând probabil neîncrederea, scepticismul, cinismul şi tendinţa de a exagera aspecte pe care le-am identificat în această monografie ca unele dintre atributele românilor) poate şi pentru că în SUA şi spaţiul vestic s-au luat mai din timp măsuri pentru reducerea comportamentelor antisociale prin comentarii anonime (vezi Wallstene şi Tarsi, 2004).

În general, sinteza atitudinală critică a unei părţi din publicul larg poate fi exprimată de formulările a două glume bine-cunoscute: (1) „Aşa ceva nu există" (de exemplu, când un individ vede pentru prima dată un dromader) şi (2) „Eu acum am aflat" (de exemplu, când reacţia comportamentală a unui individ a fost determinată de un eveniment cunoscut cultural, dar întâmplat cu sute de ani în urmă), ambele de înţeles ţinând cont de rolul slab al culturii bazate pe cunoaştere în contextul cultural românesc.

Tot sub aspectul rezultatelor cvasiexperimentului, reacţiile profesioniştilor au fost diferite. Cei din domeniul psihologiei nu au reacţionat până acum decât cu încurajări şi felicitări, demersul fiind standard în domeniul nostru, doar tema fiind inedită; în plus, mulţi dintre aceştia, specialişti de top din ţară în psihodiagnostic, metodologia cercetării, psihologie socială/culturală/interculturală, au luat parte la acest demers în calitate de consultanţi. Cei din alte discipline au reacţionat iniţial atent, punându-şi întrebări asupra metodologiei, cu care erau mai puţin familiarizaţi (de exemplu, putem calcula o medie statistică a unui atribut psihologic într-un grup atât de larg; sunt aceste comparaţii între culturi/ţări, prin prisma unor factori psihoculturali, acceptate şi

subsumate unui domeniu ştiinţific? etc.). Astfel, unii dintre aceştia au descoperit că psihologia nu este o ştiinţă „povestitoare", în care o idee se impune prin notorietatea celui ce o are, ci e o ştiinţă experimentală riguroasă; mulţi dintre aceştia s-au declarat încântaţi să descopere astfel domeniul psihologiei sociale/culturale/interculturale, cu care nu erau familiarizaţi. Oricum, cele mai multe îndoieli ale acestora s-au clarificat atunci când: (1) au citit articolul de referinţă publicat de Terracciano şi colaboratorii săi (2005) în revista *Science*, înţelegând astfel cadrul metodologic, (2) şi-au dat seama că majoritatea datelor analizate şi incluse în această lucrare (prin *secondary data analyses*) au trecut deja testul ştiinţific, fiind publicate în reviste/la edituri de prestigiu la nivel internaţional, înţelegând astfel cadrul academic, şi (3) au realizat că concluziile formulate nu sunt păreri sau opţiuni personale, ci cunoştinţe de tip *evidence-based*. Unele reacţii critice profesionale mai atente au venit din partea unor colegi care lucrează în domenii apropiate (de exemplu, sociologie/antropologie), dar diferite de psihologie. Le-am răspuns pe blogul personal şi în cadrul conferinţelor, considerând că multe dintre aceste critici derivă, cum spunea Thomas Kuhn (1996), din utilizarea unor practici şi concepte paradigmatice diferite (vezi şi anexa 5), fiecare fiind prea focalizat pe paradigma proprie pentru a ne da în mod onest timp să înţelegem alte paradigme ştiinţifice la fel de sau chiar mai reprezentative; aşa cum am spus, profesioniştii în domeniu s-au exprimat în numărul special al *Revistei de Politica Ştiinţei şi Scientometrie* (Constantin, 2015; Dobrean, 2015; Iliescu, 2015; Sava, 2015).

Rămânând în sfera rezultatelor cvasiexperimentului, un alt tip de comentariu, venind din cadrul unui segment important al societăţii, definit prin activism social, este de natură etică sau ideologică: (1) nu este riscant un astfel de demers, permiţând manipularea oamenilor de către guvernanţi? (2) de ce să alegem într-un model cultural ideal un profil psihocultural de un anumit tip (de exemplu, autonom/independent), şi nu de un alt tip (de exemplu, colectivist)? etc. Cred că astfel de problematizări sunt corecte şi importante, dar acestea pot avea impact pentru clarificarea valorică doar dacă sunt incluse într-un demers argumentativ raţional. Altfel devin lupte de putere, după modelul descris de Paul Feyerabend (2010) în formula „vocea celui care strigă cel mai tare". Aşadar, până spre sfârşitul secţiunii „Concluzii, limite, implicaţii şi discuţii generale", monografia este un demers pur academic. În această secţiune, spre sfârşit (la discuţii generale), am introdus, clar definită, şi opţiunea proprie legată de modelul psihocultural ideal, pe care îl văd de inspiraţie occidentală,

fără ca asta să însemne că, pe acelaşi fond al psihologiei românilor, nu pot fi gândite şi alte modele psihoculturale ideale (sau componente diferite în acelaşi model). Dar pentru asta, după apariţia monografiei, trebuie să înceapă dezbaterile raţionale asupra implicaţiilor concluziilor acesteia!

Eu cred că speranţa civilizaţiei umane este organizarea ei ca societate bazată pe cunoaştere/dovezi (*knowledge-based society/evidence-based society*). Sigur, spunând asta, trebuie să fim atenţi la utilizarea etică a cunoaşterii (de exemplu, utilizarea ingineriei genetice pentru a modifica specia umană sau produsele agricole/animale). Dar, punând în balanţă costurile şi beneficiile cunoaşterii *vs.* ignoranţei, cred într-un demers de tipul *Sapere aude*, într-un context etic clar definit şi asumat.

Aşadar, sub aspectul concluziilor, rezultatele obţinute din reacţiile publicului larg (mai puţin ale specialiştilor) la avanpremierele prezentate sunt congruente cu aspectele psihologice ale românilor identificate în lucrare, ceea ce contribuie şi mai mult la întărirea concluziilor formulate aici. Sper însă ca funcţia de autocunoaştere a acestei lucrări să ducă la maximizarea şi dezvoltarea aspectelor noastre psihologice pozitive, la reducerea celor negative, cu impact asupra construirii unei ţări/culturi prospere, bine integrată şi activă în lumea modernă.

Anexe

Anexa 1
Sinteze pentru diseminare publică

1. Abordarea interacţionist-sistemică a psihologiei românilor

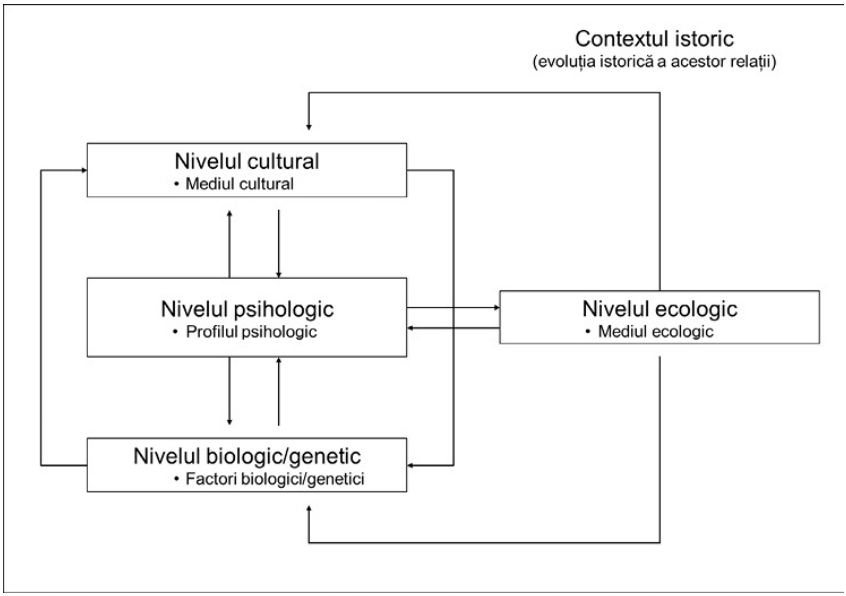

2. Cum suntem ca români

Aspecte dominant pozitive	Aspecte dominant negative
COGNITIVE • Inteligenţă relativ comparabilă cu ţările/culturile democratice moderne	• Inteligenţă relativ comparabilă cu ţările/culturile democratice moderne • Potenţial creativ, în comparaţie cu ţările/culturile democratice moderne

- Creativitate potenţială comparabilă cu ţările/culturile democratice moderne
- Rezultate scăzute la testările internaţionale, în comparaţie cu ţările/culturile democratice moderne (de exemplu, testele PISA)
- Abilităţi de rafinare a abilităţilor mai puţin dezvoltate (decât la americani)
- Exagerarea evaluărilor, atât a aspectelor negative, cât şi a celor pozitive, ceea ce poate duce la un sprijin psihologic mixt

COMPORTAMENTALE (în raport cu americanii)

- Comportamente de căutare a plăcerii/Atitudinea nonconformistă
- Tendinţa de a face lucrurile pe care consideră că le merită; pentru a demonstra ceva)
- Angajamentul crescut în şcoală al copiilor
- Motivaţia puternică pentru muncă (implicare în muncă chiar în dauna vieţii sociale); motivaţia este extrinsecă, munca apărând ca un element de afirmare socială şi marcată de frica de insucces

EMOŢIONALE

- Stres crescut în viaţă şi în muncă (în raport cu ţările democratice)
- Sănătate psihologică aparent mai bună (decât la americani); dar tendinţa de a ignora problemele de sănătate (decât la americani)
- Un nivel crescut de fericire al copiilor români

DE PERSONALITATE ŞI RELAŢIONALE (în raport cu americanii)

- Stil defensiv (gregarism); Emoţionalitate ridicată şi agresivitate/complexe de inferioritate şi de superioritate
- Autoritarism/Autoritarism de fond (în mod deosebit în mediul rural)
- Cinism; scepticism; ostilitate controlată; indiferenţă/nepăsare; atitudini antisociale
- Cuplu nefocalizat pe satisfacţie diadică (dar focalizat pe consens şi expresivitate diadică)

ALTE ASPECTE NEGATIVE

- Sfidare şi agresivitate (în comparaţie cu belgienii)
- Asigurarea/Accesul la informaţii (mai redus decât la americani)
- Forţa de muncă slab calificată (în comparaţie cu Slovacia, Ucraina)
- Dorinţa de a lupta pentru propria ţară, fără a susţine însă

războiul ca mijloc de rezolvare a conflictelor (în comparaţie cu 31 de ţări/culturi ale lumii)

SUMARIZARE Nivel intelectual la nivelul populaţiei/potenţial de dezvoltare, dificultăţi de învăţare, ambiţie, dorinţa de a învăţa, atenţie, concentrare, motivaţie, relaţia cu mediul, relaţia cu ceilalţi, atitudinea faţă de viaţă, adaptare, integrare socială, integrare profesională, fericire/satisfacţia vieţii, indicatori de fericire al copiilor

3. Cum am ajuns aşa

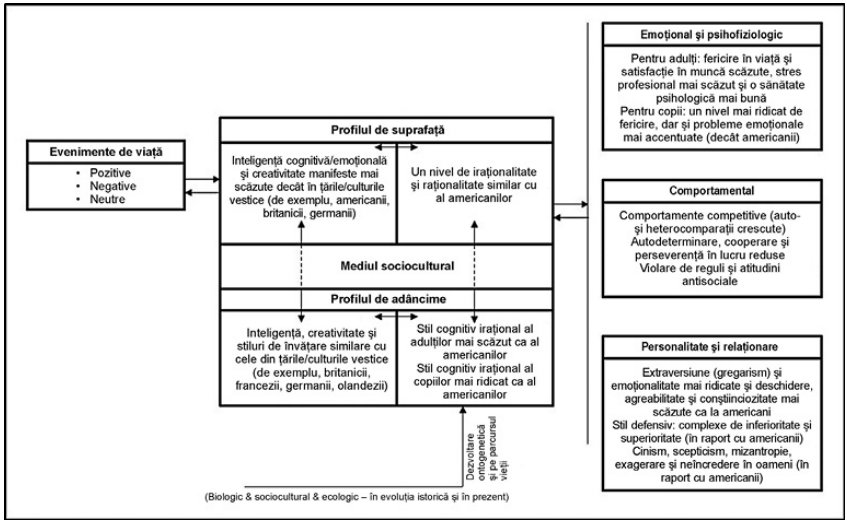
Evenimente de viață
Pozitive
Negative
Neutre
Profilul de suprafață
Inteligență cognitivă/emoțională și creativitate manifeste mai scăzute decât în țările/culturile vestice (de exemplu, americanii, britanicii, germanii)
Un nivel de iraționalitate și raționalitate similar cu al americanilor
Mediul sociocultural
Profilul de adâncime
Inteligență, creativitate și stiluri de învățare similare cu cele din țările/culturile vestice (de exemplu, britanicii, francezii, germanii, olandezii)
Stil cognitiv irațional al adulților mai scăzut ca al americanilor
Stil cognitiv irațional al copiilor mai ridicat ca al americanilor
Dezvoltare ontogenetică și pe parcursul vieții
(Biologic & sociocultural & ecologic – în evoluția istorică și în prezent)
Emoțional și psihofiziologic
Pentru adulți: fericire în viață și satisfacție în muncă scăzute, stres profesional mai scăzut și o sănătate psihologică mai bună
Pentru copii: un nivel mai ridicat de fericire, dar și probleme emoționale mai accentuate (decât americanii)
Comportamental
Comportamente competitive (auto- și heterocomparații crescute)
Autodeterminare, cooperare și perseverență în lucru reduse
Violare de reguli și atitudini antisociale
Personalitate și relaționare
Extraversiune (gregarism) și emoționalitate mai ridicate și deschidere, agreabilitate și conștiinciozitate mai scăzute ca la americani
Stil defensiv: complexe de inferioritate și superioritate (în raport cu americanii)
Cinism, scepticism, mizantropie, exagerare și neîncredere în oameni (în raport cu americanii)

4. Cum suntem (şi de ce) *versus* cum credem că suntem (şi de ce) *versus* cum cred alţii că suntem (şi de ce)

Cum credem că suntem (şi de ce) *versus* cum cred alţii că suntem (şi de ce)

• Nevoia de a fi în centrul atenţiei (exhibiţionism)
• Nevoia de a fi în centrul atenţiei (exhibiţionism)

a-şi justifica prezentul

Mai jos, în tabelul de mai jos, am încercat să redau câteva dintre aceste diferenţe, dar modelul nu este unul static, ci dinamic, el putând fi completat şi nuanţat în funcţie de contextul în care ne aflăm şi de scopul pentru care ne raportăm la el.

Comportament disciplinat (în comparaţie cu ei)

- Nu pot fi siguri de ei înşişi, de propria valoare, de propriile competenţe, de propriile abilităţi, de propriile calităţi, de propriile resurse, de propriile capacităţi, de propriile aptitudini, de propriile atuuri, de propriile valenţe, de propriile virtuţi, de propriile însuşiri, de propriile trăsături, de propriile caracteristici, de propriile particularită

Noica, 1944). Avem din nou o ilustrare a modului cum, realizate cu rigoare, demersurile empirice (*knowledge/evidence-based*) se întâlnesc cu cele fenomenologico-hermeneutice (de pilsă, de tip filosofic), completându-se şi potenţându-se reciproc, în beneficiul competitivităţii culturii româneşti.

Pentru a valorifica potenţialul psihologic al românilor ar trebui să existe mai multă încredere în oamenii, ceea ce ar duce imediat la o mai mare toleranţă şi o cooperare performantă în beneficiu comun. De asemenea, această cooperare ar putea fi stimulată prin diminuarea scepticismului şi cinismului – reducând astfel exagerările negative –, precum şi prin autocontrol/autodisciplină pentru o mai bună stabilitate emoţională – ceea ce poate reduce şi exagerările pozitive. Toate acestea ar crea un cadru pentru exprimarea potenţialului psihologic bun al românilor în acţiuni performante, pe fondul competitivităţii crescute, creând în final indivizi mai puţin defensivi, mai fericiţi (cu o calitate bună a vieţii) şi mai adaptaţi (funcţionali social).

6. Profilul mediului cultural românesc

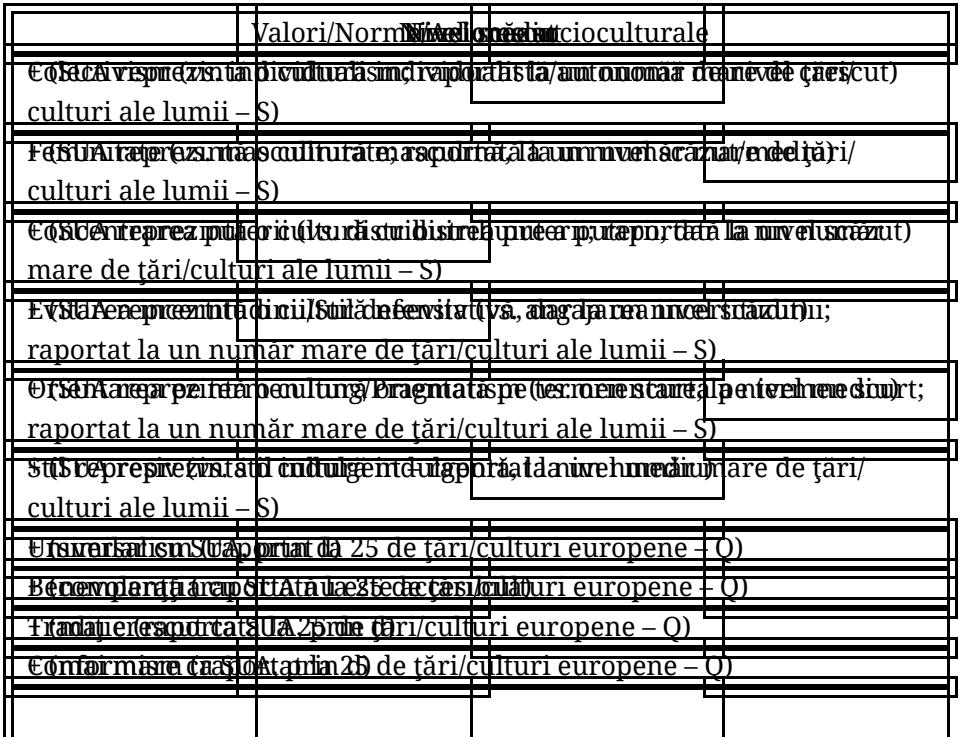
Valori/Norme/Atitudini socioculturale
Conservatorism (S)
Universalism (S)
Toleranţă (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Încredere (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)
Conformism (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)

Secularism (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)

Putere (raportată la 25 de ţări/culturi europene)

Relaxare (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)

Hedonism (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)

Stimulare (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)

Autodeterminare (raportată la 25 de ţări/culturi europene – Q)

Valori de prezervare (ca valori, de altfel, apreciate și raportate la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)

Valori tradiționale (ca valori, de altfel, apreciate și raportate la un număr mare de ţări/culturi ale lumii – S)

Valori emancipative (autonomie, egalitate, alegere liberă, vocea ascultată; raportate la nouă ţări/culturi analizate – d)

Religiozitate (raportată la nouă ţări/culturi analizate; religiozitatea persoanei și importanţa religiei – d)

Spiritualitate (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)

Altruism (raportat la 32 de ţări/culturi analizate, din 28 de ţări/culturi analizate prin prisma capitalei – Q)

Ritm scăzut (raportat la 30 de ţări/culturi analizate – Q)

Încredere (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)

Pragmatism *vs.* spirit civic; raportat la 55 de ţări/culturi analizate – S)
(SUA sunt caracterizate de spirit civic, dar de nivel scăzut)

Heteroderminare *vs.* autodeterminare raportată la 55 de ţări/culturi (SUA sunt caracterizate de autodeterminare, dar de nivel scăzut)

Autocrispare (raportată la 42 de ţări; culturi analizate – S/d)

Heterocrispare (raportată la 42 de ţări/culturi analizate – S/d)

Relaxare (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)
(similar cu SUA)

Stimulare (similar cu SUA)

Imaginaţie/Creativitate (similar cu SUA)

Venituri şi bunuri (similar cu SUA) Determinare/Perseverenţă (similar cu SUA)

Altruism (mai scăzut ca SUA)

Ascultare/Obedienţă
(mai scăzut decât SUA)

Autoexpresie (similar cu SUA)

Independenţă (similar cu SUA)

Efort în muncă (similar cu americanii)

Imagine de sine (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)

Prea multă putere politică (mai crescut ca SUA)
Nu sunt respectaţi (mai crescut ca SUA)
Obţin prea multe resurse (similar cu SUA)
Cinism (raportat la 46 de ţări/culturi analizate – S/d)
Extraversie (raportată la 41 de ţări/culturi analizate – S/d)
Sinceritate (raportată la 39 de ţări/culturi analizate – S/d)
Înţelegerea reciprocă (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)
Scepticism (raportat la nouă ţări/culturi analizate – d)
Relaxare (raportată la zece ţări/culturi analizate – d)
Nivelul patogen al mediului (prin comparaţii globale la nivel internaţional)
Temperatura (prin comparaţii globale la nivel internaţional)
Indicele Dezvoltării Umane (indice internaţional standard)
Mândria naţională (raportată la nouă ţări/culturi analizate – d)
Parte a comunităţii (similar cu SUA)
Parte a naţiunii (similar cu SUA)
Cetăţean al Uniunii Europene
Cetăţean al lumii (similar cu SUA)
Bilanţul pentru aspectele negative (raportate la nouă ţări/culturi analizate – d)
Amânarea plăcerilor (similar cu americanii)
Atenţia acordată sănătăţii (similar cu americanii)
Bătaia copiilor (similar cu americanii)
Bătaia soţiei (justificare mai scăzută decât la americani
Violenţa faţă de oameni
(justificare mai scăzută decât la americani)
Încălcarea regulilor (similar cu americanii)
A nu-i putea oferi educaţie copilului (mai crescut decât la americani)
Război (similar cu americanii)
Familia (importanţă în viaţă (raportaţi la cele nouă ţări/culturi analizate – d)
(similar cu americanii)
Munca (similar cu americanii)
Timp liber (mai puţin important ca la americani)
Informarea românilor (în raport cu cele nouă ţări/culturi analizate – d)
TV (mai frecvent ca la americani)
Internetul
(mai puţin frecvent ca la americani)
Prietenii

(similar cu americanii)	
+ (Oportunităţi de dezvoltare a potenţialului de creaţie, reducerea violenţei, reducerea criminalităţii, o societate mai umană, reducerea sărăciei, educaţie echitabilă, reducerea bolilor infecţioase, dezvoltarea tehnologiei)	+ (Oportunităţi de dezvoltare a potenţialului de creaţie, reducerea violenţei, reducerea criminalităţii, o societate mai umană, reducerea sărăciei, educaţie echitabilă, reducerea bolilor infecţioase, dezvoltarea tehnologiei)

***** Nivel crescut – peste 75% din eşantion/răspunsuri ŞI similar (în marja de 10%) cu SUA SAU mai mare ca SUA cu 10% (dacă SUA depăşesc 25%) ŞI/SAU listată pe primul loc cu cele mai mari trei procente; nivel mediu – între 25% şi 75% din eşantion/ răspunsuri ŞI similar (în marja de 10%) cu SUA ŞI/SAU listată pe primul loc după cele mai mari trei procente; peste 75% din eşantion/răspunsuri, dar nu mai mare cu 10% decât SUA ŞI/SAU listată pe primul loc după cele mai mari trei procente; sub 25% din eşantion/răspunsuri, dar mai mare cu 10% decât SUA ŞI/SAU listată pe primul loc după cele mai mari trei procente; nivel scăzut – sub 25% din eşantion/ răspunsuri SAU mai mic ca SUA cu 10.

+ La acelaşi indicator în categorii diferite – arată tendinţa între cele două categorii.

7. Analiza SWAT asupra psihologiei românilor (cum suntem)

COMPONENTE CARDINALE ALE PROFILULUI PSIHOLOGIC AL ROMÂNILOR	
Aspecte dominant pozitive	Aspecte dominant slabe/negative
COGNITIVE • Potenţial de creativitate comparabil cu ţările/culturile democratice • Creativitate potenţială comparabilă cu ţările/culturile democratice • Rezultate şcolare slabe în comparaţie cu ţările/culturile democratice • Stil cognitiv raţional • Abilitate de a face o primă impresie bună (mai mare ca a americanilor)	Potenţialul creativ nerealizat în ţările/culturile democratice Creativitate potenţială comparabilă cu ţările/culturile democratice Rezultate şcolare slabe în comparaţie cu ţările/culturile democratice (date PISA) Stil cognitiv raţional la copii (mai marcant ca al americanilor)
COMPORTAMENTALE • Similaritate a unor valori sociale/atitudini sociale cu ale americanilor în profilul de adâncime (dar similar cu al acestora în profilul de suprafaţă)	Similaritate a unor valori sociale/atitudini sociale cu ale americanilor în profilul de adâncime (dar similar cu al acestora în profilul de suprafaţă)

COMPORTAMENTALE

EMOŢIONALE

- Competitivitate crescută (dar generată de frustrarea neobţinerii
- Nevoia de satisfacţie în viaţă şi în muncă; văzute ca
- Sănătate emoţională mai precară la copii (dar la nivelul unei
- Motivaţie puternică pentru muncă (implicare în muncă chiar în dauna vieţii sociale); motivaţia este extrinsecă, munca apărând

DE PERSONALITATE ŞI RELAŢIONALE

- Stil defensiv ca urmare a unei stime de sine scăzute, care susţine

EMOŢIONALE

- Sentimente de inferioritate şi de superioritate
- Stare de neliniştită încordare şi anxietate, mai ales în mediul
- Nivel de fericire şi satisfacţie în viaţă şi în muncă scăzute

DE PERSONALITATE ŞI RELAŢIONALE

- Extraversiune/Emoţionalitate ridicate şi deschidere/agreabilitate/ conştiinciozitate scăzute
- Leadership tranzacţional (dar focalizat pe monitorizarea greşelilor); de aici frica de insucces ca element motivator
- Cuplu focalizat pe consens şi expresivitate diadică

ALTE ASPECTE NEGATIVE: suspiciune şi agresivitate, sfidare şi

SUMARIZARE: Nivel de inteligenţă/potenţial moderne

Sumarizarea profilului psihologic al poporului Român

Un popor cu potenţial psihologic valoros, dar blocat/nevalorificat, care este conştient că nu este acolo unde ar dori şi ar merita să fie, ceea ce îl face:

- ambiţios - motivaţie/competitivitate crescute la muncă/şcoală, văzute extrinsec, ca forme de impunere şi recunoaştere socială,

cu care adesea poate să facă o impresie bună; transformarea competitivităţii în eficienţă poate fi însă afectată de indisciplină şi neperseverenţă; dar poate să fie perseverent în lucrul început, dacă acesta îi serveşte scopul extrinsec
- defensiv
- mai puţin sociabil/altruist

CONTEXTUL SOCIOCULTURAL AL PSIHOLOGIEI POPORULUI ROMÂN

Oportunităţi

- Conform anului 2015, 60% dintre români consideră că este ideal ca un proiect de ţară să fie iniţiat de la nivelul societăţii civile
- Ideea unui proiect de ţară există în discursul public, al clasei politice, dar şi în rândul societăţii civile
- Românii sunt deschişi la experienţe noi
- Există o mare deschidere a românilor pentru învăţare pe tot parcursul vieţii
- Există tendinţa de a urma modele de succes
- Există tendinţa de a urma modele de succes

Ameninţări

- Apatia, lenea, lipsa de perseverenţă (IRES)
- Lipsa unui proiect de ţară
- Lipsa unui proiect de ţară
- Lipsa unui proiect de ţară
- Lipsa unui proiect de ţară

Aspecte neutre

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Aspecte pozitive

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Aspecte negative

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Puncte tari

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Puncte slabe

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Puncte de vedere

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Opinii

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Aprecieri

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Atitudini

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Comportamente

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Valori

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Norme

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Axiome

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici educaţionale

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici sociale

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici culturale

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare personală

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare organizaţională

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare comunitară

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare regională

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare naţională

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare internaţională

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare globală

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare sustenabilă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare durabilă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare inclusivă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare participativă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare colaborativă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare cooperativă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare competitivă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare individuală

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare colectivă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare socială

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare culturală

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare economică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare politică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare ecologică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare tehnologică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare ştiinţifică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare artistică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare spirituală

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare religioasă

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare filosofică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare psihologică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare pedagogică

- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc
- Românii sunt mândri de ţara în care trăiesc

Practici de dezvoltare educaţională

Anexa 2

Anexa 2.A. Ghidul orientativ pentru interviu/ focus grup – utilizat în studiul 2

Ghid orientativ pentru interviuri în profunzime/ focus grupuri

(înregistrate audio şi/sau scrise)

Notaţi:
• Vârsta
• Sexul
• Educaţia
• Adresa (satul/oraşul)

Întrebări:

I. Libere
Cum aţi caracteriza poporul român?
Care sunt aspectele pozitive ale românilor?
Care sunt aspectele negative ale românilor?
Credeţi că există diferenţe între românii din diverse zone ale României? Care zone? Care sunt diferenţele?
Credeţi că există diferenţe între români şi maghiari1? Dar între români şi rromi? Care sunt aceste diferenţe?
Credeţi că există diferenţe între români şi alte popoare? Care popoare?

Care sunt aceste diferenţe?

II. Semistructurate/Semilibere

Cum aţi caracteriza poporul român sub aspectul:

(1) emoţiilor

(2) capacităţilor cognitive/intelectuale

(3) comportamentului

(4) biologic/aspect – sănătate fizică

(5) personalităţii:

a. caracter şi valori

b. aptitudini

c. temperament

III. Alte aspecte

Individualism (focalizat pe el ca individ) *vs.* spiritul colectiv (focalizat de grup/familie)

Neperseverenţă *vs.* perseverenţă

Indisciplină *vs.* disciplină

Autonom (depinde mai mult de el însuşi) *vs.* gregar (spirit de grup – depinde de ce zice lumea)

Primitor?

Tolerant?

Iubitor de dreptate?

Religios?

Anexa 2.B. *Chestionarul Caracterului Naţional* (adaptat după Terracciano *et al*., 2005) – utilizat în studiul 3

Nume și prenume / Inițiale:
Gen: M F
Vârsta: ..... ani
Sunt student / Nu sunt student

ANALIZA CARACTERULUI NAȚIONAL

N1.1. Anxios, nervos, neliniștit	— — — — —	Destins, calm, relaxat
E1.2. Prietenos, cald, afectuos	— — — — —	Rece, distant, rezervat
O1.3. Imaginație vie, visător	— — — — —	Practic, realist
A1.4. Prea încrezător, credul, naiv	— — — — —	Suspicios, sceptic, cinic
C1.5. Capabil, eficace, competent	— — — — —	Inapt, slab pregătit
N2.6. Temperat, echilibrat	— — — — —	Iritabil, furios, supărăcios
E2.7. Solitar, timid, evită mulțimile	— — — — —	Cu spirit gregar, sociabil, jovial
O2.8. Insensibil la artă și frumusețe, neinteresat de artă	— — — — —	Sensibil la artă și frumusețe
A2.9. Viclean, șiret, manipulativ	— — — — —	Franc, sincer, direct
C2.10. Dezorganizat, neîngrijit	— — — — —	Organizat, îngrijit, meticulos
N3.11. Depresiv, trist, presimist	— — — — —	Mulțumit, optimist
E3.12. Asertiv, energic, dominant	— — — — —	Submisiv, supus
O3.13. Sensibil, pasional	— — — — —	Indiferent, lipsit de empatie
A3.14. Generos, darnic, grijuliu	— — — — —	Egoist, zgârcit, lacom
C3.15. Conștiincios, scrupulos	— — — — —	Nedemn de încredere, nestatornic
N4.16. Degajat, confortabil cu ceilalți	— — — — —	Sfios, jenat, timid
E4.17. Încet, letargic, liniștit	— — — — —	Activ, viguros, ocupat
O4.18. Ancorat în obiceiuri, preferă rutina	— — — — —	Inovativ, preferă varietatea
A4.19. Agresiv, competitiv, încăpățânat	— — — — —	Compliant, cooperant, docil
C4.20. Leneș, lipsit de ambiție, fără scop	— — — — —	Ambițios, dependent de muncă
N5.21. Impulsiv, cedează tentației	— — — — —	Controlat, reținut
E5.22. Aventuros, iubitor de distracție, își asumă riscuri	— — — — —	Evită agitația și stimularea
O5.23. Curios intelectual, deschis la idei noi	— — — — —	Curiozitate limitată, lipsit de interese
A5.24. Modest, umil, retras	— — — — —	Arogant, pretențios
C5.25. Disciplinat, persistent, cu voință puternică	— — — — —	Procrastinează, renunță ușor, slab
A6.29. Nemilos, cerebral, insensibil	— — — — —	Înțelegător, preocupat de ceilalți
C6.30. Spontan, neglijent, precipitat	— — — — —	
N6.26. Rezilient, stăpân pe sine	— — — — —	Vulnerabil, fragil, neajutorat
E6.27. Sobru, monoton, așezat	— — — — —	Bucuros, vesel, voios
O6.28. Dogmatic, tradițional, conservator	— — — — —	Liber, deschis la minte

1. „Maghiari” se referă la membrii comunităţii etnice de pe teritoriul României.

Anexa 3

În această secţiune am verificat analizele care fundamentează concluziile lucrării, acolo unde există datele disponibile (publicate, recodate de mine sau obţinute de la autorii originali), cu o nouă tehnică statistică avansată, bazată pe analizele mediilor latente (vezi secţiunea de metodologie pentru detalii). După cum se va vedea, toate rezultatele obţinute aici susţin independent rezultatele obţinute prin metoda tradiţională şi concluziile formulate pe baza lor, ceea ce le întăreşte validitatea. Am prezentat aici rezultatele sintetic, pentru decizii luându-se în calcul şi alte informaţii complexe relevante (de exemplu, RMSEA) (pentru simplificarea prezentărilor în anexa 3, d negativ arată un scor mai mare al românilor, iar d pozitiv un scor mai mare al grupului cu care se compară românii).

1. Instrumentul SON-R

Pentru SON-R, rezultatele apar ca în tabelul A.1. După cum se observă, aceste rezultate sunt perfect congruente cu cele obţinute prin metoda tradiţională, susţinând că între români şi la olandezi nu există diferenţe de performanţă la nivelul potenţialului intelectual evaluat cu această probă.

Tabelul A.1. Analiza mediilor latente la SON-R

Semnificaţia diferenţelor dintre mediile latente ale potenţialului intelectual						
χ^2 = 0,18 (df = 1); CFI = 0,949						
Componentele „patterns” şi „matrices” au fost constrânse						

χ^2 = 0,651 (df = 1); CFI = 0,977

Componentele „patterns” și „analogies” au fost considerate ca o contribuție unică comună

2. Instrumentul WISC-IV

Pentru WISC-IV, rezultatele apar ca în tabelul A.2 (am prezentat datele statistice sintetic, complete doar pentru scorul total). După cum se observă, aceste rezultate sunt perfect congruente cu cele obținute prin metoda tradițională (români *vs.* britanici).

Tabelul A.2. Analiza mediilor latente la WISC-IV

3. Instrumentul MSCEIT

Pentru MSCEIT rezultatele apar ca în tabelul A.3. După cum se observă, aceste rezultate sunt perfect congruente cu cele obținute prin metoda tradițională, susținând că la români nivelul inteligenței emoționale ca aptitudine este mai mic decât la americani.

Tabelul A.3. Analiza mediilor latente obţinute la MSCEIT

	Semnificaţia diferenţei faţă de media populaţiei
Inteligenţa emoţională totală	Semnificativ peste media populaţiei
Componentele „percepţie” şi „înţelegere” au fost contribuţia comună	Semnificativ peste media populaţiei

4. Instrumentul EQI

Pentru EQI rezultatele apar ca în tabelul A.4. După cum se observă în tabelul A.4, aceste rezultate sunt perfect congruente cu cele obţinute prin metoda tradiţională, susţinând aceleaşi concluzii cu referite la nivelul global al inteligenţei emoţionale măsurate cu EQI.

Tabelul A.4. Analiza mediilor latente la EQI

	Semnificaţia diferenţei faţă de media populaţiei
Inteligenţa emoţională totală	Semnificativ peste media populaţiei

5. Instrumentul NEO PI-R

Pentru NEO PI-R rezultatele apar ca în tabelul A.5. După cum se observă,

aceste rezultate sunt perfect congruente cu cele obţinute prin metoda tradiţională, susţinând aceleaşi concluzii: scoruri mai mari ale românilor decât ale americanilor la neuroticism şi extraversiune şi scoruri mai mici ale românilor faţă de americani la deschidere, agreabilitate şi conştiinciozitate. Deşi diferenţele statistice în cadrul populaţiei, evaluate cu metoda tradiţională şi cea a analizei mediilor latente, sunt perfect simetrice, mărimile efectelor diferă din cauza faptului că anumite forme de invarianţă au fost doar parţiale (vezi tabelul A.1).

Tabelul A.5. Analiza mediilor latente la NEO PI-R

Semnificaţia invarianţei					

| | | |

„anxietatea”, „depresia” şi „problemele somatice” au fost constrânse pentru internalizare, iar „agresivitatea” şi „violarea de reguli” pentru problemele de externalizare

Anxietate	0,33
Depresie	0,33
Probleme somatice	0,33
Agresivitate	0,25
Violarea de reguli	0,25
Probleme de internalizare	0,05
Probleme de externalizare	0,05

Anexa 4
Alte informaţii relevante

Coeficientul naţional de inteligenţă (după Lynn şi Meisenberg, 2010a; adaptat cu permisiune)

	Țară
Africa de Sud	72
Algeria	(83)
Arabia Saudită	80
Argentina	93
Armenia	92
Australia	98
Austria	100
Azerbaidjan	(87)
Bahrain	81
Belgia	99
Belize	(84)
Bosnia	94
Botswana	71
Brazilia	87
Bulgaria	93
Canada	99
Chile	90
China	105
Cipru	(91)
Columbia	84
Coreea de Sud	106
Croaţia	99
Danemarca	98
Egipt	83
El Salvador	(80)
Elveţia	101
Emiratele Arabe Unite	83

Estonia	99
Filipine	86
Finlanda	99
Franţa	98
Georgia	(94)
Germania	99
Ghana	71
Grecia	92
Hong Kong	108
India	82
Indonezia	87
Iordania	85
Iran	84
Irlanda	92
Islanda	101
Israel	95
Italia	97
Japonia	105
Kazahstan	(94)
Kenya	72
Kirgizstan	(90)
Kuweit	87
Lesotho	(67)
Letonia	(98)
Liban	82
Liechtenstein	(100)
Lituania	91
Luxemburg	(100)
Macao	(101)
Macedonia	(91)
Malaysia	92
Malta	97
Marea Britanie	100
Anglia	
Scoţia	
Maroc	84
Mauritius	89
Mexic	88
Moldova	(96)

Mozambic	64
Muntenegru	
Namibia	72
Nigeria	69
Norvegia	100
Noua Zeelandă	99
Olanda	100
Oman	83
Palestina	86
Papua – Noua Guinee	83
Polonia	95
Portugalia	95
Qatar	83
Republica Cehă	98
Republica Malawi	60
Romania	91
Rusia	97
Serbia şi Muntenegru	89
Seychelles	(86)
Singapore	108
Siria	79
Slovacia	96
Slovenia	96
Spania	98
SUA	98
Suedia	99
Swaziland	(68)
Taiwan	106
Tanzania	72
Thailanda	91
Trinidad şi Tobago	(85)
Tunisia	84
Turcia	90
Ucraina	95
Uganda	73
Ungaria	97
Uruguay	96
Venezuela	84
Yemen	83

Zambia	71
Zanzibar	
Zimbabwe	71

Anexa 51

Cristian Pătrăşconiu: Dvs. (re)faceţi – la nivel ştiinţific, academic, înalt – „pshihologia poporului român”. Care sunt, care aţi anticipat şi aţi asumat că sunt riscurile unui demers precum cel căruia dvs. i-aţi dat curs?

Daniel David: Pentru mine această lucrare monografică despre psihologia românilor este un demers ştiinţific şi cultural. Direct spus, este un demers psihologic standard, este drept, asupra unei teme de larg interes. Prin rezultatele diseminate, această monografie va contribui la cunoaşterea psihologică. Nu văd niciun risc aici, deoarece (1) majoritatea cunoştinţelor există deja în literatura internaţională de profil, dar eu le-am adunat laolaltă, pentru o imagine integrată, iar (2) rezultatele noi obţinute în acest demers sunt deja trimise spre publicare sau în pregătire, împreună cu grupuri internaţionale, aşa că vor ajunge tot în literatura internaţională de profil. Cunoaşterea este cel mai bun antidot al ignoranţei, iar periculoasă este ignoranţa, nu cunoaşterea! Sub aspect cultural, monografia transcende limitele psihologiei. Aşadar, aici, oamenii dezobişnuiţi de prezenţa culturală a psihologiei – desfiinţată fiind în perioada comunistă pentru că nu s-a aliniat politicii ideologice a PCR, psihologia românească abia acum începe să ajungă la maturitatea discursului cultural pe care l-a avut în perioada interbelică – s-ar putea să aibă iniţial întrebări. Lumea este obişnuită cu prezenţa psihologiei în spaţiul public doar când comentăm comportamente individuale (de exemplu, de ce a făcut cineva ceva etc.); va trebui însă să se (re)obişnuiască treptat cu un discurs cultural al psihologiei ca ştiinţă, păstrând proporţiile, după modelele lucrărilor lui Pinker, Dennet, Dawkins etc. Pe scurt, prin cunoştinţele diseminate nu văd niciun risc, ci o îmbogăţire a stocului de cunoaştere ştiinţifică şi culturală. Dacă sunt riscuri pentru mine ca autor? Ca om de ştiinţă nu mă gândesc la asta în această cheie. Ar fi de neacceptat în lumea modernă! Dacă tema şi metodologia sunt congruente cu preocupările internaţionale din domeniul meu, le asum ferm (doar nu mai trăim în vremurile negre când trebuia să ceri

permisiune pentru a face ştiinţă sau a aborda o anumită temă). Aşa am făcut mereu şi astfel am reuşit să introduc în psihologia românească teme mai puţin cunoscute în ţară, dar de anvergură la nivel internaţional, privite, e drept, iniţial cu suspiciune din cauza faptului că oamenii nu ştiau de ele (de exemplu, psihologia evoluţionistă, consilierea psihologică genetică, psihologia pozitivă, psihoterapia validată ştiinţific etc.). Spre exemplu, a trebuit să fac faţă unui val uriaş de critici dure când am vorbit în ţară despre roboterapie şi utilizarea roboţilor în psihoterapie; era un fel de „imposibilitate ştiinţifică" sau un „atentat" la psihologia tradiţională. Astăzi avem în acest domeniu cursuri universitare, cărţi de specialitate în limba română, o platformă de cercetare recunoscută de European Science Foundation ca fiind de interes european şi cel mai mare grant susţinut de Comisia Europeană pe această temă (2014-2018). În ştiinţă mereu sunt păreri divergente. Important este să faci serios ceea ce faci, să nu ai pretenţia că doar tu deţii adevărul, să nu doreşti să-i anulezi pe cei care nu sunt de acord cu tine sau lucrează în paradigme diferite şi chiar antagonice. În fine, dacă îţi asumi un demers de tip *Sapere aude* („Îndrăzneşte să cunoşti"), este important să răspunzi şi celor care au reacţii exagerate sau ignorante, deoarece cunoaşterea este antidotul şi pentru exagerare şi ignoranţă, ştiut fiind faptul că, pe cât avem mai puţine cunoştinţe, pe atât avem mai multe convingeri ferme şi reacţii exagerate! În astfel de demersuri care schimbă paradigme într-un cadru bazate pe *Saper aude*, important este, cum spunea Kipling, „să nu-ţi pierzi capul când toţi în jurul tău şi l-au pierdut pe-al lor găsindu-ţi ţie vină…"; doar aşa reuşeşti să aduci o nouă paradigmă!

C.P.: Ca să reformulăm: de unde anume, de pe ce poziţii vin sau pot veni – când, în scurt timp, proiectul dvs. va fi expus public în integralitatea lui – criticile relevante la adresa metodei şi rezultatelor efortului dvs.?

D.D.: În primul rând, acest demers are toate limitele unui demers ştiinţific. Dar aici nu mă aştept la critici serioase, deoarece acestea s-ar aplica oricărui demers ştiinţific şi sunt asumate în ştiinţă. În al doilea rând, acest demers este limitat de paradigma în care am lucrat: cognitiv-experimentală, cu o metodologie interculturală. Ştiinţele sociale nu au paradigme integrate ca ştiinţele naturii (şi acolo integrarea este parţială). Noi suntem „politropici" sub aspect paradigmatic. Aşadar, aici pot să vină critici din partea paradigmelor diferite din domeniu. Dar astfel de critici nu pot decât să reia dezbaterile vechi din literatura de specialitate internaţională, aplicate

acum asincron în România la o temă de interes general; în condiţiile în care asumi explicit limitele paradigmei în care lucrezi şi-ţi formulezi concluziile în cadrul acestor limite, demersul este unul corect, iar criticile, chiar dacă există, nu au un efect major asupra concluziilor. În al treilea rând, în cadrul paradigmei asumate există limite generate de datele la care am avut acces şi tehnicile de analiză statistică utilizate; dar şi pe acestea le-am formulat şi le-am asumat explicit, ca în orice demers ştiinţific standard, temperând concluziile pe care le-am formulat în funcţie de acestea, aşa încât criticile pot fi formulate, dar nu vor afecta concluziile. În al patrulea rând, lucrarea este una monografică, din perspectiva teoriei complexităţii şi a abordării multinivelare; este un demers mai nou şi aici mă aştept la critici legate de modul de integrare a concluziilor. Spre exemplu, am integrat cunoştinţe de psihologie cu cunoştinţe de biologie/genetică, ecologie şi de mediu cultural, într-o abordare multi-, inter- şi pe alocuri transdisciplinară. Am mizat pe pregătirea mea interdisciplinară în ştiinţele cognitive (psihologie cognitivă, medicină biocomportamentală şi integrativă etc.), pe experienţa cu demersuri similare la European Science Foundation (de exemplu, proiectul Humanbrain: fromcelltosociety) şi pe consultanţa unor profesionişti de top din domeniile colaterale. Dar accept că integrarea unui volum vast de cunoştinţe (derivate din sute de analize statistice) poate lăsa loc unor aspecte criticabile; dacă criticile sunt făcute însă cu bună-credinţă, ele mă pot ajuta pentru a integra mai bine lucrurile în ediţiile viitoare ale lucrării. În fine, analizând un volum imens de date, în ciuda faptului că le-am verificat de mai multe ori, probabil vor scăpa unele erori; sunt gata să mi le asum şi să fac corecturile necesare pe un site special dedicat lucrării, după practicile internaţionale. Alt gen de critici pot veni din necunoaşterea celor care le fac (uneori de înţeles ţinând cont de anvergura şi noutatea demersului) sau din greşelile mele în comunicarea concluziilor (de înţeles ţinând cont de interesul uriaş pentru acestea şi complexitatea lor). Dacă există bună-credinţă şi încredere, ambele situaţii pot fi însă depăşite (cel puţin a doua va fi, cu siguranţă). În fine, un alt tip de critici pot veni din perspectivă ideologică/politică, din neînţelegerea rolului psihologiei ca ştiinţă. Psihologia este o ştiinţă care nu se aliniază ideologic. Ea oferă cunoştinţe ştiinţifice în baza cercetărilor, cunoştinţe care pot avea apoi impact individual sau social. Exact ca în fizică sau chimie, depinde de societate cum sunt utilizate aceste cunoştinţe. În perioada comunistă,

psihologia a fost desfiinţată deoarece nu s-a aliniat ideologic, iar PCR-ul a văzut-o ca periculoasă. În perioada modernă, psihologia abordează probleme teoretice sau practice relevante pentru oameni şi societate, dincolo de ideologie.

C.P.: Am marcat – mai ales dvs. aţi făcut-o, prin aceste prime două răspunsuri – zonele de expunere, ca să zic aşa, ale acestui proiect. Să privim în oglindă: care sunt, de data aceasta, nu riscurile şi eventualele vulnerabilităţi, ci marile beneficii pe care le poate oferi acest proiect?

DD: Această monografie va aduce pentru prima dată: (1) o sinteză a cunoştinţelor existente în literatura de specialitate despre atributele psihologice ale românilor; la cunoştinţele care deja există dispersat în literatura internaţională, analizate şi sintetizate critic de noi, se adaugă cele derivate din trei studii noi (aşa cum am spus, trimise deja spre publicare sau aflate în pregătire, împreună cu echipe internaţionale), (2) această sinteză poate servi apoi: (a) pentru a impulsiona cercetările în domeniu; (b) pentru a le oferi românilor o oportunitate de autocunoaştere ca societate, dincolo de clişeele noastre sau ale altora, care, nefiind ancorate în realitate, nu ne ajută să ne dezvoltăm ca societate; (c) ca mesaj al psihologiei în mediul cultural românesc şi (d) ca oportunitate de impulsionare a dezvoltării societăţii.

C.P.: Îngăduiţi-mi, vă rog, să mergem acum şi într-o direcţie mai degrabă tehnică. Să facem, cu alte cuvinte, un fel de „casetă tehnică" prin care să caracterizăm tipul dvs. de proiect. Mai precis: ce anume aţi pus la lucru pentru a duce la capăt acest proiect? Ce metode, ce instrumente, ce bază de cercetare, ce „teritoriu" aţi scanat îndeaproape, ce eşantion, ce filtre? În ce „şcoală de gândire" s-ar plasa/ aţi plasa un atare proiect?

D.D.: Într-un fel am răspuns la asta. Reformulez însă. Datele pe care ne bazăm vin din mai multe surse: (1) rezultate deja publicate în literatura internaţională de profil, identificate cu ajutorul unor cuvinte-cheie din bazele de date internaţionale (de exemplu, PsychInfo, Web of Science, Scopus etc.); acestea au fost analizate şi integrate critic unele cu altele, (2) analize statistice proprii (*secondary data analyses*) asupra unor date publicate deja în literatura de profil (de alţi autori şi de noi) sau existente în baze de date internaţionale; am folosit statistica inferenţială, exprimând rezultatele în mărimi ale efectelor, (3) studiile noi (trei studii), derulate în colaborare cu cercetători din universităţi de top ale lumii (trimise sau în pregătire pentru publicare). Abordarea este una cognitiv-experimentală, cu o metodologie interculturală. Este

cognitivă deoarece mă interesează ca element central diferenţa dintre „cum suntem” şi „cum credem că suntem” sub aspectul atributelor psihologice; în acest demers sunt implicate elemente de psihometrie (analizând rezultate la testele psihologice). Este experimentală deoarece mă bazez în primul rând pe date cantitative, analizate cu metode statistice avansate. Este interculturală, deoarece profilul psihologic este stabilit prin comparaţii relative cu alte ţări/culturi ale lumii, prin prisma unor atribute psihologice. Spre exemplu, înălţimea de 170 cm nu este mare sau mică decât în raport cu altcineva sau cu un standard de referinţă. Similar, un atribut psihologic nu devine reprezentativ decât în raport cu un standard de referinţă.

C.P.: De fapt, în ce măsură putem vorbi despre „psihologia” unui popor? Cum anume putem spune că are un popor un profil psihologic? Şi: poate avea un profil psihologic o altă entitate decât o fiinţă umană? Până unde putem vorbi despre aşa ceva şi de unde încolo a ne referi în aceşti termeni nu mai este adecvat?

D.D.: În ştiinţa modernă, un fenomen psihologic complex trebuie abordat multinivelar. La cel mai general nivel, avem analiza acestuia la nivelul unei ţări/culturi/societăţi; acesta este nivelul psihologiei interculturale, iar când vorbesc de „popor”, mă refer la cetăţenii unei ţări. Coborând nivelul de analiză, putem ajunge în zona instituţiilor sociale din cadrul unei ţări/culturi şi aici vorbim de psihologie culturală şi chiar socială. Coborând şi mai mult nivelul de analiză, ajungem la psihologia individuală (de exemplu, psihologia cognitivă). Aşadar, în ştiinţa aşezată, fiecare nivel de analiză este legitim, iar împreună dau o imagine mai comprehensivă a unui fenomen psihologic. Prin analogie, la acelaşi nivel de generalitate ca acela al psihologiei interculturale, colegi din ştiinţele sociale vorbesc despre „valori ale românilor”, iar demersuri internaţionale majore încearcă să definească comparativ ţările/culturile lumii prin prisma unor atribute psihoculturale (de exemplu, valori, credinţe, atitudini). Aşadar, în contextul paradigmei interculturale, acesta este un demers riguros, care a trecut de mult chiar barierele domeniului, de vreme ce studiul de referinţă ca metodologie ştiinţifică pentru monografia noastră fost publicat în una din revistele majore ale ştiinţei interdisciplinare de astăzi, şi anume revista *Science* (Terracciano *et al.*, 2005).

C.P.: În ceea ce aţi scos, ca date şi ca analiză a acestor date, e ceva ce vă şochează cu privire la ceea ce dvs. indicaţi drept „psihologia poporului român”?

D.D.: Da, m-au şocat trei lucruri la care am meditat mult şi m-am gândit cum să le scriu ca să fiu constructiv: (1) faptul că avem un potenţial psihologic (de exemplu, de inteligenţă, creativitate) pe care, prin instituţiile sociale existente, nu-l valorificăm, ci, dimpotrivă, îl blocăm, (2) încrederea foarte scăzută în oameni şi (3) tendinţa foarte puternică de a exagera atât lucrurile pozitive (într-un cadru al exaltării emoţionale), cât şi lucrurile negative (într-un cadru cinic şi sceptic).

C.P.: Care sunt marile trăsături ale „psihologiei poporului român”? Care e, altfel spus, psihologia poporului român?

D.D.: Este greu de sintetizat răspunsul la această întrebare într-un text de acest tip, deoarece, neavând spaţiu pentru detalii, stârnim iar discuţii, înainte de apariţia monografiei (în luna iunie), despre cum am ajuns la aceste trăsături. Am prezentat lucrurile mai detaliat la conferinţele din Cluj-Napoca, Bucureşti, Iaşi şi urmează Timişoara. Dar dintre aspectele pozitive aş remarca două: potenţialul intelectual (de exemplu, de inteligenţă, de creativitate etc.) comparabil cu ţările/culturile occidentale şi competitivitatea extrem de ridicată. Dintre lucrurile care trebuie îmbunătăţite, aş remarca tot două: (1) încrederea scăzută în oameni (care reduce colaborarea şi coordonarea acţiunilor pentru un beneficiu comun) şi (2) tendinţa de a exagera atât lucrurile pozitive, cât şi pe cele negative.

C.P.: Sunt valabile aceste date – iarăşi intru puţin în rolul unui curios „avocat al diavolului” – şi cu privire la minorităţile care, deşi români în privinţa cetăţeniei, nu sunt chiar români ca etnie (ci maghiari, germani, rromi, evrei, lipoveni ş.a.m.d.)?

D.D.: Aşa cum am spus, am folosit termenul *români* cu referire la cetăţenii României; cele mai multe date pe care le-am analizat au fost gândite în această logică. Uneori însă, acolo unde am avut date disponibile, am făcut analize specifice pentru cetăţenii români de diverse etnii mai reprezentative ca număr sau zone geografice.

C.P.: Cum anume explică România – de azi, de ieri, poate chiar şi cea de mâine – datele pe care cercetarea dvs. le propune?

D.D.: Aici avem două tipuri de explicaţii. Explicaţiile din prezent se înscriu în logica cunoştinţelor validate ştiinţific. Aproape toate atributele psihologice au putut fi prezise din analiza mediului cultural, a nivelului biologic/genetic şi a mediului ecologic. Această predicţie nu înseamnă însă cauzalitate, la rândul lor atributele psihologice susţinând astfel de medii. Aşadar, probabil că avem o cauzalitate bidirecţională şi interacţionistă. Putem însă încerca şi explicaţii

istorice, dar aici trebuie să conştientizăm că ne mutăm din zona cunoştinţelor în zona ipotezelor/presupunerilor şi poate chiar a speculaţiilor. Spre exemplu, aşa cum am spus în monografie, după consultare cu unii istorici, că multe atribute psihologice de astăzi ar putea avea origini istorice, românii fiind la periferia imperiilor şi frecvent teatru de luptă pentru acestea. În astfel de condiţii, aceste atribute psihologice au reprezentat atunci probabil mecanisme de apărare care au dus la supravieţuire şi la existenţa noastră de astăzi. De ce să fii perseverent, să clădeşti lucruri trainice, când acestea erau distruse imediat din cauza atâtor războaie? Cum să ai încredere în oameni, când am fost mereu controlaţi sau exploataţi de cei cu care veneam în contact? Cum să cooperezi cu străinii într-un mediu în care străinul era, de obicei, un inamic, iar fiecare trebuia să fie preocupat întâi de siguranţa personală şi a familiei? Într-un mediu nesigur, orice diferenţiere a unor indivizi din grup putea duce rapid la destabilizarea echilibrului minimal şi instabil al grupului gregar (vezi aici şi analiza lui Rădulescu-Motru, 1999, despre „gura lumii" şi „fă ca lumea"). O oarecare indisciplină asumată era o formă de rezistenţă pasivă prin care cei mai slabi îşi protejau cultura ameninţată de cei mai puternici. În fine, încăpăţânarea duce la atingerea scopurilor, chiar dacă acestea sunt uneori, aparent, mai egoiste; spun aparent deoarece sunt, practic, de supravieţuire. Şi astfel de exemple pot continua. Dar, recunoscând potenţiala valoare adaptativă istorică a unor atribute psihologice, vin imediat întrebările: mai sunt acestea utile astăzi? Nu ar merita reevaluate, astfel încât să reuşim să ne adaptăm vremurilor de astăzi?

C.P.: Aţi „desenat" – în urma acestei cercetări – un profil psihologic. Pentru ce anume e el valabil: pentru „suprafaţă" sau pentru „profunzime"? Unde credeţi că explică el în mod mulţumitor ceea ce e de explicat şi unde nu mai e valabil?

D.D.: Profilul de adâncime se referă la potenţial (de exemplu, de inteligenţă, de creativitate), iar acesta se află la nivelul ţărilor/culturilor occidentale. Profilul de suprafaţă se referă la cum am valorificat potenţialul pe care îl avem, iar aici mai este de lucru, deoarece, aşa cum am spus, instituţiile noastre de astăzi nu sunt suficient de moderne şi de eficiente ca să valorificăm potenţialul pe care îl avem. Adesea trebuie să ajungem în străinătate ca să ne valorificăm acest potenţial. Mai apar uneori olimpicii, care au avut norocul să nimerească într-un mediu rar în care au găsit mentori/oameni de valoare şi instituţii sociale moderne care să le activeze

potenţialul. Limitele profilului sunt date de limitele datelor existente. Pentru unele atribute psihologice şi unele grupuri (de exemplu, diaspora românească) nu avem date riguroase, astfel că am formulat concluziile nu în forma cunoştinţelor validate ştiinţific, ci în forma cunoştinţelor preliminare sau a ipotezelor. Pe viitor am planificat să îmbunătăţim monografia la fiecare zece ani, cu date noi, analizate cu cele mai avansate tehnologii psihologice de prelucrare a datelor.

C.P.: Cu cine avem – dacă aveţi date în acest sens – cele mai multe asemănări de familie în direcţia pe care o propune proiectul dvs.?

D.D.: Este o întrebare complexă. Nu o pot acoperi aici printr-un răspuns, deoarece datele pe care trebuie să le discutăm sunt prea multe, dar voi puncta câteva lucruri. Odată ce am aderat la UE şi NATO, evident că, în general, ne raportăm la civilizaţia occidentală. Mergem spre aceasta. Integrarea este însă mai anevoioasă, deoarece sunt diferenţe psihoculturale importante. Spre exemplu, din ţările UE, doar România, Bulgaria, Portugalia şi Grecia au un profil psihocultural colectivist; celelalte ţări/culturi au un profil psihocultural individualist/autonom. Profilul colectivist în sine nu este bun sau rău; multe ţări ale Asiei de Est au acest profil, inclusiv Japonia. Întrebarea este: vom reuşi să ne integrăm bine cu acest profil în UE (astfel încât să putem accesa resurse de acolo) sau va trebui să ne schimbăm profilul? Dar de aici nu mai este ştiinţă şi rolul monografiei s-a încheiat, pe baza rezultatelor ei putând începe însă dezbaterile ideologice, axiologice, politice şi sociale.

C.P.: Şi, oarecum legat de această întrebare, cum se uită românii la „alţii”?

D.D.: Prin prisma caracteristicilor identificate de noi: cu neîncredere, dar cu oarecare toleranţă şi cu exagerarea aspectelor pozitive (pentru unii) şi a celor negative (pentru alţii). În general, atitudinea faţă de ţările/culturile occidentale încă este una pozitivă.

C.P.: Dar la ei înşişi cum se uită românii – cum se percep că sunt şi cum ar vrea să fie?

D.D.: Toate popoarele lumii au tendinţa să-şi formuleze un autostereotip cu elemente admirative şi la fel suntem şi noi. Pe scurt, aşa cum am menţionat şi în monografie, noi ne credem aşa cum nu suntem, dar ne credem totuşi aşa cum am putea să fim. Aşadar, deşi la noi discrepanţa dintre cum suntem şi cum ne credem este foarte mare, aceasta are totuşi o doză de raţionalitate şi realism prin faptul că potenţialul ne-ar îngădui să fim aşa cum ne proiectăm. Acesta este un lucru foarte bun, de la care trebuie pornit.

C.P.: La ce anume folosesc datele rezultate din proiectul dvs. – la ce anume se pot aplica ele?

D.D.: Am menţionat asta la începutul discuţiei noastre. Rezum aşadar. Acestea: (1) ne pot oferi o oportunitate de autocunoaştere, care să ne dea sens şi semnificaţie şi să ne facă mai înţelepţi şi mai realişti, (2) pot aduce o componentă importantă de psihologie validată ştiinţific (*evidence-based*) în discursul cultural românesc şi (3) pot servi pentru decizii care să ducă la dezvoltare socială (de exemplu, prin politici de schimbare a curriculumului şcolar, astfel încât acesta să activeze mai bine potenţialul creativ). La una dintre conferinţele susţinute, cineva m-a întrebat dacă nu există riscul ca aceste cunoştinţe să fie folosite pentru manipularea oamenilor. Am răspuns şi răspund şi aici că manipularea oamenilor se face pe fondul ignoranţei; cunoaşterea întăreşte publicul larg şi-l face mai emancipativ. În plus, multe dintre aceste cunoştinţe există deja de ani de zile în literatura de profil şi nu ne-au făcut rău. Hai să le utilizăm aşa încât să ne facă bine!

1. Interviu realizat de Cristian Pătrăşconiu, LaPunkt, 12 mai 2015, http://www.lapunkt.ro/2015/05/12/psihologia-poporului-roman-in-dialog-cu-daniel-david/; republicat cu permisiune.

Referinţe bibliografice1

Achenbach, T.M., Rescorla, L.A. (2009), Manualul ASEBA pentru vârstă şcolară, chestionare şi profile, RTS, Cluj-Napoca.

Ackerman, P.L., Heggestad, E.D. (1997), Intelligence, personality, and interests: Evidence for overlapping traits, *Psychological Bulletin*, 121 (2), pp. 219-245, DOI: 10.1037/0033-2909.121.2.219.

Adevărul (2015), seria de articole de popularizare a graiurilor româneşti, http://adevarul.ro/news/societate/cum-vorbesc-romanii-graiul-dulce-moldovenilor-molcomul-ardelenilor-fruncea-banatenilor-miticismele-bucurestenilor-1_51446ba500f5182b85155416/index.html.

AER (online), *Atlasul etnografic român*, http://www.cimec.ro/AER/Prezentarea%20Atlasului%20Etnografic%20Roman/PrezentareaAtlasuluiEtnograficRoman.html, accesat la 23 mai 2015.

Agiurgioaei Boie, A.M. (2014), *Measuring irrational beliefs across culture new directions in the rational emotive behavior therapy*, teză de doctorat, St. John's University, New York, http://search.proquest.com/docview/1543358272.

Ajzen, I. (2005), *Attitudes, personality and behavior*, McGraw-Hill Education, Berkshire.

Alford, B.A., Beck, A.T. (1994), Cognitive therapy of delusional beliefs, *Behavior Research and Therapy*, 32 (3), pp. 369-380, DOI:10.1016/0005-7967(94)90134-1.

Allik, J., Realo, A. (2004), Individualism-collectivism and social capital, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35 (1), pp. 29-49, DOI: 10.1177/0022022103260381.

Allik, J., Realo, A. (2010), On the relationship between social capital and individualism-collectivism, *Social and Personality Psychology Compass*, 4 (3), pp. 222-226, DOI: 10.1111/j.1751-9004.2009.00256.x.

Allport, G.W. (1991), *Structura şi dezvoltarea personalităţii*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.

Anastasi, A. (1997), *Psychological testing*, Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.

Andreescu, V., Keeling, D.G., Vito, G.F., Voinic, M.C. (2012), Romanian and

American police officers' perceptions of professional integrity and ethical behavior (English version), *Revista Româna de Sociologie*, 3-4, pp. 185-207.

Andrén, D., Martinsson, P. (2006), What contributes to life satisfaction in transitional Romania? *Review of Development Economics*, 10 (1), pp. 59-70, DOI: 10.1111/j.1467-9361.2005.00300.x.

Andrew, J., DeRocco Stover, E., Taylor, A. (2009), *The innovation imperative in manufacturing: How the United States can restore its edge*, Boston Consulting Group.

Apostu, O., Balica, M., Fartuşnic, C., Florian, B., Horga, I., Voinea, L. (2012), *Copiii care nu merg la şcoală. O analiză a participării la educaţie în învăţământul primar şi gimnazial.* UNICEF România, Alpha MDN, Buzău.

AR (1996), *România. Atlas istorico-geografic*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Academia Română, Institutul de Geografie, Bucureşti.

AR (online), Academia Română şi Editura Academiei Române, seria de atlase geografie, lingvistice şi etnografice şi tratatul de istoria românilor, http://www.acad.org şi http://www.ear.ro/.

Asch, S.E. (1946), Forming impressions of personality, *Journal of Abnormal Psychology*, 41 (3), pp. 258-290, DOI: 10.1037/h0055756.

Avolio, B.J., Bass, B.M./Iliescu, D., Beldean, F., Sîntion, F. (2007), *MLQ, Multifactor Leadership Questionnaire. Manual tehnic şi interpretativ*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Baker, M. (2015), First results from psychology's largest reproductibility test, *Nature*, 30 aprilie, DOI: 10.1038/nature.2015.17433.

Balaresque, P., Bowden, G.R., Adams, S.M., Leung, H.-Y., King, T.E., Rosser, Z.H., Goodwin, J., Moisan, J.-P., Richard, C., Millward, A., Demaine, A.G., Barbujani, G., Previderè, C., Wilson, I.J., Tyler-Smith, C., Jobling, M.A. (2010), A predominantly Neolithic origin for European paternal lineages, *PLOS Biology*, 8 (1), e1000285, DOI: 10.1371/journal.pbio.1000285.

Barlow, D., Hersen, M. (1990), *Single case experimental designs*, Elsevier Science, Amsterdam.

Bar-On, R., Livinţi, R., Iliescu, D. (2009), *Emotional Quotient Inventory: EQ-I. Manual tehnic şi interpretativ*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Barry, H. (2015), Proximity of paired nations reveals correlation of masculinity with individualism, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46 (2) pp. 290-295, DOI: 10.1177/0022022114557480.

Batmaz, S., Kaymak, S.U., Soygur, A.H., Ozalp, E., Turkcapar, M.H. (2013),

The distinction between unipolar and bipolar depression: A cognitive theory perspective, *Comprehensive Psychiatry*, 54 (7), pp. 740-749, DOI: 10.1016/j.comppsych.2013.02.004.

Bădescu, G., Sum, P., Uslaner, E.M. (2004), Civil society development and democratic values in Romania and Moldova, *East European Politics and Societies*, 18 (2), pp. 316-341, DOI: 10.1177/0888325403259915.

Bărbulescu, M., Deletant, D., Hitchins, K., Papacostea, Ş., Teodor, P. (2014), *Istoria României*, Corint, Bucureşti.

Beck, A.T. (1979), *Cognitive therapy and the emotional disorders*, Plume, New York, NY.

Beck, A.T (2000), *Prisoners of Hate: The cognitive basis of anger, hostility, and violence*, HarperCollins, New York.

Beck, A.T., Steer, R.A., Brown, G.K./David, D., Dobrean, A. (2012), *Inventarul de depresie Beck – ediţia a doua (BDI-II)*, Romanian Testing Services, Cluj-Napoca.

Beck, J.S. (1995), *Cognitive therapy: Basics and beyond*, Guilford, New York, NY.

Becker, M. *et al.* (2012), Culture and the distinctiveness motive: Constructing identity in individualistic and collectivistic contexts, *Journal of Personality and Social Psychology*, 102 (4), pp. 833-855, DOI: 10.1037/a0026853.

Bergman, M.M. (1998), A theoretical note on the differences between attitudes, opinions, and values, *Swiss Political Science Review*, 4 (2), pp. 81-93.

Berkowitz, L., Donnerstein, E. (1982), External validity is more than skin deep, *American Psychologist*, 37 (3), pp. 245-257, DOI:10.1037/0003-066X.37.3.245.

Berry, J.W., Poortinga, Y.H., Pandey, J., Dasen, P.R., Saraswathi, T.S., Segall, M.H., Kagitcibasi, C. (1997), *Handbook of cross-cultural psychology*, ediţia a II-a, Allyn & Bacon, Boston, MA.

Betancourt, H., Lopez, S.R. (1993), The study of culture, ethnicity, and race in American psychology, *American Psychologist*, 48 (6), pp. 629-637, DOI: 10.1037/0003-066X.48.6.629.

Bilsky, W., Janik, M., Schwartz, S.H. (2011), The structural organization of human values-evidence from three rounds of the European Social Survey (ESS), *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42 (5), pp. 759-776, DOI: 10.1177/0022022110362757.

Blaga, L. (1936), *Spaţiul mioritic*, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, Bucureşti.

Boben, D., în Raven, J. (2010), *Slovenian Standardisation Data in an International Context*, lucrare prezentată la a 9-a Conferinţă de Psihologie Alps-Adria, 16-18 septembrie, Klagenfurt, Austria.

Bociort, I.F. (2014), De ce România nu are Premiul Nobel pentru literatură, *Cultura*, 26, 28.

Boghian, V.C. (2006), *Românii – între Păcală şi Mioriţa*, Accent Print, Suceava.

Boia, L. (1998), *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*, Editura Humanitas, Bucureşti.

Bond, M.H., Leung, K., Au, A., Tong, K.-K., Carrasquel, S.R. de *et al.* (2004a), Culture-level dimensions of social axioms and their correlates across 41 cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35 (5), pp. 548-570, DOI: 10.1177/0022022104268388.

Bond, M.H., Leung, K., Au, A., Tong, K.-K., Chemonges-Nielson, Z. (2004b), Combining social axioms with values in predicting social behaviors, *European Journal of Personality*, 18 (3), pp. 177-191, DOI: 10.1002/per.509.

Bond, M.H., Lun, V.M.-C. (2014), Citizen-making: The role of national goals for socializing children, *Social Science Research*, 44, pp. 75-85, DOI: 10.1016/j.ssresearch.2013.11.002.

Borgogni, L., Petitia, L., Barbanelli, C./Pitariu, H., Vercelino, D., Iliescu, D. (2009), *Manual tehnic pentru Testul de Orientare Motivaţională*, Odiseea, Cluj-Napoca.

Bosch, E., Calafell, F., González-Neira, A., Flaiz, C., Mateu, E., Scheil, H.-G., Huckenbeck, W., Efremovska, L., Mikerezi, I., Xirotiris, N., Grasa, C., Schmidt, H., Comas, D. (2006), Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns, *Annals of Human Genetics*, 70 (4), pp. 459-487, DOI: 10.1111/j.1469-1809.2005.00251.x.

Botezatu, G., Hâncu, A. (2001), *Dicţionar de proverbe şi zicători româneşti*, Litera, Bucureşti.

Brace, C.L. (1995), Region does not mean „race": Reality versus convention in forensic anthropology, *Journal of Forensic Sciences*, 40 (2), pp. 171-175.

Brehm, S.S., Kassin, S.M. (1990), *Social psychology*, Houghton Mifflin Company, Boston, MA.

Brown, T.A. (2006), Confirmatory factor analysis for applied research, Guilford, New York, NY.

Brubaker, R. (2009), Ethnicity, race and nationalism, *Annual Review of*

Sociology, 35, pp. 21-42.

Bunke, K.J. *et al.* (2012), *Europe 2012 together against functional illiteracy: Facts, information and solutions. Handbook for vocational guidance professionals*, Zukunftbau GmbH Strelitzer, Berlin, http://www.grundbildung-und-beruf.info/et_dynamic/page_files/267_datei.pdf?1334836254.

Buricescu, I.F. (1944), *Sufletul românesc*, Casa Şcoalelor, Bucureşti.

Buss, D.M. (1989), Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses testing in 37 cultures, *Behavioral and Brain Sciences*, 12, pp. 1-49, DOI: 10.1017/S0140525X00023992.

Buss, D.M. (1996), Social adaptation and five major factors of personality, în J.S. Wiggins (ed.), *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives* (pp. 180-207), Guilford, New York, NY.

Butcher, J., Graham, J.R., Ben Porat, Y.S., Telegen, A., Dahlstrom, W.G., Kaemmer, B./Munteanu, C.E., Livinţi, R., Iliescu, D. (2012), *MMPI-2: Inventarul multifazic de personalitate Minnesota – 2. Manual de administrare, scorare şi interpretare*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Cantemir, D. (2001), *Descrierea Moldovei*, Litera Internaţional, Bucureşti.

Caragiale, I.L. (2012), *Despre lume, artă şi neamul românesc*, antologie de Dan C. Mihăilescu, Humanitas, Bucureşti.

Cardoş, G., Stoian, V., Miritoiu, N., Comsa, A., Kroll, A., Voss, S., Rodewald, A. (2004), Paleo-mtDNA analysis and population genetic aspects of old Thracian populations from South-East of Romania, *Romanian Society of Legal Medicine*, 12 (4), pp. 239-246.

CE (2012), *EU High level group of experts on literacy: Final report*, septembrie, http://ec.europa.eu/education/policy/school/doc/literacy-report_en.pdf.

Chamberlain, J.M., Haaga, D.A.F. (2001), Unconditional self-acceptance and psychological health, *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 19 (3), pp. 163-176, DOI: 10.1023/A:1011189416600.

Chamberlain, J.M., Haaga, D.A.F./Macavei, B. (2007), Chestionarul de acceptare necondiţionată a propriei persoane, în D. David (coord.), *Sistem de Evaluare Clinică (SEC)*, Romanian Psychological Testing Services, Cluj-Napoca.

Chelcea, S. (1991), Imaginea de sine a românilor, *Revista de Psihologie*, 1, pp. 1-2.

Chelcea, S. (1994), *Personalitate şi societate în tranziţie*, Societatea Ştiinţă şi Tehnică, Bucureşti.

Chelcea, S. (1995), Ethnic attitudes: The Social Distance Scale (E.S.

Bogardus), în D. Abraham, I. Bădescu şi S. Chelcea (coord.), *Interethnic relation in Romania: Sociological diagnosis and evaluation of tendencies* (pp. 319-353), Carpatica, Cluj-Napoca.

Chelcea, S. (2009), Piramida fricilor sociale. Fricile sociale în România – o schiţă psihosociologică, *Sociologie Românească*, 7 (4), pp. 3-18.

Chelcea, S. (2011), Identitatea naţională a românilor. Perspective psihosociologice, în T. Rotariu şi V. Voineagu (coord.), *Inerţie şi schimbare. Dimensiuni sociale ale tranziţiei în România* (pp. 275-292), Polirom, Iaşi.

Cheung, G.W., Rensvold, R.B. (2002), Evaluating goodness-of-fit indexes for testing measurement invariance, *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 9 (2), pp. 233-255, http://doi.org/10.1207/S15328007SEM0902_5.

Chiao, J.Y., Blizinsky, K.D. (2010), Culture-gene coevolution of individualism-collectivism and the serotonin transporter gene, *Proceedings. Biological Sciences/The Royal Society*, 277 (1681), pp. 529-537, DOI: 10.1098/rspb.2009.1650.

Chircev., A. (1941), *Psihologia atitudinilor sociale cu privire specială la români*, Editura Institutului de Psihologie al Universităţii din Cluj, Sibiu.

Chung, T., Mallery, P. (1999), Social comparison, individualism-collectivism, and self-esteem in China and the United States, *Current Psychology*, 18 (4), pp. 340-352, DOI: 10.1007/s12144-999-1008-0.

Cioran, E. (1990/2011), *Schimbarea la faţă a României*, ediţia a IV-a, Humanitas, Bucureşti.

Cioran, E. (1991), *Singurătate şi destin*, Humanitas, Bucureşti.

Cohen, J. (1977), *Statistical power analysis for the behavioral sciences*, Academic Press, New York, NY.

Cohen, J. (1988), *Statistical power analysis for the behavioral sciences*, ediţia a II-a, Psychology Press, New York, NY.

Cole, M. (1998), *Cultural psychology: A once and future discipline*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Coleman, P.G., Cărare, R.O., Petrov, I., Forbes, E., Saigal, A., Spreadbury, J.H., Yap, A., Kendrick, T. (2011), Spiritual belief, social support, physical functioning and depression among older people in Bulgaria and Romania, *Aging & Mental Health*, 15 (3), pp. 327-333, DOI: 10.1080/13607863.2010.519320.

Comas, D., Schmid, H., Braeuer, S., Flaiz, C., Busquets, A., Calafell, F., Bertranpetit, J., Scheil, H.G., Huckenbeck, W., Efremovska, L., Schmidt,

H. (2004), Alu insertion polymorphisms in the Balkans and the origins of the Aromuns, *Annals of Human Genetics*, 68 (2), pp. 120-127, DOI: 10.1046/j.1529-8817.2003.00080.x.

Comşa, M. (2010), How to compare means of latent variables across countries and waves: Testing fro invariance measurement. An application using Eastern European Societies, *Sociologia*, 42, pp. 639-668.

Comşa, M., Rusu, H. (2011), Value change in Eastern Europe: What is happening there?, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Sociologia*, 1, pp. 33-62.

Confer, J.C., Perilloux, C., Buss, D.M. (2010), More than just a pretty face: Men's priority shifts toward bodily attractiveness in short-term versus long-term mating contexts, *Evolution and Human Behavior*, 31 (5), pp. 348-353, DOI: 10.1016/j.evolhumbehav.2010.04.002.

Constantin, T. (2015), De ce am avea nevoie de o „psihologie a poporului român"? *Revista de Politica Ştiinţei şi Scientometrie* – serie nouă, 4 (2), iunie, pp. 107-109.

Conway, C.C., Slavich, G.M., Hammen, C. (2014), Dysfunctional attitudes and affective responses to daily stressors: Separating cognitive, genetic, and clinical influences on stress reactivity, *Cognitive Therapy and Research*, 39 (3), pp. 366-377, DOI: 10.1007/s10608-014-9657-1.

Cooper, C.L., Cartwright, S./Pitariu, H., Tureanu, V., Peleaşă, C. (2008), *ASSET. A Shortened Stress Evaluation Tool. An organizational stress screening tool*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Costa, P., McCrae, R. (1988), From catalog to classification: Murray's needs and the Five-Factor model, *Journal of Personality and Social Psychology*, 55 (2), pp. 258-265, DOI: 10.1037/0022-3514.55.2.258.

Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R. (1997), Stability and change in personality assessment: The Revised NEO Personality Inventory in the Year 2000, *Journal of Personality Assessment*, 68 (1), pp. 86-94, DOI: 10.1207/s15327752jpa6801_7.

Costa, P.T., Jr., McCrae, R.R./Iliescu, D., Minulescu, M., Nedelcea, C., Ispas, D. (2008), *NEO PI-R. Manual tehnic şi interpretativ*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Crişan, L.G., Pană, S., Vulturar, R., Heilman, R.M., Szekely, R., Drugă, B., Dragoş, N., Miu, A.C. (2009), Genetic contributions of the serotonin transporter to social learning of fear and economic decision making, *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 4 (4), pp. 399-408, DOI: 10.1093/scan/nsp019.

Čvorović, J. (2014), *The Roma: A Balkan underclass*, Ulster Institute for

Social Research, Londra.
Cziprián, L., Kozma, C. (2007), *Personal resources and organizational culture in the local administrations of Székelyföld*, Korunk, http://korunk.org/?q=node/8601.
David, D. (2006), *Metodologia cercetării clinice. Fundamente*, Polirom, Iaşi.
David, D. (2012), *Tratat de psihoterapii cognitive şi comportamentale*, Polirom, Iaşi.
David, D. (2013), *Şcoala clujeană de psihologie clinică şi psihoterapie*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, http://clinicalpsychology.psiedu.ubbcluj.ro/wp-content/uploads/2013/07/Scoala-clujeana-de-psihologie-clinica-si-psihoterapie.pdf.
David, D. (2014a), *Prelucrări inconştiente de informaţie. Contaminarea psihologică în mass-media, practica clinică şi juridică*, Tritonic, Bucureşti.
David, D. (2014b), Radiografia psihologică a poporului român după eliberare. Avanpremieră a lucrării *Psihologia poporului român*, *Sinteza. Revistă de cultură şi gândire strategică*, 10, pp. 120-121.
David, D. (2015a), Despre ciocnirea civilizaţiilor în mediul academic românesc sau despre independenţii/autonomii captivi şi rătăciţi într-o cultură colectivistă, *România curată*, http://www.romaniacurata.ro/despre-ciocnirea-civilizatiilor-in-mediul-academic-romanesc-sau-despre-independentiiautonomii-captivi-si-rataciti-intr-o-cultura-colectivista/.
David, D. (2015b), Despre psihologia românilor, *Sinteza. Revistă de cultură şi gândire strategică*, 14, pp. 41-43.
David, D. (2015c), Ce s-a schimbat în psihologia poporului român după 100 de ani, *Sinteza. Revistă de cultură şi gândire strategică*, 15, pp. 32-33.
David, D. (2015d), Cum s-a născut monografia *Psihologia poporului român. Profilul psihologic al românilor*. Provocarea peste timp a lui Constantin Rădulescu-Motru. *Revista de Politică a Ştiinţei şi Scientometrie*, 4 (2), pp. 88-93.
David, D. (2015e), Psihologia poporului român, de la clasici în prezent. O microanaliză comparativă, *Tomisul Cultural*, iunie.
David, D., Freeman, A. (2014), Overview of cognitive behavior therapy of personality disorders, în A. Beck, A. Freeman şi D. Davis (ed.), *Cognitive therapy of personality disorders*, ediţia a III-a (pp. 3-18), Guilford Press, New York, NY.
David, D., Benga, O., Rusu, A.S. (2007), *Fundamente de psihologie evoluţionistă şi consiliere genetică. Integrări ale psihologiei şi biologiei*,

Polirom, Iaşi.

David, D., Lynn, S.J., Ellis, A. (ed.) (2010), *Rational and irrational beliefs: Research, theory, and clinical practice*, Oxford University Press, New York, NY.

David, D., Montgomery, G., Holdevici, I. (2003), Romanian norms for the Harvard group Scale of Hypnotic Susceptibility, *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 51 (1), pp. 66-76, DOI: 10.1076/iceh.51.1.66.14066.

David, D., Coteţ., C.D., Szentágotai, A., McMahon, J., DiGiuseppe, R. (2013), Philosophical versus psychological unconditional acceptance: Implications for constructing the Unconditional Acceptance Questionnaire, *Journal of Cognitive & Behavioral Psychotherapies*, 13 (2a), pp. 445-464.

David, D., Montgomery, G.H., Stan, R., DiLorenzo, T., Erblich, J. (2004), Discrimination between hopes and expectancies for nonvolitional outcomes: Psychological phenomenon or artefact?, *Personality and Individual Differences*, 36 (8), pp. 1945-1952, DOI:10.1016/j.paid.2003.08.013.

David, O.A., David, D. (2013), State efficacy of CBT delivered by a new robot (RETMAN) promoting emotional resilience in children, *Developments in Technology and Clinical Cognitive Science: The 4th wave in CBT?*, 7th World Congress of Cognitive and Behavioural Therapies, Lima.

Dâncu, A., Dâncu, D., Mocanu, M., Orban, M. (2014), Prieteni şi duşmani. Un studiu IRES privind percepţia relaţiilor interetnice, *Sinteza. Revistă de cultură şi gândire strategică*, 3, pp. 12-22.

Dâncu, A., Orban, M. (2015), Romania the good country?, *Sinteza. Revistă de cultură şi gândire strategică*, 3, pp. 12-22.

Dâncu, V.S. (2015), *Triburile. O patologie a politicii româneşti de la revoluţie la generaţia Facebook*, Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca.

Deary, I.J., Pattie, A., Starr, J.M. (2013), The stability of intelligence from age 11 to age 90 years: The Lothian birth cohort of 1921, *Psychological Science*, 24 (12), pp. 2361-2368, DOI: 10.1177/0956797613486487.

Deary, I.J., Yang, J., Davies, G., Harris, S.E., Tenesa, A., Liewald, D., Luciano, M., Lopez, L.M., Gow, A.J., Corley, J., Redmond, P., Fox, H.C., Rowe, S.J., Haggarty, P., McNeill, G., Goddard, M.E., Porteous, D.J., Whalley, L.J., Starr, J.M., Visscher, P.M. (2012), Genetic contributions to stability and change in intelligence from childhood to old age, *Nature*, 482, pp. 212-215, DOI: 10.1038/nature10781.

Demeter, S.J., Kelemen, B., Székely, G., Popescu, O. (2010), Genetic variation at 15 polymorphic, autosomal, short tandem repeat loci of two Hungarian populations in Transylvania, Romania, *Croatian Medical Journal*, 51 (6), pp. 515-523, DOI: 10.3325/cmj.2010.51.515.

DEX (1996), *Dicţionar explicativ al limbii române*, ediţia a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan", Univers Enciclopedic, Bucureşti.

Dexter, M.R., Jones-Bley, K. (ed.) (1997), *The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe*, articole selectate din 1952 până în 1993 de M. Gimbutas, *Journal of Indo-European Studies Monograph 18*, Institute for the Study of Man, Washington, DC.

Di Fabio, A., Palazzeschi, L. (2009), An in-depth look at scholastic success: Fluid intelligence, personality traits or emotional intelligence?, *Personality and Individual Differences*, 46 (5-6), pp. 581-585, DOI: 10.1016/j.paid.2008.12.012.

Diener, E., Diener, M., Diener, C. (1995), Factors predicting the subjective well-being of nations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (5), pp. 851-864, DOI: 10.1037/0022-3514.69.5.851.

Diener, E., Gohm, C.L., Suh, E., Oishi, S. (2000), Similarity of the relations between marital status and subjective well-being across cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31 (4), pp. 419-436, DOI: 10.1177/0022022100031004001.

DiGiuseppe, R., Leaf, R., Exner, T., Robin, M.W. (1988), The development of a measure of irrational/rational thinking, lucrare prezentată la World Congress of Behavior Therapy.

DiGiuseppe, R., Leaf, R., Exner, T., Robin. M.W./Macavei, B. (2007), Scala de atitudini şi convingeri 2, în D. David (coord.), *Sistem de evaluare clinică*, RTS, Cluj-Napoca.

Dobrean, A. (2015), Despre monografia *Psihologia poporului român. Profilul psihologic al românilor*. Un eveniment în psihologia românească, *Revista de Politica Ştiinţei şi Scientometrie* – serie nouă, 4 (2), iunie, pp. 103-106.

Dobrean, A., Matu, S. (2015), Internationally active, visible, high impact, and eminent Romanian psychologists: A quantitative analysis, *Journal of Evidence-Based Psychotherapies*, 15, pp. 135-146.

Dobrean, A., Raven, J., Comşa, M., Rusu, C., Balázsi, R. (2008), The Romanian standardisation of the Standard Progressive Matrices Plus: Sample and general results, în J. Raven şi C.J. Raven (ed.), *Uses and abuses of intelligence: Studies advancing Spearman and Raven's quest for*

nonarbitrary metrics, Romanian Testing Services, Cluj-Napoca.

Domuţa, A., Balázsi, R., Porumb, M., Rusu, C., Comşa, M. (2003), Standardizarea pe populaţia României a testului *Matrici Progresive Raven Standard Plus*, în *Matricile Progresive Raven Standard. Manual de utilizare*, RTS, Cluj-Napoca.

Drăghicescu, D. (1907), *Din psihologia poporului român*, Albatros, Bucureşti.

Duke, M., Nowicki, S. (1972), A new measure and social learning model for interpersonal distance, *Journal of Experimental Research in Personality*, 6, pp. 119-132 (republicat în T.W. Mallenby, ed., *An international selection of readings on personal space*, vol. 2).

Dula, C.S./Iliescu, D., Ionescu, C. (2009), *Indicatorul Dula privind şofatul periculos. Manual tehnic [The Dula Dangerous Driving Index]*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Dunst, C.J., Hamby, D.W., Trivette, C.M. (2004), Guidelines for calculating effect sizes for practice-based research syntheses, *Centerscope*, 3 (1), pp. 1-10.

Dutta *et al.*: Cornell University, INSEAD, and WIPO (2014), The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in innovation, Fontainebleau, Ithaca, and Geneva.

Ekman, P. (1992), An argument for basic emotions, *Cognition & Emotion*, 6 (3-4), pp. 169-200, DOI: 10.1080/02699939208411068.

Ellingsen, T., Herrmann, B., Nowak, M.N., Rand, D.G., Tarnita, C.E. (2012), Civic capital in two cultures: The nature of cooperation in Romania and USA, *SSRN Electronic Journal*, http://doi.org/10.2139/ssrn.2179575.

Ellis, A. (1994), *Reason and emotion in psychotherapy*, Carol Publishing Group, New York, NY.

Ellis, B.J., Boyce, W.T., Belsky, J., Bakermans-Kranenburg, M.J., van Ijzendoom, M.H. (2011), Differential susceptibility to the environment: An evolutionary-neurodevelopmental theory, *Dev Psychopathol*, 23 (1), pp. 7-28, DOI: 10.1017/S0954579410000611.

Eminescu, M. (1988), *Opere IX. Publicistică 1870-1877*, Albina, Familia, Federaţiunea, Convorbiri literare, studiu introductiv de Al. Oprea, ediţie critică întemeiată de Perpessicius, Editura Academiei Române, Muzeul Literaturii Române.

Eminescu, M. (1989), Arboasa, în *Opere X*, Editura Academiei, Bucureşti.

ESF (2011), *Human brain: From cell to society*, European Science Foundation, http://www.esf.org/index.php?id=9338.

ESS (2006), European Social Survey, http://www.europeansocialsurvey.org/.

Eurostat (2015), *Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

Eysenck, M. (2014), *Fundamentals of psychology*, Psychology Press, New York, NY.

Felfe, J., Yan, W., Six, B. (2008), The impact of individual collectivism on commitment and its influence on organizational citizenship behaviour and turnover in three countries, *International Journal of Cross Cultural Management*, 8 (2), pp. 211-237, DOI: 10.1177/1470595808091790.

Fernández-Berrocal, P., Extremera, N., Ramos, N. (2004), Validity and reliability of the Spanish version of the White Bear Suppression Inventory, *Psychological Reports*, 94 (3), pp. 782-784, DOI: 10.2466/pr0.94.3.782-784.

Feuerstein, R. (2000), Mediated learning experience, instrumental enrichment and the learning propensity assessment device, în Interdisciplinary Council on Developmental and Learning Disorders (ICDL), *Clinical practice guidelines: Redefining the standards of care for infants, children and families with special needs* (pp. 557-578), ICDL Press, Washington, DC.

Feyerabend, P. (2010), *Against Method*, ediţia a IV-a, Verso Books, New York, NY.

Fincher, C.L., Thornhill, R., Murray, D.R., Schaller, M. (2008), Pathogen prevalence predicts human cross-cultural variability in individualism/collectivism, *Proceedings of the Royal Society of Londra B: Biological Sciences*, 275 (1640), pp. 1279-1285, DOI: 10.1098/rspb.2008.0094.

Fischer, R., Vauclair, C.-M., Fontaine, J.R.J., Schwartz, S.H. (2010), Are individual-level and country-level value structures different? Testing Hofstede's legacy with the Schwartz Value Survey, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41 (2), pp. 135-151, http://doi.org/10.1177/0022022109354377.

Fiske, S.T., Cuddy, A.J., Glick, P., Xu, J. (2002), A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition, *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 878-902, http://doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.878.

Fleishman, E./Livinţi, R., Iliescu, D., Sîntion, F., Ionescu. C. (2010), *Leadership Opinion Questionnaire. Manual tehnic*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Flonta, M., Keul, H.K., Rusen, J. (2005), *Religia şi societatea civilă*, Paralela 45, Bucureşti.

Folstein, M.F., Folstein, S.E., White, T., Messer, M.A./Munteanu, C.-E., Iliescu, D., Livinţi, R. (2013), *MMSE-2: Mini-Mental State Examination, 2nd Edition. Manual de utilizare a testului*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Frangopol, P. (2002). *Mediocritate şi excelenţă. O radiografie a ştiinţei şi a învăţământului din România*, Albatros, Bucureşti.

Freud, S. (1915/1957), Repression, în J. Starchey (ed.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, vol. 14. (pp. 146-158), Hogarth Press, Londra.

Frost, K.M., Frost, C.J. (2000), Romanian and American life aspirations in relation to psychological well-being, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31 (6), pp. 726-751, DOI: 10.1177/0022022100031006004.

Funder, D. (online), *Mostly about personality psychology but other stuff too*, https://funderstorms.wordpress.com/2013/02/01/does-effect-size-matter/, accesat pe 23 mai 2015.

Gangestad, S.W., Buss, D.M. (1993), Pathogen prevalence and human mate preferences, *Ethology and Sociobiology*, 14 (2), pp. 89-96, DOI: 10.1016/0162-3095(93)90009-7.

Ganzach, Y., Gotlibovski, C. (2013), Intelligence and religiosity: Within families and over time, *Intelligence*, 41 (5), pp. 546-552, DOI: 10.1016/j.intell.2013.07.003.

Gaspar, T., de Matos, M.G., Luszczynska, A., Baban, A., Wit, J. (2014), The impact of a rural or urban context in eating awareness and self-regulation strategies in children and adolescents from eight European countries, *International Journal of Psychology*, 49 (3), pp. 158-166, DOI: 10.1002/ijop.12046.

Gavreliuc, A. (2011), *Psihologie interculturală. Repere teoretice şi diagnostic româneşti*, Polirom, Iaşi.

Gavreliuc, A., Gavreliuc, D. (2014), Cartography of the Banatian identity dynamics in the last decade: The registers of social attitudes and social capital, *Revista de Cercetare şi Intervenţie Socială*, 44, pp. 212-228.

Gelernter, J., Kranzler, H., Coccaro, E., Siever, L., New, A., Mulgrew, C.L. (1997), D4 dopamine-receptor (DRD4) alleles and novelty seeking in substance-dependent, personality-disorder, and control subjects, *American Journal of Human Genetics*, 61 (5), pp. 1144–1152, DOI: 10.1086/301595.

Ghinea, D. (2002), *Enciclopedia geografică a României*, Editura Enciclopedică, Bucureşti.

Ghinoiu, I. (coord.) (2003), *Atlasul etnografic român*, vol. I: *Habitatul*, Institutul de Etnografie şi Folclor „Constantin Brăiloiu”, coeditare cu

Editura Academiei Române şi Regia Autonomă „Monitorul Oficial”, Bucureşti,.

Gibbons, A. (2014), European genetic identity may stretch back 36,000 years, *Science*, http://news.sciencemag.org/archaeology/2014/11/european-genetic-identity-may-stretch-back-36000-years.

Gimbutas, M. (1980), The Kurgan wave #2 (c. 3400-3200 BC) into Europe and the following transformation of culture, *Journal of Indo-European Studies*, 8, pp. 273-315.

Glăveanu V.P. (2007a), Dynamic stereotype representations: Roles and scenarios that impact groups' interaction, *International Journal of Diversity in Organizations, Communities and Nations*, 7 (3), pp. 65-76.

Glăveanu, V.P. (2007b), Românii şi statutul de cetăţean european. Apartenenţe identitare şi reprezentări stereotipe ale bucureştenilor, *Psihologia Socială*, 19, pp. 64-82.

Glăveanu, V.P. (2007c), Stereotypes revised: Theoretical models, taxonomy and the role of stereotypes, *Europe's Journal of Psychology*, 3 (3), http://doi.org/10.5964/ejop.v3i3.409.

Glăveanu, V.P. (2009), Psihologia culturală. O introducere, *Psihologia Socială*, 23 (1).

Glynn, S.E. (2010), *Sex differences in general intelligence: A psychometric investigation of group differences in mean and variability as measured by the Raven's Standard Progressive Matrices*, teză de doctorat, Cambridge University Press.

Global Age Watch Index (2014), *România*, http://www.helpage.org/global-agewatch/population-ageing-data/country-ageing-data/?country=Romania.

Gottman, J.M. (2011), *The science of trust: Emotional attunement for couples*, W.W. Norton, New York, NY.

Govorun, O., Fuegen, K., Payne, B.K. (2006), Stereotypes focus defensive projection, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32 (6), pp. 781-793, DOI: 10.1177/0146167205285556.

Greenfiled, P. (1997). You can't take it with you: Why ability assessments don't cross cultures. *American Psychologist*, 52(10), 1115–1124, Doi:10.1037/0003-066X.52.10.1115.

Greenwald, A.G. (1980), The totalitarian ego: Fabrication and revision of personal history, *American Psychologist*, 35 (7), pp. 603-618, DOI:10.1037/0003-066X.35.7.603.

Grussendorf, J., McAlister, A., Sandström, P., Udd, L., Morrison, T.C. (2002), Resisting moral disengagement in support for war: Use of the „Peace

Test" Scale among student groups in 21 nations, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8 (1), pp. 73-84, DOI: 10.1207/S15327949PAC0801_7.

Guthrie, D. (2014), *The effects of amount and social distance on acceptances in the Ultimatum Game*, Washington University in St. Louis, 18 martie, https://economics.wustl.edu/files/economics/imce/dalton_guthrie_-_final.pdf.

Haeffel, G.J., Abramson, L.Y., Voelz, Z.R., Metalsky, G.I., Halberstadt, L., Dykman, B.M., Donovan, P., Hogan, M-E, Hankin, B.L., Alloy, L.B. (2005), Negative cognitive styles, dysfunctional attitudes, and the remitted depression paradigm: A search for the elusive cognitive vulnerability to depression factor among remitted depressives, *Emotion*, 5 (3), pp. 343-348, DOI: 10.1037/1528-3542.5.3.343.

Hall, E.T. (1966), *The hidden dimension*, Doubleday, New York, NY.

Haslam, N., Whelan, J., Bastian, B. (2009), Big Five traits mediate associations between values and subjective well-being, *Personality and Individual Differences*, 46 (1), pp. 40-42, DOI: 10.1016/j.paid.2008.09.001.

Hayward, R.D., Kemmelmeier, M. (2007), How competition is viewed across cultures: A test of four theories, *Cross-Cultural Research*, 41 (4), pp. 364-395, DOI: 10.1177/1069397107306529.

He, J., van de Vijver, F.J.R., Dominguez Espinosa, A., Abubakar, A., Dimitrova, R., Adams, B.G. (2015), Socially desirable responding: Enhancement and denial in 20 countries, *Cross-Cultural Research*, 49 (3), pp. 227-249, DOI: 10.1177/1069397114552781.

Hedges, L.V., Olkin, I. (1985), *Statistical methods for meta-analysis*, Academic Press, Orlando, FL.

Hegel, G.W.F. (1807/1967), *Phenomenology of Spirit*, Harper & Row, Londra.

Heine, S.J. (2003), Making sense of East Asian self-enhancement, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34 (5), pp. 596-602, DOI: 10.1177/0022022103256481.

Hellenthal, G., Busby, G.B.J., Band, G., Wilson, J.F., Capelli, C., Falush, D., Myers, S. (2014), A genetic atlas of human admixture history. *Science*, 343 (6172), pp. 747-751, DOI: 10.1126/science.1243518.

Hemert, D.A. van, Vijver, F.J.R. van de, Vingerhoets, A.J.J.M. (2011), Culture and crying prevalences and gender differences, *Cross-Cultural Research*, 45 (4), pp. 399-431, DOI: 10.1177/1069397111404519.

Hergenhahn, B.R. (1986), *An introduction to the history of psychology*, Wadsworth Publishing Company, Boston, MA.

Hersch, J. (1994), *Mirarea filosofică. Istoria filosofiei europene*, Humanitas,

Bucureşti.
Herskovits, M.J. (1948), *Man and his works: The science of cultural anthropology*, Knopf, New York.
Hofstede, G. (1995), Multilevel research of human systems: Flowers, bouquets, gardens, *Human System Management*, 14, pp. 207-217.
Hofstede, G. (2001), *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*, Sage Publications, Londra.
Hofstede, G. (2011), Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2 (1), http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014.
Hofstede, G., Hofstede, G.J., Minkov, M. (2010), *Cultures and organizations: Software of the mind*, ediţia a III-a, McGraw Hill Professional, New York, NY.
Hofstede, G., McCrae, R.R. (2004), Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture, *Cross-Cultural Research*, 38 (1), pp. 52-88, DOI: 10.1177/1069397103259443.
Holban, M. (coord.) (2000), *Călători străini despre ţările române*, vol. X, părţile I-II, Editura Academiei Române, Bucureşti.
Holland, J.L., Powell, A.B., Fritzsche, B.A./Pitariu, H., Iliescu, D., Vercellino, D. (2009), *Ghid profesional de utilizare a SDS (Self-Directed Search)*, Sinapsis, Cluj-Napoca.
Hollon, S.D., Kendall, P.C. (1980), Cognitive self-statements in depression: Development of an Automatic Thoughts Questionnaire, *Cognitive Therapy and Research*, 4 (4), pp. 383-395, DOI: 10.1007/BF01178214.
Hollon, S.D., Kendall, P.C./Moldovan, R. (2007), Chestionarul gândurilor automate, în D. David (coord.), *Sistem de evaluare clinică*, RTS, Cluj-Napoca.
Hristea, T. (coord.) (1984). *Sinteze de limba română*, Albatros, Bucureşti.
Hu, X.Z., Lipsky, R.H., Zhu, G., Akhtar, L.A., Taubman, J., Greenberg, B.D., Xu, K., Arnold, P.D., Richter, M.A., Kennedy, J.L., Murphy, D.L., Goldman, D. (2006), Serotonin transporter promoter gain-of-function genotypes are linked to obsessive-compulsive disorder, *American Journal of Human Genetics*, 78 (5), pp. 815-826, DOI: 10.1086/503850.
Hunyady, G. (2003), *Stereotypes during the decline and fall of communism*, Taylor & Francis e-Libray.
Iacob, G., Iacob, L. (2005), *Modernizare-europenism. Românii de la Cuza Vodă la Carol al II-lea*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

Iacob, L. (2003). *Etnopsihologie şi imagologie*, Polirom, Iaşi.

Iacob, L. (2005). Percepţie, trăire, identitate etnică, în G. Iacob şi L. Iacob (2005), *Modernizare-europenism. Românii de la Cuza Vodă la Carol al II-lea*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

Iliescu, D. (2015), Cum se înţeleg rezultatele unui studiu din domeniul psihologiei interculturale, *Revista de Politica Ştiinţei şi Scientometrie* – serie nouă, 4 (2), iunie, pp. 98-102.

Iluţ, P. (1997), *Abordarea calitativă a socioumanului*, Polirom, Iaşi.

Iluţ, P. (2000). *Iluzia localizaţionismului şi localizarea iluziei*, Polirom, Iaşi.

Inglehart, R., Welzel, C. (2010), Changing mass priorities: The link between modernization and democracy, *Perspectives on Politics*, 8 (2), pp. 551-567, DOI: 10.1017/S1537592710001258.

INS (2011), *Recensământul populaţiei şi al locuinţelor*, http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/.

Iorga, N. (1936/1939), *Istoria Românilor*, vol. I-X, Editura Enciclopedică, Bucureşti.

IRES (2015), *Proiect România. Percepţia publică privind necesitatea unui proiect de ţară pentru România*, http://www.ires.com.ro/uploads/articole/ires_perceptii-cu-privire-la-necesitatea-unui-proiect-de-tara_ianuarie-2015.pdf.

ITC (2010), *International test commission guidelines for translating and adapting tests*, http://www.intestcom.org.

Jack, R.E., Garrod, O.G.B., Schyns, P.G. (2014), Dynamic facial expressions of emotion transmit an evolving hierarchy of signals over time, *Current Biology*, 24 (2), pp. 187-192, http://doi.org/10.1016/j.cub.2013.11.064.

Jackson, D.N./Iliescu, D., Andreescu, M. (2010), *Chestionarul de screening al integrităţii angajatului – 2: Manual tehnic*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Jackson, D.N./Iliescu, D., Glinţă, F. (2008), *MAB-II – Bateria de aptitudini multidimensională. Manual tehnic*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Jackson, D.N., Mavrogiannis-Gray, A./Iliescu, D., Ţânculescu, L. (2006), *Survey of Work Styles. Manual tehnic şi interpretativ*, PsihoCover, Bucureşti.

Jela, D., Strat, D., Albu, M. (2004), *Afacerea meditaţia transcendentală*, Humanitas, Bucureşti.

Jing, Y., Bond, M.H. (2015), Sources for trusting most people: How national goals for socializing children promote the contributions made by trust of the in-group and the out-group to non-specific trust, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46 (2), pp. 191-210, DOI: 10.1177/0022022114557488.

Jussim, L., Cain, T.R., Crawford, J.T., Harber, K., Cohen, F. (2009), The unbearable accuracy of stereotypes, în T. Nelson (ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (pp. 199-227), Psychology Press, New York, NY.

Kan, K.-J., Wicherts, J.M., Dolan, C.V., van der Maas, H.L.J. (2013), On the nature and nurture of intelligence and specific cognitive abilities: The more heritable, the more culture dependent, *Psychological Science*, 24 (12), pp. 2420-2428, DOI: 10.1177/0956797613493292.

Karim, J. (2011), Emotional intelligence: A cross-cultural psychometric analysis, *Aix Marseille 3*, http://www.theses.fr/2011AIX32028.

Karim, J., Weisz, R. (2010), Cross-cultural research on the reliability and validity of the Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT), *Cross-Cultural Research*, 44 (4), pp. 374-404, DOI: 10.1177/1069397110377603.

Kim, H., Schnall, S., Yi, D.J., White, M.P. (2013), Social distance decreases responders' sensitivity to fairness in the ultimatum game, *Judgment and Decision Making*, 8 (5), pp. 632-638.

Kitayama, S., Markus, H.R., Matsumoto, H., Norasakkunkit, V. (1997), Individual and collective processes in the construction of the self: Self-enhancement in the United States and self-criticism in Japan, *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (6), pp. 1245-1267, DOI: 10.1037/0022-3514.72.6.1245.

Kitayama, S., Park, J., Boylan, J.M., Miyamoto, Y., Levine, C.S., Markus, H.R., Karasawa, M., Coe, C.L., Kawakami, N., Love, G.D., Ryff, C.D. (2015), Expression of anger and ill health in two cultures an examination of inflammation and cardiovascular risk, *Psychological Science*, 26 (2), pp. 211-220, DOI: 10.1177/0956797614561268.

Klautke, E. (2010), The mind of the nation: The debate about Völkerpsychologie, 1851-1900, *Central Europe*, 8 (1), pp. 1-19, DOI: 10.1179/174582110X12676382921428.

Knickrehm, K.M., Teske, R.L. (2000), Attitudes toward domestic violence among Romanian and US university students, *Women & Politics*, 21 (3), pp. 27-52, DOI: 10.1300/J014v21n03_02.

Koropeckyj-Cox, T., Pienta, A.M., Brown, T.H. (2007), Women of the 1950s and the „Normative" life course: The implications of childlessness, fertility timing, and marital status for psychological well-being in late midlife, *The International Journal of Aging and Human Development*, 64 (4), pp. 299-330.

Kuhn, T.S. (1996), *The structure of scientific revolutions*, ediţia a III-a,

University of Chicago Press, Chicago, IL.

Lam, S., Jimerson, S., Kikas, E., Cefai, C., Veiga, F.H., Nelson, B., Natzichristou, C., Polychroni, F., Basnett, J., Duck, R., Farrell, P., Liu, Y., Negovan, V., Shin, H., Stănculescu, E., Wong, B.P., Yang, H., Zollneritsch, J. (2012), Do girls and boys perceive themselves as equally engaged in school? The results of an international study from 12 countries, *Journal of School Psychology*, 50 (1), pp. 77-94, DOI: 10.1016/j.jsp.2011.07.004.

Lam, S., Jimerson, S., H.P., Kikas, E., Shin, H., Veiga, F.H., Hatzichristou, C., Polychroni, F., Cefai, C., Negovan, V., Stănculescu, E., Yang, H., Liu, Y., Basnett, J., Duck, R., Farrell, P., Nelson, B., Zollneritsch, J. (2014), Understanding and measuring student engagement in school: The results of an international study from 12 countries, *School Psychology Quarterly*, 29 (2), pp. 213-232, DOI: 10.1037/spq0000057.

Laverty, S.M. (2003), Hermeneutic phenomenology and phenomenology: A comparison of historical and methodological considerations, *International Journal of Qualitative Methods*, 2 (3), pp. 21-35.

Lazaridis, I. *et al.* (2014), Ancient human genomes suggest three ancestral populations for present-day Europeans, *Nature*, 513, pp. 409-413, DOI: 10.1038/nature13673.

Lazarus, M. (1851), Über den Begriff und die Möglichkeit einer Völkerpsychologie als Wissenschaft, în R.E. Prutz (ed.), *Deutsches Museum. Zeitschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*, Deutsches Museum, Zeitschrift für Literatur, Kunst und Öffentliches Leben.

Lazarus, M., Steinthal, H. (1859), *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1, pp. 1-73.

Lazarus, R.S. (1994), *Emotion and adaptation*, Oxford University Press, New York, NY.

Lesser, S., Pauly, L., Volkert, D., Stehle, P., Ageing Nutrition Group (2008), Nutritional situation of the elderly in Eastern/Baltic and Central/ Western Europe – The Ageing Nutrition Project, *Annals of Nutrition & Metabolism*, 52 Suppl 1, pp. 62-71, DOI: 10.1159/000115353.

Leung, K., Bond, M.H. (2004), Social axioms: A model for social beliefs in multicultural perspective, în M.P. Zanna (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 36 (pp. 119-197), Elsevier Academic Press, San Diego, CA.

Leung, K., Bond, M.H., Carrasquel, S.R. de, Muñoz, C., Hernández, M., Murakami, F., Bierbrauer, G., Singelis, T.M. (2002), Social axioms: The search for universal dimensions of general beliefs about how the world

functions, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33 (3), 286-302, DOI: 10.1177/0022022102033003005.

Levine, R.V., Norenzayan, A. (1999), The pace of life in 31 countries, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30 (2), pp. 178-205, DOI: 10.1177/0022022199030002003.

Levine, R.V., Norenzayan, A., Philbrick, K. (2001), Cross-cultural differences in helping strangers, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32 (5), pp. 543-560, DOI: 10.1177/0022022101032005002.

Liepmann, D., Beauducel, A., Brocke, B., Amthauer, R./Iliescu, D., Miron, A. (2011), *IST 2000 R: Testul structurii inteligenţei. Manual tehnic*, DirectPrint Projects SRL, Cluj-Napoca.

Liiceanu, A. (2015), *Valurile, smintelile, păcatele. Psihologiile românilor*, Polirom, Iaşi.

Lovinescu, E. (1937), Mioriţa şi psihologia etnică, în *Scrieri III (1970)*, Minerva, Bucureşti.

Lucas, J.W. (2003), Theory-testing, generalization, and the problem of external validity, *Sociological Theory*, 21 (3), pp. 236-253, DOI:10.1111/1467-9558.00187.

Lucio, E., Ampudia, A., Durán, C., León, I., Butcher, J.N. (2001), Comparisons of the Mexican and American Norms of the MMPI-2, *Journal of Clinical Psychology*, 57 (12), pp. 1549-1468, DOI: 10.1002/jclp.1109.

Lun, V.M.-C., Bond, M.H. (2013), Examining the relation of religion and spirituality to subjective well-being across national cultures, *Psychology of Religion and Spirituality*, 5 (4), pp. 304-315, DOI: 10.1037/a0033641.

Lungu, M. (2011), *Atlas geografic*, Steaua Nordului, Constanţa.

Lykes, V.A., Kemmelmeier, M. (2014), What predicts loneliness? Cultural difference between individualistic and collectivistic societies in Europe, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45 (3), pp. 468-490, DOI: 10.1177/0022022113509881.

Lynn, R., Harvey, J., Nyborg, H. (2009), Average intelligence predicts atheism rates across 137 nations, *Intelligence*, 37 (1), pp. 11-15, DOI: 10.1016/j.intell.2008.03.004.

Lynn, R., Meisenberg, G. (2010a), National IQs calculated and validated for 108 nations, *Intelligence*, 38 (4), pp. 353-360, DOI: 10.1016/j.intell.2010.04.007.

Lynn, R., Meisenberg, G. (2010b), The average IQ of Sub-Saharan Africans: Comments on Wicherts, Dolan, and van der Maas, *Intelligence*, 38 (1),

pp. 21-29, DOI: 10.1016/j.intell.2009.09.009.
Lynn, R., Vanhanen, T. (2002), *IQ and the wealth of nations*, Praeger, Westport, CT.
Lynn, R., Vanhanen, T. (2006), *IQ and global inequality*, Washington Summit Publishers, Augusta, GA.
Lynn, R., Vanhanen, T. (2012a), *Intelligence: A unifying construct for the social sciences*, Ulster Institute for Social Research, Londra.
Lynn, R., Vanhanen, T. (2012b), National IQs: A review of their educational, cognitive, economic, political, demographic, sociological, epidemiological, geographic and climatic correlates, *Intelligence*, 40 (2), pp. 226-234, DOI: 10.1016/j.intell.2011.11.004.
Macavei, B. (2002), A Romanian adaptation of the Attitudes and Belief Scale 2, *Romanian Journal of Cognitive and Behavioral Psychotherapies*, 2, pp. 105-122.
Maier, G.A., Zhang, Q., Clark, A. (2013), Self-disclosure and emotional closeness in intracultural friendships: A cross-cultural comparison among US Americans and Romanians, *Journal of Intercultural Communication Research*, 42 (1), pp. 22-34, DOI: 10.1080/17475759.2012.703620.
Malterud, K. (2001), Qualitative research: Standards, challenges and guidelines, *The Lancet*, 358 (9280), pp. 483-488, DOI:10.1016/S0140-6736(01)05627-6.
Manolescu, N. (2008), *Istoria critică a literaturii române*, Paralela 45, Bucureşti.
Marcinkowska, U.M., Kozlov, M.V., Cai, H., Contreras-Garduno, J., Dixson, B.J., Gavita, A.O., Kaminski, G., Li, N.P., Lyons, M.T., Onyishi, I.E., Prasai, K., Pazhoohi, F., Prokop, P., Rosales Cardozo, S.L., Sydney, N., Yong, J.C., Rantala, M.J. (2014), Cross-cultural variation in men's preference for sexual dimorphism in women's faces, *Biology Letters*, 10 (4), 20130850. doi:10.1098/rsbl.2013.0850.
Margolis, R., Myrskylä, M. (2011), A global perspective on happiness and fertility, *Population and Development Review*, 37 (1), pp. 29-56, DOI: 10.1111/j.1728-4457.2011.00389.x.
Mason, M. (2010), Sample size and saturation in PhD studies using qualitative interviews, *Forum: Qualitative Social Research*, 11 (3), art. 8.
Mate, G., Neda, Z., Benedek, J. (2011), Spring-block model reveals region-like structures *PLoS One*, 6 (2), e16518. doi:10.1371/journal.pone.0016518.
Mayer, J.D., Salovey, P., Caruso, D.R./Iliescu, D., Livinţi, R. (2011), *Mayer-*

Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT). Manual tehnic, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Mărgineanu, N. (1969), *Sub semnul omeniei. Particularitate şi universalitate în cultura românească*, Editura pentru Literatură, Bucureşti.

McCarthy, R.J., Skowronski, J.J. (2011), You're getting warmer: Level of construal affects the impact of central traits on impression formation, *Journal of Experimental Social Psychology*, 47 (6), pp. 1304-1307, DOI: 10.1016/j.jesp.2011.05.017.

McCrae, R.R., Terracciano, A., Realo, A, Allik, J. (2007), Climatic warmth and national wealth: Some culture-level determinants of national character stereotypes, *European Journal of Personality*, 21, pp. 953-976, DOI: 10.1002/per.647.

McGough, J.J., Faraone, S.V. (2009), Estimating the size of treatment effects, *Psychiatry (Edgmont)*, 6 (10), pp. 21-29.

Merlo, R. (2012), „Ispita" lui Mircea Vulcănescu sau căutarea de sine între identitate şi alteritate, în V. Cernica (coord.), *Studii de istorie a filosofiei româneşti*, vol. 8. (pp. 33-57), Editura Academiei Române, Bucureşti.

Miclea, M., Radu, I. (1991), Creativitatea şi arhitectura cognitivă, în I. Radu (coord.), *Introducere în psihologia contemporană*, Sincron, Cluj-Napoca.

Mihalache, M. (2015), Infografie Legile Big Brother. Ce aleg românii între libertate şi securitate, *Adevărul*, http://www.inscop.ro/25-februarie-2015-adevarul-infografie-legile-big-brother-ce-aleg-romanii-intre-libertate-si-securitate-citeste-mai-mult-adev-ronkayp5/.

Mihăilescu, V. (2014), *Fascinaţia diferenţei*, Trei, Bucureşti.

Miles, M.B., Huberman, A.M. (1994), *Qualitative data analysis*, ediţia a II-a, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Milfont, T.L., Fischer, R. (2010), Testing measurement invariance across groups: Applications in cross-cultural research, *International Journal of Psychological Research*, 3 (1), pp. 111-121.

Minkov, M. (2008), Self-enhancement and self-stability predict school achievement at the national level, *Cross-Cultural Research*, 42 (2), pp. 172-196, DOI: 10.1177/1069397107312956.

Minkov, M. (2009), Predictors of differences in subjective well-being across 97 nations, *Cross-Cultural Research*, 43 (2), pp. 152-179, DOI: 10.1177/1069397109332239.

Minkov, M. (2011), *Cultural differences in a globalizing world*, Emerald Group Publishing, Bingley.

Miu, A.C., Crişan, L.G., Chiş, A., Ungureanu, L., Drugă, B., Vulturar, R. (2012), Somatic markers mediate the effect of serotonin transporter

gene polymorphisms on Iowa Gambling Task, *Genes, Brain and Behavior*, 11 (4), pp. 398-403, DOI: 10.1111/j.1601-183X.2012.00774.x.

Miu, A.C., Vulturar, R., Chiş, A., Ungureanu, L., Gross, J.J. (2013), Reappraisal as a mediator in the link between 5-HTTLPR and social anxiety symptoms, *Emotion*, 13 (6), pp. 1012-1022, DOI: 10.1037/a0033383.

Mogoaşe, C., Ştefan, S. (2013), Is there a difference between functional and dysfunctional negative emotions? The preliminary validation of the functional and dysfunctional negative emotions scale (FADNES), *Journal of Cognitive and Behavioral Psychotherapies*, 13 (1), pp. 13-32.

Moldovan, R. (2006), The psychological profile of psychotherapists. Preliminary results in investigating the predictors of psychotherapists' performance, *Journal of Cognitive and Behavioral Psychotherapies*, 6 (2), pp. 129-141.

Montgomery, G., David, D., DiLorenzo, T., Erblich, J. (2003), Is hoping the same as expecting? Discrimination between hopes and response expectancies for nonvolitional outcomes, *Personality and Individual Differences*, 35 (2), pp. 399-409, DOI: 10.1016/S0191-8869(02)00202-7.

Moraru, E. (2011). *Dicţionar de proverbe şi zicători*, Donaris, Bucureşti.

Mungiu-Pippidi, A. (2012), *De ce nu iau românii Premiul Nobel*, Polirom, Iaşi.

Mungiu-Pippidi, A. (2015), Corruption: Good governance powers innovation, *Nature*, 518, pp. 295-297, DOI: 10.1038/518295a.

Murray, D.R., Schaller, M. (2010), Historical prevalence of infectious diseases within 230 geopolitical regions: A tool for investigating origins of culture, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41 (1), pp. 99-108, DOI: 10.1177/0022022109349510.

Myrskylä, M., Margolis, R. (2012), Happiness: Before and after the kids. Working papers of the Max Planck Institute for Demographic Research, http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2012-013.pdf.

Neculau, A. (1997), *Reprezentările sociale. Psihologia câmpului social*, Polirom, Iaşi.

Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard, T.J., Jr., Boykin, A.W., Brody, N., Ceci, S.J., Halpern, D.F., Loehlin, J.C., Perloff, R., Sternberg, R.J., Urbina, S. (1996), Intelligence: Knowns and unknowns, *American Psychologist*, 51 (2), pp. 77-101, DOI: 10.1037/0003-066X.51.2.77.

Niculescu, A. (1965-2003), *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. I-IV, Editura Ştiinţifică/Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică/Editura Clusium, Bucureşti/Cluj-Napoca.

Noica, C. (1944), *Pagini despre sufletul românesc*, Luceafărul, Bucureşti.
Noica, C. (1970), *Rostirea filosofică românească*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.
Noul atlas lingvistic român pe regiuni (1967-1980), vol. I-IV, Editura Academiei Române, Bucureşti.
Oakland, T., Glutting, J., Horton, C./Iliescu, D., Dincă, M. (2007), *Chestionarul stilurilor de învăţare*, Odyseea, Cluj-Napoca.
OECD (2013a), How's life? Measuring well-being, *OECD Publishing*, http://dx.doi. org/10.1787/9789264201392-en.
OECD (2013b), OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being, *OECD Publishing*, http://dx.doi.org/10.1787/9789264191655-en; http://www.oecd.org/statistics/Pages%20from%20Guidelines%20on %20Measuring%20Subjective%20Well-being-Chapter-1.pdf (vezi şi http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction/).
OECD (2014), *PISA 2012 Results in Focus What 15-year-olds know and what they can do with what they know*, http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf; vezi şi http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results.htm.
O'Hearn, D., Wilson, T.M. (2011), Introduction: „Globalization" and the Nation-State in the Modern World-System, *Review : A journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations*, 34 (3), pp. 253-258.
Oishi, S., Diener, E.F., Lucas, R.E., Suh, E.M. (1999), Cross-cultural variations in predictors of life satisfaction: Perspectives from needs and values, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25 (8), pp. 980-990, DOI: 10.1177/01461672992511006.
OMS (2013), *Global status report on road safety 2013*: *Supporting a decade of action*, http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2013/en/.
OMS (2015), Global Health Observatory (GHO) data: Life expectancy, http://www.who.int/gho/countries/rou/en/.
ONU (2015), Human Development Index, http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi.
Oosterbeek, H., Sloof, R., Kuilen, G. (2004), Cultural differences in ultimatum game experiments: Evidence from a meta-analysis, *Experimental Economics*, 7 (2), pp. 171-188, DOI: 10.1023/B:EXEC.0000026978.14316.74.
Oppenheimer, S. (2003), *The real Eve: Modern man's journey out of Africa*, Carroll & Graf, New York, NY.

Pasquier, D./Livinţi, R., Iliescu, D. (2009), *TEDE 6 – Test de evaluare dinamică a potenţialului de învăţare. Manual tehnic şi interpretativ*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Peabody, D. (1985), *National characteristics*, University of Cambridge Press, Cambridge, MA.

Pedhazur, E.J., Schmelkin, L.P. (1991), *Measurement, design, and analysis: An integrated approach*, Psychology Press, New York, NY.

Pew Research Center, Global Attitudes and Trends (2012), *European unity on the rocks*, http://www.pewglobal.org/2012/05/29/european-unity-on-the-rocks/.

Pew Research Center, Global Attitudes and Trends (2013), *The new sick man of Europe: The European Union*, http://www.pewglobal.org/2013/05/13/the-new-sick-man-of-europe-the-european-union/.

Piaget, J. (1977), *The development of thought: Equilibration of cognitive structures*, vol. VIII, Viking, Oxford.

Plomin, R., Craig, I. (2001), Genetics, environment and cognitive abilities: Review and work in progress towards a genome scan for quantitative trait locus associations using DNA pooling, *The British Journal of Psychiatry*, 178 (40), s41-s48, DOI: 10.1192/bjp.178.40.s41.

Plomin, R., Deary, I.J. (2015), Genetics and intelligence differences: Five special findings, *Molecular Psychiatry*, 20 (1), pp. 98-108, DOI: 10.1038/mp.2014.105.

Podină, I.R. (2013), *Associative learning interventions within an integrated and clinically oriented framework: An evidence-based focus on exposure and attention bias modification*, teză de doctorat, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca.

Podină, I. *et al.* (acceptat), Genetic correlates of maladaptive beliefs: COMT VAL158MET and irrational cognitions linked depending on distress. *Behavior Therapy.*

Pop. I.A., Bolovan. I. (coord.) (2004), *Istoria României. Compendiu*, Institutul Cultural Român, Bucureşti.

Popper, K. (1959), *The logic of scientific discovery*, Hutchinson, Londra.

Pringle, H. (2012), New method puts elusive Indo-European homeland in Anatolia, *Science*, 337 (6097), pp. 902-902, DOI: 10.1126/science.337.6097.902.

Radu, I. (coord.) (1991), *Introducere în psihologia contemporană*, Sincron, Cluj-Napoca.

Ralea, M. (1927), Fenomenul românesc, *Viaţa Românească*, 6-7, pp.

337-361.

Rand, D.G., Dreber, A., Ellingsen, T., Fudenberg, D., Nowak, M.A. (2009a), Positive interactions promote public cooperation. *Science*, 325, pp. 1272-1275, DOI: 10.1126/science.1177418.

Rand, D.G., Ohtsuki, H., Nowak, M.A. (2009b), Direct reciprocity with costly punishment: Generous tit-for-tat prevails, *Journal of Theoretical Biology*, 256 (1), pp. 45-57, DOI: 10.1016/j.jtbi.2008.09.015.

Ratner, C., Hui, L. (2003), Theoretical and methodological problems in cross-cultural psychology, *Journal for the Theory of Social Behavior*, 33 (1), 67-94, DOI: 10.1111/1468-5914.00206.

Raven, J., Raven, C.J. (ed.) (2008), *Uses and abuses of intelligence: Studies advancing Spearman and Raven's quest for non-arbitrary metrics*, Romanian Testing Services, Cluj-Napoca.

Raven, J., Raven, J.C., Court, J.H. (2003), *Matrici progresive standard*, RTS, Cluj-Napoca.

Rădulescu-Motru, C. (1910), *Sufletul neamului nostru. Calităţi bune şi defecte*, Lumea, Bucureşti.

Rădulescu-Motru, C. (1937), *Psihologia poporului român*, Societatea Română de Cercetări Psihologice, Bucureşti.

Rădulescu-Motru, C. (1999), *Psihologia poporului român*, Paideia, Bucureşti.

Rădulescu-Motru, C., Nestor, I.M. (1948), *Cercetări experimentale asupra inteligenţei la români*, Editura Academiei, Bucureşti.

Răscol, M. (2014), The relation between anxiety and automatic thoughts associated to depression among people diagnosed with type II diabetes, *Romanian Journal of Cognitive Behavioral Therapy and Hypnosis*, 1 (3), pp. 1-8.

Rees, G. Main, G. (ed.) (2015), *Children's views on their lives and well-being in 15 countries: An initial report on the Children's Worlds survey, 2013-14*, Children's Worlds Project (ISCWeB), York, http://www.isciweb.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/ChildrensWorlds2015-FullReport-Final.pdf.

Renfrew, C. (2003), Time depth, convergence theory, and innovation in Proto-Indo-European: „Old Europe" as a PIE linguistic area, în A. Bammesberger şi T. Vennemann (ed.), *Languages in Prehistoric Europe* (pp. 17-48), Universitätsverlag Winter GmBH, Heidelberg.

Rescorla, L.A., Achenbach, T.M., Ivanova, M.Y., Harder, V.S., Otten, L., Bilenberg, N., Bjarnadottir, G., Capron, C., De Pauw, S.S., Dias, P. Dobrean, A., Döpfner, M., Duyme, E., Eapen, V., Erol, N., Esmaeili, E.M.,

Ezpeleta, L., Frigero, A., Fung, D.S., Gonçalves, M. *et al.* (2011), International comparisons of behavioral and emotional problems in preschool children: Parents' reports from 24 societies, *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 40 (3), pp. 456-467, DOI: 10.1080/15374416.2011.563472.

Rescorla, L.A., Ivanova, M.Y. *et al.* (2012), International epidemiology of child and adolescent psychopathology II: Integration and applications of dimensional findings from 44 societies, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 51 (12), pp. 1273-1283, e8, DOI: 10.1016/j.jaac.2012.09.012

Rice, N., O'Donohue, W. (2002), Cultural sensitivity: A critical examination, *New Ideas in Psychology*, 20 (1), pp. 35-48, DOI: 10.1016/S0732-118X(01)00011-3.

Rodewald, A., Cardos, G., Tesio, C. (2012), *P10.39 – Analysis of mitochondrial DNA haplotypes of old human populations from the Bronze and Iron Age from Romania*, lucrare prezentată la European Human Genetics Conference, Nürnberg.

Rogers, C. (1951), *Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory*, Constable, Londra.

Rootsi, S. *et al.* (2004), Phylogeography of Y-chromosome haplogroup I reveals distinct domains of prehistoric gene flow in Europe, *American Journal of Human Genetics*, 75 (1), pp. 128-137, http://doi.org/10.1086/422196.

Rosenberg, S., Nelson, C., Vivekananthan, P.S. (1968), A multidimensional approach to the structure of personality impressions, *Journal of Personality and Social Psychology*, 9 (4), pp. 283-294, DOI: 10.1037/h0026086.

Rosetti, A. (1978), *Istoria limbii române*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Rudnev, M. (2011), *Constraints and opportunities of 10 Schwartz value items in world values survey*, lucrare prezentată la conferinţa ESRA, Lausanne.

Rushton, J.P., Bons, T.A., Vernon, P.A., Čvorović, J. (2007), Genetic and environmental contributions to population group differences on the Raven's Progressive Matrices estimated from twins reared together and apart, *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 274 (1619), pp. 1773-1777, DOI: 10.1098/rspb.2007.0461.

Sala, M. (coord.) (2001). *Enciclopedia limbii române*, Academia Română & Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti.

Sala, M., Bîrlădeanu, M., Iliescu, M., Macarie, L., Nichita, I., Ploae-Hanganu, M., Theban, M., Vintilă-Rădulescu, I. (1988), *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Sava, F.A. (2009), Maladaptive schemas, irrational beliefs, and their relationship with the Five-Factor personality model, *Journal of Cognitive & Behavioral Psychotherapies*, 9 (2), pp. 135-147.

Sava, F.A. (2011), *Analiza datelor în cercetarea psihologică*, ediţia a II-a, ASCR, Cluj-Napoca.

Sava, F.A. (2015), Psihologia poporului român şi scepticismul metodologic, *Revista de Politica Ştiinţei şi Scientometrie* – serie nouă, 4 (2), iunie, pp. 94-97.

Schmitt, D.P. (2003), Are men universally more dismissing than women? Gender differences in romantic attachment across 62 cultural regions, *Personal Relationships*, 10 (3), pp. 307-331, DOI: 10.1111/1475-6811.00052.

Schmitt, D.P., Alcalay, L. *et al.* (2004), Patterns and universals of adult romantic attachment across 62 cultural regions: Are models of self and of other pancultural constructs? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35 (4), pp. 367-402, DOI: 10.1177/0022022104266105.

Schmitt, D.P., Allik, J. (2005), Simultaneous administration of the Rosenberg Self-Esteem Scale in 53 nations: Exploring the universal and culture-specific features of global self-esteem, *Journal of Personality and Social Psychology*, 89 (4), pp. 623-642, DOI: 10.1037/0022-3514.89.4.623.

Schmitt, D.P., Allik, J., McCrae, R.R., Benet-Martínez, V. (2007), The geographic distribution of Big Five Personality traits patterns and profiles of human self-description across 56 nations, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38 (2), pp. 173-212, DOI: 10.1177/0022022106297299.

Schmitt, D.P., Realo, A., Voracek, M., Allik, J. (2008), Why can't a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures, *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (1), pp. 168-182, DOI: 10.1037/0022-3514.94.1.168.

Schuler, H., Thornton III, G.C., Frintrup, A., Mueller-Hanson, R./Miclăuş, L., Iliescu, D. (2007), *AMI: Achievement motivation inventory. Manual tehnic de utilizare*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Schwartz, D.C. (1968), On the ecology of political violence: „The long hot summer" as a hypothesis, *American Behavioral Scientist*, 11 (6), pp. 24-28, DOI: 10.1177/000276426801100607.

Schwartz, S.H. (1992), Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries, în M.P. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 25, Academic Press, Inc., San Diego, CA.

Schwartz, S.H. (1994), Are there universal aspects in the content and structure of values? *Journal of Social Issues*, 50 (4), pp. 19-45, http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01196.x.

Schwartz, S.H. (2003), Mapping and interpreting cultural differences around the world, în H. Vinken, J. Soeters şi P. Ester (ed.), *Comparing cultures, dimensions of culture in a comparative perspective*, Brill, Leiden.

Schwartz, S.H. (2012), An overview of the Schwartz theory of basic values, *Online Readings in Psychology and Culture*, 2 (1), http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116.

Sevillano, V., Basabe, N., Bobowik, M., Aierdi, X. (2014), Health-related quality of life, ethnicity and perceived discrimination among immigrants and natives in Spain, *Ethnicity & Health*, 19 (2), pp. 178-197, DOI: 10.1080/13557858.2013.797569.

Shedler, J., Mayman, M., Manis, M. (1993), The illusion of mental health, *American Psychologist*, 48 (11), pp. 1117-1131.

Shulruf, B., Alesi, M., Ciochină, L., Faria, L., Hattie, J., Hong, F., Pepi, A-M., Watkins, D. (2011a), Measuring collectivism and individualism in the third millennium, *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 39 (2), pp. 173-187, DOI: 10.2224/sbp.2011.39.2.173.

Shulruf, B., Hattie, J., Dixon, R. (2011b), Intertwinement of individualist and collectivist attributes and response sets, *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology*, 5 (1), pp. 51-65, DOI: 10.1037/h0099275.

Sorokowski, P. *et al.* (2011), Attractiveness of leg length: Report from 27 nations. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 42 (1), pp. 131–139, DOI: 10.1177/0022022110392229.

Sortheix, F.M., Lönnqvist, J.-E. (2014), Personal value priorities and life satisfaction in Europe: The moderating role of socioeconomic development, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45 (2), pp. 282-299, DOI: 10.1177/0022022113504621.

Spanier, G.B./Iliescu, D., Petre, L. (2009), *DAS – Dyadic Adjustment Scale*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Spielberger, C.D./Pitariu, H., Iliescu, D. (2006), *Chestionarul STAXI – State-Trait Anger Expression Inventory. Manual de utilizare*, Sinapsis, Cluj-

Napoca.
Spielberger, C.D./Pitariu, H., Peleaşă, C. (2007a), *Chestionarul STAI-C – State Trait Anxiety Inventory for Children. Manual de utilizare*, Sinapsis, Cluj-Napoca.
Spielberger, C.D./Pitariu, H., Peleaşă, C. (2007b). *Chestionarul STAI – State-Trait Anxiety Inventory. Manual de utilizare*, Sinapsis, Cluj-Napoca.
Spielberger, C.D., Vagg, P.R./Pitariu, H., Iliescu, D., Livinţi, R., Hangan, M. (2010), *Job Stress Survey – Chestionarul de stres Ocupaţional. Manual tehnic*, Sinapsis, Cluj Napoca.
Stanciu, F., Cuţăr, V., Pîrlea, S., Stoian, V., Stoian, I.M., Sevastre, O., Popescu, O.R. (2010), Population data for Y-chromosome haplotypes defined by 17 STRs in South-East Romania, *Legal Medicine (Tokyo, Japan)*, 12 (5), pp. 259-264, DOI: 10.1016/j.legalmcoord.2010.05.007.
Stavrova, O., Fetchenhauer, D. (2015), Single parents, unhappy parents? Parenthood, partnership, and the cultural normative context, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46 (1), pp. 134-149, DOI: 10.1177/0022022114551160.
Steel, G.D., Rinne, T., Fairweather, J. (2012), Personality, nations, and innovations: Relationships between personality traits and national innovation scores, *Cross-Cultural Research*, 46 (1), pp. 3-30, doi:10.1177/1069397111409124.
Steenkamp, J.B.E.M., Baumaartner, H. (1998), Assessing measurement invariance in cross national consumer research, *Journal of Consumer Research*, 25 (1), pp. 78-90, http://www.jstor.org/stable/10.1086/209528.
Stevens, M.J., Constantinescu, P.M., Butucescu, A. (2011), Aspirations and wellbeing in Romanian and US undergraduates, *International Journal of Psychology*, 46 (6), pp. 436-445, DOI: 10.1080/00207594.2011.565344.
Suler, J. (2005), The online disinhibition effect, *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 2 (2), pp. 184-188.
Sullivan, G.M., Feinn, R. (2012), Using effect size – or why the p value is not enough, *Journal of Graduate Medical Education*, 4 (3), pp. 279-282.
Surdu, A. (2012), Mircea Vulcănescu şi rostirea românească, în V. Cernica (coord.), *Studii de istorie a filosofiei româneşti*, vol. 8 (pp. 9-13), Editura Academiei Române, Bucureşti.
Sykes, B. (2001), *The seven daughters of Eve*, Bantam Press, Londra, New York, http://www.oxfordancestors.com/content/view/35/55/.
Ştefan, M., Ştefănescu, G., Gavrilă, L., Terrenato, L., Jobling, M.A., Malaspina, P., Novelletto, A. (2001), Y chromosome analysis reveals a sharp genetic boundary in the Carpathian region, *European Journal of*

Human Genetics, 9 (1), pp. 27-33, DOI: 10.1038/sj.ejhg.5200580.

Tafarodi, R.W., Swann, W.B. (1996), Individualism-collectivism and global self-esteem evidence for a cultural trade-off, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27 (6), pp. 651-672, DOI: 10.1177/0022022196276001.

Tafarodi, R.W., Walters, P. (1999), Individualism-collectivism, life events, and self-esteem: A test of two trade-offs, *European Journal of Social Psychology*, 29, pp. 797-814, DOI: 10.1002/(SICI)1099-0992(199908/09)29:5/6<797::AID-EJSP961>3.0.CO;2-S.

Tellegen, P. J., Laros, J.A./Iliescu, D. (2012), *SON-R-2 1/2-7 Testul de inteligenţă nonverbal Snijders-Oomen*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Terracciano, A., Abdel-Khalek, A.M. *et al.* (2005), National character does not reflect mean personality trait levels in 49 cultures, *Science*, 310 (5745), pp. 96-100, DOI: 10.1126/science.1117199.

Terracciano, A., McCrae, R.R. (2006), Cross-cultural studies of personality traits and their relevance for psychiatry, *Epidemiologia e Psichiatria Sociale*, 15 (3), pp. 176-184, DOI: 10.1017/S1121189X00004425.

Terracciano, A., McCrae, R.R. (2007), Perceptions of Americans and the Iraq invasion: Implications for understanding national character stereotypes, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38 (6), pp. 695-710, DOI: 10.1177/0022022107308586.

TIMSS (2011), TIMSS 2011 International Database, http://timss.bc.edu/timss2011/international-database.html.

Tompkins, D.S., Galbraith, D., Bas, B. (2011), Comparison of emotional intelligence in American and Turkish university students, *Journal of International Business & Cultural Studies*, 5, pp. 1-15.

Torrance, P.E./Iliescu, D., Dincă, M., Panc, I. (2008). *TTCT – Testele Torrance de Gândire Creativă. Manual tehnic şi interpretativ*, Sinapsis, Cluj-Napoca.

Triandis, H.C. (2001), Individualism-collectivism and personality, *Journal of Personality*, 69 (6), pp. 907-924, DOI: 10.1111/1467-6494.696169.

Turliuc, N.M. (2004), *Imaginar, identitar şi reprezentări sociale*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

Turnage, J.J., Spielberger, C.D. (1991), Job stress in managers, professionals, and clerical workers, *Work & Stress*, 5 (3), pp. 165-176, DOI: 10.1080/02678379108257015.

Tylor, E.B. (1871), *Primitive culture*, vol. 1, John Murray, Londra.

UE (2015), *Uniunea Europeană*, http://europa.eu/about-eu/countries/member-countries/romania/index_en.htm, accesat pe 23 mai 2015.

Valsiner, J. (2003), Culture and its transfer: Ways of creating general

knowledge through the study of cultural particulars, în W.J. Lonner, D.L. Dinnel, S.A. Hayes şi D.N. Sattler (ed.), *Online Readings in Psychology and Culture*, Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington, http://www.wwu.edu/culture/Valsiner.htm.

van Ijzendoorn, M.H., Belsky, J., Bakermans-Kranenburg, M.J. (2012), Serotonin transporter genotype 5HTTLPR as a marker of differential susceptibility? A meta-analysis of child and adolescent gene-by-environment studies, *Transl Psychiatry*, 7; 2:e147, DOI: 10.1038/tp.2012.73.

Vanassche, S., Swicegood, G., Matthijs, K. (2013), Marriage and children as a key to happiness? Cross-national differences in the effects of marital status and children on well-being, *Journal of Happiness Studies*, 14 (2), pp. 501-524, DOI: 10.1007/s10902-012-9340-8.

Varzari, A., Kharkov, V., Nikitin, A.G., Raicu, F., Simonova, K., Stephan, W., Weiss, E.H., Stepanov, V. (2013), Paleo-balkan and slavic contributions to the genetic pool of Moldavians: Insight from the Y chromosome, *Plose One*, 8 (1), e53731, DOI: 10.1371/journal.pone.0053731.

Veenhoven, R. (2015), *Happiness in Romania*, World Database of Happiness, Erasmus University, Rotterdam, http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl, accesat pe 26.01.2015.

Veres, V. (2013), National attitudes of ethnic Hungarians from Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine: A comparative perspective, *Studia Universitatis Babes-Bolyai-Sociologia*, LVIII, 1, pp. 87-112.

Vlăsceanu, L., Duşa, A., Rughiniş, C. (coord.) (2010), *STISOC. Publicul şi ştiinţa. Ştiinţă şi societate. Interese şi percepţii ale publicului privind cercetarea ştiinţifică şi rezultatele cercetării*, raport de cercetare, http://cursuri.sas.unibuc.ro/mcs/wp-content/uploads/2012/09/1-STISOC2010_Raport-de-cercetare.pdf.

Vliert, E. van de, Janssen, O. (2002), „Better than" performance motives as roots of satisfaction across more and less developed countries, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33 (4), pp. 380-397, DOI: 10.1177/00222102033004002.

Vliert, E. van de, Schwartz, S.H., Huismans, S.E., Hofstede, G., Daan, S. (1999), Temperature, cultural masculinity, and domestic political violence: A croos-national study, *Journal of Cross-Cultural Psychologoy*, 30 (3), pp. 291-314, DOI: 10.1177/0022022199030003002.

Voicu, B., Voicu, M. (coord.) (2007), *Valorile românilor: 1993-2006. O perspectivă sociologică*, Institutul European, Iaşi.

Volken, T. (2003), IQ and the wealth of nations: A critique of Richard Lynn and Tatu Vanhanen's recent book, *European Sociological Review*, 19 (4), pp. 411-412, DOI: 10.1093/esr/19.4.411.

Von Herder, G.J. (1803), *Outlines of a philosophy of the history of man*, Bergman Publishers, New York, NY.

Vonk, R. (1993a), Individual-differences and common dimensions in implicit personality theory, *British Journal of Social Psychology*, 32 (3), pp. 209-226, DOI: 10.1111/j.2044-8309.1993.tb00996.x.

Vonk, R. (1993b), The negativity effect in trait ratings and in open-ended descriptions of persons, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19 (3), pp. 269-278, DOI: 10.1177/0146167293193003.

Voracek, A., Vintilă, M., Muranyi, D. (2007), A further test of the Finno-Ugrian Suicide Hypothesis: Correspondence of county suicide rates in Romania and population proportion of ethnic Hungarians, *Perceptual and Motor Skills*, 105 (3), pp. 1209-1222, DOI: 10.2466/pms.105.4.1209-1222.

Vulcănescu, M. (1943/1991), *Dimensiunea românească a existenţei*, ediţie îngrijită de Marin Diaconu, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti.

Vulturar, R., Chiş, A., Ungureanu, L., Miu, A.C. (2012), Respiratory sinus arrhythmia and serotonin transporter promoter gene polymorphisms: Taking a triallelic approach makes a difference, *Psychophysiology*, 49 (10), pp. 1412-1416, DOI: 10.1111/j.1469-8986.2012.01445.x.

Vygotsky, L.S. (1978), *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Wallsten, K., Tarsi, M. (2014), It's time to end anonymous comments sections, *Washington Post*, 19 august.

Wang, H., Dwyer-Lindgren, L., Lofgren, K.T., Rajaratnam, J.K., Marcus, J.R., Levin-Rector, A., Levitz, C.E., Lopez, A.D., Murray, C.J.L. (2012), Age-specific and sex-specific mortality in 187 countries, 1970-2010: A systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2010, *The Lancet*, 380 (9859), pp. 2071-2094, DOI: 10.1016/S0140-6736(12)61719-X.

Wang, Y.-P., Gorenstein, C. (2013), Psychometric properties of the Beck Depression Inventory-II: A comprehensive review, *Revista Brasileira De Psiquiatria (São Paulo, Brazil: 1999)*, 35 (4), pp. 416-431, DOI: 10.1590/1516-4446-2012-1048.

Watson, P.J., Sherbak, J., Morris, R.J. (1998), Irrational beliefs, individualism-collectivism, and adjustment, *Personality and Individual Differences*, 24 (2), pp. 173-179, DOI: 10.1016/S0191-8869(97)00168-2.

Way, B.M., Lieberman, M.D. (2010), Is there a genetic contribution to cultural differences? Collectivism, individualism and genetic markers of social sensitivity, *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 5 (2-3), pp. 203-211, DOI: 10.1093/scan/nsq059.

Wechsler, D. (2004), *The Wechsler Intelligence Scale for Children*, ediţia a IV-a, Pearson Assessment, Londra.

Wechsler, D./Dobrean, A. (2012), *Scala de Inteligenţă pentru copii Wechsler – ediţia a IV-a (WISC-IV). Manual tehnic şi de interpretare*, Romanian Testing Services, Cluj-Napoca.

Wege, B.V., Sánchez González, M.L., Friedlmeier, W., Mihalca, L.M., Goodrich, E., Corapci, F. (2014), Emotion displays in media: A comparison between American, Romanian, and Turkish children's storybooks, *Frontiers in Psychology*, 5, p. 600, DOI: 10.3389/fpsyg.2014.00600.

Wegner, D.M. (1994), Ironic processes of mental control, *Psychological Review*, 101 (1), pp. 34-52, DOI: 10.1037/0033-295X.101.1.34.

Wegner, D.M., Zanakos, S. (1994), Chronic thought suppression, *Journal of Personality*, 62 (4), pp. 615-640, DOI: 10.1111/j.1467-6494.1994.tb00311.x.

Wegner, D., Zanakos, S./Szentágotai, A. (2007), Manual. Inventarul de supresie „Ursul Alb", în D. David (coord.), *Sistem de evaluare clinică*, RTS, Cluj-Napoca.

Weir, J.P. (2005), Quantifying test-retest reliability using the intraclass correlation coefficient and the SEM, *Journal of Strength and Conditioning Research/National Strength & Conditioning Association*, 19 (1), pp. 231-240, DOI: 10.1519/15184.1.

Weissman, A.N., Beck, A.T. (1978), *Development and validation of the Dysfunctional Attitude Scale: A preliminary investigation*, http://eric.coord.gov/?id=ED167619.

Weissman, A., Beck, A./Macavei, B. (2007), Scala de atitudini disfuncţionale. Formele A şi B, în D. David (coord.), *Sistem de evaluare clinică*, RTS, Cluj-Napoca.

Wells, S. (2007), *Deep ancestry: Inside the genographic project*, National Geographic, Washington, DC, Enfield.

Welsh, G.S., Gough, H.B., Hall, W.B., Bradley, P./Livinţi, R., Iliescu, D. (2009), *Baron-Welsh Art Scale*, D & D/Testcentral, Bucureşti.

Welzel, C. (2010), How selfish are self-expression values? A civicness test, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41 (2), pp. 152-174, DOI: 10.1177/0022022109354378.

Welzel, C. (2013), *Freedom rising: Human empowerment and the quest for*

emancipation, Cambridge University Press, New York, NY.

Wundt, W. (1886), *Ethik. Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*, Enke, Stuttgart.

WORLD VALUES SURVEY Wave 3 1995-1998 OFFICIAL AGGREGATE v.20140921. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN.

WORLD VALUES SURVEY Wave 5 2005-2008 OFFICIAL AGGREGATE v.20140429. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN.

WORLD VALUES SURVEY Wave 6 2010-2014 OFFICIAL AGGREGATE v.20150418. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN.

Xie, J., Sreenivasan, S., Korniss, G., Zhang, W., Lim, C., Szymanski, B.K. (2011), Social consensus through the influence of committed minorities, *Physical Review E*, 84 (1), 011130. doi:10.1103/PhysRevE.84.011130.

Yang, K., Victor, C. (2011), Age and loneliness in 25 European nations, *Ageing and Society*, 31 (08), pp. 1368-1388, DOI: 10.1017/S0144686X1000139X.

Zapan, G. (1940), Sistematizări în teoria temperamentală, *Revista de Pedagogie*, 10, pp. 19-25.

Zuckerman, M., Silberman, J., Hall, J.A. (2013), The relation between intelligence and religiosity: A meta-analysis and some proposed explanations, *Personality and Social Psychology Review*, 17 (4), pp. 325-354, DOI: 10.1177/1088868313497266.

1. **Toate referinţele care au indicat şi linkul au fost accesate (pentru verificare) în data de** 23 **iunie** 2015**.**

Index de autori*

A

Achenbach, Thomas M. 261-262
Ackerman, Philip L. 198
Agiurgioaei Boie, Alina M. 215-218
Ajzen, Icek 51
Allik, Jüri 99, 220, 224
Allport, Gordon 310
Anastasi, Anne 49-50, 58, 60
Andreescu, Viviana 246, 272-273
Andrén, Daniela 227
Andrew, James P. 200
Antipa, Grigore 36
Asch, Solomon 54
Ashwin, Chris 90
Avolio, Bruce J. 237-239

B

Baker, Monya 68
Balaresque, Patricia 85
Barlow, David H. 66
Bar-On 205
Bass, Bernard M. 237-239
Batmaz, Sedat 217
Baumgartner, Hans 69
Bădescu, Gabriel 135
Bădescu, Ilie 36
Bărbulescu, Mihai 81
Beck, Aaron T. 14, 48, 52, 214, 217, 251-252, 293, 307
Becker, Maja 101, 221
Belsky, Jay 90
Bergman, Manfred Max 51
Berkowitz, Leonard 65

Berry, John W. 56
Betancourt, Hector 45
Bilsky, Wolfgang 109
Blaga, Lucian 36, 308
Blizinsky, Katherine D. 90, 178-179, 300
Boben, Dusica 187
Bociort, Ignat Florian 201
Bond, Michael Harris 94, 98, 120, 132, 134-135, 141-142, 227-228, 254, 257
Borgogni, Laura 244
Bosch, Elena 86-87
Botezatu, Grigore 275
Brace, Loring 46
Brehm, Sharon S. 53-54
Brentano, Franz Clemens 32
Brown, Timothy A. 69
Brubaker, Rogers 45
Bunke, Klaus J. 197
Buricescu, Ion F. 35, 42-44, 316, 318
Buss, David M. 93
Butcher, James N. 220, 222, 255-256

C

Cantemir, Dimitrie 277
Caragiale, Ion Luca 278
Cardoş, Roxana 87
Carnap, Rudolf 32
Cartwright, Susan 241
Caruso, David R. 205, 207
Călinescu, George 36
Cândea, Diana 216
Chamberlain, John M. 217, 219
Chelcea, Septimiu 36, 73, 279-280, 283
Cheung, Gordon W. 69
Chiao, Joan Y. 90, 178-179, 300
Chircev, Alexandru 36
Chircev, Anatolie 37
Chung, Tyson 135
Cioran, Emil 36, 201, 277-278
Cohen, Jacob 71-72

Cole, Michael 43, 56
Coleman, Peter G. 264
Comas, David 87
Comşa, Mircea 69, 95
Comte, Auguste 32
Confer, Jaime C. 93
Conway, Christopher C. 217
Cooper, Cary L. 241, 243
Costa, Paul T. 50, 210, 288-292
Craig, Ian W. 183
Crişan, Liviu G. 90
Čvorović, Jelena 186, 197
Cziprián, Loránd K. 100

D

David, Daniel 13, 18, 25, 29, 32, 35, 47-49, 54, 56-57, 61, 73, 153, 157, 182, 209, 212, 214-215, 219, 221, 250-252, 280, 287-288, 297, 307, 315, 321, 323, 328
Dawkins, Richard 19
Dâncu, Adriana 73, 284-286
Dâncu, Vasile Sebastian 73, 279-280, 284-286, 331
Deary, Ian J. 182-183, 195
Demeter, Szabolcs József 87, 171
Dennett, Daniel 19
Dexter, Robins 85
Di Fabio, Annamaria 209
Diener, Ed 99
DiGiuseppe, Raymond 215-216, 218
Dincă, Margareta 202-203
Dobrean, Anca 20, 186, 190-191, 251-252
Domuţa, Anca 187
Donnerstein, Edward 65
Drăghicescu, Dumitru 35, 39-41, 43-44, 315, 318
Dreber, Anna 131
Duke, Michael P. 129
Dula, Chris S. 268-269
Dutta, Soumitra 201

E

Eliade, Mircea 36, 201
Ellingsen, Tore 131-133
Ellis, Albert 48, 90, 214, 288, 307
Eminescu, Mihai 277-278
Eysenck, Michael W. 54

F

Faraone, Stephen 72
Fernández-Berrocal, Pablo 223
Fetchenhauer, Detlef 99
Feuerstein, Reuven 52, 183, 185, 196
Fincher, Corey L. 92
Fischer, Ronald 60, 69, 102
Fiske, Susan T. 53-54, 284
Fleishman, Edwin A. 238-239
Flonta, Mircea 201
Folstein, Marshall F. 195
Fox, Elaine 90
Frangopol, Petre T. 331
Freeman, Arthur 47-48, 182
Freud, Sigmund 221
Friedel, Johann 279
Frost, Cristopher J. 57, 120
Frost, Kathryn Minyard 57, 120
Fundenberg, Drew 131

G

Gadamer, Hans-Georg 32, 312
Gangestad, Steven W. 93
Ganzach, Yoav 195
Gaspar, Tania 261
Gavreliuc, Alin 14, 36, 56, 95, 98, 167, 170
Gelernter, Joel 90
Ghinea, Dan 79
Ghinoiu, Ion 79
Gibbons, Ann 85
Gimbutas, Marija 85
Glass, Gene V. 71
Glăveanu, Vlad-Petre 53, 56, 73, 75, 157, 276, 280, 283, 286

Glinţă, Florin 184, 191-192, 198
Glynn, Lewis 186
Gorenstein, Clarice 252
Gotlibovski, Chemi 195
Gottman, John M. 231
Greenfield, Patricia M. 56
Gruber, Eduard 15, 19
Grussendorf, Jeannie 270

H

Haaga, David A.F. 217, 219
Hall, Edward T. 128
Hasdeu, Bogdan Petriceicu 36
Haslam, Nick 95, 176-177
Hawking, Stephen 19
Hayward, R. David 135
Hâncu, Andrei 275
He, Jia 219, 221
Hedges, Larry 71
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 28-29, 44
Heggestad, Eric D. 198
Heidegger, Martin 32, 312
Heine, Steven J. 219
Hellenthal, Garrett 88
Hemert, Diane A. van 273-274
Herder, Johann Gottfried von 29
Hergenhahn, Baldwin Ross 32
Hersch, Jeanne 28, 32, 47
Hersen, Michael 66
Herskovits, Melville J. 27, 94
Hofstede, Geert 56, 60, 70, 95, 98-102, 111, 157, 176-177, 179-180, 219-220, 287-288, 326
Holland, John 248
Hollon, Steven D. 217
Hristea, Theodor 79-80
Hu, Xian-Zhang 91
Huberman, A. Michael 74
Hui, Lumei 56
Humboldt, Alexander von 30

Humboldt, Wilhelm von 30
Hunyady, Gyorgy 33, 73, 284-286, 312, 314-315
Husserl, Edmund 32, 312

I

Iacob, Gheorghe 17, 277-278
Iacob, Luminiţa 16-17, 35-36, 43, 277-279
Iliescu, Dragoş 14, 184-186, 191-192, 196, 198-200, 202-203, 205-207, 210, 228-229, 235-236, 238-239, 244, 246, 253-254, 268-269, 288-292
Iluţ, Petru 14, 36, 56, 74
Inglehart, Ronald F. 95, 110, 157, 326
Ionesco, Eugen 201
Ionescu, Camelia 268-269
Iorga, Nicolae 36, 82

J

Jackson, Douglas N. 184, 191-192, 199, 235-236, 246
Janssen, Onne 122, 135
Jing, Yiming 132, 134-135
Jones-Bley, Karlene 85
Jussim, Lee 54

K

Kan, Kees-Jan 182-184
Kant, Immanuel 47
Karim, Jahanvash 176, 208-209
Kassin, Saul 53-54
Kekaumenos 40, 279
Kelemen, Beatrice 88-89
Kemmelmeier, Markus 99, 135
Kendall, Philip C. 217
Kessler, Ronald C. 90
Kim, Hyunji 131
Kitayama, Shinobu 219, 254
Klautke, Egbert 28-30, 43
Knickrehm, Kay M. 229-230
Kozma, Csaba 100
Kuhn, Thomas S. 32

L

Lam, Shui-fong 257-258
Laros, Jacob A. 185-186, 196
Laverty, Susann M. 32, 311-312
Lazaridis, Iosif 85
Lazarus, Moritz 28-30
Lesser, Stephanie 264-265
Leung, Kwok 141-142
Levine, Robert V. 121
Lieberman, Matthew D. 90
Liepmann, Detlev 192, 198
Liiceanu, Aurora 36
Liiceanu, Gabriel 16, 36
Livinţi, Raluca 184, 200, 205-207, 238-239
Lönnqvist, Jan-Erik 104-108, 110
Lopez, Steven Regeser 45
Lovinescu, Eugen 36, 307-308
Lucas, Jeffrey W. 65
Lucio, Emilia 14, 16
Lun, Vivian Miu-Chi 134, 227-228, 254, 257
Lykes, Valerie A. 99
Lynn, Richard 182, 192-195, 197

M

Macavei, Bianca 215-218
Maier, Gerogeta Andreea 234-235
Main, Gill 263
Mallery, Paul 135
Malterud, Kirsti 74
Manolescu, Nicolae 170
Marcinkowska, Urszula M. 93
Margolis, Rachel 230
Martinsson, Peter 227
Mason, Mark 74, 280
Máté, Gabriell 173
Matu, Silviu 287
Mavrogiannis-Gray, Anna 235-236
Mayer, John D. 205-207

Mărgineanu, Nicolae 36-37
McCarthy, Randy Jay 54
McCrae, Robert R. 50, 59-60, 70, 95, 176-177, 180, 210, 287-292, 295
McGough, James J. 72
Meisenberg, Gerhard 192-194, 197
Miclăuş, Liliana 244
Miclea, Mircea 198, 298
Mihăilescu, Dan C. 278
Mihăilescu, Vintilă 36, 56
Miles, Matthew B. 74
Milfont, Taciano L. 69
Minkov, Michael 219, 220, 226
Miron, Anda 198
Miu, Andrei C. 90
Mogoaşe, Cristina 216
Moldovan, Ramona 216
Montgomery, Guy H. 288
Mungiu-Pippidi, Alina 201, 308
Munteanu, Cornelia-Eugenia 195, 220, 222, 255-256
Murray, Damian M. 92-93, 170
Myrskylä, Mikko 230

N

Neculau, Adrian 36, 279
Neisser, Ulric 182, 184, 198
Nestor, I.M. 37, 321, 327
Niculescu, Alexandru 79
Nietzsche, Friedrich 40
Noica, Constantin 19, 36, 324
Norenzayan, Ara 121
Nowak, Martin A. 131
Nowicki, Stephen 129

O

Oakland, Thomas 202-203
O'Donohue, William 56
O'Hearn, Denis 31
Ohtsuki, Hisashi 131
Olkin, Ingram 71

Oppenheimer, Stephen 84-85
Orban, Mihaela 73, 280, 284, 286, 312

P

Palazzeschi, Letizia 209
Pasquier, Daniel 184-185
Patapievici, Horia-Roman 36
Pârvan, Vasile 36
Peabody, Dean 33
Pedhazur, Elazar J. 49, 52
Peleaşă, Cosmin 52, 250-251, 260, 263
Peirce, Charles 32
Petre, Ligiana 228-229
Piaget, Jean 183
Pinker, Steven 19
Pitariu, Horia 52, 243, 249-251, 253-254, 260, 263
Pleşu, Andrei 36
Plomin, Robert 182-183, 195
Podină, Ioana 90
Pluess, Michael 90
Popescu, Octavian 89
Popescu-Neveanu, Paul 36
Popper, Karl 22, 32, 64
Preda, Marin 170
Pringle, Heather 85

Q

Quine, Willard van Orman 32

R

Radu, Ioan 36, 98, 183, 198, 298
Ralea, Mihai 35, 40-41, 43-44, 166, 315-316, 318
Rand, David 131
Ratner, Carl 56
Raven, Jean 186-187
Raven, John 186
Rădulescu-Motru, Constantin 13, 15-16, 19-20, 26, 35, 37-39, 42-44, 165, 169, 177, 279, 310, 314-315, 318, 320, 327

Răscol, Manuela 217
Realo, Anu 99
Rensvold, Roger B. 69
Rees, Gwyther 263
Renfrew, Colin 85
Rescorla, Leslie A. 261-262
Rice, Natalie 56
Ridgewell, Anna 90
Rodewald, Alexander 87-88
Rogers, Carl 288
Rosenberg, Seymour 54
Rosetti, Alexandru 79
Roşca, Mariana 15, 36
Rushton, J. Philippe 197
Russell, Bertrand 32
Rusu, Horaţiu 95

S

Sala, Marius 79-80
Salovey, Peter 205, 207
Sandu, Dumitru 36
Sava, Florin Alin 69, 216
Schaller, Mark 92-93, 170
Schifirneţ, Constantin 36
Schmelkin, Liora 49, 52
Schmitt, David P. 16, 53, 59, 211, 220, 224, 231-234
Schuler, Heinz 244
Schwartz, Shalom H. 93, 95-96, 102-104, 109-111, 157, 176-177, 179, 309, 326
Shulruf, Boaz 99-100, 102, 170, 180
Skowronski, John J. 54
Sorokowska, Agniszka 128-131
Sorokowski, Piotr 25, 93
Sortheix, Florencia M. 104-108, 110
Spanier, Graham B. 228-229
Spielberger, Charles D. 52, 241-242, 250-251, 253-254, 260, 263
Stanciu, Adrian 284-285, 313
Stavrova, Olga 99
Stăniloae, Dumitru 36
Steel, Daniel G. 212

Steemkamp, Jan Benedict E.M. 69
Steinthal, Heymann 28-30
Stevens, Michael, J. 120
Swann, William B. 178
Sykes, Bryan 83, 85-86
Szentágotai, Aurora 90, 223

Ş

Ştefan, Simona 86, 216
Ştefănescu-Goangă, Florian 13, 15, 19

T

Tafarodi, Romin W. 178
Tellegen, Peter J. 185-186, 196
Terracciano, Antonio 13, 14, 16-17, 23, 35, 53, 57, 59, 64, 75, 284, 287-289, 293, 295, 315, 319, 327
Teske, Robin L. 229-230
Torrance, Ellis Paul 199-201
Turliuc, Maria Nicoleta 56, 279
Turnage, Janet J. 242
Tylor, Edward B. 94

Ţ

Ţânculescu, Lavinia 235-236

U

Ustun, Bedirhan 90

V

Vagg, Peter R. 241-242
Valsiner, Jaan 55-56
van Ijzendoorn, Marinus H. 90
Vanhanen, Tatu 182, 192, 194
Vannasche, Sofie 230
Varzari, Alexander 86-87
Veres, Valér 267-268
Vianu, Tudor 36
Victor, Christina 99

Vlăsceanu, Lazăr 36, 204-205
Vliert, Evert van de 79, 93, 122, 135
Voicu, Bogdan 16, 94-95
Voicu, Mălina 16, 94-95
Vonk, Roos 54
Voracek, Martin 87, 171
Vulcănescu, Mircea 35, 41-44, 299, 307-308, 316, 318, 323-324
Vulturar, Romana 90
Vygotsky, Lev 183

W

Walters, Patricia 178
Wang, Yuan-Pang 252
Watson, Paul J. 178
Way, Baldwin 90
Wechsler, David 189-191
Wege, Briana Vander 259
Wegner, Daniel M. 178, 223, 254, 257
Weissman, Arlene 90, 217
Weisz, Robert 209
Wells, Spencer 84-86
Welsh, George S. 199-200
Welzel, Christian 95-96, 99, 110-111, 121-122, 157, 326
Wilson, Thomas M. 31
Wittgenstein, Ludwig 32
Wundt, Wilhelm 14, 19, 30-31, 35, 37-39

X

Xenopol, Alexandru D. 36
Xie, Jierui 97

Y

Yang, Keming 99

Z

Zamfir, Cătălin 36
Zanakos, Sophia 223
Zapan, Gheorghe 36-37

Zuckerman, Miron 195

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.

Evident, nevorbind limba română, nu mă pot pronunţa direct asupra întregului conţinut al monografiei, cu excepţia studiului 3, la care am participat şi pe care îl consider important. Dar aş sublinia în acest context că, în general, astfel de cercetări asupra caracterului naţional şi relaţia acestuia cu atribute psihologice de bază sunt fundamentale pentru psihologia inteculturală modernă.

Dr. Antoni Terracciano, Florida State University, SUA, autor al articolului „National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures", *Science*, 2005

Lucrare de referinţă, *Psihologia poporului român. Profilul psihologic al românilor într-o monografie cognitiv-experimentală* nu doar are meritul de a continua un vechi interes de cercetare cu mijloacele ştiinţei moderne, ci este în acelaşi timp o invitaţie deschisă către autoreflecţie. „Cum suntem?", „Cum credem că suntem?", „Cum cred alţii că suntem?", „Cum am ajuns să fim aşa?" sunt întrebări esenţiale atât pentru fiecare dintre noi, cât şi pentru societatea românească în ansamblu. Profesorul Daniel David ne oferă, într-o manieră analitică riguroasă, răspunsuri bine documentate la aceste întrebări, ceea ce face din volumul de faţă un exemplu demn de urmat pentru cercetări ulterioare în această arie extrem de importantă în care cunoaşterea de sine devine cunoaşterea psihologiei noastre ca membri ai unui grup, ai unei culturi şi ai unei istorii comune.

Dr. Vlad Glăveanu, specialist în psihologie culturală, Aalborg University, Danemarca/ London School of Economics, Marea Britanie, editor al *Europe's Journal of Psychology*

Profesorul Daniel David semnează o lucrare de sinteză admirabilă, care le adresează românilor o invitaţie la autoreflecţie. Important este că lucrarea oferă şi o bază robustă pentru acest exerciţiu de autoreflecţie: este complet ieşită din tiparele speculative şi preponderent calitative care au caracterizat în mod tradiţional discuţiile purtate, mai mult sau mai puţin timid, în cultura română, referitor la „cum suntem" sub aspect psihologic. Monografia se înscrie într-un curent ştiinţific, punând datele şi metoda experimentală la baza descrierilor, comentariilor sau concluziilor.

Este o punctare clară a unui moment de maturitate în psihologia românească: după 15 ani de studii admirabile realizate în România în domeniul evaluării psihologice, datele existente în varii surse într-o cantitate imensă au fost utilizate şi combinate cu studii punctuale ale autorului, pentru a oferi această imagine incitantă a poporului nostru. Cu siguranţă că studiile de acest tip vor continua şi se vor dezvolta şi pe viitor, arătând că psihologia are o voce puternică în conturarea identităţii noastre.

Dr. Dragoş Iliescu, profesor de psihologie, Universitatea din Bucureşti,
preşedinte al International Test Commission

Această lucrare monografică despre psihologia poporului român ne prezintă fotografia noastră identitară sub aspect psihologic, prin apelul la un demers ştiinţific riguros, specific psihologiei experimentale şi interculturale. Cartea se axează în mai mică măsură pe stereotipuri – cum ne percepem? cum ne percep alţii? –, ajutându-ne să înţelegem cum suntem noi şi discrepanţa dintre cum suntem şi cum credem că suntem. Această realitate poate fi pe alocuri inconfortabilă, dar ignorarea ei ne-ar face mai mult rău din perspectiva progresului nostru ca naţiune. Profesorul Daniel David îşi asumă curajul dezvăluirii vulnerabilităţilor şi a punctelor noastre tari sub aspect psihologic, într-o carte incendiară, destinată deopotrivă specialiştilor şi publicului larg.

Dr. Florin Alin Sava, profesor de psihologie, directorul
Departamentului de Psihologie, Universitatea de Vest din Timişoara

O lucrare ambiţioasă care va rămâne un reper important, un punct de cotitură în înţelegerea şi interpretarea psihologiei/mentalităţii poporului român. Profesorul Daniel David propune o trecere de la o interpretare subiectivă (fenomenologic-hermeneutică) a acestei realităţi la una obiectivă, pornind de la analiza datelor empirice, pentru a ajunge apoi, ca specialist în ştiinţe cognitive, la analiza discrepanţei dintre cele două şi la impactul acesteia asupra psihologiei românilor. Dincolo de polemicile pe care le va trezi, fără îndoială, această lucrare, ea va rămâne în conştiinţa publică şi în bibliografia ştiinţifică drept prima analiză sistematică a datelor esenţiale ale profilului nostru psihologic pornind de la agregarea, adesea pe eşantioane naţionale reprezentative, a trăsăturilor psihologice individuale dominante ale românilor. Fără a propune să tranşeze definitiv acest subiect, lucrarea va contribui, fără îndoială, la conturarea unei

imagini mai clare despre noi înşine, creând astfel premisele pentru asumarea felului în care suntem şi prefigurarea felului cum dorim să devenim în viitor.

Dr. Ticu Constantin, profesor de psihologie, directorul Şcolii doctorale de psihologie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Această lucrare este un manifest al psihologiei româneşti moderne, care, ajunsă la maturitatea ştiinţifică după desfiinţarea sa în regimul comunist – când, din cauză că nu s-a aliniat ideologic partidului comunist, a fost acuzată de impostură şi caracter subversiv –, îşi revendică vechea poziţie a fondatorilor săi în România: Florian Ştefănescu-Goangă (Cluj-Napoca), Constantin Rădulescu-Motru (Bucureşti) şi Eduard Gruber (Iaşi). Mai precis şi direct spus, psihologia românească modernă ţinteşte nu doar să fie o ştiinţă ancorată internaţional, ci şi să contribuie la cultura şi dezvoltarea ţării. Lucrările clasice asupra psihologiei românilor au apărut la momente de cotitură pentru istoria românilor (de exemplu, pregătirea, formarea şi consolidarea statului naţional românesc). Cred însă că psihologia românească a ajuns la forţa şi maturitatea ştiinţifică de a aborda această temă, într-o logică dominant etică (dar cu elemente emice), după modele internaţionale, direct, constructiv şi fără complexe. Şi mai cred că miza integrării noastre în Uniunea Europeană, cu bătaie lungă din punct de vedere istoric, este pentru români un asemenea moment de cotitură în prezent, care cere o astfel de monografie (păstrând proporţiile, aşa cum au intervenit decisiv la vremea lor pentru modernizarea ţării Şcoala Ardeleană, Generaţia Paşoptistă, Junimea Română etc.).

Autorul